

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Samen voor ons eigen' : de geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt : de Haagse Schilderswijk 1920-1985

Klein Kranenburg, D.J.

Citation

Klein Kranenburg, D. J. (2013, November 26). 'Samen voor ons eigen' : de geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt : de Haagse Schilderswijk 1920-1985. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22371>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22371>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22371> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Klein Kranenburg, Diederick Johannes

Title: 'Samen voor ons eigen' : de geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt : de Haagse Schilderswijk 1920-1985

Issue Date: 2013-11-26

‘Samen voor ons eigen’

Voor Djoeke.

De uitgave van dit boek is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van: Stichting Unger-Van Brerofonds, J.E. Juriaanse Stichting, Stichting Professor van Winterfonds en de Gemeente Den Haag.

Op het omslag: Van Dijkstraat 90 © Eva Hofman.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.

Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-375-9.

© 2013 Diederick Klein Kranenburg & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

‘Samen voor ons eigen’

De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt:
de Haagse Schilderswijk 1920-1985

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stølker,
volgens besluit van het College voor Promoties
ter verdediging op dinsdag 26 november 2013 om 13.45 uur

door
DIEDERICK JOHANNES KLEIN KRANENBURG
geboren te Leiderdorp
in 1983

Promotores: Prof.dr. W. Willems
Prof.dr. L. Lucassen

Overige leden: Prof.dr. G. Engbersen (Erasmus Universiteit Rotterdam)
Dr. M. Heijden (Universiteit Leiden)
Prof.dr. A. Knotter (Universiteit Maastricht)
Prof.dr. A. Reijndorp (UVA)
Dr. A. Vrints (Universiteit Gent)

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
DEEL I VERBONDENHEID EN VERDEELDHEID, 1920-1940	25
1 Schooiers en patsers	27
1.1 De rol van bezit	28
1.2 Solidariteit nader bekeken	36
2 De frontlinie van net gedrag	44
2.1 Opvoeding en gezinsleven	48
2.2 Opleiding en werk	57
3 Het intieme leven	61
3.1 Seksualiteit, zwangerschap en huwelijk	62
3.2 Prostitutie: marginaal verschijnsel	69
4 Verspreiding en acceptatie van criminaliteit	76
4.1 De geografie van crimineel gedrag	78
4.2 'Een beperkt inzicht in mijn en dijn'	85
5 Privaat, publiek en de buitenwereld	100
5.1 Burencontact in drie vormen	100
5.2 De buitenwereld als vijand of bondgenoot	107

DEEL II VERANDERINGEN IN DE SCHILDERSWIJK, 1920-1980	117
6 Demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen in het interbellum	119
6.1 De hoogte van de huren in 1920	120
6.2 Een overschot aan woningen	131
6.3 Achtergrond van verhuizen	138
6.4 De Vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage	140
6.5 Wie bleef er achter?	142
7 Demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen na 1945	145
7.1 De wijk opnieuw vol	145
7.2 Onderaan de 'mentale prestigekaart'	155
7.3 Blijvers en nieuwkomers	162
DEEL III GELUKKIG IN HET GETTO? 1945-1985	177
Inleiding	179
8 De Schilderswijk versus de buitenwereld	194
8.1 Het opbouwwerk – onbeantwoorde liefde?	195
8.2 Politiek, kerken en andere instituties	206
8.3 Het gezag	225
9 Met elkaar en voor elkaar	236
9.1 Op straat zitten als tegencultuur	236
9.2 Een dwingend korset	247
9.3 Burenhulp na 1945	254
10 Lijnen van onderscheid	262
10.1 Inkomen, werk en opleiding	263
10.2 Netjes en vies	279
10.3 Seksualiteit, trouwen en prostitutie. Een opvallende spagaat	290
11 De macht van de straat	299
11.1 Conflictbeslechting – geintjes, schelden en vuisten	300
11.2 Rinus de Wipper – een publieke terechtstelling	313
11.3 De terreur van de straat	323
12 Conclusies en nabeschuiving	341
Bijlage Lijst van geïnterviewde personen	350
Noten	358
Bronnen en literatuur	403
Index	414
Curriculum Vitae	420

Voorwoord

De lange reis die eindigt met het schrijven van dit voorwoord heb ik niet alleen afgelegd: de afgelopen jaren stond een grote groep mensen mij terzijde. Mijn beide promotors Wim Willems en Leo Lucassen vormden een geoliede machine, die mij tijdens impasses van onmisbaar advies voorzag. Hun vertrouwen en enthousiasme voor het project, en in het bijzonder de bevlogen wijze waarop Willems zich inzette om dit boek ook tot een leesbaar geheel te maken, waren zowel indrukwekkend als uitermate leerzaam. De leden van de leescommissie zijn in de laatste fase van dit onderzoek van grote waarde geweest door mij te wijzen op inhoudelijke en methodologische onvolkomenheden, mede het gevolg van mijn interdisciplinaire aanpak. De jaren die ik doorbracht in het gemeentearchief van Den Haag kon ik een beroep doen op het prettige gezelschap van de medewerkers van de studiezaal, die mij zelfs op gezette tijden (en wanneer er niemand anders aanwezig was) van een kop koffie voorzagen. Mijn geschiedeniscollega's in Leiden wil ik graag bedanken voor de vele gesprekken – in het voorbijgaan en op een barkruk – die een onmisbare onderbreking vormden in het solitaire bestaan van een promovendus. Ik was in de bevoorrechte positie om ook tot het Haagse onderzoekscentrum Modern Urban Studies (MUS) te behoren, waar Miriam van de Kamp, Hanneke Verbeek en Aniek Smit mij altijd met raad en daad terzijde stonden, en mij bovendien een echte mussenflat cadeau deden.

Dit boek had ik niet kunnen schrijven zonder de herinneringen van oud-bewoners van de Haagse Schilderswijk. Zij reageerden massaal op mijn oproepen en nodigden mij zonder reserve uit in hun woning. Ik voel mij vereerd met het vertrouwen om hun levensverhaal te mogen boekstaven. Telkens opnieuw was ik getroffen door de grote openheid, eerlijkheid en wijsheid die mij in al die verschillende huiskamers ten deel viel. Een aantal mensen die ik heb geïnterviewd, is inmiddels overleden. Ik hoop dat ik hun geschiedenis met dit boek recht heb gedaan. Na een inspirerende introductie van Dennis Bos mocht ik gedurende drie jaar de cursus Oral History geven bij het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden, en studenten oud-bewoners van de Schilderswijk laten interviewen. De studenten waren doortastend, betrokken en bekwaam – en ze durfden soms

vragen te stellen waar ik te verlegen voor ben. Hun bijdrage was essentieel voor het kunnen schrijven van de dissertatie.

Met mijn vrienden Daniel Coenen en Otto-Jan Bikker bracht ik tal van avonden door waarin we bijna nooit over mijn onderzoek praatten, maar wel over alle andere denkbare onderwerpen. Mijn broer en zussen waren als altijd mijn steun en toeverlaat, maar op deze plek moet ik mijn schoonzus Angelique en mijn broer Wander apart bedanken: zij hebben mij in de laatste fase van dit boek – waarin de stress hoog opliep – geweldig geholpen. Mijn ouders gaven me het prettige idee dat het sowieso wel goed zou komen. Tenslotte heeft Djoeke me niet alleen tijdens een strandwandeling met speels gemak aan een cruciale theoretische doorbraak geholpen, maar wist ze vooral telkens opnieuw duidelijk te maken dat er meer is dan het schrijven van een proefschrift.

Inleiding

Want de eigen manier van leven van de Schilderswijkers, de atmosfeer van met elkaar en voor elkaar en ook nog 'n lolletje op zijn tijd, dat eigen Schilderswijkse cultuurtje, waar buitenstaanders zo minachtend op neerkijken, dat wordt om zeep gebracht.¹

Met deze woorden eindigde John Duivesteijn in 1984 zijn boek over de geschiedenis van de Haagse Schilderswijk, waar hij ook zelf opgroeide. De grootste volkswijk van Den Haag, tevens één van de bekendste van Nederland, onderging in de jaren tachtig inderdaad een razendsnelle verandering.² Zo wees Duivesteijn op de aanwezigheid van buitenlandse arbeidsmigranten, die in dit decennium het aantal autochtone bewoners blijvend in aantal zouden overtreffen. Maar er was veel meer aan de hand. Woningen die al vanaf de bouw in de tweede helft van de negentiende eeuw mankementen vertoonden, gingen tegen de vlakke om plaats te maken voor betaalbare en degelijke huisvesting. Ook de traditionele cafés op de hoek, de autochtone groenteboeren en kruideniers die hun klanten bij naam en reputatie kenden, vertrokken uit de wijk of hielden ermee op. Vanaf het moment dat deze microsamenleving van autochtone bewoners verdween, kwam er ruimte voor een nostalgisch beeld van de Schilderswijk van weleer. In retrospectief zou het tot de jaren tachtig om een homogene en stabiele wijk zijn gegaan, waar het goed wonen was.³

In dit boek keren we terug naar de tijd toen de Schilderswijk nog bekendstond om haar 'eigen cultuurtje'. We gaan na wat dit in de praktijk inhield voor bewoners, wat erop van invloed was en hoe de wijkcultuur veranderde in de loop van de twintigste eeuw. De herinneringen van veel oud-bewoners die wij interviewden lagen, net als die van Duivesteijn, onder een deken van nostalgie. Mensen waren trots op hun wijk, ondanks de weinig positieve reputatie. Ook bij veel beleidsmakers, politici en publicisten leeft het idee dat er in de periode vóór de arbeidsmigranten zich in Nederlandse volkswijken vestigden sprake was van een 'gouden eeuw'. Dat geïdealiseerde beeld over de wereld vóór de jaren zeventig is zelfs een succesvol handelsmerk geworden van publicisten en politici. Pim Fortuyn schreef dat tot diep in de jaren zestig de 'kleinburgerlijke' moraal door alle bewoners van

Nederland als het dominante en zelfs het enige juiste stelsel werd beschouwd.⁴ Een tijd dat bewoners elkaar nog verstonden en sociale cohesie vanzelfsprekend was. De socioloog Tineke Lupi heeft er eerder op gewezen dat deze idealisering van het verleden geen nieuw verschijnsel is. Zij beschreef hoe sinds de Tweede Wereldoorlog elke tien of vijftien jaar een poging is gedaan de banden tussen wijkbewoners te verbeteren, altijd met in het achterhoofd het idee dat die cohesie op het punt stond te verdwijnen.⁵ Sociologen onderzoeken echter niet hoe dit soort wijken op de lange termijn zijn veranderd, en evenmin in hoeverre het nostalgische beeld klopt. De beeldvorming over autochtone volksbuurten is ook zelden onderwerp van historische studies.⁶ We constateren dat de interne dynamiek in zulke wijken over een langere periode en de omstandigheden die hierop van invloed waren, nog vrijwel onbetreden terrein zijn in de Nederlandse historiografie.⁷

Een sociale geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt zoals de Schilderswijk is om meerdere redenen belangrijk. Om te beginnen, omdat een gebrek aan kennis over het reilen en zeilen binnen autochtone volksbuurten tot een sterk vertekend en naïef beeld van de geschiedenis leidt. De historicus Wim Willems wijst er in zijn oratie op dat autochtone bewoners van oude stadswijken in Den Haag, net als veel Indische repatrianten van het eerste uur, de neiging vertonen hun verleden te idealiseren. De paradijselijke jeugd in de oude volksbuurt wordt afgezet tegen de verwarrende nieuwe tijd, of het oude Indië tegen het kille land van aankomst.⁸ Willems constateert dat beide groepen zich niet thuis voelden onder de nieuwe omstandigheden en als reactie hierop de eigen groepsidentiteit afschermden en idealiseerden. Dit proces van vertekening maakt het niet alleen moeilijk het verleden in al zijn facetten te reconstrueren, maar vormt ook een risico. Wanneer een nostalgisch beeld over de oude volksbuurt als voorbeeld gaat dienen voor de huidige stadswijken, is het gevaar dat hedendaagse partijen een utopie najagen. Historisch onderzoek op basis van kritisch en divers brongebruik is bij uitstek geschikt om het heersende ideaalbeeld te toetsen. Een analyse van de Haagse Schilderswijk over een lange periode kan tevens kennis opleveren over bepaalde patronen die ook buiten het kader van deze wijk relevant zijn. Het laat zien wat er is gebeurd met een groep mensen die steeds meer in de marge van de samenleving kwam te verkeren, doordat telkens de meest succesvolle bewoners de wijk verlieten om elders te gaan wonen. Hoe beïnvloedde dit patroon hun onderlinge verhoudingen en hun relatie tot de buitenwereld, die in de woorden van Duivesteijn ‘zo minachtend op hen neerkeek’?

Wetenschappelijke debatten

Dit boek over de interne dynamiek in een volksbuurt raakt aan een tweetal debatten binnen de historiografie en de sociale wetenschappen: dat over het bestaan

van ‘homogeniteit’ en ‘gemeenschap’ binnen stadswijken, en dat over analyses en verklaringen van afwijkend gedrag. Het eerste gaat over onderlinge verhoudingen in de wijk, het tweede met name over de verhouding tussen bewoners en de buitenwereld. Homogeniteit en gemeenschap zijn in het wijkonderzoek onlosmakelijk met elkaar verbonden, alleen is het de vraag wat ze precies betekenen en hoe ze zich tot elkaar verhouden. De klassieke sociologie veronderstelde dat bewoners van arbeiderswijken zich in de eerste helft van de twintigste eeuw hadden ontwikkeld tot een statistisch homogene groep, wat zou hebben geleid tot een sterk gemeenschapsgevoel. Deze visie van sociale wetenschappers van de Chicago School in het interbellum was geïnspireerd op processen uit de biologie, waar volgens hen een vergelijkbaar soort van natuurlijke selectie plaatsvond.⁹

Op de keper beschouwd roept dit gezichtspunt echter meer vragen op dan het beantwoordt. Immers, welke kenmerken deelden bewoners en wat betekende zo’n gemeenschap in de praktijk? Om met het tweede te beginnen: de betekenis van het begrip ‘gemeenschap’ beweegt zich op de lijn tussen een geconstrueerde en een concrete groep. Aan de ene kant staat de door Benedict Anderson beschreven ‘verbeelde gemeenschap’, met leden die zich onderdeel voelen van een abstracte identiteit: supporter van een voetbalclub of bewoners van een natiestaat.¹⁰ Aan de andere kant staat de concrete of kenbare gemeenschap, waar de leden elkaar allemaal persoonlijk kennen, bijvoorbeeld als bewoners van dezelfde straat.¹¹ In de praktijk van het onderzoek, maar ook in de realiteit, lopen de twee uitersten regelmatig in elkaar over.¹² In deze studie staat niet zozeer de verbeelde gemeenschap centraal, maar de concrete onderlinge verhoudingen in de Schilderswijk: de kenbare gemeenschap. Het gaat ons om de daadwerkelijke interne dynamiek in de wijk door de tijd heen. Bovendien heeft historisch en sociologisch onderzoek laten zien dat de overkoepelende, verbeelde gemeenschap vaak pas wordt ervaren wanneer een wijk op het punt staat te verdwijnen of al verdwenen is.¹³

Welke kenmerken sociale cohesie in een wijk bevorderen, is geen uitgemaakte zaak. Prominent in het historisch onderzoek naar arbeiderswijken is de sociaal-economische homogeniteit. Historisch geografen kwamen in navolging van de sociale wetenschappers van de Chicago School tot de conclusie dat de inkomens van bewoners van arbeiderswijken steeds meer convergeerden, met een volledige segregatie in het interbellum als eindpunt.¹⁴ Voor historica Joanne Bourke waren de gedeelde lage inkomens in arbeiderswijken het enige wat mensen bond.¹⁵ Burenhulp was een overlevingsmiddel en daarvoor moest je de burens wel kennen en ze iets gunnen. Voor het tot bloei komen van een dergelijke gemeenschap was het noodzakelijk dat iedereen ongeveer even arm was. Maar was dit werkelijk zo? Wat van buitenaf een homogeen arme wijk lijkt, kan op individueel niveau een voor buitenstaanders onbegrijpelijke wirwar van verschillen zijn. Historicus Robert Roberts schreef over zijn jeugd in een arbeidersbuurt dat elke straat, en zelfs elke familie, zijn eigen ‘sociale standing’ had. Dat gold zelfs in de kroeg. Op in-

dividueel niveau was van sociaaleconomische homogeniteit naar zijn idee geen sprake.¹⁶

Historicus John Benson stelt dat arbeiderswijken niet alleen door een gedeelde armoede, maar ook door een lage mobiliteit een krachtige gemeenschap vormden. Hij definieerde deze als volgt: *'people from the same areas sharing the same attitudes, beliefs and interests, and expressing their communality of interest through social interaction'*.¹⁷ Gedeelde kenmerken leiden in deze visie tot gedeelde normen en opvattingen, maar ook tot een daadwerkelijk kenbare gemeenschap. Dat de immobiliteit van bewoners een grote rol kon spelen in de opbouw van een gemeenschap, bevestigden de sociologen Peter Wilmott en Michael Young, die familieverhoudingen bestudeerden in het Londense East End in de jaren vijftig. Zij zagen dat binnen de buurt familieverbanden en een lage mobiliteit elkaar versterkten. Doordat bewoners weinig verhuisden, trouwden zij eerder met iemand uit de straat, wat hen een oneindig aantal connecties in de wijk bezorgde.¹⁸ Maar immobiliteit leidt niet automatisch tot sterke gemeenschapsbanden. Bourke wees erop dat de honkvastheid van arbeiders niet per se betekende dat zij het gevoel hadden bij elkaar te horen. Veel bewoners probeerden juist te voorkomen steeds dezelfde gezichten tegen te komen.¹⁹ Het staat bovendien niet vast dat de bevolking werkelijk immobiel was. Arbeiderswijken waren immers vaak doorgangswijken, waar bewoners vertrokken als ze meer te besteden kregen.²⁰ Dat deze bevolkingsdynamiek kon leiden tot conflicten, toonde de klassieke studie van Norbert Elias en John Scotson. Zij beschreven de vijandige behandeling van gevestigde bewoners ten opzichte van een in alle sociale opzichten gelijke groep nieuwkomers.²¹

De sociaaleconomische positie en de demografische situatie konden leiden tot verbondenheid, maar evengoed tot verdeeldheid. De kwestie wordt nog gecompliceerder wanneer we het begrip 'homogeniteit' nader beschouwen. Sociologen en historici wijzen erop dat niet zozeer de meetbare, maar eerder de immateriele verschillen tussen bewoners bepalend waren voor de onderlinge verbondenheid. De socioloog Herbert Gans zag dat de bewoners van een Italiaanse 'slum' in Boston elkaar niet de maat namen op het gebied van inkomen, daar kon men immers toch niet zo veel aan doen – maar des te meer op gedrag. Was iemand wel netjes, een goede huisvrouw, kon zij goed koken, was hij loyaal aan de familie en vooral niet verwaand?²² Historica Selma Leydesdorff beschreef hoe in het interbellum een joodse buurt in Amsterdam uit een lappendeken van opvattingen en gedragsnormen bestond: *Er bestonden rangen en standen, de armen waren verdeeld in paupers, zwervers en proletariërs. Daartussen bestonden nog talloze groepen, van elkaar gescheiden door toekomstverwachtingen, die toch met elkaar waren verweven omdat de scheidingen niet groot waren.*²³ Ali de Regt beschreef hoe het onderscheid tussen 'nette' en 'ontoelaatbare' gezinnen niet alleen door instanties werd bepaald, want gezinnen zelf maakten nog veel fijnere onderscheidingen: van het wel of niet hebben van een kleed op de vloer tot het alcoholgebruik van de vader.²⁴ De beoordeling of een bewoner 'net-

jes' of 'ontoelaatbaar' was, vond op allerlei vlakken plaats. Het ging om de mate van contact die mensen onderhielden met de burens, tot de manier waarop zij onderlinge conflicten oplosten.²⁵ Men lette op daadwerkelijke netheid, dus of de buurvrouw de stoep veegde en het huis schoonhield – vooral de voor burens zichtbare gordijnen.²⁶ Een andere scheidslijn bestond uit de normen rond seksualiteit, gezinsleven en de gewenste opleiding voor de kinderen. Er was dus veel aandacht voor het naleven van normen en gedragsregels die in de dominante, burgerlijke maatschappij als vanzelfsprekend golden. In arbeiderswijken werden ze door sommigen wel, door anderen per se niet nagevolgd.

Er lijken twee essentiële factoren te zijn geweest die bepaalden of bewoners zich verbonden wisten met hun omgeving en dit ook toonden. Dat waren de onderlinge overeenkomsten en verschillen, en de manier waarop bewoners deze waardeerden. In deze studie zullen steeds beide kanten aan bod komen, dus zowel de sociaaleconomische en de demografische verschillen als de culturele of gedragsnormen – en hun betekenis voor de onderlinge verhoudingen. De laatste categorie, die over de gedragsnormen, behoeft uitleg. Waarom gedroegen mensen zich verschillend? De hypothesen hierover brengen ons bij het tweede debat waar deze studie een bijdrage aan wil leveren. In de wetenschappelijke literatuur doen grofweg twee verklaringen de ronde voor het bestaan van afwijkende gedragsnormen: een situationele en een culturele. Vanaf de jaren zestig domineert de situationele verklaring voor afwijkend gedrag binnen de sociale wetenschappen. De strekking van deze visie is dat wanneer de mogelijkheden tot sociale mobiliteit zich voordoen voor de laagste klassen, zij hun afwijkende levenswijze achter zich laten.²⁷ Deze stroming is deels schatplichtig aan de socioloog Norbert Elias, die in zijn *civilisatiethese* liet zien dat er vanaf de Middeleeuwen een proces van verburgerlijking plaatsvond, waarbij de gedragsnorm van de elite zich over steeds bredere bevolkingsgroepen uitbreidde.²⁸ Een essentiële voorwaarde voor deze 'civilisering' was, zo stelde onder meer de Nederlandse socioloog Jacques van Doorn, dat er mogelijkheden waren tot sociale mobiliteit.²⁹ Pas dan had het immers zin zich aan te passen aan de dominante samenleving. Haaks op de situationele visie staat het idee van de armoedecultuur, ontwikkeld door de antropoloog Oscar Lewis. In zijn invloedrijke, maar veel bekritiseerde studie naar de armen in Mexico concludeerde hij dat er bij bepaalde groepen sprake was van een aparte leefstijl, die ontstaan zou zijn na generaties lang in bittere armoede te hebben geleefd. De kenmerken ervan omschreef hij niet al te precies, maar in de verschillende casussen die hij bestudeerde kwam een beeld naar voren dat gedeeltelijk overeenkomt met dat van de nog niet 'geciviliseerde' armen in de steden.³⁰ Belangrijk in zijn visie is dat deze cultuur op een bepaald moment onafhankelijk van de omstandigheden voortduurt, dit in tegenstelling tot de situationele visie.

Bij sociaalhistorici is de situationele zienswijze nog immer populair. De historicus Antoon Vrints betoogde recent dat de afwijkende normen die hij ontdek-

te in de Antwerpse volksbuurten tijdens het interbellum snel verdwenen toen de maatschappelijke kansen van de bewoners na de oorlog toenamen.³¹ Hiermee volgt hij de redenering van de Britse historicus Gareth Stedman Jones, die in 1971 een klassieke studie publiceerde over 'Outcast London'.³² In zijn oratie uit 1999 beschreef de historicus Ad Knotter hoe Limburgse achterstandsbuurten met een reputatie van 'onmaatschappelijkheid' zich verbeterden toen de welvaart er steeg.³³ De implicaties van deze visie zijn verstrekkend. Het houdt namelijk in dat elke afwijkende gedragsnorm van een bevolkingsgroep valt te herleiden tot een gebrek aan maatschappelijke kansen. In de sociale wetenschappen is er in dit standpunt sinds de jaren negentig een voorzichtige kentering opgetreden. Verschillende baanbrekende studies die de gevolgen van structurele en institutionele achterstanden onder bewoners van Amerikaanse getto's analyseerden, ruimen weer een plaats in voor het begrip 'cultuur'.³⁴ Zij zien het normafwijkende gedrag in getto's als een gevolg van armoede en uitsluiting, maar wijzen ook op de continuering van deze cultuur, onafhankelijk van de sociaaleconomische omstandigheden. Deze nieuwe inzichten betekenen een gedeeltelijke rehabilitatie van de armoedecultuur van Oscar Lewis, maar wel met een aantal belangrijke aanvullingen. Een levenswijze die ontstaan is in armoede kan verdwijnen als de sociaaleconomische belemmeringen zijn opgeheven, maar dit is geen automatisme en het geldt ook zeker niet voor iedereen. In bepaalde gevallen kan een voortdurende slechte reputatie van de groep in kwestie ertoe leiden dat leden zich juist afkeren van de samenleving die op hen neerkijkt, hun eigen groepsnormen versterken en elkaar ervan weerhouden zich aan te passen aan de 'vijandige' samenleving. Het is dus maar de vraag of maatschappelijke kansen en aanpassing aan de dominante maatschappij altijd in een lineair verband met elkaar staan. Er zijn ook andere variabelen waar rekeningen mee gehouden dient te worden.

Onder historici heeft deze ontwikkeling weinig tot geen weerklank gevonden. De enkeling die wijst op het mogelijke bestaan van één of andere vorm van armoedecultuur blijft een roepende in de woestijn.³⁵ Dit is frappant, aangezien juist historici een belangrijke sleutel in handen hebben: de factor tijd. Om te kunnen bepalen of bepaalde gedragsnormen onafhankelijk van de omstandigheden voortbestaan, is het noodzakelijk een bevolkingsgroep of een wijk over een langere periode te volgen. In deze studie over de Haagse Schilderswijk in de jaren 1920 tot 1985 is dit de opzet. Immers, de jaren vijftig en zestig waren in Nederland – ook in de Schilderswijk – een periode van ongekende economische groei. De werkloosheid was zo goed als afwezig en de lonen leken eindeloos te stijgen. Wat er in die periode gebeurde met de normen die de bewoners onderling met elkaar deelden (of afdwongen) kan essentiële informatie opleveren over de grenzen van sociale mobiliteit.

Probleemstelling en aanpak

Vormden bewoners van vooroorlogse arbeiderswijken wel zo'n homogene groep als vaak wordt gedacht, en verloren die wijken pas met de komst van immigranten in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw hun sociale cohesie? Om deze centrale vragen te beantwoorden, richt deze studie de schijnwerper op één van de bekendste arbeiderswijken in Nederland. Daarbij staan drie thema's centraal. Ten eerste de verschillen tussen wijkbewoners, zowel naar inkomen, afkomst als immaterieel: mentaliteit, ambitie en gedrag. Ten tweede de wijze waarop deze verschillen, maar ook de overeenkomsten bijdroegen aan de verbondenheid of de verdeeldheid van bewoners – met elkaar en met de buitenwereld. Ten derde gaat de aandacht uit naar de invloed van de veranderende economische en demografische omstandigheden op de manier waarop de wijk zich door de tijd heen heeft ontwikkeld. Op een theoretisch niveau dragen de resultaten van dit onderzoek bij aan een onderwerp dat historici en sociale wetenschappers al meer dan een eeuw bezighoudt, namelijk hoe te verklaren dat een deel van de bewoners van zulke wijken een eigen subcultuur ontwikkelt, gericht tegen de buitenwereld en tegen bewoners die zich ervan distantiëren. Valt die subcultuur louter te verklaren uit de economische omstandigheden (de situationele verklaring) of spelen andere (sociaal-culturele) factoren ook een rol?

In dit boek zullen een aantal analytische instrumenten worden gebruikt. De zoektocht naar verbanden tussen kenmerken en groepsprocessen in de Schilderswijk is voor een deel geïnspireerd op de ideeën van de socioloog Georg Simmel, die hij uiteenzette in zijn studie *Conflict: the web of group-affiliations* uit 1922. Hierin schreef hij dat een groep ontstaat op basis van een gedeeld kenmerk, bijvoorbeeld beroep, familie of sociaaleconomische positie.³⁶ Tegelijkertijd heeft iedereen ook nog andere kenmerken die wel of niet overeenkomen met die van de gehele groep. Hoe meer overeenkomstige kenmerken, des te sterker de groep.³⁷ Verschillen kunnen volgens Simmel echter ook leiden tot interne conflicten. Zo kan het voorkomen dat er conflicten bestaan binnen een straat, maar ook dat men tegenover buitenstaanders als groep in het geweer komt. Deze benadering opent de mogelijkheid om de groepsvorming in de wijk op allerlei niveaus en voor verschillende kenmerken te bestuderen. Ook stelt Simmel dat een groep een andere groep nodig heeft om succesvol te zijn. Verbondenheid met een wijk kan in deze visie enkel bestaan wanneer er andere wijken of instituties bestaan waartegen bewoners zich kunnen afzetten. Op een lager niveau kan verbondenheid op basis van 'netheid' zich alleen voordoen wanneer er mensen zijn die zich minder netjes gedragen.³⁸

Een tweede instrument bestaat uit het analyseren van de manier waarop verbondenheid en verdeeldheid vorm krijgen in de ruimte. De laatste twee decennia is het besef gegroeid dat de ruimtelijke omgeving het gedrag en de ervaringen van

bewoners beïnvloeden. Deze is niet enkel een decor waartegen de geschiedenis zich afspeelt, maar de specifieke positie van mensen in een ruimtelijke omgeving en de manier waarop zij zich daar gedragen vormt een actieve kracht in sociale processen. Zo benadrukte de historicus Leif Jerram dat iedere sociale of politieke beweging, iedere identiteit, plaatsen nodig heeft om tot leven te komen en vorm te krijgen.³⁹ Het gaat er niet alleen om welke kenmerken personen hebben, beslissend is wie er op welke plaats en op welk tijdstip uiting geeft aan een bepaalde norm. De *spatial turn*, zoals deze benadering bekendstaat, geeft een nieuwe dimensie aan de relatie tussen ruimte en gemeenschap, doordat zij zich richt op de vraag wie ‘de norm van de straat’ bepaalt.⁴⁰ In een volksbuurt, waar de zichtbaarheid van elkaars handelen groot is, geldt de ruimtelijke bestending van een groepsnorm des te meer. De sociologe Lamberta Jens concludeerde iets soortgelijks voor de situatie die zij in de jaren dertig aantrof in de Utrechtse volksbuurt Wijk C: *In het nauwe contact, waarin de wijkbewoners met elkander leven, vindt een voortdurende uitwisseling plaats van waardeeringen, terwijl er tevens de mogelijkheid bestaat van een scherpe controle op elkaars doen en laten. Hierdoor worden de normen, die de groep eenmaal heeft aangenomen, gehandhaafd.*⁴¹ In navolging van de *spatial turn* probeer ik de kenmerken en het gedrag van bewoners van de Schilderswijk in de publieke ruimte te reconstrueren. Want juist dit publieke gedrag, onder toezienend oog van de immer oplettende burens, bepaalde de norm.

Een derde instrument om de geschiedenis van de Schilderswijk te doorgronden, is het reconstrueren van de veranderende bevolkingssamenstelling. De migratie in en uit de wijk vormt een belangrijke verklarende factor in de thema’s waarom het draait in dit boek. Het huidige publieke beeld is dat arbeiderswijken demografisch stabiel waren tot de komst van de buitenlandse migranten in de jaren zestig en zeventig. De politicus Martin Bosma schrijft dat ‘Nederlanders’ uit hun stadswijk wegtrekken omdat ze hun straat of wijk zien veranderen, de criminaliteit zien toenemen of de school van hun kinderen zien islamiseren. Dit alles door de komst van grote aantallen migranten met een islamitische achtergrond.⁴² Het is echter de vraag of de ‘witte vlucht’ wel zo eenvoudig valt te duiden. Ook ruimere financiële mogelijkheden kunnen leiden tot een vertrek uit de oude leefomgeving. Daarnaast heeft Amerikaans onderzoek naar de vorming van stadsgetto’s uitgewezen dat het vertrek van oude bewoners voorafging door een langdurige verwaarlozing van de wijk door overheden.⁴³ De socioloog Loïc Wacquant betoogde dat het door de overheid georganiseerde ‘dumpen van arme zwarten’ eveneens een belangrijke rol speelde in de sociale en economische neergang van sommige wijken.⁴⁴ In Nederland zijn elementen van dergelijke processen terug te vinden bij onder andere woonwagenbewoners, die na de oorlog door overheidsbeleid steeds meer geïsoleerd raakten (economisch en sociaal) op grote kampen.⁴⁵ Of en in hoeverre dit proces ook in een Nederlandse volksbuurt als de Schilderswijk plaatsvond, zal worden nagegaan door een analyse van de bevolkingsdynamiek in de periode vóór de komst van de buitenlandse migranten.

Tenslotte nog iets over de begrippen volksbuurt en arbeiderswijk. De Schilderswijk wordt, net als de Amsterdamse Jordaan en de Utrechtse wijk C, een volksbuurt genoemd. In de meeste literatuur over dit thema wordt deze term niet expliciet gedefinieerd, terwijl er wel regelmatig een onderscheid wordt gesuggereerd met de term arbeiderswijk. Ik houd mij in dit boek aan een aantal spelregels met betrekking tot deze termen, zonder ze uitvoerig te definiëren. De algemene term arbeiderswijk of arbeidersbuurt gebruik ik als verzamelnaam voor alle wijken waar voornamelijk ‘arbeiders’ wonen of zouden wonen. Volksbuurten vallen hier dus ook onder. Het is hiermee vooral een tegenstelling tot de middenklassewijk, al is de precieze grens diffuus. Arbeiderswijk wordt hier ook gebruikt als vertaling voor de Engelse term ‘working-class neighborhood’. Tussen arbeiderswijken valt echter onderscheid te maken. Deze studie volgt – enigszins vrij – het onderscheid dat de socioloog Jacques van Doorn in 1954 maakte tussen een ‘moderne arbeiderswijk’, een ‘volksbuurt’ en een ‘achterbuurt’.⁴⁶ De moderne of ‘nette’ arbeiderswijk is meestal gebouwd door een woningbouwvereniging, na invoering van de woningwet in 1902. Deze verenigingen dwongen met een strenge selectie en controle op bewoning een ‘nette’ levenswijze af. Dit hield in dat de bewoners zich spiegelde aan de normen van de middenklasse. Zo waren bijvoorbeeld de meeste bewoners in loondienst en stond het gezin centraal in het sociale leven. De term (moderne) arbeiderswijk had een neutrale klank. De benaming volksbuurt was echter denigrerend. Deze buurten waren in de regel ouder, soms eeuwenoud (Jordaan), meestal gebouwd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Van Doorn definieerde de volksbuurt als een wijk waar bewoners een ‘eigen cultuur’ hadden. Wat dit inhield, vormt in feite onderdeel van deze studie. In het kort komt het erop neer dat de normen en waarden er zouden verschillen met die van de burgerlijke samenleving. Tenslotte gebruikt Van Doorn nog de term ‘achterbuurt’, een ronduit negatieve kwalificatie. Dit zag hij als een wijk die door alle bewoners van de stad gemeden werd, omdat zich daar zaken zouden afspelen die men afkeurde. Objectief gezien kwam hier vaker prostitutie voor en zochten criminelen er hun toevlucht. Mijn definitie is met opzet heel algemeen. De 60.000 bewoners van de Schilderswijk beantwoordden namelijk niet aan een strenge categorisering, daarvoor bestonden er teveel sociale verschillen en was de wijk te dynamisch. Maar zelfs met deze grove indeling zullen we zien dat in de wijk op bepaalde momenten elk van de drie door Van Doorn onderscheiden typen te vinden was.

Opzet van het boek

De demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen en het gemeentelijk beleid waar de wijk mee te maken kreeg tussen 1920 en 1980 drukten een sterk

stempel op de wijze waarop bewoners met elkaar omgingen – en met de buitenwereld. In dat proces vormden het vertrek van bepaalde groepen ingezetenen, de vestiging van nieuwkomers, de groeiende welvaart in de jaren zestig en een steeds slechtere reputatie cruciale factoren. Om deze wisselwerking duidelijk in beeld te brengen, is gekozen voor een drieslag. De vooroorlogse periode en de naoorlogse periode zijn in afzonderlijke delen beschreven; in het middendeel worden ontwikkelingen op demografisch, sociaaleconomisch en infrastructureel gebied geschetst. Deel I behandelt per hoofdstuk factoren die de verbondenheid en verdeeldheid in het interbellum hebben bepaald. Hoofdstuk 1 gaat over de sociaaleconomische verhoudingen en de samenhang met sociale identificatie en onderlinge solidariteit. In hoofdstuk 2 komen de normen en praktijken rond het gezinsleven, werk en opleiding aan bod. Hoofdstuk 3 gaat over de omgang met seksualiteit, huwelijk en prostitutie; hoofdstuk 4 over de aanwezigheid en de tolerantie van criminaliteit. Hoofdstuk 5 gaat in op de contacten die bewoners van de Schilderswijk onderhielden en de verhouding tot instituties die de buitenwereld representeerden.

Deel II, waar hoofdstuk 6 en 7 onder vallen, gaat over de grote veranderingen in de Schilderswijk. Het begint met een analyse van de daadwerkelijk verschillen in inkomen in 1920, waarna de ontwikkelingen in bevolkingsdynamiek, welvaart en overheidsbeleid in de zestig jaar daarna chronologisch aan bod komen. De nadruk ligt op de aard en oorzaken van de demografische verschuivingen. Deel III wordt voorafgegaan door een aantal gedachten over de theoretische uitgangspunten van deze studie. In dit deel staat de naoorlogse Schilderswijk centraal, waarin zowel sprake was van verandering als van stilstand. Nieuwe scheidslijnen ontstonden en soms bleven oude tegen de verwachtingen in voortbestaan. Dit heeft geleid tot een iets andere hoofdstukindeling. Hoofdstuk 8 behandelt de rol van instituties in de wijk: de opbouwwerkers, de kerk, de politiek en de politie. Hoofdstuk 9 gaat over de toenemende contacten tussen bewoners en het effect daarvan op de groepsdruk en de burenhulp. Hoofdstuk 10 trekt de naoorlogse scheidslijnen rond aspecten als inkomen, netheid en seksualiteit. Hoofdstuk 11 tenslotte gaat in op de macht van de straat en op de uitwassen die daar onvermijdelijk bij hoorden. Het boek eindigt met een beschouwing over de meer recente ontwikkelingen in de wijk. De wereld waar het in dit boek om draait, een autochtone volksbuurt, veranderde vanaf de jaren tachtig in een hoog tempo. De huizen verdwenen en de oude bewoners werden afgelost door een nieuwe groep: migranten en hun nakomelingen.

De bronnen over de vooroorlogse Schilderswijk geven op bepaalde punten zeer precieze informatie, maar vertonen bij andere thema's grote hiaten. Dat deel is daarom meer schetsmatig van karakter dan het naoorlogse deel. Omdat beide tijdvakken zijn bestudeerd en, voor mijn gevoel, het zwaartepunt moest liggen bij het gezichtspunt van de bewoners zelf, domineren kwalitatieve bronnen, zo-

als interviews. Er ligt dus minder nadruk op de mogelijkheden van kwantitatieve bronnen, hoewel sociaalhistorici hebben aangetoond dat deze aanpak wel degelijk de moeite loont, zeker voor de vooroorlogse periode.⁴⁷ Hun publicaties geven niet alleen de cijfers op macroniveau, maar laten goed zien om welke redenen individuele gezinnen bepaalde keuzes maakten, hoe belangrijk de buurt was in hun sociale leven en welke netwerken migranten kenden in hun plaats van aankomst. Dit onderzoek zou, althans gedeeltelijk, ook mogelijk zijn voor de vooroorlogse Schilderswijk. Een ruime steekproef onder bewoners over hun verhuisbewegingen, de keuze voor een partner en het aantal kinderen kan belangrijke resultaten opleveren en inzichten bieden die in deze studie ontbreken. Juist de combinatie van verschillende kwantitatieve gegevens, waarbij informatie over vestiging, welstand, partnerkeuze en lidmaatschappen samenvloeien, biedt kansen. Het is echter aan een andere historicus om zulk onderzoek uit te voeren.

Op zoek naar bronnen

Het bescheiden aantal historische studies over de interne dynamiek van volkswijken wordt wel geweten aan een gebrek aan bronnen. Studies over instituties zoals woningbouwverenigingen en armenzorg zijn er in overvloed, maar de wijze waarop bewoners van een wijk de wereld om hen heen zagen is zelden op schrift gesteld. Ook voor de Schilderswijk geldt dit. De handel en wandel van arbeiders in een enkele wijk is eveneens vrijwel onbetreden terrein. In navolging van Ali de Regt, die met haar analyse van de ontwikkelingen van het gezinsleven van arbeiders voor een soortgelijke opgave stond, is er in dit boek voor gekozen om een breed palet aan bronnen te gebruiken.⁴⁸ Dit betekent zowel geschreven bronnen als interviews, persoonsdossiers en persoonlijke aantekeningen, naast beleidsrapporten en ingezonden brieven. Naarmate de tijd verstrijkt zijn sommige institutionele bronnen minder uitgebreid en worden interviews met oud-bewoners van grotere waarde. Aan het begin van deel drie, als opzet tot de naoorlogse periode, ga ik daarom in op de waarde en beperkingen van de hiervoor gebruikte bronnen. Bij het deel over de vooroorlogse periode is voornamelijk gebruikgemaakt van twee soorten bronnen: archieven van instituties die werkzaam waren in de wijk en interviews met oud-bewoners.⁴⁹

De archieven van instituties die zich tijdens het interbellum bezighielden met de armste Hagenaars bleken opvallend vaak vernietigd te zijn. Slechts van een paar instituties is materiaal bewaard gebleven dat inzicht geeft in de interne dynamiek en de mentaliteit van bewoners. Het meest bruikbaar bleken het archief van de gemeentepolitie, van clubhuis De Mussen, de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon en de Middernachtszending – onderdeel van de Hervormde Kerk. Geen van die archieven waren overigens volledig. Van de gemeentepolitie

zijn bijvoorbeeld geen dag- en nachtrappen van de wijkbureaus bewaard gebleven, en al evenmin processen-verbaal (afgezien van de periode rond de Tweede Wereldoorlog). Van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon zijn vrijwel alle persoonsdossiers vernietigd en resteerden voornamelijk briefwisselingen en beleidsnota's. Wel bleek clubhuis De Mussen, een in 1926 opgerichte instelling voor de armste jeugd, over unieke documenten te beschikken. Directeur Jacob de Bruin had er bijna veertig jaar de leiding in handen en beschreef in clubperiodieken op beeldende en gedetailleerde wijze het leven in de armste straatjes van de wijk. In de afzonderlijke hoofdstukken zal de kwaliteit van de bronnen meer in detail aan bod komen.

De bronnen van instellingen die in de wijk actief waren, zijn grof gezegd op twee manieren gebruikt. Waar mogelijk is geprobeerd om bepaalde kenmerken kwantitatief en ruimtelijk weer te geven, zoals de hoogte van de huren, de criminaliteit en de prostitutie. Verder is geanalyseerd welke betekenis deze – en andere – kenmerken hadden voor de verbondenheid en verdeeldheid tussen bewoners. Uit brieven naar instanties, rapporten van gemeente en politie, en dossiers over gedwongen huwelijken, kwamen flinters informatie naar boven die soms heel scherp, soms wazig zicht boden op de interne groepsdynamiek. Het probleem met deze institutionele bronnen is dat ze enkel gebeurtenissen in beeld brengen op momenten dat er iets misging, zoals wanneer de overheid of de kerk besloot in te grijpen. Zulke uitzonderlijke situaties worden gemakkelijk als maatgevend beschouwd voor alle bewoners van de wijk, waardoor een vertekend beeld ontstaat. Om die valkuil te ontlopen, wordt steeds gewogen welke betekenis een bepaalde geboekstaafde gebeurtenis had voor de manier waarop een grotere groep Schilderswijkers samenleefde. Waar mogelijk heb ik deze bronnen gecombineerd met andere gegevens, zowel statistische onderzoeken als de herinneringen van bewoners die in de wijk opgroeiden.

Voor dit onderzoek zijn 76 interviews afgenomen met oud-bewoners die (een deel van) de geschiedenis van de Schilderswijk hebben meegemaakt tussen 1920 en 1985. Uiteraard is het deel van hen dat herinneringen heeft aan het interbellum en de eerste naoorlogse jaren veel kleiner, namelijk ongeveer 20 personen. In de meeste gevallen gaat het om herinneringen die betrekking hebben op de kindertijd; slechts zes geïnterviewden waren al volwassen in de jaren dertig. De betrouwbaarheid van een herinnering is, net als die van een papieren bron overigens, altijd dubieus. Belangrijk is de vaststelling dat het oproepen van herinneringen in een interview nooit een letterlijke weergave van het verleden oplevert: het geheugen is geen kaartenbak waar men ongeschonden foto's van vroeger uit kan halen. Veel gebeurtenissen uit het verleden zijn vervaagd en vervormd door latere ervaringen, of men beziet ze door een mist van nostalgie, waarin enkel de goede dingen nog opdoemen. De Vlaamse historici Leen van Molle en Jan Bleyen schrijven hierover in hun recente boek over 'mondelijke geschiedenis': *Elk verhaal,*

hoe autobiografisch het soms kan klinken, is hoe dan ook beïnvloed door de evoluerende vertogen en praktijken waarmee mensen opgroeien, die hen levenslang omringen, die ze zien, horen en lezen, meestal zonder daar echt bewust van te zijn.⁵⁰

In dit onderzoek werd het verleden in de wijk ruwweg op twee manieren herinnerd. Een deel van de geïnterviewden, iets meer dan de helft, had in het algemeen een positief beeld over hun vroegere leven in de Schilderswijk. Als hen gevraagd werd 'iets te vertellen over de oude Schilderswijk' benadrukten zij bijvoorbeeld de gezelligheid van hun oude buurt, de onderlinge hulpvaardigheid of het idee bij elkaar te horen. Opvallend was dat zij vooral in algemene termen over deze zaken praatten. Het ging zelden over specifieke herinneringen aan gebeurtenissen die zij zelf hadden meegemaakt, maar om het 'collectieve verhaal' over de wijk. Selma Leydesdorff betoogde in haar uitgebreide inleiding over de betekenis van historische interviews dat dergelijke collectieve mythes moeten berusten op gedeelde individuele herinneringen en dat de groep redenen moet hebben om de mythe in stand te houden.⁵¹ Vooral mensen die tijdens het onderzoek meer op afstand van de huidige Schilderswijk woonden, plaatsen het verleden van de wijk in een positief licht en hielden vast aan dergelijke collectieve verhalen.⁵² Een ander deel van de geïnterviewden bezag het verleden van de wijk minder positief. Dit waren vooral de oudere oud-bewoners, die vóór de jaren zestig al uit de wijk waren verhuisd naar een stadsdeel met een betere reputatie. Ook betrof het mensen die er op welke manier dan ook niet bij hoorden in de buurt.

Over een wijk die zo bekend is als de Haagse Schilderswijk bestaan talloze verhalen, mythes en vooroordelen. Ook oud-bewoners die aan dit onderzoek meewerkten waren beïnvloed door de berichtgeving in de media of de belevenissen van vrienden of familieleden. Het kan zijn dat dit hun eigen herinneringen aan de wijk heeft vertroebeld. Om de kans hierop te verkleinen is in de interviews zoveel mogelijk gevraagd naar 'handelingen'. De interviewer gaf aan dat het belangrijk was te weten hoe het dagelijks leven eraan toeging in de wijk, omdat hier niets over op schrift was gesteld. Hoe zag het ouderlijk huis eruit? Waar mocht men als kind wel en waar niet komen? Welke taken voerde een huisvrouw dagelijks uit? Dergelijke herinneringen zijn in de regel betrouwbaarder dan de meer algemene verhalen en geven bovendien een idee van de welstand of de sociale stratificatie op microniveau.⁵³ Het ging in de interviews – zeker die over het interbellum – vaak om herinneringen aan de kindertijd. Dit is voor de betrouwbaarheid van de herinnering echter geen bezwaar. Ouderen kunnen zich juist episodes uit hun jeugd jaren vaak nog scherp voor de geest halen, zelfs wanneer ze in het dagelijks leven vergeetachtig zijn.⁵⁴

Het doel bij het zoeken van interviewkandidaten was een zo divers mogelijk dwarsdoorsnede van de wijk te spreken. Dit leidde tot verschillende criteria. Ten eerste is geprobeerd om voor de gehele onderzoeksperiode een ongeveer gelijk aantal geïnterviewden te vinden. Dit is niet geheel gelukt – het bleek moeilijk om

mensen te vinden die de vooroorlogse periode bewust hadden meegemaakt. Als dergelijke kansen zich voordeden, zijn die gegrepen zonder te letten op de twee andere criteria. Het tweede was namelijk een geografische doorsnede te krijgen. Dit is beter gelukt. Uit elk buurtje zijn één of meerdere oudbewoners geïnterviewd. Tenslotte was het doel een sociaaleconomische dwarsdoorsnede te krijgen. Omdat de groep beschikbare interviewkandidaten voor een belangrijk deel bestond uit mensen die vroeger relatief welvarend waren geweest, is er speciaal geselecteerd op mensen uit de armste delen van de wijk. Oudbewoners die hun jonge jaren in bittere armoede doorbrachten, hadden vaak een minder positief beeld van hun jeugd en waren minder snel geneigd hierover te vertellen. Door deze drie criteria echter consequent toe te passen, is het gelukt om zowel diegenen die nostalgisch terugkeken op hun jeugd, als zij die dit niet deden, in beeld te krijgen. Dat dit lukte, had voor een deel te maken met de manier waarop naar kandidaten is gezocht.

Veel mensen reageerden op ingezonden brieven in de *Oud-Hagenaar*, een krantje dat overal in groot Den Haag (dus ook in bijvoorbeeld Zoetermeer en Voorburg) gratis verkrijgbaar is.⁵⁵ Hiernaast zijn studenten geschiedenis aan de Universiteit Leiden die deelnamen aan de collegereeks 'Oral History' op zoek gegaan naar oudbewoners van de wijk: via hun eigen netwerk, door het internet af te struinen of door de wijk in te gaan. Zij wisten vaak personen te vinden die niet uit zichzelf op een oproep reageerden, omdat ze bijvoorbeeld geen positief beeld van hun verleden in de wijk hadden. Onder mijn begeleiding hebben deze studenten circa 50 interviews afgenomen en volledig getranscribeerd.⁵⁶ Ongeveer 35 hiervan zijn uiteindelijk voor deze studie gebruikt. De overige interviews zijn door mijzelf afgenomen. Naast oudbewoners is er ook met een klein aantal mensen gesproken die beroepsmatig bij de wijk betrokken waren. Hieronder vallen een groepsgesprek met oud-politieagenten, een interview met twee oud-docenten van verschillende lagere scholen in de wijk en gesprekken met verschillende maatschappelijk werkers, jeugdwerkers of opbouwwerkers. De interviews zijn anoniem weergegeven, door enkel de voornaam en het geboortjaar van de betrokkenen te noemen. Hier is voor gekozen omdat in sommige gesprekken herinneringen naar boven kwamen die gevoelig en persoonlijk waren, of die gingen over negatieve kanten van anderen. Omdat het noemen van de achternaam niet echt een meerwaarde heeft voor deze studie, is gekozen voor de anonimiteit. In een bijlage is wel enige achtergrondinformatie over de geïnterviewden opgenomen.⁵⁷

In het eerste deel, dat de vooroorlogse periode behandelt, gaat het zoals gezegd vaak om herinneringen aan de vroegste kindertijd. Hoewel de geïnterviewden in de jaren dertig zich waarschijnlijk nauwelijks bewust waren van de wijze waarop hun ouders onderscheid maakten in de wijk, ondervonden ze hier wel de gevolgen van. Met sommige buurtgenootjes mochten ze niet omgaan, sommige woorden mochten ze niet gebruiken. De regels en waarden die ze meekregen, vertellen

ons veel over de mentaliteit en de ambities van hun ouders. De verhalen van oudbewoners, de ervaringen van maatschappelijk werkers en overheidsdienaren, gevoegd bij de informatie uit statistisch onderzoek, tonen in hun samenhang een blik in de rauwe realiteit van een wereld die nog al te vaak – zowel positief als negatief – in stereotypen en clichés wordt gevat.

DEEL I

VERBONDENHEID EN VERDEELDHEID, 1920-1940

Afb. 1.1 De Schilderswijk anno 1965. Op een steenworp afstand van het Binnenhof ligt de grootste arbeiderswijk van Den Haag. Ingeklemd tussen station Hollands Spoor en de oude binnenstad, bood de Schilderswijk op een aantal momenten in haar geschiedenis plaats aan meer dan 60.000 bewoners. Bron: Haags Gemeentearchief.

1 Schooiers en patsers

Eén ding is zeker: niet iedereen in de Haagse Schilderswijk was hetzelfde. Mevrouw de Pauw (1922) groeide op in de Teniersstraat. In de jaren zeventig schreef zij over haar jeugd in het interbellum, toen haar vader als glazenwasser een behoorlijk inkomen verdiende. Ze herinnerde zich dat tegenover haar ouderlijk huis een hofje stond met een rijtje huisjes die uitkeken op een blinde muur. De woningen bestonden uit één kamer, waren overvol, zeer vochtig en stonken. In de ogen van de jonge Martha woonden er vreselijk arme gezinnen. De kinderen waren schamel gekleed en stonden vaak op straat met een koude aardappel in hun hand, die ze thuis uit een aluminium emmer mochten pakken. Deze gewoonte maakte grote indruk op het jonge meisje, omdat het er bij haar thuis heel anders aan toeging.¹ Haar ouders waren niet alleen in staat de huur van een ruime bovenwoning op te brengen, ze konden ook de contributie betalen van verschillende jeugdverenigingen.

In de historiografie vormt gedeelde armoede een van de belangrijkste aspecten van de verbondenheid in arbeidersbuurten. Het concept is ontleend aan de Chicago School, sociologen uit het interbellum die de statistische homogeniteit beschouwden als grond voor het bestaan van een gemeenschap. Er zou in de wijk sprake zijn van gedeelde armoede, en dit zou hebben geleid tot zoiets als een gemeenschapsbewustzijn, een gevoel van solidariteit.² Wat de Schilderswijk betreft, weten we dat lang niet iedereen hetzelfde inkomen had. Wat op macroniveau een wijk vol arme mensen leek, was in werkelijkheid een mierenhoop van kleine en grote verschillen. Sommige bewoners hadden niet eens vier stoelen om de eettafel, terwijl anderen zich regelmatig nieuwe kleding konden permitteren. Dit verschil in inkomen zien we ook terug in de huurprijzen van woningen. Aan de ene kant van de wijk kon een woning acht gulden per week kosten, terwijl in andere delen twee of drie gulden normaal was. Zulke verschillen deden zich soms ook voor binnen één straat, tussen een vervallen hofjeswoning in een steegje en een groot bovenhuis dat om de hoek lag.³ Alle reden om na te gaan op welke wijze bewoners en instituties onderscheid maakten naar inkomen. Konden bewoners met verschillende inkomsten rekenen op een andere behandeling door kerk of

gemeente, en hoe beoordeelden bewoners zelf elkaars welstand of staat van armoede? Ook zal ik bekijken in hoeverre er, ondanks de verschillen, een gevoelde en in de praktijk beleden solidariteit bestond.

1.1 De rol van bezit

In de jaren dertig nam de onzekerheid over het inkomen sterk toe in de Schilderswijk. Bewoners die het eerder iets beter hadden gehad, vreesden in de crisis tot de allerarmsten van de wijk te gaan behoren. Menigeen moest uiteindelijk inderdaad de gang maken naar de loketten van Maatschappelijk Hulpbetoon of het Haagsch Crisiscomité, waar men soms in dezelfde rij belandde als de bewoners van de armste buurtjes. Het verschil tussen sociaaleconomische categorieën en een begrip als ‘stand’ heeft overigens iets kunstmatigs. Het laatste staat iets meer los van inkomen en heeft vooral met gedrag te maken. Voor de bewoners van de Schilderswijk bestond dit verschil alleen tot op zekere hoogte. Een bewoner van een gemiddelde straat in de buurt noemde de mensen in een mindere buurt ‘schooiers’, een benaming die zowel naar iemands inkomen als naar diens gedrag verwees.⁴ Maar een bewoner kon ook arm zijn, maar toch ‘netjes’ in de ogen van de omgeving.⁵ We hanteren inkomen hier daarom wel als onderscheidingsmiddel, maar zonder het beeld uit het oog te verliezen van de soort armoede van ingezetenen.

Armoede in de jaren dertig – de onmogelijke uitdaging van het Haagsch Crisiscomité

Het Haagsch Crisiscomité, opgericht in 1931 als lokale navolger van een landelijk initiatief, probeerde de nood voor de werkloze bevolking in de stad verzachten. Het idee was om giften te verzamelen bij de gegoede bevolking van de stad, om deze vervolgens te schenken aan de door de crisis getroffen inwoners. Het comité concentreerde zich op steun in natura, zoals kleding, beddengoed en ander materiaal waar de noodlijdende bevolking niet zelf voor kon sparen. De pantalons, overhemden, borstrokken en schoenen gingen in duizendtallen naar de gezinnen van werklozen, maar het bleef dweilen met de kraan open. Midden jaren dertig kon het comité soms maar de helft van het aantal aanvragen inwilligen, tot woede en onbegrip van zowel donateurs als werklozen.⁶

Hoe moeilijk de situatie was in de armere wijken van Den Haag wordt duidelijk in een brief uit 1934 van de directeur van een school aan de rand van de Schilderswijk, de Zuidwal. Hij had leerlingen uit de allerarmste gezinnen van de stad, met als meest voorkomende beroep van de vaders ‘los werkman’ of ‘koopman’. Na een secuur onderzoek door huisbezoekers kregen 270 van de 377 leerlingen schoolvoeding. Dit betekende dat meer dan zeventig procent van de gezinnen niet over

voldoende inkomsten beschikte om hun kroost te kunnen voeden. In vroeger tijden ging het volgens de directeur nooit om meer dan honderd leerlingen.⁷ Ook in Scheveningen scheerden veel mensen langs de rand van de armoede. De oproep van een bovenmeester van de bewaarschool laat zien hoe schrijnend de situatie in veel gezinnen was. Dat bleek alleen al uit de manier waarop een deel van zijn leerlingen in januari 1931 op school aankwam:

Herhaaldelijk komt 't tegenwoordig voor dat er 's morgens kindertjes op school komen die nog niets gegeten hebben, want, Moeder had geen brood. Hierin wordt natuurlijk onmiddellijk door ondergeteekende voorzien, maar de behoefte aan kleding is thans zoo groot, dat zij daar geen raad meer mee weet. Verscheidene kinderen hebben enkel een katoenen hemdje met daarover een katoenen jurk of blous. Veel jongens bezitten geen onderbroekje of jasje. Gister kwam weer een Moeder hulp inroepen, daar zij al in 4 weken de huishuur niet had betaald en zij bang was haar huis te worden uitgezet. Er waren drie kindertjes ziek, familie bezat ze niet om hulp aan te vragen, dus kwam zij naar mij toe. Daar ik dit gezin reeds 5 jaar ken, wist ik dat 't niet door eigen schuld was, en hielp. In een paar weken tijd is er, om in't allereerste te voorzien, ruim f 30,- door mij uitgegeven, dat kan natuurlijk zoo niet doorgaan. Vandaag zijn er veel kinderen thuis, door gebrek aan kleding, maar zijn daardoor tevens verstoken van de kindervoeding. Spoedige hulp is hier werkelijk dringend nodig.⁸

De vrouw in kwestie had behalve haar familie dus niemand anders dan de bovenmeester om zich tot te wenden om hulp, terwijl zij al minstens vijf jaar in de buurt woonde. Hulp van burens lijkt geen optie te zijn geweest. De situatie was voor velen zo penibel dat zij geen kleding meer hadden om de straat op te kunnen, een thema dat regelmatig terugkeerde in de brieven aan het Crisiscomité. Zoals in een brief van een onbekende auteur die zijn verhaal graag zelf was komen vertellen, maar dat lukte niet: *U zult misschien denken dat ik dat allemaal verzonnen heeft maar u kunt als u wilt mijn wel zien als u het niet vertrouwd. Schrijft u alst u blijft een klein briefje terug mijnheer. Want ik kan nu niet meer de straat op want dan haal ik een kou op mijn lijf. Wat reeds voorgevallen is toen ben ik twee maanden ziek geweest.⁹*

Op het moment dat een kostwinner zonder werk kwam te zitten, kon de situatie snel verslechteren. De steun bedroeg maximaal 65% van het laatst genoten loon, maar in de meeste gevallen was het minder. De ongeschoolde, slechtst betaalde arbeidskrachten konden hier maar net van in leven blijven.¹⁰ Geld voor kleding was er dan meestal niet meer, met als gevolg dat veel gezinnen juist hier een tekort aan hadden. Regelmatig gaven steuntrekkers aan niet goed naar werk te kunnen zoeken, omdat zij geen kleren hadden om aan te trekken. Ene De Kooij schreef over de bittere armoede die hij leed: *Ik durf de deur niet meer uit, mijn kleeren laten dat niet meer toe. Mijnheer komt u eens kijken en met 1 oogopslag kan u zien dat er armoede geleden wordt. Mijnheer, daar ik altijd goed werk gehad hebt en altijd met mijn kinderen hebt moeten tobben, van ziekte in van ziekten uit. Is er voor mij letterlijk niets meer over.¹¹* Niet alleen kleding, ook huisraad ontbrak vaak volledig. Legio zijn de voorbeelden van kapotte bedden of een tekort aan stoelen om samen rond de tafel een maaltijd te gebruiken.

Het Crisiscomité probeerde met behulp van giften van particulieren en de overheid juist deze nood te verzachten. Medewerkers zagen tijdens huisbezoeken hoe armzalig de situatie bij werkloze gezinnen was: *Bij een bezoek, drie dagen later, kwamen wij juist toen de geheele familie aan tafel zat; dat wil zeggen, man, vrouw, en drie kinderen zaten, de vierde stond. De man stond op, om mij zijn stoel aan te bieden. Dat is niet nodig, zei ik, er staat toch een stoel in dien hoek? Neen, antwoordde hij, die kunt U niet gebruiken, die is stuk en daardoor moet een der kinderen om de beurt staan.*¹²

De giften van het Crisiscomité vonden gretig aftrek in Den Haag. Voor het kantoor van het comité aan de Drie Hoekjes in het stadscentrum stond vaak een lange rij werklozen die hun zaak kwamen bepleiten.¹³ De vraag was zo groot, dat er een constant tekort aan geld en goederen heerste. Het dagelijks bestuur kampte met beperkte inkomsten, terwijl er een grote behoefte aan voedsel en kleding onder de behoeftigen bestond. In 1936 gingen de commissieleden 'wrevelig' naar de vergadering voor kledingsteun, omdat zij maar zo weinig verzoeken konden inwilligen. Zij zagen het gevolg hiervan op straat, waar mensen geen fatsoenlijke kleren meer aan hun lijf hadden. Voor de medewerkers die de afwijzing moesten overbrengen, leidde dit vaak tot moeilijke situaties. Als de vragers hadden gezien dat een ander wel een stuk kleding had ontvangen, waren zij volgens de bestuursleden niet meer voor rede vatbaar. Niet alleen de commissieleden en de armen zelf, ook de meer welgestelde Hagenaars stuurden brieven naar het comité. Uit een deel van die brieven blijkt dat behoeftige armen uit volksbuurten zoals de Schilderswijk door de stad trokken om in minder arme buurten om geld te bedelen. Een vrouw schreef dat er bij haar in de Edisonstraat, een meer gegoede arbeidersbuurt, elke zaterdag een man langskwam die aanbelde en om steun vroeg. Hij vertelde iedere keer opnieuw over zijn zes kinderen en dat hij nog niets ontvangen had van het Crisiscomité. De vrouw vond het moeilijk hem af te wijzen en schreef: *Zou het hard en liefdeloos van ons zijn om te zeggen, ga heen en wordt warm?*¹⁴ De man in kwestie woonde in de Rijswijksestraat, een arm deel van de Schilderswijk.

De onmogelijkheid voor het Crisiscomité om alle armen te kleden en te voeden, werd niet goed begrepen door de gulle gevers die opdraaiden voor de kosten. In brieven lieten zij hun afkeuring erover blijken dat er nog steeds, ondanks hun giften, mensen waren die onvoldoende hadden. Een collectant kreeg toen zij langs de deuren ging op de Laan van Nieuw-Oost-Indië een lang verhaal te horen. Volgens de vrouw des huizes was het comité impopulair geworden onder het beter gesitueerde publiek. Dit kon volgens haar ook moeilijk anders, omdat het onduidelijk was waar het geld naar toe ging. *Waar blijft al het geld, vraagt men, als dergelijke stumperds maar van Pontius naar Pilatus worden gestuurd, en tenslotte nog niets krijgen?*¹⁵ Er was volgens haar veel antipathie. In steeds bredere kring werd er gemokt en gekritiseerd. Het is maar de vraag of deze vrouw begreep hoe moeilijk de situatie was voor de bewoners van het veen, de arbeiderswijken in Den Haag. De nood was hoog en de middelen voor het Crisiscomité om te helpen beperkt. Het comité zag

zich gedwongen te schipperen tussen twee uitersten. Men was afhankelijk van rijke donateurs die men zoveel mogelijk tevreden probeerde te houden, dus hun klachten werden uiterst serieus genomen. Aan de andere kant dwong het gebrek aan middelen hen zeer voorzichtig te zijn met hun giften. Het resultaat was dat men geregeld mensen moest teleurstellen, waardoor de donateurs van hun kant verontwaardigd reageerden als zij eens met een dergelijk geval te maken kregen.

Categorisering op basis van inkomen

In de crisistijd konden veel bewoners van de Schilderswijk het hoofd niet boven water houden. Dit betrof niet alleen de koopmannen en losse werklui, ook veel winkeliers, mensen met een eigen bedrijf en geschoolde arbeiders hadden het zwaar. Dit blijkt niet alleen uit de stijging van het aantal georganiseerde werklozen, maar ook uit een brief van een belangenvereniging van winkeliers uit de Vaillantstraat, een drukke straat in de Schilderswijk. Zij luidden de noodklok over hun slechtlopende zaken, een ontwikkeling die zij toeschreven aan de bittere armoede waarin de arbeiders moesten leven: *Zooals de naam onzer vereniging aanduidt, zijn haar leden winkeliers, die hun bedrijf uitoefenen in de Vaillantlaan, de hoofdverkeersweg van de z.g. schilderswijk, welk groot stadsdeel uitsluitend door arbeiders bewoond wordt. Het behoeft dus vanzelfsprekend geen betoog, dat de winkeliers in deze buurt door de ongekende werkeloosheid, die hun clientèle tijstert, mede hoogst ernstige tijden doormaken, tijden zoo slecht, dat naar onze meening het gevaar lang niet denkbeeldig is, dat na korter of langer tijd meerdere winkeliers wel eens genoodzaakt zouden kunnen zijn, zich ook tot Uw Comite te moeten wenden, ten einde niet geheel ten onder te gaan.*¹⁶ De crisis trof niet alleen degenen die altijd al moeite hadden gehad om een inkomen te verwerven: de ouden van dagen, de invaliden en de dagloners, mannen die elke dag opnieuw op zoek moesten naar een klus. Ze trof net zo hard de talloze kleine bedrijfjes in Den Haag, en de winkeliers die afhankelijk waren van het inkomen van buurtbewoners. Veel ingezetenen van de Schilderswijk die zich voorheen tot de economische bovenlaag van de wijk hadden gerekend, waren bang zichzelf terug te vinden bij de stempellokalen van de armenzorg. In de jaren van de crisis, toen bewoners die eerder nog over een behoorlijk inkomen beschikten naar de rand van de afgrond bewogen, werd duidelijk hoe bewoners en instanties verschil maakten tussen arme en minder arme bewoners.

De verschillen in inkomen waren altijd al tot uiting gekomen in de manier waarop de instituties in de wijk waren georganiseerd. Zo beheerde de rooms-katholieke kerk in de Schilderswijk A-scholen en B-scholen.¹⁷ De eerste was bestemd voor kinderen uit arme gezinnen, de tweede voor kinderen uit de meer goeode huishoudens. Het verschil was voor de leerlingen zelf zonneklaar. Jan (1930) uit de Jacob Catsstraat herinnerde het zich nog goed; de Laurentiuschool was voor de 'gegoederden' en de Johanneschool voor de werklozen.¹⁸ In de Jan de Baenschool, ook een katholieke lagere school, zaten de leerlingen van de A- en

de B-kant bij elkaar in één gebouw. De scheiding viel echter goed te zien, weet oud-leerling Albert (1919) nog: *Ik zie ze ook allemaal nog lopen van die A-kant, daar hadden ze allemaal van die manchester pakken aan, die ze waarschijnlijk van de crisisdienst kregen. Dat verschil kon je toch altijd wel zien, ook in de kleding. Ja, in onze tijd waren ze echt armer aan de A-kant.*¹⁹ Contacten tussen deze groepen bestonden er bijna niet. De scheiding beperkte zich echter niet tot de lagere school, ook in de kerk werden de plaatsen naar welstand verdeeld. Ad (1916) ging elke zondag naar de Marthakerk in de Hobbemastraat, waar zijn familie een vaste plaats had: *Ja, en het heel wonderlijke was, je had vroeger in de kerk, had je de banken. En achter in de kerk, laat ik zeggen de achterste drie, vier banken, dat waren de zogenaamde armenbankjes. Voor de andere plaatsen, als je geen vaste plaats had, dan kwam de koster langs, en dan moest je betalen voor de zitplaats. Wij hadden thuis een eigen plaats. Als je nu geen geld had om te betalen dan ging je naar het armenbankje. En dan waren er ook nog mensen, die bleven gewoon achter in de kerk staan. En die stonden de hele tijd te staan. Dat was een duidelijk verschil. En na afloop mengde dat ook niet. Hoe meer je in de kerk naar voren kwam, hoe duurder de plaatsen waren. Dus de welstandsnorm liep zo naar achter.*²⁰ Zulke verschillen golden voor het hele katholieke verenigingsleven. Albert vertelde dat hij in zijn vrije tijd naar het patronaat ging, een kerkvereniging waar allerlei vrijetijdsactiviteiten plaatsvonden. De kinderen van echte arbeiders zaten volgens hem bij het Sint Franciscus Liefdeswerk, dat waren de jongens die vroeger op de A-kant van de school hadden gezeten. Er waren zelfs aparte voetbalclubs in de jaren twintig en dertig. Dit onderscheid bleef zijn hele jeugd door bestaan.

Middenstanders en bewoners met een geschoold beroep identificeerden zich niet altijd met de gemiddelde ingezetene van de wijk. Het verhaal van Albert (1919) spreekt in dit verband boekdelen. Zijn vader had een zuivelzaak in de Hobbemastraat en boven hen woonden twee gezinnen in een woning die eigenlijk voor één huishouden bedoeld was, een zogenaamde ‘twee over een trap’ constructie. In zijn jeugd kwam hij nooit bij deze burens over de vloer, omdat ze tot een andere, armere stand behoorden.²¹ In het geval van Albert werd de ongelijke situatie nog versterkt door het feit dat zijn vader ook als huurbaas fungeerde voor de woningen boven hen.²² Ook Andre (1932), die opgroeide aan de Hoefkade, had een sterk besef van het standsverschil binnen zijn straat. Zijn vader had een schrijvend beroep, uitzonderlijk voor die buurt, en ze bewoonden een huis met een tuin. Het was hem verboden met een Haags dialect te praten en zijn moeder had geen contacten met straatgenoten, die zij van minder niveau vond. Hij herinnerde zich ook dat bewoners de winkeliers in de straat verschillend behandelden. In een klein broodwinkeltje waar ze retourbrood verkochten, werd de eigenaresse neerbuigend toegesproken en tot snelheid gemaand, terwijl dat in de naastgelegen houthandel nooit gebeurde: *Die stak er weer net een beetje bovenuit.*²³ Jan (1930) woonde in zijn jeugd middenin de oude Schilderswijk, in de Jacob Catsstraat. Zijn vader bracht kolen rond en onderhield daarmee een groot, arm gezin. Ook hij ervoer de standsverschillen in de straat. De kinderen van de schoenmaker

Afbeelding 1.2 Bevrijdingsfeest ondernemers in de Hobbemastraat, 1945. Particulier bezit.

van de overkant mochten niet met hem omgaan, omdat hij maar uit een eenvoudig arbeidersgezin kwam: *Omdat wij het gewone volk waren, hè. Hun waren middenstanders, wij waren te gewoon en niet goed genoeg.*²⁴ Tekenend is wellicht ook de herinnering van Zusje (1933) aan de viering van Bevrijdingsdag in de Hobbemastraat in 1945. Het georganiseerde feest was uitsluitend voor de middenstand; de ‘gewone’ arbeiders in de straat waren niet uitgenodigd.²⁵

Op het moment dat de geschoolde arbeiders van Den Haag de gevolgen van de crisis begonnen te voelen, lieten zij in brieven aan het Haagsch Crisiscomité weten dat zij zich niet identificeerden met de gemiddelde steuntrekker in de Schilderswijk. Zo claimde de vakbond voor bazen en uitvoerders in de bouw voor zijn leden een speciale uitzonderingspositie, omdat de gezinnen van hun leden anders ‘ingericht’ waren dan die van het gemiddelde arbeidersgezin. Zij waren beter gesitueerd en men verwachtte dan ook dat hun een andere behandeling ten deel zou vallen. In een commentaar in de kantlijn van deze brief schreef een medewerker van het Crisiscomité dat zij gaarne rekening wilde houden met dat verzoek.²⁶ De leden van deze vakbond zullen misschien niet in groten getale in de Schilderswijk hebben gewoond, waardoor de door hen verlangde uitzonderingspositie minder opviel. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de briefschrijver die klaagde over het steunbeleid in Den Haag, dat zelfs intellectuelen dwong in dezelfde rij te gaan staan als de werklozen: *... temidden van alle elementen die men liever niet ontmoet,*

die hunne moeilijkheden etaleeren en dagelijks komen stempelen, onder toezicht van politie, waardoor het karakter van het milieu nog sterker wordt geaccentueerd.²⁷

Een brief van een gepensioneerd hoofdambtenaar doet echter vermoeden dat ook veel kleine ondernemers het moeilijk vonden om geïdentificeerd te worden met de 'gewone werkloze': *Er wordt op die wijze onnoemelijk veel leed geleden, juist in die kringen, waar men vroeger een behoorlijk bestaan had en waar men er zoo moeilijk voor uitkomt, dat er thans zoo'n armoede geleden wordt.*²⁸ Werklozen die eerder waren aangesloten bij een vakvereniging, in de meeste gevallen de geschoolde arbeiders met iets hogere lonen, moesten net als de gewone werklozen elke dag stempelen voor hun uitkering. De 'georganiseerden', zoals ze genoemd werden, hoefden echter niet aan de stempelplicht te voldoen bij een lokaal van de gemeente, maar konden hiervoor terecht bij de vakorganisatie zelf. Hierdoor was het voor hen niet noodzakelijk in dezelfde rij te staan als de ongeorganiseerden. Er was echter ook een categorie werklozen die dan wel geen lid waren van een vakvereniging, maar zich toch zeer schaamden om in dezelfde rij plaats te nemen als de gewone arbeider. De gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon, die de steun organiseerde, had begrip voor de situatie waarin deze groep werklozen verkeerde: *In verband met de omstandigheid echter, dat het krachtens hunne vorige positie als b.v. bedrijfschef, opzichter e.d., voor hen te pijnlijk is zich in dit milieu te moeten ophouden, is na gepleegd overleg met het bestuur van mijn dienst besloten dat bedoelde gevallen door de afdeling 'Prinsegracht' zullen worden behandeld.*²⁹

Een bedrijfschef, al was het maar van een klein bedrijf, wilde een zekere status hoog houden en die verhiel zich moeilijk met het wachten in de rij met 'gewone arbeiders'. In een brief aan Maatschappelijk Hulpbetoon verklaarde een kleine zelfstandige, dat hij en andere 'kleine baasjes' vaak hun hoofd niet boven water konden houden en bij de dienst aanklopten voor zogenaamde bijsteun.³⁰ Dit werd hun meestal geweigerd, waarna zij maar verder tobden. Voor hun eergevoel en vanwege de hoop dat het weer beter zou worden, gaven zij een zaak niet snel op en beleenden ze liever hun juwelen en andere waardevolle spullen. Het was dan maar beter om 'werkloos en geestloos' te zijn zoals de andere steuntrekkers, die volgens de briefschrijver zonder eergevoel alle steun aanpakten.³¹ De historica Selma Leydesdorff signaleerde in haar onderzoek naar de joodse wijk in Amsterdam tijdens het interbellum ook dat de 'nieuwe armen' in de jaren dertig moeite deden om zich te onderscheiden van de bevolkingsgroepen die al langer steun ontvingen.³²

Het verschil tussen arbeiders in hogere posities en de gewone dagloners bleef nog lang gelden en was ook telkens weer onderwerp van gesprek bij de verschillende gemeentediens ten. In 1947 bestonden er allerlei steunmaatregelen voor oorlogsslachtoffers. Maatschappelijk Hulpbetoon, die deze regelingen coördineerde, kreeg door het Ministerie van Sociale Zaken op het hart gedrukt deze groepen zoveel mogelijk te scheiden van de normale 'steuntrekkers'. Een Com-

missie binnen Maatschappelijk Hulpbetoon protesteerde hiertegen: *Aan onze diensten wordt op deze wijze een onverdiend 'testimonium paupertatum' verstrekt, als waren zij instellingen, welke zich uitsluitend hebben bezig te houden met het verlenen van hulp en bijstand aan een gedegeneerde klasse mensen.*³³ Het idee dat de gemeente bepaalde categorieën armen in bescherming moest nemen tegen normale steuntrekkers, was volgens de commissie volledig onjuist. Zij stelde dat veel mensen die steun ontvingen vroeger een goede positie hadden gehad, of door ouderdom niet meer in staat waren om te werken. Het beeld over de steuntrekkers mocht onjuist zijn, het was ook hardnekkig. De katholieke instellingen waren consequent in welstand ingedeeld, de 'kleine bazen' huiverden om net zo 'geestdood' te zijn als de werkloze arbeiders, en dat gold ook voor gemeentelijke instellingen. Voor hen waren de dagloners en straatventers anders: zij behoorden tot een andere stand, die in ieder geval niet de hunne was.

Het lijkt nu alsof de verschillende categorieën, A en B, ondernemer en losse arbeider, duidelijk van elkaar gescheiden waren. Het is echter maar de vraag of dit werkelijk zo was. In veel straten werden goedkope krotten afgewisseld met huizen die een behoorlijk inkomen vereisten.³⁴ De heer Tismeer uit de Jacob Catsstraat, een straat middenin één van de oudste gedeelten van de Schilderswijk waar arbeiders met een redelijk inkomen tussen zeer arme gezinnen woonden, probeerde alles om niet tot de groep van steuntrekkers te gaan behoren. Hij was bezig met een uitvinding 'ter voorkoming van overrijding door tram- (of spoor)wagens', in zijn ogen een groot probleem in de stad. Voor zijn onderzoek was hij langs geweest bij de remise van het trambedrijf, en de ingenieur ter plaatse had hem toegang verleend tot de trams met de woorden: *Misschien vindt u iets.* Hij was aan de slag gegaan en had een systeem bedacht dat naar zijn idee zeker zou werken en waarvoor hij direct octrooi wilde aanvragen. Deze ultieme poging om niet tot de bedelstaf te geraken motiveerde hij als volgt: *Ten leste zit hierin misschien ook nog een kans voor onderget. om nuttig te zijn, of om te ontkomen aan gelijkstelling met enkelen zonder schaamte gevoel – het schrikbeeld 'Steun'.*³⁵ De straat waar Tismeer woonde, lag vlakbij een aantal van de armste delen van de wijk, maar ook in zijn eigen straat zal hij veel werklozen hebben gekend. Toch vormde de steun voor hem een schrikbeeld en ontbrak het steuntrekkers naar zijn idee aan schaamtegevoel. Zijn plannen kregen overigens geen vervolg, want de directeur van het gemeentelijk vervoersbedrijf veegde de vloer aan met zijn ideeën. In de afgelopen tijd zouden er herhaaldelijk werklozen aan zijn poort hebben gestaan die een beveiligingssysteem aan de trams wilden demonstreren. Deze systemen werkten nooit. In één geval had de ingenieur de hopeloosheid van het ontwerp willen verduidelijken en een werkloze binnengelaten. Dit zal de betreffende Tismeer zijn geweest.

Geschoolden en lorrenventers konden vlak bij elkaar wonen, maar zich in standsverschil mijlenver van elkaar verwijderd weten. Het is opvallend hoe vaak in brieven aan het Crisiscomité niet eens zozeer werd gesproken over de ellende

waarin men verkeerde, maar over de schaamte om tot de groep van steuntrekkers te gaan behoren. Het lijkt erop dat voor veel bewoners van de Schilderswijk de ‘steuntrekkers’ een even slechte reputatie hadden als voor de vakbonden en sommige gemeentelijke diensten.³⁶ De vraag wie minder was, hing af van iemands positie. Voor Ad (1916) was eigenlijk de hele oude Schilderswijk, dat wil zeggen het deel ten oosten van de Vaillantlaan, een plaats voor de minder gegoeden. Hij woonde er maar een aantal straten vandaan, maar totdat hij op de kweekschool terecht kwam en om die reden gedwongen was de hele wijk te doorkruisen, beweerde hij nooit in dat oude deel te zijn geweest.³⁷ Voor Gillian (1927), die daar juist woonde, lag dit onderscheid genuanceerder: *Maar ik wil niet discrimineren, dat kan ik ook helemaal niet, maar ik woonde zo aan de Hoefkade, en op een gegeven moment wordt die Hoefkade wat smaller, en daar mocht ik niet voorbij. Ik mocht niet komen op de Ravesteinstraat, op de Doedijnstraat. Dat waren schooiers. Jacob van Campenplein mochten we niet naar toe. We mochten wel naar het Fort om een fietsje te huren. Stepjes, 2 cent per uur met dunne banden. Dat waren zogenaamd een ander soort mensen, daar mochten we niet naar toe.*³⁸ Voor hem lagen de verschillen anders dan voor Ad, die echt aan de rand van ‘het wijk’ woonde. De bewoners hanteerden onderling een moeilijk te doorgronden stelsel van standsverschillen, dat voor een deel was gebaseerd op inkomen.

Zowel voor de instituties, zoals de rooms-katholieke kerk en de gemeentelijke diensten, als voor de bewoners zelf was een onderscheid naar welstand een belangrijke factor bij de groepsvorming in de wijk. Het was echter niet de enige graadmeter. Steuntrekken werd geassocieerd met geestesdood zijn, een term die in het interbellum opgeld deed om de categorie aan te duiden die niet vooruit wilde komen, maar genoeg nam met zijn huidige situatie. Armoede en welstand raakten op deze manier verknoopt met morele kwaliteiten. De term ‘schooier’, waar de ouders van Gillian de bewoners van armere straten mee aanduidden, wijst hierop. Een schooier was niet alleen iemand die arm was, maar ook een ‘ander soort mens’. Op welke vlakken mensen anders kon zijn, komt nog aan de orde. Hier willen we nagaan hoe bewoners in de praktijk omgingen met de sociaaleconomische verschillen. De plaatsbepaling moet zich met al die verschillen op microniveau hebben voorgedaan. Maar wat wisten mensen eigenlijk over hun directe burens, en leidde deze kennis tot jaloezie of tot solidariteit?

1.2 Solidariteit nader bekeken

De solidariteit in volksbuurten is een onderwerp dat zich bij uitstek leent voor nostalgie. In de literatuur bestaat onenigheid over de mate waarin het voorkwam, met name omdat het bronmateriaal zo goed als afwezig is. De historicus Sakari Saaritsa beschrijft dat de verschillende standpunten vooral zijn te herleiden tot de gebruikte methode.³⁹ Auteurs die zich beroepen op kwalitatieve bronnen komen

meestal tot de conclusie dat informele hulp een belangrijk instrument vormde in de arbeidersbuurten tijdens het interbellum, terwijl onderzoekers met een kwantitatieve methode de solidariteit nogal eens in twijfel trekken. Zo schreef Jerry White lovend over de gemeenschapszin in een complex arbeiderswoningen in Londen rond 1900. Hij baseerde zijn studie voornamelijk op interviews met oud-bewoners, die hem vertelden over de vanzelfsprekendheid van burenhulp: *Out of cares and hardships common to all came a shared resistance and shared help*.⁴⁰ Ook de historicus James Borchter stelt dat in de hofjes in Washington tussen 1850 en 1970 veel burenhulp voorkwam, onder meer op het gebied van voeding en huisvesting. Hij noemde onderlinge hulp de belangrijkste functie van de gemeenschap.⁴¹

In Nederland schreef de historicus Paul Kok in zijn studie over armoede en sociale zekerheid in Leeuwarden tussen 1880 tot 1930 dat tijdgenoten unaniem de hulpvaardigheid van de bewoners van de volkswijken vermeldden.⁴² Saaritsa's tweedeling gaat echter niet helemaal op. De kwalitatieve studie van Melanie Tebbutt over roddel in arbeidersbuurten was kritischer. Zij stelde dat de gedeelde armoede juist kon leiden tot een zekere vijandigheid en onzekerheid.⁴³ De op kwantitatieve methoden gebaseerde studie van Michael Boyer liet zien dat arbeidersgezinnen tijdens de katoencrisis in Lancashire in 1861 snel overgingen tot het inschakelen van formele hulp. Informele hulp speelde slechts een kleine rol.⁴⁴ Ook Vincent Sleebe was kritisch over de burenhulp in Nederland tussen 1890 en 1950. Voor velen zou het slechts als smeerolie voor de goede onderlinge verhoudingen hebben gefungeerd. Alleen voor de armste bevolkingsgroepen fungeerde burenhulp wellicht als een belangrijk hulpmiddel, al was het geen kloppend systeem. De bijna complete afwezigheid van bronmateriaal dwong Sleebe voorzichtig te zijn met zijn conclusies.⁴⁵ Saaritsa zelf kwam tot een soortgelijke uitkomst. Op basis van budgetstudies stelde hij vast dat beter betaalde arbeiders de fluctuaties in inkomen voornamelijk opvingen door leningen en spaargeld. Informele hulp kwam volgens hem enkel voor bij de armste huishoudens.⁴⁶

Over de mate waarin burenhulp tijdens het interbellum in de Schilderswijk voorkwam, valt alleen voorzichtig iets te zeggen. Bij de naoorlogse periode krijgen we, op basis van interviews met oud-bewoners, veel vaster grond onder de voeten. Aan de hand van de brieven naar het Haags Crisiscomité is het wel mogelijk een beeld te schetsen van de factoren die de onderlinge hulp beïnvloedden. Omdat het comité over beperkte middelen beschikte, kregen sommige bewoners wel iets en hun burenen dan bijvoorbeeld niet.⁴⁷ De woede over deze 'onterechte steun' geeft een idee van de mate waarin men op de hoogte was van elkaars wel en wee – en welke gevolgen dit had. Er valt op een indirecte wijze iets aan af te lezen over de voorwaarden waaronder solidariteit in de Schilderswijk optrad. In 1936 werd de vermindering van steun door het comité de medewerkers aangerekend: *De aanmerkelijke vermindering der uitkeeringen heeft uiteraard ontevredenheid tengevolge, welke zich reeds in onbehoorlijk optreden van aanvragers ten kantore van het Haagsch Crisiscomité heeft geuit*.⁴⁸

De irritaties over afwijzingen van steun konden hoog oplopen. Een man die ondertekende met 'een onrechtvaardig afgewezen Oranjeklant' vond dat hij ten onrechte geen steun had ontvangen. Degene die hem had beoordeeld, zou behept zijn geweest met een opvallend wantrouwen, wat de schrijver tot de volgende uitspraak verleidde: *Als er iemand in het water ligt, moet er dan eerst nog tevoren op de kant worden uitgemaakt of t'ie het wel waard is gered te worden, of hoe Jan of Piet over hem denkt? Zoo doet u.*⁴⁹ Alvorens een verzoek in te willigen, werd eerst een rapport opgemaakt door de Armenraad of door Maatschappelijk Hulpbetoon. Hierna nam het Crisiscomité pas een beslissing over het verstrekken van steun. Onderdeel van de rapportage kon zijn dat de 'armbezoeker' informatie inwon bij familie of bureu, en dat vond de brieveschrijver niet kunnen. Verklaringen van derden moesten uitmaken of iemand het waard was om te steunen, terwijl het water ondertussen aan zijn lippen stond. Een andere man dacht afgewezen te worden omdat hij vrijgezel was: *Moet ik daarom zonder kleren lopen? Of is mijn naam niet goed in de smaak gevallen, of moet je katholiek zijn wil je geholpen worden, ja, als u mij nou schrijft wat ik doen moet dan doe ik dat.* Iets verder in zijn brief schreef hij: *Weet u waar wij goed voor zijn, voor het vaderland te vechten, en met een soldaten pet te lopen om jullie te beschermen.*⁵⁰

De brieven van klagers laten zien welke vormen de onvrede aannam. De continue armoede en soms willekeurig lijkende steun leidden tot woedende reacties wanneer een ander wel wat kreeg. Het dagelijks bestuur verzuchtte in 1936 dat het niet makkelijk was een verzoek om steun af te wijzen. Als aanvragers vernamen dat een ander wel een pak kleren had ontvangen, waren zij nauwelijks meer voor rede vatbaar.⁵¹ Een bewoner van de Falckstraat schreef dat hij en zijn vrouw geen kledingbonnen kregen, terwijl ze in de steun zaten en maar tien gulden per week ontvingen. De broer van zijn vrouw verkeerde in dezelfde situatie, maar kreeg wel bonnen: *Waarom krijgt hij het wel en wij niet?*⁵² Als steun uitbleef, viel er misschien een baan voor hem te regelen? Deze moest dan wel meer dan 25 gulden per maand opleveren, anders hoefde het niet. In de kantlijn van de brief schreef een medewerker van het comité: *Dan niet.* Een andere bewoner van de Schilderswijk stelde de – in zijn ogen – oneerlijkheid van de steunverlening in krachtige bewoordingen aan de kaak.⁵³ Zijn eigen adres gaf hij niet, maar het lijkt erop dat hij niet ver van de betreffende persoon vandaan woonde. In zijn brief vroeg hij zich af wie er eigenlijk bij het comité in aanmerking kwamen voor steun: ouden van dagen, nette mensen of alleen zij die bij de 'armvaders' van Maatschappelijk Hulpbetoon in de gunst stonden? Aanleiding voor zijn schrijven was een gezin dat woonde op de Naaldwijksestraat 109-II, niet ver van het Hollands Spoor, dat niet alleen 'goede' steun kreeg van Maatschappelijk Hulpbetoon, maar van wie de kinderen ook nog eens gratis voeding ontvingen op school. Ze kregen bovendien kleding en schoenen van het Crisiscomité. Zo waren zij in staat een radio te kopen van meer dan honderd gulden, terwijl een ander die werkelijk fatsoenlijk en netjes is en niets van te zeggen vald op ze fatsoenlijks armoe lijd en fatsoenlijk dood ken gaan.⁵⁴ Hij pleit-

te ervoor dat een andere ‘armvader’ eens onderzoek zou doen in deze buurt. De oneerlijke verdeling leidde er volgens hem namelijk toe dat de steun niet naar de juiste mensen ging, maar naar hen die in de gunst vielen bij de rapporteur: *Het is vreeslijk als men niet in de gunst valt dan ken een oud mensch of een ander fatsoenlijk mensch ken dan fatsoenlijk dood gaan van de honger.*⁵⁵

Wat opvalt in de brieven, is dat mensen gedetailleerd op de hoogte zijn van elkaars bezit. Dat bleek ook uit het boek dat Jacob De Bruin in 1939 schreef over de jongeren die zijn clubhuis bezochten. Meester de Bruin, zoals hij werd genoemd, probeerde in het armste deel van de wijk de jongeren in het gareel te houden. In zijn beschrijving van de wijk merkte hij het volgende op: *Door de gebondenheid en het nauw op elkaar wonen, weten zij alles van elkaar en kennen geen geheimen. Naar buiten zijn zij gesloten, maar zij weten precies of het Kees is gelukt een ‘kloffie’ op afbetaling te krijgen, bij welke slager je voor een stuiver afsnijsels kan koopen, dat de ‘speklap’ van gokken en Harry van zijn ‘mokkel’ leeft.*⁵⁶ Welke gevolgen deze ‘gebondenheid’ kon hebben, valt ook te lezen in de brieven aan het Haagsch Crisiscomité. Een meisje dat in dienst was bij een bemiddelde vrouw uit een betere wijk van Den Haag had zich bij haar mevrouw beklagd over haar burenen in de Netscherstraat, gelegen in het iets betere deel van de Schilderswijk. Het gezin van Jan de Vries kreeg elke week twaalf gulden steun, terwijl zijn ouders, die in Vlissingen woonden, 29 gulden per week verdienden. De vader had ook nog eens 2000 gulden op zijn spaarrekening bij de bank staan, en hoefde verder voor niemand te zorgen. De ouders van mevrouw De Vries in de Netscherstraat waren volgens het dienstmeisje ook bemiddeld: *Zij hebben een eigen huis in Vlissingen staande aan de Dijkstraat en haar grootvader die leeft van zijn rente die bewoont een mooi heerenhuis staande aan de Galcistraat te Vlissingen.*⁵⁷ De vrouw sprak schande over deze situatie, en ze dreigde haar bijdrage aan het Crisiscomité op te zeggen als hier niet iets aan gedaan zou worden. Opmerkelijk aan deze brief zijn de details die het dienstmeisje leverde over de financiële situatie van (de familie van) haar burenen. Zelfs het bedrag dat de vader van haar buurman op zijn spaarrekening had staan, kende zij. Uit een andere brief, ondertekend door ‘kenner van Danner zijn huishouding’, rijst eenzelfde beeld op. De man in kwestie waarschuwde voor deze familie, die aan de Zuid Buitensingel op de rand van de Schilderswijk woonde en goederen had gevraagd bij het Crisiscomité. Volgens de schrijver was hun aanvraag onterecht, omdat de familie een inkomen had van ruim zestig gulden.⁵⁸

Nog een ander geval: in de Van Ostadestraat hielden de burenen de familie Wijngaarden scherp in de gaten. Eén van hen schreef een brief waarin ze het Crisiscomité waarschuwde pertinent geen goederen aan het gezin te lenen. In de met potlood opgestelde brief, waar de anonieme auteur zich voor verontschuldigde, schreef ze dat meneer van Wijngaarden 12,50 gulden steun per week had en bovendien nog anderhalve gulden verdiende met het ophalen van huren in de Beierstraat. Verder hadden zij nog een dochter die ongeveer een tientje verdiende in een fabriek, verhuurden zij nog een kamertje voor tweeënhalve gulden in de week

en had de man een pensioen uit een fabriek in Delft. Dit zou het gezin bij elkaar dertig gulden per week opleveren. Dat zulke mensen om steun vroegen, vond de anonieme schrijfster 'ongemotiveerd'.⁵⁹ Een andere schrijver vroeg zich af of het Crisiscomité wel op de hoogte was van de situatie in het huisgezin op de Ferdinand Bolstraat 69. De vrouw aldaar deed iets 'bij de gemeente', de man werkte af en toe en ze waren in staat om een 'afzuiger' van tachtig gulden te kopen – en een naaimachine. Ze hielden hiervan zelfs nog geld over, beweerde de eveneens anonieme schrijver. De afgunst kon ook meer collectieve vormen aannemen, zoals blijkt uit een brief van een groep bureu uit een hofje in de Koningstraat. Zij klaagden over het misbruik dat veel bewoners zouden maken van de steun van het Crisiscomité. De ergernissen die dit opleverde, beschreven zij in een lange brief zonder naamsvermelding. De groep stelde zich voor als 'fatsoenlijke arbeiders' en verzocht om de goederen die het comité weg gaf in het vervolg te verkopen. Veel beroepswerklozen liepen volgens hen in goede, tweedehands kleding, enkel omdat zij bedreven waren in het oplichten van het comité. Voor fatsoenlijke arbeiders was het op deze manier onmogelijk ook iets te krijgen. Het weggeven van goederen leidde volgens de groep bureu tot zwendel: *Laatst nog kreeg een huisgezin een prachtig tweemens bet enz., en die man verzuipt op een avond in de kroeg bij Toon Wijnands meer als twee fatsoenlijke werklieden in een dag verdienen.*⁶⁰

Het bedrog was volgens de schrijvers mogelijk door het gebrek aan goede controle op de steun. De huisbezoeken moesten niet worden afgelegd door mensen met een groot inkomen. Dat was iets dat mensen uit achtung deden, in hun eigen tijd. De huisbezoekers van goede komaf zouden te makkelijk worden bedrogen. Ook kroegbaas Wijnands zou het plan hebben om het comité op te lichten, door een mooi pak aan te vragen. Volgens de bureu van het hofje stond hij niet alleen, maar waren er honderden die het zo deden. Het comité zou op zaterdagavond eens naar de kroegen moeten gaan of op zondagochtend een huisbezoek afleggen, dan zou men zien hoeveel de mensen sjoemelden. De brief eindigde met een anekdote die iets blootlegt over de wijze waarop men samenleefde in een hofje waar de woningen een aantal meter uit elkaar lagen. Een man en vrouw die steun hadden gekregen, hadden de avond ervoor uitgebreid gesoupeerd; er waren zelfs blikjes zalm op tafel gekomen. Het overvloedige voedsel had er echter voor gezorgd dat ze 's nachts met een 'bedorven maag' waren weggebracht.

In de Fisherstraat, net over de grens van de Schilderswijk, waar grotendeels ge-goede arbeiders en lagere ambtenaren woonden, liep de spanning volgens een anonieme bewoonster eveneens op. Zij schreef over de familie Steegers, die op nummer 234 woonde. De man was schilder en had tot in november werk gehad, wat volgens de klaagster zeker niet slecht was. Hiernaast had ook de vrouw nog een behoorlijk inkomen: *Zelf [de vrouw van de schilder, DKK] ging ze daarbij drie dagen uit werken, en van de zomer heeft zij 25 a f 30 verdiend met druiven krenten per week in de Hoek van Holland.*⁶¹ Het gezin had ondanks de goede inkomsten dekens, mantels, schoenen

en ook brandstof van het Crisiscomité ontvangen. In haar brief somde de vrouw de precieze inkomsten van de familie op, alsmede de omstandigheid dat zij geen lid waren van een fonds, omdat zij bij werkloosheid een beroep konden doen op een dochter.⁶² De vrouw had een conflict gekregen met de familie Steegers, waarin haar verweten was dat zij en haar man leefden op kosten van de belastingbetaler. Zij vond dit oneerlijk en onterecht, omdat juist deze familie in haar ogen onterecht goederen ontving. De vermeende willekeur van het Crisiscomité zorgde voor scheve ogen in de arbeiderswijken waar men scherp op elkaars doen en laten lette. De schrijfster en haar man waren zelf beiden ambtenaar, en zij voelde zich rijk met haar vaste betrekking. Ze leefden naar eigen zeggen zuinig, hadden niets op afbetaling en gingen niet uit. Des te onrechtvaardiger vond ze het dat juist zij het mikpunt werden van laster. De anonieme briefschrijfster adviseerde om voortaan de gevallen goed te onderzoeken, alvorens tot steunverlening over te gaan: *Want zooals dit nu is maakt het menschen ontevreden.*⁶³

In een andere brief kwam de combinatie van steunverlening en liederlijk gedrag aan de orde. De man over wie werd geklaagd, woonde aan het Oranjeplein, een van de oudste stukken van de Schilderswijk – ooit had de burgerij van Den Haag hier grote herenhuizen laten bouwen. Veel van deze huizen waren al vroeg in de twintigste eeuw opgedeeld in meerdere woningen, waar arme gezinnen in trokken. De man in kwestie had al meerdere malen giften ontvangen van het Crisiscomité, kreeg steun van Maatschappelijk Hulpbetoon en van de diaconale crisiskast. In het café, waar hij elke avond te vinden was, vertelde hij kopers te zoeken voor de meubels die hij nog zou ontvangen. De man zou zich niet hebben geschaamd voor zijn plannen, integendeel: *Daar voormelde persoon er in verschillende café's groot op gaat, wel te kunnen drinken, daar hij toch gauw wat krijgt en reeds wat gehad heeft van het Crisis Comité.*⁶⁴

In de studie van Selma Leydesdorff is de jaloezie in volksbuurten eveneens een thema. Zij beschreef hoe de ooit rijke gezinnen van diamantbewerkers in het joodse Amsterdam moeite hadden om af te dalen naar het levenspeil van de lagere arbeidersklassen, en hoe de armere groepen zich op hun beurt afgunstig tegenover hen opstelden.⁶⁵ Dit wil niet zeggen dat er helemaal geen sprake was van solidariteit in de Schilderswijk. Een koffermaker die aan de ingang van een groot hofjescomplex in de Falckstraat woonde, schreef een brief aan het Crisiscomité over een weduwe die met haar gehandicapte zoon precies achter hem woonde – net nog in het hofje. De vrouw ontving drie gulden steun per week, waarvan zij onmogelijk kon rondkomen. Bovendien verzorgde zij haar twee kinderen, van wie er één ernstig ziek dag en nacht in een ligstoel lag. De buurman schreef: *Mijnheer, de menschenliefde gebied het mij u er van op de hoogte te brengen, zoo dat naar ik hoop direct word ingegrepen in de goede zin.*⁶⁶ In de Brueghelstraat, in een minder arm gedeelte aan de westkant van de wijk, schreef een anonieme bewoner een soortgelijke brief over een bewoner. Of de briefschrijver ook in de buurt woonde, is niet duidelijk.

De toestand in het huisgezin omschreef hij als vreselijk. Toch waren zij al twee keer afgewezen voor steun. De armbezoeker had geweigerd naar binnen te gaan, omdat de man 'teveel had gepraat'. De schrijver sloot zijn brief als volgt af: *Deze elende is mij meegedeeld. En ik ben zoo vrij geweest buiten de mensche om u te schrijven.*⁶⁷ Aangezien de toestand van het gezin hem was meegedeeld, is het waarschijnlijk dat de schrijver op iets grotere afstand van het gezin stond. Wellicht werkte hij als pastoor of docent in de wijk.

Hoe vaak mensen een buurtgenoot al dan niet hielpen, valt op basis van het aanwezige bronmateriaal niet goed te achterhalen. De verhalen van oud-bewoners over het treetje eieren dat zijn kregen van de melkboer na de geboorte van een kind of de inzameling van geld om een begrafenis te betalen van een arme buurtgenoot zullen niet uit de lucht zijn gegrepen. Uit de bronnen komen twee aspecten duidelijk naar voren. Om te beginnen wisten bewoners van de Schilderswijk veel over elkaars wel en wee. Men wist precies hoeveel de ander verdiende, waar hij werkte, hoe lang hij werkte, wat hij at, en welke neveninkomsten er waren. Door het dicht op elkaar wonen, sprong elk verschil in het oog – en de verschillen konden aanzienlijk zijn. Sommige bewoners wisten met veel succes aan te kloppen bij allerlei liefdadigheidsorganisaties of hadden nog een spaarpotje waarmee bijvoorbeeld een radio viel te betalen. Bij gezinnen waar grote armoede heerste, kon dit leiden tot scheve ogen en jaloezie. Deze zichtbaarheid van elkaars materiële status vormde een belangrijk factor in de beleefde solidariteit. Verder is het aannemelijk dat juist deze verschillen de grenzen van die solidariteit aangaven. Historica Joanne Bourke concludeerde dat burenhulp bestond bij de gratie van wederkerigheid. Alleen bij een gelijkwaardige situatie aanvaardde men de hulp van een ander.⁶⁸ In een straat of hofje in de Schilderswijk was echter nooit iedereen even arm of rijk. In het gevecht om de schaarse middelen was de één succesvoller dan de ander. De taferelen die zich afspeelden op het bureau van Het Haagsch Crisiscomité kwamen ook in de straten van de Schilderswijk voor. De kinderen van het ene gezin konden eten op 'de voeding', terwijl ze thuis meer verdienden dan het steunbedrag. De uitgebreide maaltijd die een echtpaar in een hofje nuttigde, was bekend bij alle bewoners. Maar ook een extra deken van de steun of nieuwe schoenen van de crisisdienst konden een reden zijn voor jaloezie en de onderlinge solidariteit ondermijnen. Het was juist deze ongelijkheid, inherent aan elke wijk, maar in de armoede van de Schilderswijk zeer prangend, die de grenzen van de solidariteit markeerde.⁶⁹ Dit proces, in combinatie met het alles van elkaar weten, maakte de beleefde en de daadwerkelijke solidariteit fragiel.

In de Schilderswijk zal burenhulp voornamelijk zijn voorgekomen bij bewoners met dezelfde sociaaleconomische positie. De schaamte over de armoede kon groot zijn, en het verschil in aanzien tussen iemand die het iets beter had en de gene in bittere armoede was aanzienlijk. Hierbij kwam nog dat hulp echt van persoon tot persoon plaatsvond. Er was geen buurtorganisatie die hierin voorzag. In

een straat waar iedereen alles van elkaar wist, zal elk gebaar zijn opgemerkt. Voor de ontvanger zal de zichtbaarheid van het verwelkomen van hulp een drempel hebben gevormd om het te accepteren. Maar wanneer hulp op basis van gelijkheid werd geboden, was het per definitie onnodig. Immers, als beide partijen tot hulp geven in staat waren, hield de burenhulp niet meer in dan het lenen van een potje suiker dat toevallig niet meer in huis was. Het zou dan niet meer zijn geweest dan een smeermiddel voor de goede onderlinge verhoudingen, zoals Sleebe veronderstelde. De ontvanger was in staat de gunst te retourneren en had deze in principe dus niet nodig. In het andere geval zou er wel sprake zijn geweest van een behoeftige partij. Een arm gezin kon theoretisch echter geen beroep doen op gelijken, want ook die hadden niets over. Deze redering is misschien iets te simplistisch als model voor de werkelijkheid, maar er schuilt wel een element van waarheid in. De solidariteit die zich uitte in burenhulp was waarschijnlijk voorbehouden aan een specifieke groep buren die dit het minst nodig had: degenen die zich in dezelfde sociaaleconomische groep bevonden als de gever. Het gezamenlijke gebruik van een gehuurde stofzuiger mag hier als voorbeeld gelden, maar ook de hulp bij een klusje binnenshuis door een buurman die schilder was.⁷⁰ Bij een ongelijke situatie verviel die vanzelfsprekendheid al snel.

De historisch socioloog Chris Gordon bestudeerde in hoeverre ouderen in Den Haag tijdens het interbellum op de zorg van hun kinderen konden rekenen. In een poging het verschil tussen familiale en burenhulp te duiden schreef hij: *There is considerable evidence that community support could be significant in many communities, but it tended to be less reliable, more conditional, and more limited than kin-based support.*⁷¹ In de vooroorlogse Schilderswijk zullen zeker diensten zijn uitgewisseld en kleine gunsten als kopjes suiker zijn verleend. Deze burenhulp vormde echter geen verlichting voor de armoede, ook niet in de crisistijd. De schaamte over de armoede maakte het moeilijk om steun te accepteren, de voorwaarde van wederkerigheid leidde vooral tot hulp aan gelijken en de afgedwongen normen in de straat zorgden ervoor dat juist veel hulpbehoevenden buiten de boot vielen. Burenhulp was waarschijnlijk inderdaad in grote mate onbetrouwbaar, gebonden aan voorwaarden – en kwam op beperkte schaal voor.

Besluit

Verschillen in welstand hadden in de Schilderswijk zowel voor instituties als voor bewoners een reële betekenis. De kerk maakte in de jaren dertig onderscheid tussen inkomensgroepen: niet alleen waren de verschillende organisaties ingedeeld langs sociaaleconomische lijn, ook bij de zondagse mis had ieder zijn eigen plek. Bij de gemeentelijke armenzorg was eenzelfde verschijnsel zichtbaar. Het onderscheid tussen ‘nieuwe armen’ en notoire steuntrekkers bleek hier hardnekkig. Bewoners zelf waren zeer beducht te gaan behoren tot de groep van ‘geestesdo-

de' werklozen en zij probeerden zich op allerlei manieren van lagere inkomensgroepen te onderscheiden. De verschillen in welstand, zowel concreet als beleefd, hadden ook een weerslag op de solidariteit in de wijk. Er was sprake van een aanzienlijke jaloezie, nog versterkt door de zichtbaarheid van elkaars handelen. De verscheidenheid in sociaaleconomische achtergrond, het nauw op elkaar wonen en standsbewustzijn zorgde ervoor dat burenhulp waarschijnlijk niet vanzelfsprekend was. Voor deze laatste vaststelling ontbreekt echter betrouwbaar bronmateriaal, dat voor de naoorlogse periode in ruimere mate voorhanden is. Uit onze analyse van de situatie in de vooroorlogse Schilderswijk bleek op verschillende punten dat bewoners elkaar niet alleen op sociaaleconomisch gebied de maat namen. Het is daarom nodig de overstap te maken naar de regels die er op immaterieel gebied golden. Hoe dachten en handelden bewoners op gebieden als gezinsleven en werk, criminaliteit en seksualiteit, burenccontact en de buitenwereld?

2 De frontlinie van net gedrag

Clubhuis de Mussen was opgericht om de ‘minst bedeelde’ jeugd van de Schilderswijk ontspanning en ontwikkeling te bieden. Het stond daarvoor op de juiste plaats: de Rijswijksestraat in de buurt van station Hollands Spoor, één van de armste delen van de buurt. Begin jaren dertig was het clubhuis een korte tijd in de iets beter aangeschreven Van Dijkstraat gevestigd. Meester de Bruin, de leider, merkte dat de bewoners van deze straat neerkeken op de bezoekers van zijn clubhuis. Zelfs decennia later kon hij zich nog het gevoel van bevrijding herinneren bij hem en zijn bezoekers toen ze het oude schoolpand aan de Rijswijksestraat mochten betrekken: *Wij gingen niettemin overgelukkig naar de Rijswijksestraat 157, een ferm gebouw, bevrijd van die kleinburgerlijke burens, voor wie de Mussenjeugd het gajes was. Het vullis, waar toch niets mee te beginnen is. Bevrijd voelden wij ons van het afschuwelijke gebouw, verlost van veelvuldig geklets van burens, die uit standsverschil onmogelijk waren.*¹ De Van Dijkstraat en de Rijswijksestraat lagen maar een paar blokken van elkaar, toch maakten de bewoners van de ene straat de anderen uit voor ‘vullis’. De hoek omgaan in die tijd betekende blijkbaar dat men in een heel andere wereld terecht kwam, met andere normen en een andere leefwijze. Immateriële zaken als gedrag, ambitie en normenpatroon bepaalden in belangrijke mate het antwoord op de vraag wie de ‘ander’ was. In de Schilderswijk golden veel regels waaraan bewoners zich moesten houden en die op lokale schaal konden verschillen. Het betrof onder meer de organisatie en de vorm van het gezinsleven, de mate waarin men de privacy van het eigen huis koesterde, de opvattingen over diefstal en heling. Maar ook de ambitie van mensen om vooruit te komen en de manier waarop men aankeek tegen de wereld buiten de straat.

Uit eerdere studies weten we hoe de normen van het gemiddelde arbeidersgezin zich ontwikkelden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Ali De Regt beschreef hoe zich een proces van ‘civilisatie’ voltrok, waarbij zelfbeheersing en vooruitzien steeds belangrijker werden.² Bewoners die zich niet hielden aan de moderne leefwijze konden op steeds minder acceptatie rekenen. In de Schilderswijk van de jaren twintig en dertig was dit proces nog lang niet voltooid. De normen tussen het armste en rijkste deel van de wijk verschilden sterk, en daartus-

sen lagen straten die als frontlinie van goed gedrag fungeerden en waar bewoners die ‘netjes’ wilden zijn zich op allerlei manieren probeerden te onderscheiden. Hoe dit systeem in de praktijk functioneerde, is het onderwerp van de komende hoofdstukken. We zullen zien dat de wijk bestond uit een bonte verzameling van normen, regels en attitudes, die bewoners op het ene terrein verbond en op het andere van elkaar scheidde. Een deel van de bevolking probeerde op allerlei manieren aansluiting te vinden bij de gevestigde maatschappij, terwijl een ander deel zich hier maar weinig van aantrok. In dit hoofdstuk staan het gezinsleven en de houding tegenover opleiding en werk centraal.

Een belangrijke bron in dit hoofdstuk is het archief van clubhuis De Mussen. Het clubhuis werd in 1926 opgericht als de ‘Vereeniging voor de Haagsche jeugd’ en kwam via de Bleekerslaan in het oude centrum en de Van Dijkstraat in de Schilderswijk begin jaren dertig in de Rijswijksestraat terecht.³ Onder leiding van Jacob De Bruin, een tuinier en oud-communist uit Leiden, zette het clubhuis zich in voor de ‘minst bedeelde jeugd’. Het betrof veelal kinderen van ongeschoolde dagloners: van oppermannen tot venters. Volgens een onderzoekje van De Bruin uit 1934 was twintig procent van de bezoekers loopjongen, hoorde zestig pro-

Afb. 2.1 ‘Meester’ De Bruin met vier van zijn jongens, omstreeks 1950. Het lukte De Bruin in de jaren twintig als eerste om als buitenstaander geaccepteerd te worden in de armste delen van de Schilderswijk. Na een eerste periode van wantrouwen en vijandigheid ging de buurt door het vuur voor clubhuis De Mussen, en in het bijzonder voor Meester De Bruin zelf. Clubhuis De Mussen bestaat nog steeds, en een borstbeeld van De Bruin – gefinancierd door ‘Mussen’ van het eerste uur – siert de grote zaal. Foto archief De Mussen.

cent tot de ‘vage categorie van losse werklieden’, en verstond twintig procent een vak of was koopman.⁴ Jongens en mannen tot 27 jaar, en vanaf 1939 ook meisjes, konden bij het clubhuis terecht om hun vrije tijd door te brengen. Het liefst zag Meester De Bruin ze bouwend bezig, knutselend aan speelgoed, vervend aan zelf gebouwde meubelen, sportend of lezend. Maar veel jongens kreeg hij niet direct zover, zij hingen liever in de ontspanningsruimte.⁵

Het lukte De Bruin pas na een jarenlang gevecht om geaccepteerd te worden door de jongens – en door hun ouders. Waarschijnlijk door een combinatie van doorzettingsvermogen, charisma en zijn vermogen om de jongens ook ‘fysiek te beheersen’, wist hij de vijandigheid het hoofd te bieden. Na de eerste periode van wantrouwen kreeg hij toegang tot hun intieme levenssfeer. Vervolgens dompelde De Bruin zich ruim veertig jaar onder in de wereld van de armste bewoners, een categorie die weinig sporen naliet in de geschiedenis.⁶ In een periode waarin weinig mensen van buiten in de wijk kwamen, liep hij er elke dag observerend rond. Gezinnen waar geen buitenstaander binnenkwam stortten hun hart bij hem uit. Meester De Bruin was geen passant, geen wetenschapper die een paar weken rondliep in een volkswijk en er vervolgens een verontrustend rapport over schreef, zoals dat in de jaren vijftig veel gebeurde.⁷ Zijn observaties, en later van zijn opvolger Schuurman en zijn dochter Annie de Bruin, zijn die van een insider. De Bruin schreef over bepaalde jongens die hem waren bijgebleven, en die volgens hem exemplarisch waren voor de algemene situatie waarin jongeren in de wijk opgroeiden.⁸ Hij beschreef de toestand in de gezinnen van deze kinderen, hoe de verhouding was tussen man en vrouw, wat voor werk men had, en hoe de jongens zich gedroegen en met elkaar omgingen. Hij had een scherp oog voor de ervaren standsverschillen binnen de wijk, maar in zijn talloze teksten over de bezoekers van zijn clubhuis zag hij vooral ook overeenkomsten in gedrag, ambitie, gezinsleven en buurtgebruik in het deel van de wijk waar De Mussen stond. Hij herkende bij de jongens een bepaald gedragspatroon dat vaak voor kwam bij de armste groepen, ‘de minst bevoorrechte’ zoals hij ze noemde.

De Bruin beschreef de gebeurtenissen in de gezinnen nauwgezet en beeldend. Hij gebruikte fictieve namen zoals ‘Pietje Niks’, wanneer het ging over een jongen die echt aan de onderkant leefde of ‘Het Nieuwsblad’ als hij een roddelgrage vrouw beschreef. Zijn observaties verschenen in het periodiek *Het Levensbericht*, en later in *De Mussenvriend*. *Het Levensbericht* was het blad voor de ‘Vrienden van de Vereniging voor de Haagsche Jeugd’, die geld doneerden voor het clubhuis. Het zal niet veel gelezen zijn door de ouders van de bezoekende jeugd. Het is ook mogelijk dat De Bruin de beschreven situaties soms extra aanzette om de leden ertoe te bewegen geld te doneren. Toch ligt dit niet echt voor de hand. Het zou namelijk betekenen dat de toestand van de gezinnen ook in de jaarverslagen, die dezelfde strekking hadden, schromelijk zou zijn overdreven. En ook in *De Mussenvriend*, het periodiek dat in de oorlog ontstond en dat ouders wel lasen, zouden de lotgevallen dan zwaar

moeten zijn aangezet, aangezien er in geen enkel opzicht een breuk valt te ontdekken tussen de toon in de vooroorlogse *Levensberichten* en die in de naoorlogse *Mussen-vrienden*. De ouders van de ‘Mussenjeugd’ zouden het vermoedelijk ook niet hebben geaccepteerd wanneer hun levensomstandigheden en hun cultuur onwaarachtig zouden zijn beschreven. We mogen er daarom van uitgaan dat de teksten van De Bruin de omstandigheden in de buurt waar hij werkte accuraat beschrijven, al moeten we op onze hoede blijven voor literaire overdrijvingen en doemscenario’s.

2.1 Opvoeding en gezinsleven

De opvoeding van kinderen vormt een goede graadmeter voor de normen die de ouders hoog wilden houden in de periode tussen 1920 en 1940. Ad (1916) herinnerde zich dat er twee soorten Schilderswijk bestonden. De buurt waar hij woonde, rondom de Honthorststraat (jaren twintig) en de Wouwermanstraat (jaren dertig), en het gedeelte richting het Oranjeplein: *Want eigenlijk in de Schilderswijk heb je een tweedeling. Je hebt de oude wijk, de Jan Steenstraat, dat was ook een wat mindersoortige in onze ogen, en je had de Honthorststraat, daar woonde dus, tja, de middensoort ambtenaren zeg maar.*⁹ Nu is ‘mindersoortig’ een lastig begrip. Ad kreeg een strenge opvoeding. Hoewel hij in zijn jonge jaren wel op straat speelde, was dit aan veel regels gebonden. Alleen al zijn taalgebruik hielden zijn ouders streng in de gaten: woorden als ‘pis’ en ‘pissen’ konden niet, ‘plassen’ mocht wel. Maar ook schreeuwen op straat en ander ruw taalgebruik vonden zij uit den boze, laat staan het publiekelijk uithalen van kattenkwaad. Iedere week ging Ad naar de katholieke jongerenvereniging Patronaat, waar hij zich bezighield met het inzamelen van zilverpapier – voor de missie. Later zat hij er ook op de gymvereniging, en in zijn tienerjaren was hij actief in de katholieke scouting. Buiten deze verenigingsactiviteiten maakte hij ’s avonds thuis zijn huiswerk, zat hij in de woonkamer met zijn ouders, broers en zus of ging in het weekend met zijn ouders een stukje fietsen, naar familie in Delft of naar het strand. Een foto van het hele gezin (met Ad als jongste zoon) in de ouderlijke woning in de Wouwermanstraat eind jaren twintig spreekt boekdelen.

Voor Albert (1919) uit de Hobbemastraat gold ongeveer hetzelfde. Ook hier een strenge opvoeding, zonder ruw taalgebruik. Op zondag was hij de hele dag in de weer bij katholieke verenigingen en doordeweeks werkte hij bij zijn vader in de winkel of studeerde hij. Ten opzichte van de Hobbemastraat lagen de armere buurten wel iets dichterbij, dus moesten zijn ouders er goed op letten dat hij niet met een meisje onder zijn stand thuiskwam: *Ja, maar je had daar ook wel wat nuances in [het geaccepteerde gedrag binnen de Schilderswijk, DKK]. Je hebt in de arbeidersklasse natuurlijk een onderkant, een middenkant, en een behoorlijke arbeidersklasse. Bijvoorbeeld, dat zal in de oorlog geweest zijn toen ik 22 jaar was, toen was er een meisje dat ik een erg leuk ding vond. En ik ging naar haar toe. Maar je kon zien, dat was een zuiver arbeidersmeisje. Want ze zei: pap, wil je een bo-*

Afb. 2.2 Ad in de ouderlijke woning in de Wouwermanstraat, ca. 1928. Foto in particulier bezit.

terham, en toen gaf ze het brood zo op tafel, zonder bordje. Ja, dat viel mij natuurlijk op. Thuis hadden we altijd een bordje erbij. Kijk, dat zijn natuurlijk van die nuances.¹⁰ Hij mocht niet meer met haar omgaan van zijn moeder, terwijl hij toch al 22 jaar oud was. De ‘onderkant’ woonde in zijn beleving in de Paulus Potterstraat, een zijstraat van de Hobbemastraat. Thuis at hij ’s avonds altijd met het gezin, waarbij ze allemaal op elkaar wachtten. De regels omtrent gedrag werden zo streng in de gaten gehouden, dat een vriendinnetje dat een boterham zonder bord smeerde hem zijn levenlang bijbleef.

Gerrit (1922) woonde in de Vermeerstraat, het ‘netste’ deel van de wijk, dat in beheer was van strenge woningbouwverenigingen. Zijn vader werkte bij de PTT en zijn moeder was huisvrouw. Het arme deel van de wijk lag in hun beleving heel ver weg. In de binnentuin van hun Nutswoning werden af en toe concerten opgevoerd, waar het hele gezin naartoe ging. De avonden bracht hij binnen door, lezend in de woonkamer met zijn vader en moeder. ’s Avonds de straat opgaan was niet toegestaan, zelfs niet in de zomer. Geen van de kinderen in zijn buurt was dan nog buiten, dus dat was niet zo erg. Gerrit ging vroeg naar bed, nadat zijn vader of moeder nog iets had voorgelezen. Ondanks de nette buurt was hij naar eigen zeggen een moeilijk kind. De keren dat hij kattenkwaad uithaalde, werd hij streng gestraft: Bijvoorbeeld ergens een ruit ingegooid of ja, een paar oude mensen waar je een emmer water naar binnen gooide, beneden in de gang. Dat was laf natuurlijk maar daar stond

je niet bij stil. Maar daar heb ik wel heel veel straf voor gekregen. Dat werd heel hoog opgenomen natuurlijk, dat ik daar aan meedeed.¹¹ Ze hadden het thuis overigens niet breed. De vader van Gerrit was invalide en verdiende maar een klein inkomen bij de PTT. Zijn moeder moest op een gegeven moment bijverdienen om het hoofd boven water te houden. Ondanks zijn jeugd in het netste deel van de wijk trouwde hij later met een meisje uit de Gerard Doustraat, een zogeheten minder deel. Zijn vrouw kwam uit een milieu dat hij niet kende en waar hij zich ook over verbaasde. Haar moeder maakte veel ruzie, met alles en iedereen, en de ouders lieten de kinderen aan hun lot over. In het grote gezin van zijn vrouw droeg zij de zorg voor het huishouden, zonder veel te krijgen voor haar eigen onderhoud. Het huwelijk met Gerrit was naar zijn zeggen haar redding, al moest ze er wel veel voor achterlaten. Het contact met haar oude leefomgeving raakte ze kwijt.

Carol (1931) woonde in de jaren dertig in de Terwestenstraat, vlak achter de Honthorststraat. Zijn vader werkte bij de Haagse Trammaatschappij, zijn moeder was huisvrouw. Hoewel het politiebureau vlakbij zijn ouderlijke woning lag, kon hij zich niets herinneren van enige criminaliteit in de buurt. Ook zijn jeugd draaide om het gezin en de verenigingen. Hij zat op volleybal, hockey en de jeugdvereniging CINV. Uit zijn herinneringen rijst een beeld op waarin goed gedrag en netheid domineerden. De huisbaas die iedere week de huur kwam innen, moest hij van zijn moeder aanspreken met 'huisheer', een extra deftige term.¹² Ook Martha (1922), die tot haar tiende opgroeide in de Teniersstraat in de Schilderswijk, benadrukte het hechte gezinsleven. Haar vader werkte als glazenwasser en verdiende daar een aardig inkomen mee in de jaren twintig. De regels waar zij mee opgroeide, golden niet voor de kinderen uit de kleine hofjeswoningen tegenover haar huis. Zo at zij, net als Ad en Albert, altijd met het hele gezin volgens een vast ritueel. Dit in tegenstelling tot de bewoners van het hofje: *Ja, ik denk ook niet dat ze aan tafel zaten met eten, terwijl bij ons thuis het gewoon was aan tafel te zitten. Ja, bij ons waren er allemaal regels. Voor het middageten zei mijn vader: moet er nog iemand naar de wc? Want onder het middageten naar de wc lopen was er helemaal niet bij, dat gebeurde helemaal niet.*¹³ In het hofje aan de overkant stond in de herinnering van Martha altijd een grote pan met aardappels op tafel, waar de kinderen naar hartenlust in mochten graaien. De aardappel aten ze vervolgens op straat op, tot jaloezie van het jonge overbuurmeisje dat dit beeld tachtig jaar later nog kon oproepen: *En ik vond dat prachtig, zo'n gekookte aardappel, terwijl ik zat te janken achter mijn bord omdat ik zo slecht at.*¹⁴ Eenmaal kreeg ze een aardappel van de buurvrouw uit het hofje. Toen haar moeder haar op straat zag staan met die pieper in haar hand, moest ze direct naar binnen. Ze kreeg een flinke afstraffing: zoiets hoorde niet.

De Hoefkade vormde de belangrijkste verkeersader in de wijk en liep dwars door een aantal standen en rangen. In het deel rond het Oranjeplein tippelden prostituees, verkocht men clandestien waren en hingen de mannen voor de cafés. Richting de Vaillantlaan werd het steeds beter, en in het laatste deel was de Hoefkade

onderdeel van de ‘nette’ Schilderswijk. Gillian (1927) woonde in het tussendeel, waar de frontlijn van de burgerlijke moraal lag. Hier deden ouders die zichzelf tot de ‘nette’ arbeidersstand rekenden hun uiterste best om hun kinderen af te scherm van verkeerde invloeden. Gillian mocht in zijn jeugd niet voorbij de versmalling in de Hoefkade komen, waar volgens zijn ouders enkel schoolers zaten. De buurt waar hij woonde, noemde hij zeer gemengd. Zijn vader, een fervent socialist met een sterke arbeidersmoraal, verschilde sterk van zijn onderbuurman, die geen probleem had met de uitkering die hij in de jaren dertig ontving: *Dat waren beroeps-werkelozen. Gewoon geen zin om te werken. Hij had een volkstuin, dus hij had groente en fruit voor niks, daar zat hij altijd. Hij kon makkelijk rondkomen van die uitkering. Maar hij was ook geen socialist. Dat was een levensgroot verschil, en dat leefde door elkaar heen.*¹⁵ De versmalling in de Hoefkade vormde in zijn beleving de barrière tussen ‘netjes’ en ‘asociaal’. In het tussendeel probeerden alle bewoners angstvallig hun eigen positie te markeren.

Het gezin van Andre (1932) woonde hier, tussen de Vaillantlaan en de Rochussenstraat. Zij behoorden tot de maatschappelijke top, omdat zijn vader ambtenaar was. Zijn moeder voelde zich eigenlijk te goed voor de buurt en probeerde haar zoon ervan weg te houden. Platte taal was bij hem thuis niet toegestaan: *Wij mochten dat ook niet spreken. Daar zijn heel wat woorden over gevallen. Als ik thuis kwam met een of andere opmerking, die ik van Jantje Hogendoorn in het Westeinde opgepikt had, dan zeiden mijn ouders: ‘Wat zegt u?’ Mijn moeder sprak mij ook altijd aan met mijnheer de Baron. Ik was meneer de Baron.*¹⁶ Taalgebruik werd ingezet om de eigen positie te markeren, maar ook met kleding onderscheidde het gezin zich. De vader van Andre kleepte zich anders dan de andere mannen in de straat. Hij zag er altijd uit om door een ringetje te halen en de buurtbewoners spraken hem aan met ‘meneer’. Ook zijn moeder vond dat ze bovenaan de pikorde stond en kon het niet verkroppen wanneer iemand in de buurt een mooier bontje had dan zij. Op zondag wandelden ze in hun beste kleding door de buurt, naar de kerk en dan met een slinger naar huis. In de beleving van Andre was het een manier om te laten zien wat ze in huis hadden: *Wij werden zodanig opgevoed dat je op zondag met de hele familie naar de Marthaparochie werd gedi-rigeerd. Dat werd gezien door de mensen in de straat. Of dan had je de zondagwandeling, dan ging je naar de Koningstraat, de Boekhorststraat, en dan weer terug, lekker een blokkie om. Of de andere kant uit, Zuiderpark, tot je niet verder kwam dan het Veluweplein, en dan weer terug. Nou, dat was een eind hoor. Iedereen had gezien dat je opgetuigd mooi liep te wezen. De show, kijk eens wat wij kunnen en wat jullie nou net niet kunnen.*¹⁷ Andre mocht maar mondjesmaat met de kinderen uit zijn buurt omgaan. Het grootste deel van zijn jeugd bracht hij door in de eigen woning, in zijn eigen kamer in een uitbouw. Als hij op straat speelde, moest hij in het zicht van zijn moeder blijven. Door de buurt zwerven was verboden.

Een net huishouden voeren was in het betere deel van de Schilderswijk essentieel voor de reputatie van een gezin. Joanne Bourke beschreef de competitie die er tussen huisvrouwen kon bestaan. Degene die niet aan de norm voldeed, wachtte sociale uitsluiting – met roddel als wapen.¹⁸ In de straten waar Martha (1922)

woonde, was het van groot belang om het koper van de voordeur schoon te houden. Elke week poetsten de huisvrouwen de koperen deurbellen en de brievenbussen: *Er kwam een waterwagen met een tank, en die spoten de stoepen schoon. En de mensen in de woningen op de benedenverdieping maakten zeker eens per week de stoepjes schoon. En ... de belletjes poetsen. Echt, zo'n koper belletje hoorde gewoon te glimmen. Daar kon je niet onderuit.*¹⁹ Het poetsen van de bellen vormde een vast thema in de herinneringen van meisjes die opgroeiden in de jaren dertig. Voor Bea, geboren in 1927, was het zelfs haar belangrijkste herinnering aan de wijk. Zij woonde tot haar achtste jaar in de Van Mierisstraat, een gemiddelde straat. Iedere week poetsten alle vrouwen in de straat de deurbel net zolang tot hij blonk. Vervolgens schrobden ze het straatje voor hun voordeur, waarna de hele stoep er spic en span uitzag.²⁰ Overigens maakten de vrouwen slechts hun eigen stukje schoon, en ze deden dat min of meer op hetzelfde moment. Een weigeraar kon er dus zo worden uitgepikt. Het steegje tegenover de woning van Martha viel buiten deze schoonmaaknorm. Volgens haar was dat huisje zo klein en slecht, dat schoonmaken geen enkele zin had. De mensen die daar woonden, verzorgden zich ook niet goed: *Die vrouw, die zag er eigenlijk heel onverzorgd uit. Die knapten zich niet zo op. Ik weet nog dat ze een erg slecht gebit had. En of ze haar haar uitkamde weet ik ook niet, ik weet dat ze altijd met zo'n doek liep.*²¹

Buren legden alles langs de lat van de netheid. Gordijntjes wezen op een verschil in welvaart, maar ook in netheid. Gerrit (1922) uit de Vermeerstraat herinnerde zich: *Nou, toen ik klein was, ik weet nog dat wás een nette wijk. Zonder meer. Natuurlijk had je overal wel wat tussen zitten, het kaf heb je overal onder het koren. Maar het was keurig netjes. Ook overal nette gordijnen voor de ramen en het waren allemaal nette gezinnen. Groot, klein, van alles door elkaar.*²² Soms verschilden de gordijntjes binnen een straat, zoals Annie (1931) zich herinnerde over de Stortenbekerstraat. Deze liep van een minder naar een beter deel van de Schilderswijk. Bij de huizen aan het eind, in het betere deel, kwam ze nooit. Daar heerste een andere sfeer, met bewoners die zich te goed voelden voor de 'gewone' arbeider. Een tastbaar bewijs hiervoor vormden de gordijntjes, die in dat deel van de straat mooier en schoner waren. Kinderen uit dat achterste straatdeel speelden ook niet met haar of met haar vriendinnetjes. In zo'n straat keek de ene kant dus neer op de andere: *Maar die waren een beetje, ja, hoe moet ik het zeggen: anders als wij waren. Wij waren gewoon Schilderswijkers. Je moet luisteren, ik kan plat praten, maar ik kan ook netjes rustig praten hoor. Ik kan me eigen overal aanpassen.*²³ Decennia later ontmoette Annie een vrouw die in het nette deel had gewoond. Na een ijszig gesprekje bleek dat de onderlinge afkeer van toen nog altijd niet was verdwenen.

Oud-bewoners die hun jeugd doorbrachten in de betere delen van de wijk herinneren zich de continue nadruk op net gedrag. Kattenkwaad leidde meestal tot straf. Minder nette delen vormden verboden terrein voor deze kinderen. De groepsnormen daar stonden mijlenver af van wat zij meekregen in hun jeugd. Toen Ad (1916) op latere leeftijd op een lagere school ging werken waar uitsluitend kinderen uit de armste delen van de wijk kwamen, verbaasde hij zich over

wat hij hun ‘onzedelijkheid’ en ‘slechte moraal’ noemde. Het begrip onzedelijkheid kon, net als netheid, verschillende facetten van het leven omvatten. Ad schreef zijn eerste indrukken, van halverwege de jaren dertig, in een dagboek dat hij zeventig jaar later uitwerkte. Als achttienjarige verbaasde hij zich keer op keer over het gedrag van de jongens in zijn klas, boven wie hij zich ver verheven voelde. Zo schreef hij over de moeder die kritiek had op de straf die hij haar zoon had gegeven: *Het goede mens houdt veel van haar kinderen, maar ik noem het maar apelifde.*²⁴ Toen hij eens les gaf over het leven van tralienonnen, die een bestaan in afzondering verkozen, riep een jongen dwars door de klas dat zijn vader ook een tralienon was, want hij zat ook achter tralies. In de belevingswereld van Ad duidde zo’n opmerking op een gebrek aan opvoeding. In zijn bewerkte dagboek schreef hij erover: *In mijn aantekeningen staat, dat ik er niet om kon lachen, maar het droevig vond, die decadentie, die afstomping van het zedelijk gevoel. Ik kan me nu gewoon niet voorstellen, dat ik dat als 18-jarige uit mijn pen kon krijgen. Anno 2002 zou ik ’t een goeie mop gevonden hebben.*²⁵ Hij stond destijds blijkbaar ver af van de leefwereld van de jongens in zijn klas, terwijl hij maar een aantal straten van hen vandaan opgroeide. Hij was het prototype van de jongens waar De Bruin, directeur van De Mussen, het over had wanneer hij sprak over de ‘nette arbeiders’, die zo neerkeken op de jongens van zijn clubhuis: *De ouders doen zo verschrikkelijk braaf, maar de kindertjes zijn totaal misvormd met hun gepoetste schoentjes, hun gestreken kieltes en geplooidde mondjes – die nooit begrepen zijn en hun jeugd zien vergaan zonder heerlijke gelukkige fantasie te kunnen uitleven, die hun eigen is.*²⁶ Ook zulke kinderen kwamen wel op het clubhuis, maar er viel niets meer mee te beginnen en meestal bleven ze niet lang. Ze waren volgens de clubhuisleider ‘dood gefatsoeneerd’, ofwel zo streng opgevoed dat alle spontaniteit eruit verdwenen was en ze alleen nog bang waren iets verkeerd te doen. Ze durfden niet meer te lachen of te praten, en waren bovenal bang hun kleding vuil te maken.

Ad Peeters schreef in zijn dagboek dat hij twee vechtende meisjes uit elkaar haalde en hen allebei een tik(je) op hun bol gaf. Het ene meisje zag haar broer staan en begon direct te huilen. De broer kwam op Peeters af en het volgende tweegesprek ontvouwde zich:

Waarom hep u mijn zusje geslage?
 Dag Jan
 Je hep met je pote van d'r af te blijve'.
 Dag Jan.
 Dat mot je je moer doen, vuile ellendeling.
 Dag Jan.
 Vuile Pest bril.
 Dag Jan.
 Ach vent, stik.
 Dag Jan.²⁷

En Jan vertrok. Dit optreden beschouwde hij in zijn aantekeningen als het zedelijke overwicht dat hij zou hebben gehad over de jongen. In zijn jeugd was Peeters nooit in de oude delen van de wijk geweest; ook in latere jaren kwam hij er alleen op weg naar de kweekschool. Wat hem opviel aan het gedrag van de jongens was hun taalgebruik, de makkelijke manier waarop ze praatten over diefstal en gevangenisstraf. Maar ook de relatie tussen moeder en kind. Zo ging hij eens op huisbezoek bij een familie waar de moeder net schol aan het bakken was voor de kinderen, die in afwachting aan de kale tafel zaten. Toen de schol voldoende gegaard was, pakte de moeder de koekenpan van het gas, liep naar de tafel en draaide daar de pan om met de woorden: *Hier krenge, vreet.*²⁸ Voor Peeters was het verschil met de armste categorieën hemelsbreed.

Voor de broers Theo en Jan, die in de jaren dertig en veertig opgroeiden in de Jacob Catsstraat vlakbij de Hoefkade, lag deze wereld veel dichterbij. Zij kenden in het dubbele bovenhuis waar ze woonden een hecht gezinsleven, waarbij ze gezamenlijk op zolder met een rekstok speelden. Maar al was hun vader kolenboer, niet direct een hoogstaand beroep in die tijd, zij kregen geen toestemming om naar clubhuis De Mussen te gaan: *Dat waren de echte donderstenen die daar kwamen. Dat waren dieven en dergelijke en alles wat er maar los en vastzat wat ze mee konden nemen namen ze mee.*²⁹ Het clubhuis lag op minder dan honderd meter van het ouderlijk huis, maar hun ouders verboden hen om met die jeugd om te gaan. Zij probeerden juist de normen te handhaven die in de betere delen van de wijk gemeengoed waren. Een aantal kinderen kreeg zelfs de kans om door te studeren. Kattenkwaad leidde tot strenge straffen, en hoewel er om hen heen veel werd geheeld en gestolen, deden de broers hier niet aan mee. Ze moesten goed uitkijken waar ze wel en niet heen gingen, want bewoners van lager allooi woonden om de hoek. De jongste broer herinnerde zich dat de Steenstraat, de Rijswijksestraat, de hofjes in de Koningstraat, en nog een paar andere stukjes in de directe omgeving als verboden verbied golden. Die straten meed hij daarom, want daar woonde ‘een hele grote minderheid’ waar je liever niet mee in aanraking kwam. In feite betrof dit bijna alle zijstraten en hofjes in de omgeving. Hij herinnerde zich nog goed dat hij vlak na de oorlog eens verstoppertje speelde in het hofje van de Hannemanstraat, toentertijd een armzalig hofjescomplex. Het liep daar snel uit de hand: *Daar liep ik met mijn broer verstoppertje te spelen, toen ik ineens door een stel jongens werd aangesproken en lastig gevallen. Mijn andere broer had nog zijn Amerikaanse soldatenuniform aan, en mijn broer ging hem halen, maar toen stond er 30 man om hem op te vangen, allemaal familie van die jongetjes. Omdat ik mijn grote broer erbij wilde halen, dachten zij dat er gevochten moest worden. Toen zei m’n broer: “Ja, dan moet je maar niet de buurt in gaan”. En toen zijn we weggegaan.*³⁰ In de hofjes en een aantal straten bij hen in de buurt heerste een andere mentaliteit, zoveel is wel duidelijk. Zij woonden er net niet tussen, maar kwamen er af en toe wel mee in aanraking.

Bewoners uit de hofjes en straatjes waar de broers Theo en Jan voor moesten oppassen, behoorden tot de doelgroep van De Mussen. De kinderen in de ‘griebus’, zo-

als de bewoners zelf de buurt rond het clubhuis noemden, kenden volgens directeur De Bruin maar in hoogst enkele gevallen een regelmatig gezinsleven. Er was in bijna geen enkel gezin sprake van geregelde maaltijden. De mannen waren vrijwel altijd afwezig, er kwam maar mondjesmaat geld binnen en de gezinnen waren groot. In de woorden van De Bruin: *De groote levenwaarden en de poëzie die uit kunnen gaan van het geregelde gezinsleven, mist de jeugd in de griebus.*³¹ Ouders en kinderen namen de school niet serieus. Alleen werken en geld verdienen deed ertoe. In de gezinnen die De Bruin bezocht, hadden de jongeren vaak al vroeg hun eerbied voor de ouders verloren. Eén van zijn anekdotes ging over een gezin waar de vader regelmatig aan het eind van de week zijn loon verzoop. De moeder stookte haar kinderen op hem uit te schelden en te slaan. Aan De Bruin vertelde zij dat haar man voor haar part kon ‘verrekken’. Ook de zoon zou daar geen traan om laten. In het clubhuis waren dergelijke gezinssituaties eerder regel dan uitzondering. De Bruin noteerde een aantal veelvoorkomende uitspraken in zulke gezinnen: *’t is toch een rotzootje Meester, een glaassie bier wat geeft dat nou.* *’Die ouwe van mijn zuipt, dat ie klap’t, ’dach ie dat dat nou hindert’.* En vaak, *vindt noch de Vader, noch de Moeder een ‘glaassie’ erg, ‘de droogpruimers hebben het achter de ellebogen Meneer’ moesten wij maar al te vaak hooren.*³² Alcoholisme hoorde als vanouds bij deze arme straatjes, en dat gold blijkbaar ook voor de afwezigheid van een geregeld gezinsleven.

In feite stelde De Bruin dat er helemaal geen sprake was van een gezinsleven, waarvan de ouders samen met het kind de kern vormden. De vader probeerde zoveel mogelijk uit het huis weg te zijn, weg van de vele kinderen. De moeder zorgde ervoor dat de kinderen zoveel mogelijk op straat waren en dan liefst ver weg, want als ze hier in de straat blijve verscheure ze mekaar.³³ Wat ze vervolgens deden in die straten maakte de moeder niet zoveel uit. Het gevolg was dat jongens tussen negen en dertien jaar meestal pas rond tien uur ’s avonds thuis waren. De moeders brachten zoveel mogelijk tijd door met buurvrouwen, de mannen met andere mannen in de kroeg of op het werk – en de kinderen met elkaar op straat. De Bruin beschreef bijvoorbeeld een bezoek aan Piet, waar hij langsging omdat hij een mondorgel zou hebben gestolen van een andere jongen. De moeder schold het kind uit, en klaagde dat er niets met hem te beginnen viel. Ze had hem geslagen, maar hij wilde niet luisteren. Nu hadden zij en haar man ook geen tijd voor het kind, want hij moest tweemaal daags stempelen en zij wilde niet de hele dag met de poot an tafel leggen.³⁴ Het kind kon wat haar betreft onder de trem lopen. Het mag een extreem voorbeeld lijken, maar directeur De Bruin beschreef zulke gezinsverhoudingen als een gemiddelde in de straten rondom zijn clubhuis. Hij gaf ouders de schuld van het gebrek aan eerbied bij de jeugd, aangezien zij alle fut hadden verloren om er nog iets van te maken.³⁵ Zijn ervaring kwam overeen met de manier waarop het echtpaar Catoetje (1934) en Lowie (1930) hun jeugd beschreef. Zij groeiden beiden in de jaren dertig op, in de Rijswijksestraat, het domein van clubhuis De Mussen. Catoetje kon zich niet herinneren in haar leven ooit iets te hebben ondernomen met haar ouders. Het echtpaar kende in hun straat overi-

gens weinig ouders bij wie dit anders was. Een regulier gezinsleven leek er niet bij te horen: *Nee, mijn vader ook niet. Nee, die zaten als ze geen geld hadden om te drinken sikkeneurig thuis. En als ze geld hadden, dan zaten ze in de kroeg.*³⁶ Er waren wel uitzonderingen in de straat, maar dat waren in hun ogen slechts enkelingen. De normen die zij zich herinnerden, kwamen overeen met de beschrijvingen van De Bruin.

De armoede in de hofjes maakte het vaak onmogelijk een net huishouden te voeren, zoals in andere delen van de Schilderswijk. In een woning waar vrijwel geen meubels stonden en waar de vele kinderen op strozakken lagen te slapen, direct op de houten planken van de vloer, had schoonmaken weinig zin. Wanneer in de winter de sneeuw smolt en het smeltwater door het dak langs de muren naar beneden sijpelde, het behang met zich meenemend, viel er weinig te ondernemen. Wie zo leefde, moest zijn standaard wel bijstellen. De moeder van Catootje deed dan ook weinig aan het huishouden.³⁷ In de verhalen van De Bruin waren er evenmin veel vrouwen in de buurt die de moeite namen om het krot waar ze in woonden aan kant te maken. De armoede reduceerde hun werk tot zinloze handelingen. De Bruin beschreef hoe veel gezinnen, vooral diegenen die het armst waren en waar een net huishouden vanwege de armoede niet viel te realiseren, vaak wel één object hadden waar ze met onevenredig veel zorg mee omgingen. Zo had het gezin Brouwers een fuchsia voor het raam staan, die zij als een klein heiligdom vereerden. Andere gezinnen hadden duiven, konijnen of koesterden een harmonica. Wanneer de fuchsia van de familie Brouwer uitliep, kwam de hele buurt kijken: *De groote plant met zijn honderden belletjes was dan niet alleen de trots van de familie Brouwer maar van de heele buurt. Dan was het vaak net zoo druk met volwassen menschen voor het huisje, als wanneer de sigarenmaker zat thuis kwam en zong met het kriel.*³⁸ De socio-graaf Henk Dijkhuis zag deze liefde voor plant en dier ook bij de inwoners van de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan, waar hij eind jaren dertig vijftig dagen verbleef.³⁹ Het is voorstelbaar dat de kleine behuizing, waar de ratten doorheen liepen en waar alles in dezelfde ruimte moest gebeuren, een huisvrouw weinig reden tot trots bood. De vrouwen in deze steegjes moesten waarschijnlijk ook vaak buitenshuis werken om bij te dragen aan het inkomen.⁴⁰ Dit betekende overigens niet dat ze een net huishouden minder belangrijk vonden. Maar in zulke steegjes deed de competitie in netheid er ongetwijfeld minder toe dan in andere delen van de wijk.

In de welvarende delen van de wijk mocht een sterke nadruk liggen op het taalgebruik van de jeugd, dat gold niet voor de hofjes en kleine straatjes waar Meester de Bruin zijn jeugd rekruteerde. Om de haverklap kreeg hij toegebeten dat hij *de kanker* kon krijgen, of werd hij op andere wijze uitgescholden. De kinderen spraken volgens hem de taal van hun ouders, en gingen net als zij direct in de vechthouding staan – nog voordat ze een woord hadden gezegd. Die houding herkende Catootje (1934). Op latere leeftijd ontsteeg zij haar milieu, maar ze vergat nooit hoe bepalend iemands manier van spreken was voor de positie die hij (of

zij) wilde hebben: En mijn meisjes praten ook geen van alle plat, ze hebben allemaal een aardige opleiding. Dat geeft nou wel niet en je hoeft je er ook niet voor te schamen dat je dat zegt, of zo praat, maar waar je langsloopt, en dat gevloek, want vroeger kreeg je een boterham met een vloek. Ja, mijn moeder wist niet beter. Dat ging de hele dag door, [en toen] ik later met de kinderen bij me moeder kwam, dan zei ik: 'Je vloekt niet hè, want je gaat zo naar huis.' Ja het is misschien raar wat ik zeg, maar dat is een heel waar woord.⁴¹ Het platte Haagse taalgebruik in deze straatjes was doorspekt met vloeken. Bewoners van de wijk die zich hiervan wilden distantiëren, zoals ook Catoetje op latere leeftijd, hielden hun kinderen voor om netjes te praten. De spreektaal was, na de uiterlijke verschijning, de eerste en belangrijkste graadmeter voor iemands sociale positie in de wijk. Dat het zich toe-eigenen van de taal van de dominante samenleving een belangrijk teken was van de wens tot sociale stijging, lezen we terug in de studie van Antoon Vrints over de rol van publiek geweld in Antwerpse volksbuurten tijdens het interbellum. Taalgebruik vormt één van de gedragsvormen die de grenzen van een groep aangeven. De overname van de standaardtaal gebeurde volgens Vrints pas toen er een reële kans op sociale stijging ontstond.⁴² In de Schilderswijk was het verbod op, of de weigering, plat te praten een aanwijzing voor de mate waarin bewoners aansluiting zochten bij de dominante samenleving. Voor ingezetenen van het 'nette' deel van de wijk kwam dit proces al vóór de oorlog op gang. Toen mevrouw Spaargaren in de jaren vijftig een mogelijkheid zag om de sociale ladder te beklimmen, veranderde ook zij in snel tempo haar taal. Of de gehele Schilderswijk in de naoorlogse jaren die weg volgde, valt echter nog te bezien.

2.2 Opleiding en werk

In de armste straatjes van de Schilderswijk gingen de jongens zo vroeg mogelijk werken. Dat moest ook wel, want de grote gezinnen konden niet zonder extra inkomsten. Het loon van een ongeschoolde arbeider was doorgaans niet voldoende om het gezin te voeden, waardoor een aanvulling nodig was door arbeid van de kinderen, de vrouw of door steun.⁴³ Ad Knotter beschreef hoe dokwerkergezinnen in Amsterdam liever hun kinderen jong aan een baan hielpen dan dat de moeder ging werken. Dit kon een rationele, economische keuze zijn, aangezien een vrouw vaak minder verdiende. Het kon echter ook een sociaal-culturele oorzaak hebben, namelijk de norm dat de vrouw thuisbleef. Op basis van zijn bronnen kon Knotter hier geen uitsluitsel over geven. In ieder geval stimuleerden de ouders hun kinderen niet om een opleiding te volgen, en lieten zij hen in plaats daarvan zo vroeg mogelijk werken.⁴⁴ In de Schilderswijk ging dit zeker niet altijd op voor jongens in de betere delen. Na het volgen van de kweekschool ging Ad (1916) zelfs aan de slag als onbezoldigd 'kwekeling met akte', wat hij alleen kon doen omdat zijn vader voldoende inkomen had.⁴⁵ In het gezin van Theo (1933),

die in de Jacob Catsstraat vlakbij de armste delen van de wijk woonde, was het geen vetpot en moest een deel van de kinderen wel meehelpen om het hoofd boven water te houden: *Want er moest kostgeld verdiend worden natuurlijk, want je moest bijdragen in het huishouden, dus van alleen het salaris, de grijpstuiver die een kolenboer verdiende, daar hield je een groot gezin niet van draaiend.*⁴⁶ Toch kregen hij en zijn broer de kans om een vakopleiding te volgen, waardoor ze de eerste jaren waarschijnlijk nauwelijks hebben bijgedragen aan het gezinsinkomen. Zelfs toen zijn vader tijdens de oorlogsjaren overleed, wist zijn moeder nog voldoende geld bij elkaar te schrapen om de opleiding van haar zoon te bekostigen. Ondanks de moeilijke situatie zette zij alles op alles om haar kinderen te laten doorleren. De sociaaleconomische verklaring voor de geringe opleiding van de jongens in de arme buurten strookt niet met de ervaring binnen dit gezin.

De bezoekers van clubhuis De Mussen gingen bijna allemaal werken na de lagere school. In een bericht uit 1934 schreef meester De Bruin dat van zijn jongens minder dan tien procent een vak had geleerd.⁴⁷ De rest was koopman, los werkman of loopjongen. De paar jongens die in deze omgeving konden en wilden doorleren, vormden een vreemde eend in de bijt. Voor Jules (1931) gold dit zeker. Hij woonde in een van de arme straatjes, maar zijn alleenstaande moeder wilde toch dat hij meer zou leren. Binnen zijn vriendenkring was hij de enige: *Bij ons thuis hebben ze dan wel een opleiding gehad. Ik heb ook de ambachtsschool gedaan. Maar die kring van vrienden, die bij mij op het clubhuis hebben gezeten [hij knikt ontkenkend]. Ik ben later brandweerman geworden, wie werd er nou brandweerman? Daar moest je voor leren. Waarom zou je dat doen?*⁴⁸ Zijn latere echtgenote was dertien jaar toen ze aan de slag ging in de fabriek. Ze verdiende er 22 gulden per week mee, die ze bijna geheel moest afstaan aan haar moeder. Jules zelf kreeg een gulden zakgeld per week.

De jongens in clubhuis De Mussen hadden volgens meester De Bruin een voorliefde voor een bepaald type werk. Zijn beschrijving van hun arbeidsinstelling komt sterk overeen met wat de socioloog Van Doorn in de jaren vijftig schreef over de klassieke bewoner van een volksbuurt. In tegenstelling tot de fabrieksarbeider, die meestal in een moderne arbeiderswijk woonde, was het door hem beschreven type vóór alles gericht op zijn persoonlijke vrijheid. Hij werkte het liefst als vrije ondernemer.⁴⁹ Ook De Bruin stelde dat de jongens in zijn clubhuis zich vooral richtten op werk dat in overeenstemming was met hun vrije, ongebonden leven: *En, zoals het over het algemeen gaat met dit type kind, de sterke vrijheidsdrang heeft ze zoo te pakken in hun zwerverslevetje, dat ze niet meer tot regelmatige arbeid in staat zijn, en worden dan maar 'koopman'. Of, de arbeid eischt te veel inspanning en nauwlettendheid, en ze worden loopjongen.*⁵⁰ In een ander stuk schreef hij, dat de meeste jongens die geen andere bron van inkomsten hadden graag wilden werken, zelfs voor een klein loon. Dit zou alleen niet opgaan voor de ongehuwden die steun genoten. Het geld dat zij extra verdienden met een baan waren ze voor een belangrijk deel kwijt aan een goed kosthuis. Bovendien gold bij onzeker werk dat de tijd tussen ontslag en de aan-

vang van de steun een reden was om de baan maar niet aan te nemen. Het bracht De Bruin tot de conclusie: *Er zijn dus weinig financiële voordelen en andere gelden niet. Wij mogen, gezien de gegevens, waarover wij beschikken, dan ook zeggen, dat de jongen, die steuntrekker is, weinig of in 't geheel geen pogingen doet om werk te verkrijgen.*⁵¹ Dit verhaal van De Bruin sluit aan bij het beeld over het misbruik dat bewoners van de armste straten tijdens de jaren dertig maakten van de steun van het Haagsch Crisiscomité. Zo citeerde hij in 1937 jongens in zijn clubhuis: *Ach joh, voor ons komt er immers nooit geen werk meer. Wij moeten maar tevreden zijn met ons vaste pensioen van de Beijersche Bank (d.i. steun van Maatschappelijk Hulpbetoon in de Beijerstraat).*⁵² Schaamte over het trekken van steun lijkt bij de bezoekers van clubhuis De Mussen niet heel vanzelfsprekend te zijn geweest.

Dat kinderen in de armste straten van de Schilderswijk niet doorleerden omdat zij de armoede thuis moesten verlichten, staat buiten kijf. Maar jongeren gingen niet alleen vroeg aan het werk uit noodzaak, het was ook de norm binnen de groep waarin ze leefden. Hierdoor sloten degenen die wel doorleerden zichzelf buiten van hun omgeving. Ook De Bruin zag dat de jongens uit zijn clubhuis het liefst snel aan het werk gingen: *Hijzelf ziet niet op tegen werken, want het brengt hem zelf ook geld in den zak. Bovendien zijn van den tijd af, dat de jongen 's Zaterdag regelmatig geld thuisbrengt, grootere vrijheden veroorloofd. Het piraatje, de dancing, de bioscoop en het meisje beheerschen dan zijn geestelijk leven.*⁵³ Om als enige geen werk te hebben en te moeten doorleren was geen spannend perspectief, want de jongens wilden niet afwijken van hun leeftijdgenoten. Zoals De Bruin schreef: *De jeugd verlangt oprecht naar den dag, dat de deur van het apenhok voor goed achter haar dicht valt. Dan zijn zij gelukkig met de illusie, dat nu de rijstenbrijbergtijd voor hen aanbreekt.*⁵⁴

Kinderen dachten dat het schip met geld binnenvoer op het moment dat ze de lagere school verlieten. Zowel zij als hun ouders dachten dus baat te hebben bij een korte schoolloopbaan. Afwijken in welke zin ook kon leiden tot sociale uitsluiting. Een jongen die toch doorleerde moest dus stevig in zijn schoenen staan, en zowel zijn leeftijdgenoten als zijn ouders trotseren. Dat het onderwijs voor een bepaald deel van de bewoners van de Schilderswijk buiten de groepsnorm viel, is beschreven door onderzoekers die daar eind jaren veertig veldwerk verrichtten. Hoewel de naoorlogse geschiedenis van de wijk verderop aan bod komt, sluiten de bevindingen ook aan bij het hier geschetste beeld. Volgens de rapporteurs hadden de ouders niet de minste interesse voor het onderwijs van hun kinderen. Sterker nog, ze vonden het zielig dat hun bloedjes zo moesten zwoegen op school. Ze hadden zelf ook geen onderwijs gehad, en zagen liever dat hun kind ging werken.⁵⁵ Tekenend voor de soms onverschillige houding tegenover verder onderwijs is de emotionele oproep van een vrouw in het clubblaadje van De Mussen, die de ouders op het hart drukte dat hun kinderen een opleiding moesten gaan volgen als ze een andere leven voor hen wensten: *Vecht ervoor, dat ook Uw kind de kans krijgt om te leren wat zij willen, al moet je je hele armoede eraan besteden. Want later zul-*

len we allemaal blij zijn, als we wat gedaan hebben voor onze kinderen.⁵⁶ Haar boodschap was: armoede is geen excuus. In zijn publicatie haalde Knotter een onderzoek uit 1953 naar de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan aan, waar veel kinderen eveneens al vroeg bijdroegen aan het gezinsinkomen. Als verklaring voor deze praktijk geeft het onderzoek aan dat het binnen de buurt volstrekt normaal is, de kinderen het niet anders zouden willen, en hun inkomen noodzakelijk is om het gezinsbudget op peil te krijgen.⁵⁷ Knotter concludeert dat de laatste verklaring doorslaggevend is. Maar dat valt feitelijk pas te bepalen na een vergelijking met een periode waarin de factor inkomen was weggefallen, wat in de jaren vijftig en zestig gebeurde.⁵⁸ Pas dan kunnen we zeggen of de eerste twee oorzaken ten onrechte stiefmoederlijk zijn behandeld in de historiografie.

Besluit

In grote delen van de Schilderswijk tijdens het interbellum was een geregeld gezinsleven met strenge regels de norm. Kinderen werden streng opgevoed en in de gaten gehouden. De stoepen werden door alle huisvrouwen op dezelfde dagen schoongeboend en de koperen bellen gepoetst. In veel delen van de wijk mochten kinderen niet plat Haags praten, de taal waar de volkswijk later bekend om stond. De jeugd moest zo min mogelijk in aanraking komen met de levenswijze van arme arbeiders, waar criminaliteit, plat praten en een gebrek aan 'net gedrag' volgens hun ouders gemeengoed was. De uitzondering op deze regel lijkt in deze periode te zijn gevormd door bewoners van de kleine straatjes en hofjes in het oudste deel van de wijk, onder andere rond clubhuis De Mussen. Kinderen in vrijwel alle delen van de Schilderswijk werden gewaarschuwd deze buurten te vermijden en zich niet in te laten met de jongeren die daar woonden. Het lijkt erop dat in deze buurten andere normen bestonden over het gezinsleven, werk en opleiding.

3 Het intieme leven

De strenge burgerlijke moraal rond seksualiteit vond vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ook ingang in de arbeiderswijken. Historica Melanie Tebbutt suggereerde dat de daling van het aantal buitenechtelijke geboorten in Engeland te maken had met het ontstaan van gevestigde arbeiderswijken. De scherpe normen over contacten tussen de seksen, in combinatie met de strenge sociale controle, zouden een rem op de voorhuwelijks seks hebben gezet.¹ De norm gold overigens vooral voor de dochters, van zonen werd een vrij liefdesleven makkelijker geaccepteerd.² Net als bij andere aspecten van de burgerlijke moraal leefden niet alle bewoners van arbeiderswijken volgens deze maatstaven. Voor het Canadese Ontario in het interbellum concludeerde Joan Sangster dat weliswaar de meeste ouders de burgerlijke waarden onderschreven, maar dat dit niet voor iedereen opging: *There was of course variation in sexual norms within the working class: a minority of parents, usually the poorest or those in trouble with the law themselves, did not accept the ideals of marriage and monogamy endorsed both by the courts and by other more 'respectable' working-class families.*³

Ouders die zich niet aan de dominante normen hielden, zouden een kleine minderheid hebben gevormd: een verzameling criminelen en armoedzaaiers. Of deze minderheid zich concentreerde in buurten waar zij dominant waren, bleef onbesproken. Het verschijnsel van buitenechtelijke geboorten in de negentiende eeuw onderzocht Vincent Sleebe voor het Noord-Groningse platteland. Hij opende de mogelijkheid dat sommige arbeidersbuurtjes uitgroeiden tot een wereld op zich, met een normen- en waardenpatroon dat sterk afweek van wat maatschappelijk aanvaardbaar was.⁴ De bestaande onderzoeken over dit onderwerp gaan nauwelijks in op de manier waarop deze normsystemen geografisch vorm kregen, vooral omdat het bronmateriaal dat zelden toelaat.⁵ Ook is er maar weinig aandacht voor de motieven van ouders om de burgerlijke moraal af te wijzen. In het verlengde hiervan ligt de omgang met prostitutie. Nederlandse en Vlaamse literatuur wijst erop dat in sommige wijken, ondanks het bordeelverbod en de afwijzing van prostitutie door het nettere deel van de arbeiders, vrouwen die als hoer werkten niet per definitie als paria werden behandeld.⁶ Dat brengt ons bij de vraag hoe dat zat in de Schilderswijk?

3.1 Seksualiteit, zwangerschap en huwelijk

Eén van de ergste dingen die een jonge vrouw lange tijd kon overkomen, was een zwangerschap zonder echtgenoot. In het nette gedeelte van de Schilderswijk werden kinderen streng in de gaten gehouden, om te voorkomen dat ze de reputatie van het gezin zouden schenden. Het voorbeeld van Albert (1919), die op zijn tweeëntwintigste niet mocht omgaan met een meisje onder zijn niveau, spreekt in dat opzicht boekdelen. Maar ook bij Jopie (1931) thuis, die kennis had aan een jongen uit de nette Transvaalwijk, waren de regels streng. Zonder toezicht in het ouderlijk huis zitten was niet toegestaan, dat zou maar praatjes van de burens opleveren. Toen ze net na de oorlog verkering had, kwam ze na een fietstocht met haar vrijer eens terug in de Teniersstraat, de ouderlijke woning middenin de wijk. Haar ouders bleken niet thuis te zijn, waardoor ze eigenlijk niet met goed fatsoen naar binnen konden. Zij dacht toen de perfecte oplossing te hebben gevonden: ze gingen wel naar binnen, maar zetten zich vervolgens voor het open raam op de benedenverdieping. Zo konden alle burens zien dat er geen ontoelaatbare dingen gebeurden. Het mocht niet baten. Haar ouders kregen van de burens te horen wat er was gebeurd, en Jopie kreeg alsnog 'op haar donder'.⁷

Een ander geval is opgetekend in een dossier van de Christelijke Middernachtszending, een organisatie die uit een protestants-christelijke overtuiging de goede zeden propageerde. Ze boden ook praktische hulp. De medewerkers probeerden onder meer onwillige vaders van ongebornen kinderen te dwingen bij te dragen aan de opvoeding. Het ging in de meeste gevallen om jonge vrouwen die ongetrouwd gemeenschap hadden gehad, waarna de man het meisje liet zitten. Door een combinatie van politierapporten, rapporten van maatschappelijk werkers en brieven tussen (ex)-geliefden probeerden ze een zaak aanhangig te maken bij de verwekker. In 1935 bleek een meisje door omstandigheden meer vrijheid te hebben gekregen dan in haar omgeving de gewoonte was. Haar vader was ziekelijk, haar jongste broertje achterlijk, en een moeder was er niet meer. Zij kon een goede vriend gewoon bij haar thuis ontvangen. Nadat zij zwanger bleek te zijn, beschuldigde de minnaar haar van prostitutie, omdat iedereen zomaar dat huis binnen kon lopen. Volgens een oudere broer, die bij de zaak werd betrokken, hadden de burens dit ook gemerkt: *Mij is bekend, dat tusschen die twee een groote vriendschap bestaat, doch geruchten in de Jacobastraat zijn in omloop, dat meerdere mannen toegang hadden in genoemd perceel.*⁸ De vrouw bevestigde het gerucht tot op zekere hoogte. Zij verdiende haar geld met naaiwerk van vooral soldatenuniformen, en de militairen kwamen bij haar langs om de kleding te brengen en te halen. Het was echter tegen de norm van de straat dat een vrouw jonge mannen ontving. De oudere broer vertelde ook dat de grote vrijheid van zijn zus niet de bedoeling was, maar te maken had met de omstandigheden.

Tijdens het interbellum was ongetrouwd samenwonen en kinderen krijgen tegen de regels. In de omgeving van Martha (1922) uit de Teniersstraat werd daar

dan ook streng op toegezien. Haar ouders waren niet getrouwd, omdat haar vader al was gehuwd met een andere vrouw die geen kinderen kon krijgen. De burens mochten absoluut niet weten hoe de vork in de steel zat, met als gevolg dat het bureaucontact op een laag niveau bleef: *Het ging erom dat de burens het niet zouden weten. We hadden contact, van goedendag, hoe gaat het ermee, maar verder geen burenvriendschappen ofzo.*⁹ Pas toen zij zeven jaar oud was, trouwden haar ouders. Voor de buitenwereld was het echter geen bruiloft, maar een feest ter ere van hun twaalf-en-halfjarige huwelijk. Alleen op school kon het geheim moeilijk worden bewaard, want daar stond haar officiële naam in de boeken. Het is dan ook wel heel toevallig dat ze naar eigen zeggen pas laat naar school ging, toen ze ongeveer zeven jaar oud was en haar ouders net waren gehuwd. Haar verhaal vertoont parallellen met dat van Mimi (1923), die vertelde hoe ze erachter kwam dat de buurvrouw gescheiden was: *Nou, mijn zusje ging daar weleens oppassen. En zij had die zaak, en daar was geen man bij. Zij heette Oostenduijk en dat jongetje Pokkie of Heijmans of een andere naam. Op school heb ik ook zoiets meegemaakt. Er was een jongen die heette Geelhuis maar dan zeiden andere kinderen nee hij heet zo en zo. Dat was op school maar dat waren incidentele gevallen.*¹⁰ Ongetrouwd kinderen krijgen was een grote schande in deze buurten, een norm die voor vrouwen van alle leeftijden gold.

In de Van Dijkstraat werd in 1935 een vrouw van 33 zwanger. Zij woonde nog bij haar moeder, en had al jaren verkering met een man die drie jaar ouder was en ook nog bij zijn moeder woonde, in de Van der Vennestraat. Vier jaar lang hadden ze verkering, een periode waarin er nooit iets intiemers gebeurde. Uiteindelijk ging het toch mis en raakte ze zwanger. Ondanks uitgebreide beloften, vastgelegd in brieven, weigerde de man vervolgens te trouwen. Zijn moeder, die tegen een huwelijk was, speelde hier ongetwijfeld een rol in. De zwangere vrouw was verbitterd, vooral omdat de verwekker uiteindelijk niet voor de opvoeding van hun kind wilde betalen: *... dan had hij mij maar niet zoo ver moeten brengen als hij mij niet had willen trouwen, die laaghartigen man, waar je 4 jaar mee gegaan heb, hij heb mijn heele kroon van mijn hoofd afgehaald en mij eer ontnomen.*¹¹ De invloed van de moeders van betrokkenen was groot. De moeder van de man wilde absoluut geen huwelijk, wat hem ervan deed afzien. De moeder van de vrouw was hier woedend om en liet dat ook duidelijk blijken, wat haar echtgenoot weer niet beviel: *Als je moeder maar niet zoo tekeer gaat tegen me als ik weer bij je thuis ben want daar ken ik niet tegen. Dat weet je wel, ik ben altijd goed geweest dat weet je ook wel schat, het is nu eenmaal zoo en ik kan er ook niets aan veranderen, want ik wil zelf niet dat je met je liggaam knoeid dat heb ik tog tegen je gezegt niet waar schat. Dus opgepast dat is de gezondheid van je zelfen niet dan schat.*¹² Hier wordt de suggestie gewekt dat wanneer de vrouw van tevoren geweten had dat de man niet wilde trouwen, zij abortus zou hebben gepleegd.

In de straten waar deze kleine tragedies zich afspeelden, ging een strenge moraal gepaard met uitgebreide sociale controle. De paniek was dan ook groot wanneer de grens van het goede fatsoen werd overschreden. Om reputatieschade te

voorkomen konden ouders dan besluiten om hun zwangere dochter binnen te houden zolang het kind nog niet geboren was. Zo werd Gerarda, negentien jaar oud, in het voorjaar van 1934 zwanger van een man die ze naar eigen zeggen slechts eenmaal had ontmoet. Hij vroeg haar op de Hoefkade achterop zijn motor te springen, waarna ze gemeenschap hadden in de Wassenaarse duinen. Toen zij ongeveer zes weken zwanger was, verhuisde het gezin van het betere deel van de Hoefkade naar de Van der Neerstraat. Aan het eind van haar draagtijd kwam er een maatschappelijk werkster langs, die het volgende noteerde: *Gerarda zag er slecht en bleek uit. Ze schreef dit toe aan het feit, dat ze de laatste weken niet meer naar buiten was geweest, daar haar ouders niet willen, dat ze zich in haar tegenwoordigen toestand op straat vertoont. Ze wil graag voor het kind gaan werken en doet er in geen geval afstand van.*¹³ Drie weken na de geboorte van het kind verhuisde het gezin opnieuw, nu naar de Van der Venestraat, een paar straten verderop. Weliswaar werd in deze jaren veel verhuisd binnen de Schilderswijk, maar de timing van de ouders van Gerarda viel wel erg op. Het heeft er veel van weg dat de ouders de reputatieschade probeerden te beperken door twee keer van buurt te wisselen. Ook Mimi (1923) benadrukte dat het een schande voor de familie was wanneer een meisje dat zwanger raakte moest trouwen, en dat in dergelijke gevallen het meisje in een ‘achterkamer werd weggestopt’. Haar nicht was twee maanden zwanger toen ze in het huwelijk trad. Ze zou eerst de witte bruidsjurk van haar schoonzus lenen, maar toen de waarheid aan het licht kwam, moest ze trouwen in een zwart mantelpakje. Zelfs binnen haar eigen familie werd het meisje aan de schandpaal genageld.¹⁴

De praktijk hield zich, zoals zo vaak, niet aan de leer. Seks voor het huwelijk kwam veel voor, want ook in de Schilderswijk was het vlees zwak. Waar de seks plaatsvond en hoe mensen met de ongewilde gevolgen omgingen, verschilde echter. Ouders in de nette delen van de wijk probeerden te voorkomen dat hun dochters überhaupt konden omgaan met jongens. Jonge stellen moesten zich in allerlei ingewikkelde bochten wringen om een tijdje met zijn tweeën te kunnen praten. In de dossiers van de Middernachtszending lezen we dat de gemeenschap meestal plaatsvond in een park, vaak in het Haagse Bos. Wat de gevolgen in de straat waren als dit uitkwam, valt niet goed te reconstrueren. Een slechte reputatie was natuurlijk erg vervelend, maar het betekende niet per se dat een gezin dan ook moest verhuizen. In de Engelse literatuur wordt gewezen op sociale uitsluiting als vergedingsmiddel bij echt ernstige zaken, zoals incest.¹⁵ In het geval van ongehuwde zwangerschap kwam dat ook wel voor, zeker wanneer een vrouw zich niet bescheiden opstelde. In een autobiografie beschreef de Engelse Tom Wakefield wat er gebeurde toen een meisje, dat zwanger was van een Amerikaanse soldaat zijn winkel binnenkwam: *As soon as she entered the shop, people began to speak more quietly and then stopped talking altogether. Not even a whisper. She stood at the back of the crowd. I sat on the crate and looked at her. That's what everyone in the shop was doing, looking at her ... The shop had gone so quiet and still. All that you could hear was the swishing noise of the beer pumps.*¹⁶

De winkel mocht volstaan met klanten, het meisje werd als eerste geholpen. Toen ze weer buiten stond, begon het roddelen: wat een schande het was voor haar ouders, en hoe brutaal ze wel niet was om zo met haar dikke buik de winkel binnen te lopen. In een buurt waar het sociale leven van de bewoners zich in de publieke ruimte afspeelde, zal een dergelijk slechte reputatie wellicht zoveel impact hebben gehad dat een verhuizing niet te vermijden viel. Bovendien was een goede reputatie in deze buurten ook van belang om een beroep te kunnen doen op burenhulp. In buurten waar het sociale leven zich minder in de openbaarheid afspeelde, dus burens minder contact hadden, zal een dergelijke reputatie minder invloed hebben gehad.¹⁷

In het oude deel van de Schilderswijk was een ander patroon zichtbaar: daar had de jeugd veel meer vrijheid. Toezicht van de ouders was hier per definitie minder, zoals ook clubhuisleider De Bruin in 1934 schreef in een ingezonden brief over 'zijn' jongens in *Het Vaderland*: *Wat er op jongen leeftijd op sexueel terrein plaats heeft ... ik meen goed te doen daarover te zwijgen*.¹⁸ Hij bleef wat schimmig over de precieze mores in zijn buurt, ook vijf jaar later, toen hij het had over de rolverdeling binnen de gezinnen waar hij mee te maken had: *De Vader is over het algemeen de sexuele despoot, de vrouw zijn slavin en de kinderen de lastpotten van beiden*.¹⁹ In een ander bericht beschreef hij hoe hij in een vergadering met de jongens uit de wijk had gezegd dat het mishandelen van zwangere vrouwen door brute of dronken mannen verkeerd was.²⁰ Of dit enkel in de ogen van deze jongens bij de dagelijkse praktijk hoorde of dat er in de hele buurt andere normen heersten op het gebied van relaties, seks en zwangerschap, vermeldde de clubhuisleider niet duidelijk. Dossiers van de Midnachtszending laten echter zien dat in overeenstemming met wat De Bruin vertelt, seksualiteit en relaties meer openbaar waren, maar dat de afstraffing van ongewenste gevolgen meedogenloos kon zijn.

Zo woonde op de Hoefkade 95, vlakbij het Oranjeplein, een vrouw van dertig jaar in een kosthuis. Op straat ontmoette ze een man die een woning zocht, ze kregen een relatie, woonden samen en ook de kostvrouw beschouwde hen als een stel. De zaak werd pas problematisch toen de vrouw zwanger raakte en de man vertrok.²¹ Overigens legden ouders hun kroost doorgaans geen strobreed in de weg. Bij Jan en Bep, die respectievelijk in de Rijswijksestraat en op het Oranjeplein bij hun ouders woonden, lag dat niet anders. Ze hadden vanaf hun vijftiende al een relatie, die regelmatig haperde. Ze kwamen over de vloer bij hun beider ouders en hadden regelmatig gemeenschap in de gang van de ouderlijke woning.²² Andere stellen moesten zich tevreden stellen met een vrijage in een portiek, zoals een jongen en een meisje uit de Jan Steenstraat. Zij ontmoetten elkaar op straat en hadden diezelfde avond al seks in een poort in de Jacob Catsstraat. Hij nam haar direct mee naar zijn zus, die in de Van Ravesteinstraat woonde, en ze bezochten regelmatig cafés. Op een avond werden ze zo dronken, dat zij zich

niet meer kon herinneren of ze nu op straat seks hadden gehad. Hoe het ook zij, ze raakte zwanger. De jongen werd naderhand bij haar vader geroepen, waar hij vertelde best iets te willen bijdragen aan de opvoeding van het kind. Een loze belofte, want hij was werkloos en bezat geen rode cent. Tegen die tijd had hij trouwens alweer een nieuwe vriendin.²³

Niet alleen voor de jeugd, ook voor volwassenen waren de regels rond seksualiteit vaak wat lossier in de smalle straatjes rond het Oranjeplein. Een zekere Chris, uit een hofje in de Falckstraat, verloor in 1935 zijn tweede vrouw in het kraambed en bleef alleen achter met vier kinderen. Wat er vervolgens gebeurde, omschreef buurvrouw Jansje als volgt: *Om beurten hielpen wij, als buurvrouwen, hem wat in de huishouding. Op 10 mei '36 was ik in zijn woning en had, op zijn verzoek, vleselijke gemeenschap met hem plaats, zonder dat wij gebruik maakten van voorbehoedsmiddelen.*²⁴ Zijzelf was gescheiden en moeder van zes kinderen. Tegen de politie vertelde ze dat ze zwanger was geworden van Chris, maar deze ontkende dit pertinent. Volgens hem was er tussen hen beiden niets voorgevallen en kon het kind zodoende niet van hem zijn. De situatie werd in het hofje bekend, ook omdat Jansje er in een schoenwinkel in de buurt openlijk over praatte. Hier vertelde zij aan schoenmaker Sies, zijn vrouw (die na verhoor van de politie niet officieel zijn vrouw, maar zijn huishoudster bleek te zijn; een teken wellicht dat men op sommige vlakken hier ook de schijn ophield) en een andere buurvrouw dat Chris inderdaad niet de vader was, maar dat zij zwanger was geworden van een taxichauffeur uit Utrecht. Ze vertelde ook dat ze tevergeefs had geprobeerd het kind 'weg te maken' door het innemen van een grote hoeveelheid bier en mosterd. De burens gingen met dit verhaal naar Chris, die het aan de politie vertelde. Het lijkt erop dat Jansje haar buurman, een arme weduwnaar, wilde laten opdraaien voor het levensonderhoud van een kind dat helemaal niet van hem was. Hoe de vork precies in de steel zat, valt niet meer te achterhalen. Wel is duidelijk dat de zwangerschap geen grote schande over de vrouw bracht. Ze sprak met burens in een winkel uitgebreid over haar verhouding en haar pogingen om het kind 'weg te maken'. Haar reputatie lijkt pas een deuk te hebben opgelopen toen ze in de schoenenwinkel toegaf dat het kind inderdaad niet van buurman Chris was. Op dat moment had ze het verbruid bij haar burens. Op het moment van het proces woonde ze ook niet meer in de Falckstraat, maar was ze verhuisd naar de Van Ravesteinstraat, een straat van een soortgelijk niveau een eind verderop in de wijk.

Zwangerschap lijkt een alleenstaande vrouw in dit deel van de wijk niet per definitie met schande te hebben overladen. In 1935 trok een gescheiden vrouw – zwanger van een man die na de seks niets meer met haar te maken wilde hebben – in bij de moeder van haar minnaar. Zij woonde op de Parallelweg, in het oude gedeelte van de wijk.²⁵ De minnaar distantieerde zich van hun kind, want hij woonde bij zijn concubine, met wie hij al vier kinderen had. Dat de zwangere vrouw kon intrekken bij de moeder van deze onwillige man en daar zelfs haar

kind kon baren, is veelzeggend. In de nette delen van de Schilderswijk zou een dergelijke situatie de oude vrouw schande hebben gebracht. Ze zou waarschijnlijk niet eens hebben overwogen om de vrouw bij zich in huis te nemen. Maar in dit deel van de Parallelweg kwam die situatie wel vaker voor. In hetzelfde jaar namelijk betrok een moeder met haar dochter en kleindochter een woning in dezelfde straat. De dochter was in 1910 geboren en zelf ook door een alleenstaande moeder op de wereld gebracht. Tot 1932 woonde ze met haar moeder in de Gortmolen, een arm straatje in het oudste deel van de Schilderswijk. In dat jaar lijkten de beide vrouwen een nieuwe start gemaakt te hebben. Ze gingen afzonderlijk in een beter deel van de wijk wonen, respectievelijk de Hobbemastraat en de Van Dijkstraat.²⁶ De dochter ontmoette toen een man, leefde tijdelijk in concubinaat en kreeg – inmiddels alleenstaand – een kind in een woning aan de Zuid Buitensingel. De oude moeder verhuisde toen het kind was geboren naar een woning aan de Parallelweg, waar de drie generaties samenleefden. Dat deze vrouwen in dergelijke omstandigheden naar dit deel van de wijk uitweken, past in het beeld. De straten lijken een soort toevluchtsoord te zijn geweest voor ‘gevallen vrouwen’. De burgerlijke normen rond seksualiteit, zwangerschap en huwelijk werden hier duidelijk minder strikt gehanteerd.

Dit wil overigens niet zeggen dat een zwangerschap zonder huwelijk geen problemen opleverde, alleen lijkt de aard van de bezwaren eerder praktisch dan moreel te zijn geweest. Uit de dossiers valt op te maken dat de jongens er door hun familie nauwelijks op werden aangekeken. De eerder genoemde Jan en Bep, die respectievelijk op het Oranjeplein en in de Rijswijksestraat woonden, hadden al een tijd een relatie toen zij zwanger raakte. De moeder van de jongen wist een huwelijk te voorkomen door de roddel de wereld in te helpen dat ‘de schoondochter’ zich had misdragen met de echtgenoot van een prostituee, waar ze als schoonmaakster werkte. In andere gevallen stimuleerden moeders hun ongewenste schoondochter om abortus te plegen. Een meisje uit de Snoekstraat, achter paleis Noordeinde (een ander deel van Den Haag), was zwanger van een jongen uit de Rijswijksestraat – en met hem verloofd. Hij benaderde haar ouders om toestemming te krijgen voor een huwelijk, wat geen problemen opleverde. Wel waren zijn eigen ouders tegen het huwelijk gekant. De moeder adviseerde het meisje om zich van de trap te laten rollen, een sodabad te nemen en sterke koffie te drinken om van de vrucht af te komen.²⁷ Het meisje schijnt dit ook daadwerkelijk allemaal geprobeerd te hebben, maar het mocht niet baten. Vervolgens stelde de moeder voor om naar iemand te gaan die de zwangerschap kon afbreken. Dit ging het meisje te ver en zij weigerde. De jongen wilde daarna niets meer met haar te maken hebben. Ze heeft het kind uiteindelijk wel gekregen.

Het kon nog schrijnender. Een meisje ging al zes jaar om met ene Gerard uit de Van Ravesteinstraat. Ze kwam geregeld over de vloer bij zijn ouders en was min of meer opgenomen in het gezin. Al jaren hadden zij ook gemeenschap in de

ouderlijke woning van de jongen, zonder dat iemand daar moeite mee had. De eerste keer dat ze zwanger raakte, werd de vrucht volgens het rapport ‘verstoord na geweldpleging van de verwekker’. De tweede maal probeerde het meisje een abortus, waar de moeder van de jongen voor betaalde. Alleen mislukte de behandeling, en een deel van de pen bleef achter in het lichaam van het meisje. Om hiervan te herstellen volgde tijdelijke verpleging in een ziekenhuis. Na daaruit te zijn ontslagen, ging ze weer langs bij het huis van haar vriend, waar de moeder vroeg of ze nog zwanger was. Toen zij dat bevestigde, bood de vrouw opnieuw 25 gulden om een abortus te laten plegen. Aan dit gedrag kan een economische verklaring ten grondslag hebben gelegen. In mindere buurten van de wijk kregen ouders meestal pas aandacht voor hun kroost wanneer zij een bijdrage leverden aan het gezinsinkomen.²⁸ Carl Chinn, die een studie schreef over Engelse arbeidersvrouwen, kwam tot een soortgelijke conclusie: *Sons were generally more doted on by their mothers than were daughters, who had to fend for themselves, and this ‘spoiling of the lads’, the treating them as lords, increased as they became wage-earners.*²⁹ Het is denkbaar dat moeders van grote gezinnen zo lang mogelijk wilden voorkomen dat een zoon zijn eigen gezin stichtte, omdat zijn bijdrage aan het familie inkomen dan wegviel. De zoon mocht doen wat hij wilde, zolang hij maar bleef bijdragen aan het huishouden. In oude delen van de Schilderswijk lijkt de rol van de (groot)moeder bij dergelijke zaken van doorslaggevend belang te zijn geweest.³⁰

Dit beeld uit de dossiers komt overeen met de observaties van clubhuisleider De Bruin. De moeders namen het in zijn ervaring altijd op voor hun zonen, wat ze ook uithaalden.³¹ Zonen gingen vaak al op jonge leeftijd werken, waardoor ze als gedeeltelijke kostwinner een belangrijke positie innamen binnen het gezin. De Bruin signaleerde dat vanaf dat moment het respect van de kinderen voor hun ouders snel verminderde. Om het gezin bij elkaar te houden en het extra inkomen zeker te stellen, accepteerden de ouders veel. De werkende jeugd werd zeer vrijgelaten en bij eventuele ‘ongevallen’ als een zwangerschap kon de jongen rekenen op de steun van zijn moeder, die zoals we zagen zelfs wilde meebetalen aan een abortus. Hier valt de opmerking van De Bruin op zijn plaats, dat hij jongens aan het verstand probeerde te brengen dat geweld tegenover zwangere vrouwen niet goed te praten viel.³²

De wens om het gezinsinkomen te continueren was één van de factoren waarom men in de armere buurten relatief makkelijk omging met seksualiteit. Kinderen bezaten in deze buurten nu eenmaal een grotere machtsfactor ten opzichte van hun ouders dan in de betere delen van de Schilderswijk, waar de vader als kostwinnaar minder aanvulling nodig had. Tegelijkertijd lijkt er in deze buurten, waar de sociale controle groot was, ook minder te zijn gehecht aan de eerbaarheid van de dochters en aan die van zwangere alleenstaande vrouwen in het algemeen. De meisjes konden zonder probleem in een kosthuis met een man samenwonen, ze werden dronken in cafés en het was meestal wel mogelijk om in zijn of haar ou-

derlijk huis seks te hebben. Bij zwangerschap werd ook niet gesproken over het verlies van eer, noch werd de zaak angstvallig verborgen voor de bureu. Of dit ook gold voor betaalde seks is een vraag die in het verlengde hiervan ligt.

3.2 Prostitutie: marginaal verschijnsel

De mate waarin de overheid en de publieke opinie prostitutie accepteerde veranderde aan het eind van de negentiende eeuw. Vrouwen van lichte zeden zagen zich geconfronteerd met een krachtiger staatsapparaat en door de inzet van sociale hervormers kwamen zij steeds meer in de marge van de samenleving terecht, een proces dat resulteerde in een bordeelverbod in 1911.³³ Niet alleen wettelijk voerden prostituees een verboden beroep uit, ook bij de bewoners van arbeidersbuurten daalden zij in aanzien. De normen van prostituees en die van arbeiders raakten halverwege de negentiende eeuw gescheiden toen de burgerlijke moraal doordrong in arbeidersbuurten.³⁴ Prostituees in Engeland leefden in de eerste helft van de twintigste eeuw dan ook in een relatief isolement en gingen vooral om met andere prostituees, met hun pooier of met directe familieleden.³⁵ De maatschappelijke afkeuring van prostitutie betekende in Nederland echter niet dat hun aantal in de grote steden verminderde. De sluiting van veel bordelen in Den Haag leidde tussen 1912 en 1920 tot een sterke stijging van het aantal clandestiene of 'vrije' prostituees. Het aantal alleenwonende vrouwen dat 'in het leven zat' steeg in deze jaren van 265 naar 850.³⁶ Prostitutie bleef voor sommige vrouwen een beroep met grote voordelen. Ze verdienden relatief veel, waardoor ze een onafhankelijk bestaan konden opbouwen. Het alternatief was weinig aantrekkelijk: ongeschoold en monotoon werk in een fabriek, wat maar een fractie opleverde van het bedrag dat met prostitutie viel te verdienen. Ook kon een tijdelijke keuze voor de prostitutie een manier zijn om hogerop te komen, bijvoorbeeld door van het gespaarde geld een winkel te openen.³⁷ Het waren niet automatisch de armste vrouwen die het beroep van prostituee uitoefenden. Volgens een rapport van de Haagse politie uit 1910 waren het vooral vrouwen uit de meer goeode arbeidersklasse die zich als 'vrije' prostituee op de markt begaven.³⁸

In de studie van Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie over het verdwijnen van de bordelen in Nederland in de loop van de negentiende eeuw benadrukken de auteurs dat er in 1911 dan wel een bordeelverbod van kracht mocht worden, maar dat de prostitutie als vrij beroep in de drie grote steden – waaronder Den Haag – sterk groeide. Deze steden zouden volgens hen het ideale werkveld hebben gevormd voor dit beroep: *De dampende warmoes van haar oude centrum, de onbeschreven bladen van haar nieuwe wijken. Ideale ontmoetingsplaats voor naamloos en vluchtig.*³⁹ De auteurs schetsen met veel elan de vrije cultuur van de grote stad, maar gaan grotendeels voorbij aan de zedelijkheidsbeweging die zich ook binnen de arbei-

derswijken ontwikkelde. Niet in alle straten van de stad was prostitutie een geaccepteerde praktijk, en het is maar de vraag of de 'onbeschreven bladen' van de nieuwe wijken in de twintigste eeuw zaten te wachten op prostituees. Juist in wijken waar de bewoners nog maar net aan de armoede waren ontsnapt, zorgde de angst om terug te vallen voor een strenge naleving van de dominante burgerlijke moraal.⁴⁰ Doordat het werk als prostituee binnen de moderne arbeiderscultuur op minder acceptatie kon rekenen, moest het worden uitgeoefend in wijken en buurten waar de burgerlijke waarden minder waren doorgedrongen of waar minder sociale controle bestond.

In zijn onderzoek naar Antwerpse volksbuurten in de eerste helft van de twintigste eeuw suggereerde Vrints dat prostitutie makkelijker werd geaccepteerd dan diefstal, en dat hoeren niet direct werden geweerd uit het buurtnetwerk. In dit verband verwees hij naar de situatie in de Amsterdamse volksbuurten van de zeventiende en achttiende eeuw, waar een grote mate van tolerantie zou hebben bestaan tegenover hoererij. De volksbuurt zou een meer negentiende-eeuwse omgang met prostitutie hebben gehad.⁴¹ Er zijn ook bronnen die deze stelling tegenspreken. In wijk C, een volksbuurt in Utrecht, joegen vrouwen hun seksegenoten die als prostituee werden ontmaskerd de buurt uit.⁴² De houding tegenover prostitutie in een buurt raakt aan twee thema's: de mate waarin de burgerlijke normen domineerden en de mate waarin deze werden afgedwongen. Hoe meer acceptatie, des te minder men zich aantrok van de burgerlijke moraal. Hoe lag dat in Den Haag? Op welke wijze waren prostituees verspreid door de stad, en hoe vrij waren zij om hun beroep uit te oefenen?

De meest betrouwbare bron over de woonplaatsen van prostituees in de Schilderswijk is een lijst die een commissaris van de Haagse politie in 1919 naar de Nederlandse Vereniging tegen Prostitutie stuurde. Alle bij de politie bekende prostituees stonden hier met naam, adres en geboorteplaats in vermeld.⁴³ In totaal waren er in 1919 in deze stad 850 prostituees, souteneurs, en eigenaars van 'verdachte' huizen en cafés bij de politie bekend. Van hen woonden er 278 in de Schilderswijk. De precieze verspreiding in de wijk is in afbeelding 3.1 weergegeven. De overgrote meerderheid van de prostituees bevond zich in het rechterdeel van de wijk, het oudste deel waar de armste straten lagen. In sommige straten woonden er tientallen, zoals in de Faber van Riemsdijkstraat, de Poeldijksestraat en de Kraijenhoffstraat. Dit waren smalle, geïsoleerde straten met goedkope woningen. Maar ook langs grotere, doorgaande wegen, zoals de Jacob Catsstraat en de Koningstraat, woonden meerdere prostituees.

De verdeling van de prostitutie over drie wijkdelen springt in het oog. In het middelste deel kwam prostitutie bijna niet voor, op acht uitzonderingen na.⁴⁴ In het linkerdeel, waar de woningen nog iets duurder waren en de bewoners volgens informanten 'iets netter', lag dat anders. Hier werkten 37 prostituees, terwijl dit deel van de wijk in 1919 nog niet was afgebouwd. Het gebied linksonder lag bijna

Afb. 3.1 Woonplaatsen van prostituees in de Schilderswijk in 1919. Bron: IISG, NCIZV, inv.nr. 20.

geheel braak. De verklaring voor deze opmerkelijke uitkomst is wellicht te vinden in het buurtleven in de twee wijkdelen.⁴⁵ Tijdens het interbellum bestond in het middelste gedeelte een sterk buurtleven: burens kwamen doorgaans niet bij elkaar binnen, maar praatten en roddelden met elkaar op straat. Dit contact leidde tot een sterke sociale controle op gedrag, die zich in het mildste geval uitte in sociale uitsluiting en in het ergste geval in het weggagen van ongewenste bewoners.⁴⁶ Een verklaring voor de afwezigheid van prostitutie zal zijn geweest dat het buiten de groepsnorm viel, en dat overtreders van de norm van de straat werden gecorrigeerd. In het linkse gedeelte zag het buurtleven er anders uit. Hier hadden burens weinig contact met elkaar op straat, en kenden zij elkaar soms nauwelijks. Deze buurt was voor de bewoners veel minder een 'organisator' van sociale contacten, dus was de buurtreputatie van minder belang.⁴⁷ Activiteiten konden veel makkelijker in het verborgene plaatsvinden, en er werd zelden of nooit ingegrepen wanneer bewoners de groepsnorm van de straat overtraden. Gezinnen waren zelfs nauwelijks onderdeel van een buurtgroep. Dit neemt niet weg dat het gros van de bewoners prostitutie afkeurde. Het verschil met het middengedeelte van de wijk was alleen dat men elkaar hier minder openlijk de maat nam.

De afbeelding roept veel vragen op over de reputatie van prostitutie in het oudste gedeelte van de Schilderswijk, met straten waar prostitutie onontkoom-

baar geaccepteerd moet zijn geweest. Hoeren vormden hier immers een substantieel deel van de bewoners. Hiertussen lagen straten waar prostitutie mondjesmaat voorkwam, en straten waar het verschijnsel vrijwel afwezig was. Hoe vrij waren prostituees in dit wijkgedeelte om hun beroep uit te oefenen en in hoeverre leefden bewoners volgens de dominante burgerlijke normen? Politierapporten, dossiers van een welzijnsinstelling en interviews geven hier voor de jaren dertig meer informatie over. De situatie lijkt in de jaren na 1919 wel iets veranderd te zijn. De prostitutie in dit wijkgedeelte, en in de Schilderswijk als geheel, laat een iets lagere concentratie van hoeren zien.⁴⁸ Er bestond in de jaren dertig een speciale afdeling binnen de Haagse gemeentepolitie die zich bezighield met het bestrijden van prostitutie. Dit gebeurde onder meer door in burger rond te wandelen in delen van de stad waar de vrouwen in de regel werkten, net zolang tot ze door één van hen werden aangesproken vanuit een raamkozijn, of gewoon op de openbare weg. Uit de processen-verbaal blijkt dat de prostituees in sommige straten niet geheimzinnig deden over hun werkzaamheden. In 1937 werd een agent in burger toegesproken door een vrouw die voor haar raamkozijn in de Poeldijksestraat zat: *Zoo dikkert, alleen aan het wandelen? Kom je eens bij mij binnen? Wat zou je denken van een lekker nakend vrouwtje voor f 2,00?*⁴⁹ Nadat de agent zich bekend had gemaakt, vertelde de vrouw getrouwd te zijn – haar man was zonder beroep. De aanwezigheid van de agent maakte weinig indruk op haar, want toen hij haar vroeg waarom zij haar overtreding had begaan, beet ze hem toe: *Ik kan aan uw neus niet zien of u agent bent.*⁵⁰

Een andere vrouw werkte vanuit haar woning in de Naaldwijksestraat. Zij wenkte in haar raamkozijn op de eerste verdieping een voorbij wandelende agent, en bood hem aan om ‘samen kindjes te gaan maken’. Toen de agent na het uittelen van de boete wegliep, riep ze hem luidkeels na: *Staatspoojer!*⁵¹ Het ging om een gescheiden huisvrouw, van beroep prostituee. Nog weer een ander geval betrof een vrouw die zich in de Poeldijksestraat aanbood vanuit haar woning. Haar reactie op de bekeuring was: *Ik moet toch ook leven.*⁵² Twee dagen later werd ze opnieuw aangehouden toen ze tippelde op de Hoefkade, en twee dagen daarna nog een keer. Ten slotte een geval dat zich afspeelde op de Groeneweg, aan de rand van de Schilderswijk. Deze vrouw stond in haar deuropening en lokte de agent binnen met de woorden: *Dag mijnheer, kom je even bij me binnen, je kunt je fijn amuseren.*⁵³ De agent bekeurde haar, maar toen hij wegliep riep ze hem toe: *Zie zoo, nu heb jij tenminste ook weer wat verdient, wees er maar gelukkig mee.*⁵⁴ Uit de woordenwisseling tussen agent en prostituee blijkt dat de vrouwen zich bepaald niet schaamden tegenover de burens. Ze scholden op straat de agent uit en in één geval liep een vrouw gewoon over de Hoefkade te tippelen in de buurt waar ze woonde. In de straten waar deze vrouwen actief waren, bestond een sterke sociale controle. Bewoners leefden dicht opeen en hadden niet alleen op straat contact, maar kwamen ook daadwerkelijk bij elkaar over de vloer. Als prostituees zich vrij genoeg voelden om

over straat een agent na te schreeuwen, mogen we aannemen dat haar burens weinig moeite hadden met haar beroep.

De dossiers van de Nederlandse Middernachtszending ondersteunen die stelling. Een zaak uit 1936 ging over een meisje dat in de Naaldwijksestraat woonde, waar zoals we zagen veel prostitutie voorkwam.⁵⁵ Deze Bep was 23, woonde nog bij haar ouders en had al jaren verkering met Jan, die met zijn ouders op het Oranjeplein woonde. Nadat hij haar had bezwangerd in het halletje van zijn ouderlijk huis stemde hij in eerste instantie toe met haar te trouwen. Korte tijd later dacht hij daar anders over. Zijn aanstaande werkte als dienstbode bij een prostituee in de Oranjelaan, een hoerenstraatje in de Rivierenbuurt. Op zich vormde dit geen probleem, maar hij hoorde dat Bep was gesnapt toen de man van de prostituee in het gangetje tegen haar aan stond te rijden. Mevrouw Bobbe, een goede vriendin van de prostituee en zelf een hoer in ruste, woonde op een kamertje bij de jongen thuis en had dit doorgegeven aan diens moeder. Jan greep de gebeurtenis aan om onder het huwelijk uit te komen. Voor dit meisje uit de Naaldwijksestraat was het geen schande om als dienstbode bij een prostituee te werken, die ook niet als een paria werd behandeld. Dat blijkt alleen al uit het feit, dat de aanklacht tegen haar dienstbode in het ouderlijk huis van Jan serieus werd genomen.

In een ander geval had een jongen van 24, gescheiden en woonachtig bij zijn moeder in een hofje aan de Hoefkade, verkering gekregen met een meisje uit de Hannemanstraat.⁵⁶ Dit was een van oorsprong keurig hofje, dat eind jaren dertig sterk in verval raakte. Het stel had geregeld seks, meestal in een park of een portiek. Zij werd zwanger en hij wilde wel trouwen, maar op voorwaarde dat zij bij grote armoede de straat opging om te tuppelen. Dit weigerde ze pertinent. De ouders van het meisje drongen aan om met de jongen te breken, zeker nadat hij zich zeer onverschillig had gedragen tijdens een bezoek aan de Hannemanstraat. Het meisje ging daar pas toe over toen ze hem vijftien gulden had geleend om een jas te kopen, en hij dit geld had stukgeslagen in het café. De Hannemanstraat lag net buiten het oudste gedeelte van de wijk en stond niet bekend als een straat waar prostitutie voorkwam. Dat de ouders van het meisje tegen een huwelijk met de jongen waren, wekt dan ook geen verbazing. Prostitutie was waarschijnlijk iets waar ze op neerkeken en dat ze niet voor hun dochter wensten. De opvatting van de jongen in het verhaal is opvallender en duidt wellicht op een andere, meer geaccepteerde omgang met hoererij in zijn directe leefomgeving.

Het lijkt erop dat de norm van de straat bepaalde hoe bewoners omgingen met het oudste beroep van de wereld.⁵⁷ Dit beeld vindt bevestiging in de herinneringen van bewoners die in de armste straten hun kindertijd doorbrachten. Catoetje (1934) uit de Rijswijksestraat vertelde dat prostitutie in haar jeugd niet voorkwam in haar straat, maar wel in de nabijgelegen Tullinghstraat. Volgens de politiegegevens van 1940 woonde er tenminste één prostituee in de Rijswijksestraat, maar het is zeer de vraag of zij haar beroep kon uitoefenen in haar woonstraat. Catoe-

Afb. 3.2 Locaties met betrekking tot pagina 73-75. A. Naaldwijksestraat; B. Oranjeplein; C. Oranjelaan; D. hofje langs Hoefkade; E. Hanne-manstraat; F. Rijswijksestraat (Catootje); G. Catsstraat (Pieter). Alleen de E valt buiten het oude gedeelte van de wijk.

tje en haar familie keken neer op de straten waar het verschijnsel voorkwam: Het kwam voor in de Tullinghstraat en de Poeldijksestraat, maar dat waren andere buurten, en daar keken wij natuurlijk op neer. Want dat vonden wij niet leuk.⁵⁸ Het kon nog een stap verder gaan. Toen er in haar jeugd van een vrouw bekend raakte dat zij met prostitutie de kost verdiende, had ze geen leven meer in de straat. Volgens haar echtgenoot Lowie (1930), die in dezelfde periode opgroeide in de Rijswijksestraat, is ze zelfs de straat uitgejaagd. Zijn Catootje beaamde dit: Ja, ze had geen leven, dat mocht niet. Kinderen een slecht voorbeeld geven, nouuuu., ze heeft moeten vluchten hoor.⁵⁹ De geschreven biografie van Pieter (1921), zoon van de directeur van de grote bakkerij Hus uit de Jacob Catsstraat, geeft een soortgelijk beeld. De broodfabriek waar hij boven woonde, lag in het oudste deel van de Schilderswijk, slechts een blok verwijderd van de Rijswijksestraat en de Tullinghstraat. Toch beschreef hij zijn buurt expliciet niet als een hoerenbuurt, maar wel als een volksbuurt. Prostitutie kwam volgens hem voor op de Parallelweg, de Poeldijksestraat en de Naaldwijksestraat: Kijk, in zo'n straat en buurt woonden wij niet!⁶⁰ Hij herinnerde zich dat er tegenover zijn woonhuis op een gegeven moment een prostituee kwam te wonen, die zich elke ochtend naakt voor het raam vertoonde. Het was volgens hem een 'verdwaald hoertje', die het niet lang volhield in de buurt. De grote oloploop die zij veroorzaakte, zou haar toch niet zo zijn bevallen.

Prostitutie in de Schilderswijk was in de jaren twintig en dertig een marginaal verschijnsel, dat slechts in enkele straten geaccepteerd werd. In de betere delen van de wijk wezen bewoners het af, al verschilde de mate van daadwerkelijke repressie. In het oudste deel lag de situatie complexer. Hier bevonden zich concentraties van prostituees, die in buurten woonden waar ze geen buitenstaander waren en waar hun beroep een geaccepteerd middel was om een inkomen te verwerven. De norm verschilde hier bijna per straat. Opvallend is dat de leider van clubhuis De Mussen, dat in de jaren dertig gevestigd was in de Rijswijksestraat,

prostitutie niet als een probleem benoemde. Wel wees hij erop dat meisjes veel te vroeg seksueel actief waren, en hij vond de krappe woonomstandigheden fnuikend voor de seksuele moraal.⁶¹ Uit de archieven van de Middernachtszending blijkt ook dat stellen in deze buurten vrijheden genoten die in het betere deel van de Schilderswijk ondenkbaar waren. De Bruin schreef dat in de regel de man de ‘seksuele despoot was’, en de vrouw zijn slavin.⁶² Maar een meisje dat zwanger raakte, moest wel trouwen – over prostitutie sprak hij nog niet. Die verhalen doken in zijn clubhuis pas op in de jaren zestig.⁶³ Het lijkt erop dat prostitutie in deze jaren een marginaal verschijnsel was, dat weliswaar op lokaal niveau (per straat) voorkwam, maar niet op algemene acceptatie kon rekenen.

Besluit

De seksuele moraal in de Schilderswijk tijdens het interbellum was niet eenduidig. In de nieuwere delen kon de kleinste overtreding van de burgerlijke moraal al tot reputatieschade leiden. Jongens en meisjes werden uit elkaar gehouden, en wanneer een vrouw toch zwanger raakte zonder echtgenoot, was dit reden voor drastische maatregelen. In het oude deel ging men lossier om met seksualiteit. Daar was het een vrijplaats voor ‘gevallen vrouwen’. Een stel kon er ongetrouwd met elkaar samenwonen, en jongens en meiden zonder hun familie-eer te bezoedelen met elkaar omgaan. De problemen die ontstonden bij een gedwongen huwelijk waren hier eerder praktisch dan moreel van aard. Deze scheidslijnen zien we terugkeren in de omgang met prostitutie. Deze vrouwen waren in het grootste deel van de wijk buitenstaanders. In het middendeel, waar de burgerlijke moraal samenging met strenge en actieve sociale controle, was de situatie voor prostitutees waarschijnlijk onhoudbaar. In het netste deel, waar gezinnen meer op zichzelf waren, konden zij hun beroep uitoefenen, maar in een isolement. In het oude deel was prostitutie in sommige straten geaccepteerd, maar er waren ook straten waar een hoer kon worden weggejaagd. De Schilderswijk was ook op het gebied van seksualiteit een lappendeken van regels en normen, die bovendien op verschillende manieren werden toegepast.

4 Verspreiding en acceptatie van criminaliteit

Dat bewoners in de armste delen van Den Haag relatief vaak voor diefstal werden aangehouden is niet zo opzienbarend, zeker niet tijdens de crisis van de jaren dertig. De steunbedragen waren zo laag, dat er soms geen alternatief bestond. Maar de omgang met criminaliteit zegt niet alleen iets over armoede. Bewoners kunnen zich ook aan de wet hebben onttrokken uit onverschilligheid over de dominante normen in de samenleving. Zo bezien is de verspreiding en acceptatie van criminaliteit een graadmeter voor de wijze waarop stadsbewoners zich verhielden tot de gevestigde samenleving. Het historisch onderzoek hiernaar is echter complex, omdat in retrospectief nauwelijks valt na te gaan of dieven handelden uit bittere noodzaak, uit onverschilligheid ten opzichte van wet en gezag – of uit een combinatie van beide. In zijn studie naar Groningse arbeiders rond 1900 concludeerde Vincent Sleebe dat diefstal in de armste buurtjes meestal werd vergoelijkt. Hij zag een verband tussen de stijgende kosten van het levensonderhoud en de toename van het aantal vermogensdelicten.¹ Ook uit de interviews die Selma Leydesdorff afnam bij bewoners van de oude joodse buurt in Amsterdam bleek dat kinderen uit de armste gezinnen soms uit stelen werden gestuurd.² Maar niet in alle historische studies fungeert armoede als de verklarende factor. Op basis van interviews met oud-bewoners concludeerden Roger Hood en Kate Joyce, dat bewoners van de slechtste delen van de wijk East End in Londen criminaliteit in de jaren dertig definiëerden als *being in trouble with the police*.³ Diefstal uit grootwinkelbedrijven in de jaren vijftig zou evenmin tot afkeuring hebben geleid.⁴ Als je maar niet werd opgepakt. Historicus Jerry White schreef in zijn studie over Campbell Bunk, een beruchte buurt in Noord Londen, dat diefstal voor veel bewoners een geaccepteerd middel was om een inkomen te verwerven. Het was een manier om de oneerlijke verdeling van rijkdom enigszins goed te maken. Het idee bestond dat je als ingezetene van Campbell Bunk recht had op de bezittingen van mensen die veel meer hadden.⁵

Ook zijn er sociologische studies gewijd aan de aanwezigheid en acceptatie van criminaliteit in arbeidersbuurten. Eind jaren dertig bestudeerde de criminologe Lamberta Jens het verband tussen criminaliteit, familiebanden en de wijk. Zij concludeerde dat in verschillende volksbuurten in Utrecht afwijkende normen

bestonden, met een sterke sociale druk om deze ook na te leven.⁶ Wat dit betekende voor de acceptatie van kleine criminaliteit wordt niet echt duidelijk. Volgens Jens zagen zogenaamde slechte elementen hun kans schoon om zich te vestigen en hun praktijken uit te oefenen in wijken waar de normen ‘ver beneden het maatschappelijk peil’ lagen. Elders concludeerde ze dat bewoners criminele handelingen ook zelf veroordeelden. Toch voert ze in haar slothoofdstuk Kees ten tonele, een bewoner van een volksbuurt wiens criminele gedrag een extreme uitingsvorm was van gedrag dat gemeengoed zou zijn geweest bij zijn buurtgenoten: *Maar ondanks zijn respectabele straflijst bestaat bij hem niet de noodzaak of de neiging zich aan de kritische controle van de buurtgenoten te onttrekken.*⁷ In de jaren zestig en zeventig was Joop Simonse in zijn klassieke studie over de sociologie van de naoorlogse volksbuurt evenmin eenduidig over het onderwerp ‘criminaliteit’. Volgens de door hem beschreven normen was het ‘pikken van anoniem bezit’ geaccepteerd, maar bleven bewoners af van de spullen van groepsgenoten. Maar elders in zijn studie leek hij te willen bewijzen dat criminaliteit in lagere klassen niet vaker voorkwam dan gemiddeld. Hij bevond zich met zijn observaties in het midden van een hevig actueel debat over dit thema.⁸

De socioloog Julius Wilson opperde in zijn studie naar de sociologie van het stadsgetto in de Verenigde Staten, dat criminaliteit ook wel wordt gerechtvaardigd met een beroep op morele argumenten. Net zomin als in een gewone arbeidersbuurt zou er in een getto totale acceptatie van crimineel gedrag bestaan. Wel kan de balans in bepaalde delen van de stad compleet doorslaan. Wanneer bewoners met een baan massaal wegtrekken, kunnen andere rolmodellen gaan domineren. De meest succesvolle bewoners worden de criminelen, die geld hebben en zich veelvuldig op straat laten zien. Wanneer alle bewoners wel iemand kennen die geld verdient met criminele activiteiten, wordt het minder afwijkend, en in sommige gevallen zelfs moreel geaccepteerd: *The more often certain behaviour such as the pursuit of illegal income is manifested in a community, the greater will be the readiness on the part of some residents of the community to find that behaviour not only convenient but also morally appropriate.*⁹ De discussie over de acceptatie van kleine criminaliteit is beladen door de connectie met de eerder gememoreerde literatuur over de armoedecultuur. Daarin wordt ervan uitgegaan dat groepen die generaties lang in armoede leven afwijkende gedragspatronen kunnen ontwikkelen, die zich op den duur autonoom van de omstandigheden voortzetten.¹⁰ Dit idee is sterk bekritiseerd, vooral vanwege de implicatie dat de armoede van bepaalde groepen culturele oorzaken zou hebben.¹¹ In zijn studie over het ontstaan van een onderklasse in Nederland merkte de socioloog Godfried Engbersen terecht op dat de verschillen tussen voor- en tegenstanders in feite maar miniem zijn. Beide groepen onderschrijven het bestaan van bepaalde leef- en gedragspatronen.¹²

Hoewel Vincent Sleebe een aanzet heeft gegeven tot de analyse van de verspreiding van kleine criminaliteit, wordt in historische studies zelden geprobeerd om

het fenomeen geografisch te duiden. Terwijl sociologische studies er juist op wijzen dat afwijkende gedrag patronen sterk lokaal geconcentreerd zijn en zich beperken tot specifieke netwerken. Wat ik hier wil proberen is om, op basis van het politiearchief, het archief van clubhuis De Mussen en andere bronnen, na te gaan in welke mate criminele activiteiten zoals diefstal en heling in de Schilderswijk voorkwamen in de periode 1920 tot 1945. Aan de ene kant gaat het erom inzicht te krijgen in de verspreiding van crimineel gedrag in de wijk. Dit gebeurt op basis van de analyse van woonadressen van bekende dieven en helers in het interbellum – en van een netwerk van fietsdieven. Vervolgens onderzoek ik of het mogelijk is deze criminaliteit te verklaren uit een afwijkend normbesef in bepaalde delen van de wijk.

4.1 De geografie van crimineel gedrag

In 1917 besloot de politie van Den Haag een register aan te leggen met persoonsgegevens van mensen die in de gemeente waren gearresteerd voor diefstal of heling.¹³ In de zeven jaar daarna zijn er in totaal 261 Hagenaars opgenomen met een pasfoto, het woonadres, de geboortedatum en -plaats en de gepleegde misdaad. De aard van deze misdaden verschilde nogal. Sommige mannen in het boek waren notoire dieven, met bijnamen als ‘Malle Jan’, ‘Zalm’ en ‘Willem De Fiets’. Zeven anderen hadden zich gewoon ‘verdacht opgehouden’, terwijl anderen zo jong waren dat ze moeilijk al konden bogen op een beruchte reputatie. De grote verschillen tussen de arrestanten duiden erop dat de politie weinig tot geen selectie toepaste. Iedereen onder verdenking van diefstal of heling, of van het op wacht staan tijdens een overval, wachtte registratie. Intussen is het aantal van 261 opvallend laag voor de periode van zeven jaar dat de politie het register bijhield. Nu staat nergens vermeld hoe men precies te werk ging, dus de wijze van selectie is onbekend.

Het politieregister biedt, ondanks zijn beperkingen, de mogelijkheid om na te gaan op welke manier de van diefstal en heling verdachte personen over de stad verdeeld waren. We verwachten dat de kleine criminaliteit die in het register vermeld stond, zich concentreerde in de arme buurtjes van de stad. Daar waren de inkomens laag en onzeker, dus zullen bewoners eerder de neiging hebben vertoond over te gaan tot illegale activiteiten. Nu kende Den Haag in de periode 1917 tot 1924 verschillende arme buurten, die voor een groot deel in het oude centrum lagen. In oude straatjes en steegjes rond het Spui, bij het Westeinde en achter paleis Noordeinde stonden talloze zeer goedkope huisjes, waar grote gezinnen met een laag inkomen woonden. Ook in de veel nieuwere Schilderswijk waren zulke steegjes, straatjes en hofjes te vinden, vooral in de buurt rond het oostelijk gelegen Oranjeplein.¹⁴ Hier woonden legio gezinnen waar de vader elke dag opnieuw op zoek moest naar een klus om geld te verdienen en waar kinderen al op jonge leeftijd bijdroegen aan het gezinsinkomen.

Afb. 4.1 Woonadressen van gearresteerde verdachten in de periode 1917-1924. Bron: HGA, Archief gemeentepolitie, inventarisnummer 5563.

Afbeelding 4.1 toont de verdeling van gearresteerde verdachten van diefstal en heling in de genoemde periode. Het is duidelijk dat de verdachten van diefstal zeker niet alleen in de Schilderswijk woonden, maar ook in andere delen van de stad waar zich goedkope woningen bevonden. Een aanzienlijk deel bevond zich in een aantal straten achter het Paleis Noordeinde, onder meer zes personen die in de Westerbaenstraat woonden. Verder toont de afbeelding dat veel gearresteerden in het oude centrum binnen de grachten woonden: in kleine straatjes en steegjes rond het Westeinde, bij de Bleekerslaan en in het buurtje vlak achter het Plein, waar onder meer de Hekkelaan ligt. Binnen de Schilderswijk is een concentratie aan de oostkant van de wijk te zien, waar inderdaad de goedkoopste hofjeswoningen te vinden waren. De Rijswijksestraat, de Naaldwijksestraat en met name de Van Ravesteinstraat herbergden relatief veel personen die verdacht werden van diefstal of heling. ‘Het Wijk’ was dus slechts één van de wijken waar zich in sommige buurtjes aanzienlijk veel verdachten bevonden.

Er zijn verschillende beperkingen aan deze kaart. Eén ervan is dat alle jongens en mannen die werden opgepakt voor diefstal en heling erin voorkwamen. Drie jongens die voor het eerst een huis binnenslopen, hebben echter niet dezelfde reputatie als een doorgewinterde dief of heler. In de afbeelding valt dit onderscheid weg, waardoor kwajongensstreken gelijk komen te staan aan de activiteiten van een beroeps crimineel. Een andere kanttekening is dat een concentratie in een bepaalde buurt op zich niet zoveel zegt over de mate waarin andere bewoners dit gedrag accepteerden. De personen die in het boek zijn opgenomen vormden slechts een kleine minderheid in hun straat of buurt. De conclusie op basis van deze kaart is dan ook slechts dat de Haagse dieven en helers verspreid over verschillende van de armste buurten in de stad woonden. In de Schilderswijk bevonden zich con-

centraties, maar die waren er net zo goed in andere arme stadsdelen. Ook is te zien dat het westelijk deel van de Schilderswijk, waar de huren hoger lagen en mensen vaak neerkeken op de hofjesbewoners in het oostelijk deel, relatief minder gearresteerden telde. Diefstal en heling was een alledaagser verschijnsel in het armere deel, rond het Oranjeplein en in de Van Ravesteinstraat.

Een vorm van geaccepteerde handel? Een netwerk van fietsendieven

De kaart met kleine criminelen uit de periode 1917 tot 1924 geeft een nogal statisch beeld van de woonplaatsen van dieven en helers. Om meer zicht te krijgen op de acceptatie van zulke gedrag is een analyse van persoonlijke (buurt)netwerken een probate methode. Een unieke bron daarvoor is een uitgebreid rechtbankverslag uit 1939 en 1940, dat inzicht geeft in een netwerk van fietsendieven die voornamelijk in de Schilderswijk woonden. Aanleiding voor het proces was de grootschalige diefstal van fietsen en fietsplaatjes, een verplicht verzekeringsbewijs in die tijd. Het netwerk dat zich hiermee bezighield, werd eind jaren dertig bij toeval ontdekt. Na tientallen verhoren lukte het de politie om een gedetailleerd beeld te krijgen van de structuur van de groep, hun werkwijze en hun onderlinge verhoudingen. Het politieonderzoek geeft een zeldzaam levendige inzicht in het functioneren van een dergelijk netwerk, met inbegrip van de normen die zij erop nahielden en de manier waarop de omgeving hen zag.

Op 27 juli 1939 meldde de heer Arkenbout, woonachtig in de Kemperstraat nummer 18, een verdachte zaak in het hofje achter zijn woning.¹⁵ Arkenbout was de eigenaar van een groep woningen in het hofje en maakte zich zorgen over de activiteiten in één van zijn huisjes. In een schutting behorend bij nummer 177 had de bewoner, een zekere heer Lens, een gat gemaakt. Arkenbout vermoedde dat dit gat diende om gestolen goederen snel door de schutting naar de woning van Lens te brengen, om ze daar vervolgens op te slaan. Deze Lens zou samenwerken met de bekende crimineel Nicolaas L., die al vele malen voor diefstal en heling was opgepakt door de politie. Arkenbout zou de zaak in de gaten houden en melden wanneer hij iets verdachts zag. Hij benadrukte al meteen dat hij onder geen enkel beding genoemd wilde worden in een eventuele rechtszaak. Nu was de Kemperstraat een arme straat met veel goedkope hofjeswoningen, die midden in het deel van de Schilderswijk lag waar relatief veel dieven en helers woonden. Hoewel Arkenbout tegen deze praktijken in het geweer kwam, deed hij dit – ongetwijfeld uit angst voor represailles – met enige reserve.

De gemeentepolitie van Den Haag pakte eind 1939, begin 1940 een groot netwerk van fietsendieven en helers op, waarin Nicolaas L. op het eerste gezicht maar een bijrol speelde.¹⁶ Naar aanleiding van een uitgebreide bekentenis van iemand uit dit netwerk was de politie in staat tientallen verdachten op te sporen. Een groot team van rechercheurs werd ingezet om alle verhoren af te nemen en de

talrijke onderlinge verdachtmakingen na te trekken. Het uiteindelijke rapport besloeg honderden pagina's en het hele proces ging over de tong in de Schilderswijk. Een anonieme bewoner van de wijk schreef naar aanleiding van *het oppakken van de bende misdadigers door U en Uw mannen*, dat hij ook nog wel een paar mensen wilde aanbrenge. Hij had gedetailleerde kennis over gestolen fietsen die zich in de Aarnout Drostlaan en de 's-Gravenzandelaan bevonden, en waarvan de 'eigenaars' de politie een vervalste kwitantie zouden tonen. Deze mensen zouden goede bekenden zijn van justitie, en *tevens van R, zelfs in zijn familie*. De bewoners suggereerden dat deze personen op één of andere manier bij de bende van R. hoorden, en er door familiebanden mee verbonden waren. Dit kleine briefje roept de vraag op hoe dit uitgebreide netwerk van dieven en helers, dat tientallen verdachten en honderden pagina's verhoor opleverde, precies in elkaar stak.

In het dikke dossier van de fietsendieven speelt de familie R. inderdaad de hoofdrol. Zoon Jan werd eind 1939 aangehouden op verdenking van diefstal en uit het verhoor blijkt dat crimineel gedrag zowel in zijn familie als in zijn verdere netwerk een dagelijks patroon vormde. Het speelde zich af binnen een klein, maar hecht netwerk, waarin generatieconflicten vrijwel geen rol speelden.¹⁷ Het verhaal begint in de zomer van 1939. Toen Jan terugkeerde uit de gevangenis (hij moest een straf uitzitten voor diefstal) trof hij thuis in de Geleenstraat 103 een levendige bedrijvigheid aan. Zijn vader Henk was samen met zijn vriend Marinus druk bezig fietsen 'te veranderen', om ze veilig te kunnen doorverkopen. Het handeltje liep goed, want Henk was een meester in het aan de man brengen van gestolen fietsen. Aan een visser in Zoeterwoude, waar hij geregeld een bootje huurde om te vissen, wist hij tientallen fietsen te slijten. Zoon Jan probeerde naar eigen zeggen aan eerlijk werk te komen, maar slaagde hier niet in. Toen na korte tijd zijn spaargeld op was en hij zijn ouders geen kostgeld meer kon betalen, vertelde zijn vader hem dat hij thuis geen eten meer kon verwachten omdat hij niks inbracht. Vader Henk stelde voor dat zijn zoon zou helpen met het stelen en verhandelen van fietsen, om zo toch te kunnen bijdragen aan het gezinsinkomen. Tegen de politie vertelde Jan dat hij hier tegen zijn zin mee instemde, maar dat er niets anders op zat. Zijn vader en hun huisgenoot deden het immers ook en verdienden er een goed belegde boterham mee. Voor elke verkochte fiets kregen zij gemiddeld 10 gulden, waardoor zij met twee fietsen per week al boven het gemiddelde steunbedrag zaten. Zijn vader spoorde hem aan en zei dat hij toch zag *hoe makkelijk zij de knaken verdienden*. In een maand tijd stal hij vervolgens met zijn vader en Marinus zo'n dertig fietsen.

Het driemansbedrijf hield niet lang stand. Marinus kreeg een verhouding met de vrouw van Henk en vertrok met haar naar een woning in de Van Limburg Stirumstraat. Hierop verliet Henk zelf de woning in de Geleenstraat, na eerst alle meubelen te hebben verkocht. Dit zorgde ervoor dat ook zoon Jan moest vertrekken, die terecht kon bij Johannes, een vriend van de familie met ook al een uitge-

breid strafblad. Hij was onder meer een periode lang met de andere zoon van oude Henk op dievenpad geweest. Zoon Jan kon tijdelijk bij hem terecht in de Spinozastraat, in de Schilderswijk. Ondertussen ging de handel gewoon door. Ook Johannes deed mee met het stelen van fietsen, die oude Henk nog steeds doorverkocht. Na een korte periode kon Jan intrekken bij een weduwe in de Paulus Potterstraat, die niet direct verbonden lijkt te zijn geweest met het netwerk. Niet dat het stelen ophield, want Jan gebruikte de woning van de weduwe om de fietsen te ‘veranderen’. Volgens hem kreeg zij, in ruil hiervoor, een gedeelte van de opbrengst van de fietsen. Dit zou zij later tegenover de politie ten stelligste ontkennen.

In oktober kwam Jan de oude maat van zijn vader, Marinus, weer tegen en probeerden ze naar eigen zeggen met een fruithandel op een eerlijke manier hun geld te verdienen. Door het slechte weer en na een mislukte poging om een lorenhandel op te zetten, vielen ze terug in hun oude stiel: het stelen van fietsplaatjes. Jan en Marinus woonden in deze periode samen in bij een kennis in de Van der Duynstraat. Ook broer Ab, die op dat moment in de gevangenis zat, stond op dit adres ingeschreven. Het komt erop neer dat oude Henk en zijn twee zonen Jan en Ab, samen met Marinus en Johannes, de spil vormden van het fietsnetwerk. Om zijn eigen huid te redden beschuldigde Henk zijn twee zonen er een paar keer van, dat zij hem erin zouden hebben geluisd. Zo verklaarde hij tegenover een agent dat hij weliswaar met 500 gulden naar het postkantoor was gegaan, een bedrag dat hij van Johannes en Ab had gekregen, maar dat hij geen idee had wat hier achter zat. Hij vond het wel vreemd, maar pas later hoorde hij dat het om gestolen geld ging. Ook verklaarde hij zelf nooit iets te hebben gestolen, dat was meer iets voor zijn twee zonen. Hoe de vork ook precies in de steel zat, het is duidelijk dat deze familie met hun kennissen een crimineel netwerk vormden. Spijt van hun daden hadden ze niet en telkens opnieuw vervielen ze in hetzelfde patroon. Zoals Jan het beschreef: er was ook weinig anders. Als ze thuiskwamen uit de gevangenis stond hun vader gestolen fietsen op te knappen. Het was moeilijker om een eerlijk leven te leiden dan om door te gaan op de oude voet.

Om iets aan de gestolen spullen te verdienen, was het zaak ze door te verkopen. Op verschillende plaatsen, vaak buiten het bereik van de Haagse politie, probeerden oude Henk en zijn zonen de fietsen te slijten. Henk ging onder meer langs in het Scheveningse Duindorp, in zijn geboorteplaats Veur en in Zoeterwoude. Dichter bij huis sleten ze hun waar in het Laakkwartier, in Spoorwijk, in het oude centrum en ook in de Schilderswijk. Soms behoorden de kopers tot de kennissenkring van de familie, zoals de zwager van Johannes die drie fietsen van hem kocht. Maar niet in alle gevallen was er sprake van dergelijke nauwe banden. Een paar voorbeelden geven aan op welke manier ‘dieven’ en ‘helers’ met elkaar verbonden waren. De man met wie dit verhaal begon, Nicolaas L. uit de Kemperstraat, kocht volgens Jan regelmatig gestolen fietsen op. Op zijn beurt huurde Nicolaas regelmatig bakfietsen aan Jan uit, al vertelde hij in het verhoor dat hij daarmee was op-

gehouden omdat deze de huur niet meer betaalde. Het feit dat Jan hem een fiet-senheler noemde, zou te maken hebben met kinnesinde over dit akkefietje.

Een andere persoon in het netwerk was iemand die in het wereldje bekendstond als Victor De Luxe. Uit het verhoor van Johannes, die een gestolen fiets in de aanbieding had, komt Victor naar voren als een willekeurig individu die bij het stempellokaal stond te wachten. Victor dacht dat zijn zus deze fiets wel wilde en wist succesvol te bemiddelen. Uit een latere verklaring van Ab blijkt echter dat deze Victor, die in de Cuypstraat in het hart van de oude Schilderswijk woonde, een vriend en handlanger was van hem en Johannes. Hij had de twee jongemannen onder meer geholpen een lading gestolen wijn te slijten bij een café in de Van Diemenstraat. Twee bekende helers die ook tot het netwerk behoorden, waren Mozes Koekoek en Juda Turfrijer. De eerste woonde in de Limburg Stirumstraat en aan de Parallelweg, de tweede in de Maasstraat, in de Rivierenbuurt. Beiden hadden een lang strafblad van verduistering, geweld, heling en diefstal – uitgespreid over de gehele jaren dertig.

Gestolen goed verkochten ze ook in cafés. Ab repte van een paar schaatsen die hij had weten te verkopen aan vrienden in de kroeg. Verder werden vage bekenden aangesproken, die meestal niet moeilijk deden over de herkomst van de spullen. Een man in Duindorp die wel protesteerde, verklaarde tegenover de politie dat oude Henk hem met bedreigingen dwong om niets te vertellen. Veel van de betrokken kopers kwamen maar één keer voor in het proces en lijken op geen enkele manier onderdeel te zijn geweest van het netwerk. Ze werden op straat aangesproken door iemand die iets te verkopen had voor een goede prijs, en deden niet moeilijk over de herkomst. Dit is een aanwijzing dat bewoners van de wijk niet per definitie moeite hadden met gestolen goederen. Maar de politie kwam ook een aantal notoire helers op het spoor, onder wie de eigenaar van een viswinkel in de Lulofsstraat, achter station Hollands Spoor. Deze winkelier probeerde zijn inkomsten te vergroten door een handel in gestolen spullen. Verschillende venters die bij hem in dienst waren, wisten hiervan. Ze zeiden echter nooit wat, naar eigen zeggen omdat ze bang waren hun baantje kwijt te raken. Oude Henk kwam regelmatig met een aantal fietsen of andere spullen naar de vishandel en vroeg dan naar de eigenaar. Er werd vervolgens wat schimmig gesproken, en vervolgens liet hij de spullen achter bij de visboer. Volgens de getuigen wist iedereen ervan, maar werd het genegeerd. Ook familieleden van de vishandelaar, zijn broer en diens kinderen, waren bij hem in dienst. Tijdens het verhoor was er van loyaliteit jegens de familie weinig te merken: zij beschuldigden hun oom en broer onomwonden van heling.

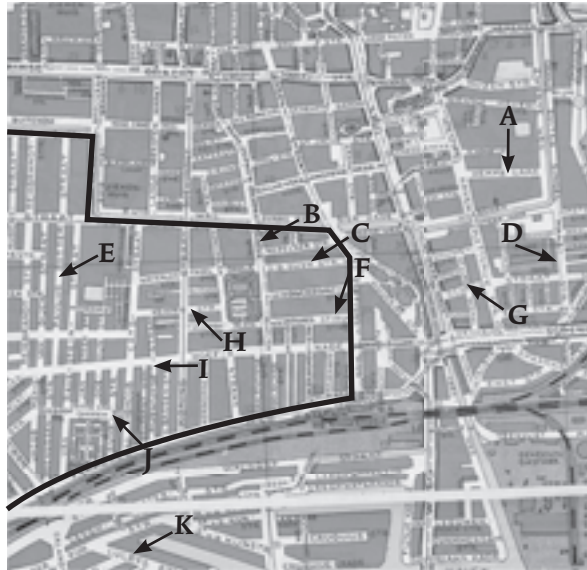
Dit proces-verbaal vormt een van de weinige bronnen over de geografische concentratie van een crimineel netwerk in de Schilderswijk. Er vallen al meteen een aantal zaken op. Het netwerk van deze fietsendieven speelde zich af in een duidelijk afgebakende locatie, en rondom de activiteiten bestond een betrekkelijk

ke openheid. Op het eerste punt gaan we hier kort in, over de oorzaken van de openheid komen we later te spreken. De activiteiten van de fietsendieven vonden plaats in een aantal woningen, en tussen mensen die elkaar vaak al lange tijd kenden. Op afbeelding 4.2 staan de verschillende locaties in het netwerk aangegeven. De adresgegevens van de betrokkenen in het proces komen redelijk goed overeen met de woonplaatsen uit het politieregister van begin jaren twintig. Het aantal verdachten van diefstal was daar aanzienlijk, vergelijkbaar met de oude buurten in het stadscentrum. In het nieuwe deel van de wijk woonden er veel minder. De Rivierenbuurt, waar oude Henk woonde, was in die periode nog geen frequente woonplaats van criminelen. Deze situatie was eind jaren dertig waarschijnlijk veranderd. In de tussenliggende periode had de gemeente veel krotten binnen de singels onbewoonbaar verklaard en gesloopt, waardoor de bevolking er tussen 1920 en 1930 met 41 procent verminderde.¹⁸ Een behoorlijk deel van de ontheemde bewoners zal zijn heil hebben gezocht in de eveneens goedkope woningen in de Rivierenbuurt, waar de onderkant van de samenleving steeds prominenter in beeld kwam. Zo was in de jaren dertig het merendeel van de prostituees in deze buurt gevestigd, waar een deel van de gevestigde bewoners zijn onvrede over uitte in een brief uit 1937 naar de gemeenteraad: *Bovendien worden de gezinnen, vooral de minderjarige kinderen, welke allen hun slaapkamers aan de Hunzestraat hebben, tot diep in de nacht wakker gehouden, daar die publieke vrouwen onder deze ramen, met luide stem de vuilste en onzedelijkste taal uitbraken met jongens en mannen, welke taal zo vuil is, dat wij ze niet zouden durven neerschrijven, en die onze gezinnen, dus ook de minderjarigen, toch moeten aanhoren.*¹⁹ De buurt ging er in deze jaren niet op vooruit en we nemen aan dat een deel van de kleine criminelen die begin jaren twintig nog binnen de singels woonden, zich in de loop van de jaren dertig in de Rivierenbuurt heeft gevestigd, temeer daar zij vanwege hun criminele antecedenten niet zo snel in aanmerking kwamen voor een sociale huurwoning in één van de nieuwbouwwijken. Het proces-verbaal over het fietsendievennetwerk wekt de indruk dat het oude deel van de Schilderswijk en de Rivierenbuurt een vergelijkbaar sociaal klimaat kenden eind jaren dertig. Immers, oude Henk en zijn kinderen verhuisden gemakkelijk van de Geleenstraat naar de kleine straatjes in de Schilderswijk, waar zij hun illegale praktijken zonder problemen voortzetten.

De overeenkomsten tussen het oude deel van de Schilderswijk en de Rivierenbuurt in de vooroorlogse periode wordt weerspiegeld in de geschiedenis van clubhuis De Mussen, dat zich richtte op de armste jeugd van de stad. Het vestigde zich in 1926 aan de Bleekerslaan, een klein, arm straatje binnen de singels, waar volgens het politieregister begin jaren twintig verschillende van diefstal en heling verdachte personen woonden. Eind jaren twintig moest het clubhuis hier noodgedwongen vertrekken, waarschijnlijk omdat het gebouw gesloopt werd. Directeur De Bruin vestigde zich korte tijd in de Van Dijkstraat in de Schilderswijk, maar al snel in de Rijswijksestraat. Opnieuw een arm straatje, maar dit keer vlak-

Afb. 4.2 Plattegrond van de Schilderswijk, met locaties uit het fietsendievennetwerk. Binnen de dikke zwarte lijn ligt de Schilderswijk.

- A Hekkelaan
- B Spinozastraat
- C Van der Duynstraat
- D Maasstraat
- E Paulus Potterstraat
- F Van Limburg Stirumstraat
- G Geleenstraat
- H Kemperstraat
- I De Mussen
- J Victor de Luxe
- K Vishandel Carbon

bij station Hollands Spoor. Hij schreef dat zijn bezoekers niet alleen uit de directe omgeving kwamen, maar ook in groten getale uit de omgeving van het Lamgroen, de Hekkelaan en Nieuwe Haven, dus uit de Rivierenbuurt en het oude centrum.²⁰ Bendes uit deze wijken zwierven door het oude deel van de Schilderswijk en raakten in het clubhuis slaags met groepen jongens. Een tweede clubhuis opende in 1948 haar deuren aan de Hekkelaan, in de Rivierenbuurt en midden tussen bewoners die toch al regelmatig het clubhuis bezochten. De Mussen mocht vanaf het begin een negatief imago hebben bij het moderne deel van de arbeidersbeweging, het honk vormde een toevluchtsoord voor jongens uit zowel het arme deel van de Schilderswijk als uit de Rivierenbuurt en het oude centrum.

4.2 'Een beperkt inzicht in mijn en dijn'

De diefstal en heling binnen het netwerk van fietsendieven vond plaats in relatieve openheid. Het was niet alleen binnen de groep een geaccepteerde vorm van geld verdienen, men sprak ook makkelijk vage bekenden of buurtgenoten aan om de spullen te kunnen doorverkopen. Op deze praktijken reageerde de buitenwereld nogal wisselend. Sommige betrokkenen wisten ervan, maar negeerden het feit van de herkomst. Anderen profiteerden van de diefstal door de spullen zonder veel vragen over te nemen. Maar ook in de directe omgeving van de helers en dieven moeten de praktijken bekend zijn geweest. Bewoners hoorden vrijwel alles van elkaar in de gehorige huizen van de Schilderswijk, en het leven speelde zich

grotendeels op straat af. Hierdoor konden activiteiten, ook criminele, moeilijk verborgen blijven. Het is ook niet toevallig dat juist huiseigenaar Arkenbout uiteindelijk de politie erbij riep. Kleine huiseigenaren waren meestal winkeliers die net iets meer te besteden hadden in de buurt. In veel gevallen voelden ze zich iets te goed voor de wijk. Het is heel waarschijnlijk dat Arkenbout, als eigenaar van een stuk of tien woningen in de straat, als vreemde eend in de bijt gold.

Die relatieve openheid valt op meerdere manieren te verklaren. Getuige het aantal mensen dat alleen anoniem iets wilde zeggen tegen de politie, kan angst voor of loyaliteit met de daders een leidraad zijn geweest. Bij Arkenbout speelde het eerste zeker mee. Hij benadrukte in zijn aangifte van de dievenpraktijken in nota bene zijn eigen woningen met klem dat hij in een eventuele zaak niet bij naam genoemd wilde worden. Tegelijk laat dit zien dat deze angst geen sluitende verklaring vormt, omdat hij de zaak ook anoniem had kunnen melden. Ook de werknemers van de vishandel in de Lulofsstraat negeerden de handeltjes van hun baas, terwijl ze er volgens het proces-verbaal wel vanaf wisten. Ook dit valt in verband te brengen met angst voor represailles, of de vrees een baan te verliezen. Directeur De Bruin van clubhuis De Mussen schreef na de oorlog dat angst ook verbonden kon zijn met loyaliteit. Hij kende de sterke groepsdruk waaruit ontsnappen vrijwel onmogelijk leek; een verrader voelde zich niet langer veilig: *En wee de loenenaar (=verrader, DKK) die zijn tong niet afkan bijten voordat ie doorslaat. Deze wordt uit de kudde gestoten en kan met vuist of dolk nog voortdobberen.*²¹ De observaties van de criminologe Jens, die eind jaren dertig de Utrechtse volksbuurt wijk C bestudeerde, bevestigen dit beeld. Zij concludeerde dat bij conflicten met de 'buitenwereld' niet de aard van de zaak, maar de loyaliteit aan de eigen buurtgroep voorop stond.²²

Er is nog een andere verklaring mogelijk voor de onwil van buurtgenoten om de fietsendieven aan te geven. Kleine diefstallen en handel in gestolen goederen kwamen volgens ooggetuigen vaak voor. Dit kon ertoe leiden dat de activiteiten tot op een bepaalde hoogte geaccepteerd werden, en bewoners het om die reden niet meer bij de politie meldden. Ook konden bewoners er regelmatig van profiteren, zoals in het geval van de verkoop van gestolen goederen in het café of op straat. De socioloog Julius Wilson noemt dit verschijnsel 'situationally adaptive', gedrag dat een doel dient en om die reden wordt geaccepteerd.²³ Zolang niemand er last van heeft, dus het geen diefstal van burens betreft, worden de praktijken gedoogd of zelfs goedgekeurd. De daden van de fietsendieven vonden inderdaad lange tijd ongestraft doorgang in de hofjes van de Schilderswijk. Zij stalen meestal uit andere wijken, in ieder geval niet direct in de buurt. Het is niet ondenkbaar dat buurtgenoten deze illegale praktijken niet afkeurden, maar ze als een gelegitimeerde manier zagen om een inkomen te verwerven. Naast extra informatie uit de dagrapporten van de politie geven met name de periodieken van clubhuis De Mussen een uniek inzicht in de regels die ten grondslag lagen aan het criminele gedrag in de armste straten van de wijk.

Uit rapporten van de politie waarin diefstallen werden gemeld en verslag werd gedaan van de opsporing, komt een interessant fenomeen naar voren. In het rapportenboek stond vermeld wat er was gestolen, wie de getuigen waren en wie de verdachten. Agenten reageerden op bewoners die de politie informeerden en een enkele keer betrapten ze iemand op heterdaad. Hoewel kleine criminaliteit een dagelijkse praktijk was in sommige buurtjes, werd vrijwel nooit iemand uit de Schilderswijk van diefstal of heling beschuldigd door een buurtgenoot. In het handjevol gevallen waarin dat wel gebeurde, ging het standaard om zaken waar bewoners zelf de dupe waren.²⁴ De afwezigheid van aangiften kunnen we niet toeschrijven aan het goed verborgen houden van diefstallen voor de omgeving. Het nauw op elkaar wonen leende zich immers niet voor geheimen. Bovendien voelden helers zich vrij om in een café hun waar te verhandelen, of zelfs in de rij bij het stempellokaal. Het lijkt alsof dieven in dit deel van de wijk niets te duchten hadden, zolang de buurtbewoners maar niet persoonlijk nadeel ondervonden van de misdrijven. Het vogelvrij verklaren van goederen die aan buitenstaanders toebehoorden, heeft mogelijk wel voor de bewoners van aangrenzende buurten een probleem gevormd.

Oud-bewoner Ad (1916), die in het betere deel van de wijk woonde, herinnerde zich dat fietsen om deze reden werden opgehangen in de krappe trappenhuisen.²⁵ Maar er is nog een andere aanwijzing die dit vermoeden schraagt. Voor één categorie kleine misdrijven moest de politie namelijk wel een aantal keer per week opdraven in de Schilderswijk. Eind jaren dertig werden gasmeters met grote regelmaat opengebroken. Bewoners moesten om gebruik te kunnen maken van gas een muntje in de meter stoppen, dat recht gaf op bijvoorbeeld één kubieke meter. Eens in de zoveel tijd kwam de meteropnemer de penningbak legen, waarna de bewoners de muntjes weer konden terugkopen.²⁶ Het rechteam diefstal noteerde tussen half december 1939 en half januari 1940 minstens tweemaal per dag een aangifte. In verreweg de meeste gevallen betrof het adressen in arbeiderwijken.

Afb. 4.3 Locaties diefstal munten uit gasmeters tussen 15 december 1939 en 15 januari 1940. Bron: HGA, archief gemeentepolitie, inv.nr. 1114.

derswijken, waarbij de Schilderswijk met 57 van de 74 meldingen sterk oververtegenwoordigd was.²⁷ Op kaart 4.3 kunnen we zien waar deze diefstallen zich concentreerden.

Anders dan in de kaart met verdachten van diefstal in de periode 1917 tot 1924 concentreerde de diefstal van munten uit gasmeters zich in het midden van de wijk. Dat betrof niet de goedkoopste woningen, want die lagen meer aan de rechterkant. Maar evenmin de duurste woningen, die vooral linksonder lagen. In het buurtje waar Gillian (1927) in de jaren dertig opgroeide, bevond zich de grootste concentratie. Hij kwam niet bij clubhuis De Mussen, en zijn ouders keken neer op de bewoners van de kleine hofjeswoningen aan die kant van de wijk.²⁸ Maar ook het netwerk van fietsendieven bevond zich niet in deze buurt, maar meer naar de rechterkant van de wijk. Wie pleegden deze diefstallen? Er zijn nooit verdachten aangehouden, dus het blijft tot op een zekere hoogte gissen. Eén mogelijkheid is dat bewoners zelf schuldig waren aan het openbreken van hun eigen gasmeter. Zij konden de muntjes dan opnieuw gebruiken en de diefstal aangeven bij de politie. Een voorwaarde voor dit scenario is dat de bewoners zelf niet aansprakelijk werden gesteld voor diefstal uit de meter. Uit een brief die een benadeelde bewoner uit de Van Geenstraat in 1938 van het gemeentebestuur ontving, blijkt dat dit niet het geval was.²⁹ De Van Geenstraat lag net buiten het bovenste gedeelte van de Schilderswijk, en de bewoner was slachtoffer geworden van diefstal – uit zowel zijn gas- als elektriciteitsmeter. Het gasbedrijf dwong hem niet alleen om het verdwenen geld uit de meter terug te betalen, maar hij moest ook de herstellkosten van de meters bekostigen. Het gemeentebestuur zag geen reden om de man financieel bij te staan. Het slachtoffer profiteerde dus bepaald niet van de diefstal. Bij de onderzochte inbraken bleek bovendien, dat in meer dan de helft van de gevallen de gasmeters van twee verschillende verdiepingen in hetzelfde pand waren opengebroken. Aangezien het niet heel waarschijnlijk is dat verschillende burens tegelijkertijd hun eigen gasmeter openbraken, wijst veel op diefstal door iemand van buiten. De benadeelde bewoner uit de Van Geenstraat had geen idee wie de daders waren, getuige zijn brief aan het gemeentebestuur: *Vreemde gasten hebben op den dag der Nationalen feestdag van HM kans gezien mijn beide meters open te breken- mijn gas en electriek.*³⁰

Dat het buitenstaanders waren, is plausibel. Er bleef in deze buurten immers maar weinig ongezien: de burens zouden een bekend gezicht snel hebben herkend. Dat de overgrote meerderheid van de diefstallen werd uitgevoerd in het middelste gedeelte van de Schilderswijk is voor de opsporing van de daders wellicht van betekenis. In bijna heel Den Haag waren immers gasmeters aanwezig, en er is geen aanwijzing om te veronderstellen dat de meters in dit deel van de wijk extra vol zouden zitten. Eén scenario dringt zich daarom sterk op. De daders waren bewoners van het armste gedeelte van de wijk, uit de straatjes waar zich ook het netwerk van fietsendieven bevond. Waarom? Eind jaren dertig had-

den sommige hofjes in het armste deel van de wijk nog helemaal geen gasaansluiting en waar dit wel het geval was, zat hij waarschijnlijk minder vol dan in het midden van de wijk. Het was dus lucratiever om niet in de eigen straat, maar een paar straten verderop – in iets duurder huizen – de gasmeters open te breken. De straten waar de diefstal het meest voorkwam, lagen bovendien op de bekende looproutes van jongens uit het fietsendievennetwerk: op weg naar de markt, die bij de De Heemstraat lag. Hier waren de bezoekers van clubhuis De Mussen ook regelmatig te vinden. Een laatste argument is, dat het midden van de Schilderswijk niet tot het domein behoorde van jongens uit de armste straatjes. Dit bood het voordeel niet herkend te worden door de bewoners, zoals bij slachtoffer Van Geen. Maar wellicht speelde ook mee dat de penningbakken er behoorden aan buitenstaanders, dus bewoners aan wie zij voor hun gevoel geen verantwoording verschuldigd waren. Sterker nog, deze bewoners keken neer op de jongens uit de armste straatjes. De vloedgolf aan opengebroken gasmeters mag in eerste instantie iets zeggen over het gebrek in de crisisjaren, maar er valt meer aan te ontlenen. Bewoners stalen geen goederen van bekenden, waar in de arme hofjes bijna alle ingezetenen onder vielen. In een andere buurt viel dit argument weg, dus waren gasmeters daar wel een geaccepteerd doelwit. Niet dat alle vragen daarmee beantwoord zijn. De kruimeldieven vormden hoogstwaarschijnlijk een minderheid, en niet iedereen zal zomaar een gestolen jas of fiets hebben gekocht. Voor het begrip van de mentaliteit in de wijk is het echter van belang te weten welke reputatie de groep bewoners bezat die dit wel deed. In welke mate weken zij af van de normen in hun omgeving? De geschiedenis van clubhuis De Mussen biedt hier uitkomst.

Van buitenstaander tot insider – Het wonderbaarlijke verhaal van de Mussen

In 1931 trok De Mussen in een oud pand aan de Rijswijksestraat, in het armste deel van de Schilderswijk. Het clubhuis richtte zich op jongens die van huis uit weinig meekregen, vroeg uit werken gingen en, aldus directeur De Bruin, weinig inzicht hadden in ‘mijn en dijn’. In talloze verhalen en anekdotes schreef hij over zijn pupillen, die hij een (groot en) warm hart toedroeg. Zijn ervaringen dragen op twee manieren bij aan een beter begrip over het criminele gedrag in de wijk. Om te beginnen laten de gebeurtenissen in de eerste periode van het clubhuis zien wat er binnen deze buurt was toegestaan ten opzichte van personen of instituties die tot de buitenwereld werden gerekend. Ook bieden ze inzicht in de complexe verhouding tussen goed en kwaad bij de jongens van De Bruin. Toen hij in 1928 aan zijn taak begon, kreeg hij te maken met de weerstand van volkse bewoners tegenover buitenstaanders. De loopjongens, losse werklieden en koopmannen die hij in de buurt aantrof vochten onderling vele conflicten uit, maar tegenover anderen stelden ze zich eensgezind afwijzend op. Ook hij ontmoette louter argwaan. Exemplarisch voor de eerste periode van het clubhuis waren de regelma-

tig plaatsvindende gevechten tussen verschillende jeugdbendes. Zo liep de situatie behoorlijk uit de hand toen de leden van bende *Locatelli* erachter kwamen dat leden van *de Zwarte Hand* tot de bezoekers behoorden. Het hele kantoor, alle meubels en een kostbare schrijfmachine werden vernield tijdens het gevecht tussen de twee groepen. De zware schrijfmachine vond De Bruin terug op straat, waar de jongens hem als wapen hadden ingezet.³¹ In latere jaren beschreef hij keer op keer hoe heftig het verzet tegen het clubhuis in die beginperiode was geweest. Van huis uit tuinier, zelf kind uit een arbeidersgezin en bovendien een doorgewinterde ex-communist, beschouwden de jongens hem niettemin als de vijand. Hij was niet één van hen, dus een geaccepteerd slachtoffer om van te stelen of op andere wijze tegen te werken. Dit gold overigens niet alleen voor de jongeren, ook volwassenen hadden weinig op met het clubhuis in hun buurt. Zij namen de idealen van De Bruin in die begintijd zeker niet serieus. De mannen die langskwamen hingen grote verhalen op, met veel drama. Ze kwamen uiteindelijk vaak neer op een verzoek om geld.

De vrouwen waren volgens De Bruin nog veel directer. Elke dag dat hij naar het clubhuis liep, spraken ze luidkeels hun afkeuring uit over 'geheime poliestreken met die tent'.³² Pesterijen van de kinderen, die regelmatig het sleutelgat van de deur volstopten zodat hij het clubhuis niet in kon komen, begroetten de moeders met gelach. Elke dag dat hij door het steegje naar het clubhuis liep, hoonden de vrouwen die daar met elkaar stonden te praten hem weg. De verbazing hierover was jaren later nog tastbaar in zijn geschriften. De arme bewoners die hij dacht te gaan helpen, accepteerden hem absoluut niet. In zijn positie als buitenstaander leek alles tegen hem geoorloofd. Toen een zoon van 'Witte Jan' een hamer en een nijptang had gestolen, ging De Bruin bij hem thuis verhaal halen. De vader, een notoire inbreker, stuurde hem weg met de woorden: *Donder nou maar gauw op. Morrege mot je terug komme as ik de bijl heb geslepen*.³³ De Bruin mag misschien hier en daar zijn anekdotes wat hebben aangedikt om een effect te bereiken bij zijn lezers, een dergelijke ontvangst in het Haagse had hij niet verwacht: *De psyche van deze jongens was even nieuw als verrassend voor mij*, schreef hij in 1934 in dagblad *Het Vaderland*.³⁴

Wat hem vooral verbaasde, was de eensgezindheid waarmee ouders en kinderen zich tegen het clubhuis keerden. Op een dag wilde De Bruin de moeder van ene Jantje aanspreken over zijn voortdurende medeplichtigheid aan de diefstal van lood uit het clubhuis. Hij belde aan bij een kleine bovenwoning in een hofje. De moeder riep 'wat hij moest', maar liet hem niet binnen. Onder aan de trap legde hij het verhaal uit, maar de vrouw zweeg in alle talen. Ook toen De Bruin haar wees op haar verantwoordelijkheid als moeder was de reactie anders dan verwacht. Een jongensstem riep hem van boven toe dat hij geschift was en de moeder lachte en zei: *Je lijkt onze lieve Heer wel*.³⁵ Bij een herhalingsbezoek kreeg de Bruin voordat hij de vrouw kon spreken een emmer water over zich heen. Onder

luid gelach van de moeder en een groot aantal kinderen droop hij af. De ouders namen de kinderen bijna altijd in bescherming tegenover de clubhuisleider, die hier later over zei: *De eigenaardige barmhartigheid van deze moeder voor haar koters was voor mij een aaneenschakeling van bange moeilijkheden.*³⁶ Het had geen zin om de ouders aan te spreken op het gedrag van hun kind, aangezien ze toch instinctief de kant van hun kroost kozen. De Bruin was een onbekende in de wijk, een buitenstaander die er niet bij hoorde.³⁷

Het was precies deze mentaliteit waardoor eerdere initiatieven, zoals het voor jongeren bestemde clubhuis De Arend in Rotterdam, waren gestrand. In Rotterdam had de patstelling tussen bewoners en de leiding ertoe geleid dat directeur Van Wijk zich wendde tot de categorie arbeiderskinderen die wel een luisterend oor had voor de idealen die hij voorstond. Over de ‘massajongeren’ was hij zeer negatief: *Met al hun lawaai; met al hun onrust en gespuug zijn m’n jongens levend dood, niet denkend aan de dag van morgen en koesterend geen enkel ideaal.*³⁸ Het clubhuis richtte zich voortaan op groepen die al eerder waren bereikt door andere instituties, en men wendde zich af van de bewoners van de armste buurten. Dat gold niet voor De Bruin, die weigerde om op te geven en de strijd aanging met de jongens en hun ouders. Deze strijd en de opstelling van de buurtbewoners geven een idee van wat er in de vooroorlogse Schilderswijk blijkbaar geoorloofd was tegenover buitenstaanders. Eén van de meest lastige gevolgen van zijn positie was het gebrek aan respect voor zijn eigendommen. Voor kinderen én voor ouders was het clubhuis een geaccepteerd en geliefd doelwit van vernieling en diefstal. De bezoekers ontleenden er in het begin veel plezier aan om de boeken die De Bruin met veel moeite had verzameld in de kachel te gooien. Ook werden telkens opnieuw de loden pijpen in het clubhuis gestolen.³⁹

Dit was kinderspel vergeleken met andere geplande acties. In een boekje met opstellen uit het maandblad *Mussenvriend* beschreef De Bruin een gebeurtenis uit de begintijd van het clubhuis. Jan en Piet hadden gezien dat hij ’s avonds laat naar huis liep met een gevulde portefeuille, de clubkas van De Mussen. Ze besloten hem op een stil plekje te beroven, door hem ‘om te leggen’ en zijn lichaam daarna in het water te dumpen. Toen ze hem in een donker hoekje om een sigaret vroegen, raakten ze echter lamgeslagen door de toegeeflijkheid waarmee hij hun een ‘saffie’ aanbood. De moed zonk hen in de schoenen, vertelden ze aan een reclasseringsambtenaar die bevriend was met De Bruin. Deze man had het hele verhaal later aan de Bruin verteld. Een paar dagen nadien pleegden ze alsnog een inbraak, waardoor ze negen maanden in de cel belandden. Maar ze waren volgens eigen zeggen wel blij dat ze hun plan om de clubhuisleider te beroven niet hadden doorgezet: *We zagen hem aankomen, waren alle twee klaar, maar toen hij de ‘piraat’ gaf, was ’t alsof we alle twee verlamd waren. ’t Was net alsof we geen fut meer hadden. En daardoor ben ik nu blij, want die vent is toch te goed om hem nou al door de maaien te laten opvreten.*⁴⁰ In het clubhuis zelf ging het er ook zo aan toe. In 1934 beschreef De Bruin hoe frustrere-

rend het werk was geweest in die beginperiode. Elke dag moest hij alles repareren wat de vorige dag was vernield, om het jeugdhonk weer in gereedheid te brengen voor de avondlijke bezoekers: *In je eentje moest je de hele dag met de meest primitieve middelen hard werken, opdat 's avonds de telkens wisselende vrijwilligers hun afdelingen in orde zouden vinden. En vele avonden kreeg je je dank in de vorm van een flink pak slaag van 125 op verzet beluste jongens, die zo verwaarloosd waren, dat ze niet konden beseffen wat ze deden.*⁴¹

Om te slagen was het noodzakelijk dat De Bruin geen buitenstaander bleef. Hij moest bewijzen dat hij aan hun kant stond, wat geen gemakkelijke taak was. De jongens en hun ouders wantrouwden hem zozeer, dat veel bezoekers steevast een valse naam opgaven bij hun aanmelding. De Bruin herinnerde het zich eind jaren dertig met plezier: *Rooie Koos was er een. Die eerste kennismaking ging ongeveer zo: 'Zoo meneertje, heb ik U vroeger niet gekend met een houten been?' Als ik hem vraag naar zijn geboortedatum: 'Ik bin niet gebore, mijn hebben ze gewonne met klaverjasse.' Het geraffineerde verstandstype, meestal goed gekleed en verzorgd, zal bij het inschrijven op sluwe, maar overigens correcte wijze ('je kunt nooit weten misschien zijn ze toch wel van de geheime politie, ze vragen je zoo veel') steevast een valsche naam en adres opgeven.*⁴² In 1948 beschreef de clubhuisleider nog eens hoe sterk de afkeer was van alles wat zich buiten het eigen wereldje bevond. In hun straatje voelden de bewoners zich veilig en geborgen: *Het ging niet alleen tegen de leiders van het Clubhuis, maar tegen alles wat niet tot hun buurtje behoorde. Hun straat was hun heiligdom, daar voelden zij zich veilig, sterk en een met alles. Alles, wat daarbuiten stond werd geweerd. In dat aparte wereldje met zijn eigenaardig gegroeide geestesgesteldheid, voelen zij zich een in leed en smart. Er is een grote gemeenschapszin dientengevolge, maar er zijn ook vele dingen, die een ernstig gevaar zijn voor deze jeugd.*⁴³ Verschillende factoren zorgden ervoor dat er barsten ontstonden in de gesloten houding. Later verklaarde De Bruin dat hij vanaf het begin de stelregel hanteerde nooit de politie in te schakelen als er iets misging in het clubhuis. Dit bleek een gouden zet: *Een typerend verschijnsel is het, dat het grootste deel onzer jongens een blinden haat heeft tegen de politie. Uit een oogpunt van vertrouwen ben ik dankbaar, de hulp der politie niet ingeroepen te hebben. Door het vertrouwen van de jongens slaagde ik er vaak in, zeer veel onheil te voorkomen en vele slechte voornemens in goede banen te leiden.*⁴⁴ Doordat hij de politie er buiten liet en zelf het gevecht aanging met de jongens, groeide er langzaam een vertrouwensband.

Het vertrouwen van de ouders winnen was nog moeilijker. Dit gebeurde naar zijn zeggen pas toen hij op het punt stond om het op te geven, omdat de geldstroom van welgestelde particulieren opdroogde. Het clubhuis was eind jaren twintig ten dode opgeschreven, omdat veel financiers afhaakten en sluiting onafwendbaar leek. De Bruin riep alle ouders toen op naar het clubhuis te komen. Er verschenen dertig vrouwen en vier mannen, wat hem positief verraste. Toen hij vertelde dat het clubhuis dicht moest, stelde één van de mannen voor een 'krakie te zetten'. De vrouwen opperden om een collecte te houden. Een dag later kwam de leidster van het buurtje, die hem eerst zo had uitgescholden, naar het clubhuis met een schort vol koperen centen. Het ging om een totaalbedrag van 166

gulden. De Bruin schreef er later over: *Iets van ons ideaal, ons doel had ze gegrepen. Het ijs was gebroken, het contact was er en dat contact is nooit meer verloren gegaan.*⁴⁵ Dit verhaal over de collecte van de ouders heeft hij later vele keren opgedist in het krantje van zijn clubhuis. Of het precies om 166 gulden ging, is niet belangrijk. Hij had laten zien dat hij aan hun kant stond, dat hij geen vertegenwoordiger was van de elite, maar juist net als zij door hen in de steek was gelaten.

Door de combinatie van vasthoudendheid, zijn vermogen om de ‘taal van de straat’ te spreken en zijn grote charisma lukte het Jacob de Bruin uiteindelijk om het vertrouwen te winnen van de bewoners van de Schilderswijk.⁴⁶ Toen hij eenmaal diep door het stof was gegaan, kon hij niet meer stuk. Hij groeide uit tot de spil van de gemeenschap: Meester De Bruin, een naam die tot op de dag van vandaag naklinkt.⁴⁷ Eenmaal geaccepteerd, hielden de vernielingen en de diefstallen op. Er ontstond een discipline die de jongens zelf afdwongen, want zij kregen de leiding deels zelf in handen. In februari 1933 beschreef De Bruin hoe ontroerend het was om te zien hoe jongens die zich eerder schuldig hadden gemaakt aan diefstal en vernielingen, nu streng toezagen op de discipline in het clubhuis.⁴⁸ Nu het vertrouwen was gewonnen, maakte de leider deel uit van alle aspecten van hun leven. De buurvrouwen die hem eerst hadden uitgejouwd, bakten nu oliebolletjes voor het clubhuis en vroegen hem om raad bij huiselijke twisten. Geen jongen moest het nog in zijn hoofd halen om iets in het clubhuis te vernielen, want de grote groep bezoekers verdedigde hun honk met vuur.⁴⁹ De Mussen werd van een outsider een insider, en De Bruin wist als eerste institutie het vertrouwen van de buurt en zijn bewoners te winnen. Dat was met recht een ongeëvenaarde prestatie.⁵⁰

De aanvankelijk negatieve houding van de bezoekers van de Mussen doet denken aan studies over een andere marginale bevolkingsgroep, die van de ‘travellers’ of ‘woonwagenbewoners’. De Engelse geograaf Sibley merkte in zijn studie naar ‘outsiders in urban societies’ op, dat woonwagenbewoners er van oudsher op gericht waren om mazen in de conventionele economie te ontdekken en uit te buiten. Zij koesterden de marginaliteit die hen hiertoe in staat stelde. De burgers, die zij ‘gajes’ noemden, vormden geen onderdeel van hun groep en waren geaccepteerde slachtoffers: *To the traveller, the settled community appears passive and exploitable.*⁵¹ Dit gold ook voor overheidsinstellingen, zoals uitkeringsinstanties. De Amerikaanse antropoloog Sutherland ondervond dat veel ‘travellers’ van een uitkering leefden, zonder zich afhankelijk te voelen van de uitkerende overheid: *On the contrary, welfare is for them an incredible stroke of luck, yet further proof of the guillibility of the Gajes society.*⁵² In Nederland kwam de criminologe Sari van der Poel tot een soortgelijke conclusie. Zij gebruikte de stelling van Sibley als verklaring voor het feit dat Nederlandse woonwagenbewoners ondanks herhaalde pogingen van de overheid telkens weigerden zich te onderwerpen aan een burgerlijk bestaan. Hun ‘overlevingscultuur’ botste volgens haar keer op keer met de vooruitgangscultuur van de overheid: *Zo is het niet ongebruikelijk dat woonwagenbewoners het brede aanbod van sociale*

voorzieningen van hun integratieve implicaties ontdoen en deze transformeren tot mogelijkheden voor economisch gewin.⁵³ Deze studies bieden een aantal aanknopingspunten voor wat we zagen bij groepen bewoners in de armste delen van de Schilderswijk tijdens het interbellum. Ook hier bestond soms weinig schaamte over het ontvangen van steun, en heerste er een zekere vijandigheid tegenover de buitenwereld en zijn instituties.

De ervaringen van De Bruin geven extra gewicht aan de ideeën die we eerder formuleerden. In de armste buurten van de stad, of de stedelijke getto's in het geval van de Verenigde Staten, waardeerden ingezetenen diefstal anders dan in de dominante samenleving. De literatuur over woonwagenbewoners in Engeland en Nederland bevestigen dat beeld. De eigendommen van mensen en instituties die niet tot de eigen groep behoorden, waren in de ogen van kinderen en ouders die clubhuis De Mussen bezochten legitieme doelwitten. Toen De Bruin eenmaal geaccepteerd was, veranderde deze houding totaal en verdedigden ze het clubhuis en zijn bezittingen met passie. Het is belangrijk te benadrukken hoe lang die aanloopperiode van De Mussen heeft geduurd. De leider sprak later over een aantal jaar voordat hij eindelijk hun vertrouwen had gewonnen. Pas toen kozen de bewoners zijn kant en lieten ze hem toe in hun leven. Een kanttekening is hier op zijn plaats, want deze jongens waren niet representatief voor de hele Schilderswijk, maar vormden een specifieke categorie: die van de armste bewoners. Meester de Bruin gaf zijn clubhuis de naam 'De Mussen', omdat zijn jongens zich, net als de vogels, tevreden moesten stellen met de broodkruimels die andere Hage-naars achterlieten. Zijn positie als insider gaf hem de kans van binnenuit de opvattingen van zijn bezoekers te verwoorden. Wat had hij te zeggen over de houding van zijn Mussen inzake criminaliteit?

De jongens van De Bruin

In de wereld die De Bruin beschreef, was het niet ongewoon dat iemand zijn inkomen op alternatieve wijze verwierf. Sterker nog, de jongens die iets gestolen hadden, deelden de buit met plezier uit in het clubhuis. Het was een geaccepteerde weg naar populariteit. Ze kwamen vaak binnen met hun zakken vol gestolen goed: *De een heeft wat gejat bij de vooze (groenteboer, DKK), een ander heeft een zakje lekkers en een derde sigaretten en lucifers, waardoor ze bij alle jongens geliefd zijn.*⁵⁴ Het begon volgens De Bruin vaak met kleine vergrijpen, zoals een krentenbol uit de bakkerij of wat appels die uit een kraam waren 'gevallen'. Een volgende stap was het stelen van een fiets of een 'kraak zetten'. Een veel voorkomend verschijnsel was ook het 'op lef drinken'. Een groep jongens ging dan een kroeg binnen en bestelde achter elkaar biertjes. Eén voor één vertrokken ze en als de laatste de rekening kreeg, weigerde hij voor de rest te betalen. Als de barman of de kroegmadam daar vervolgens iets van zei, stonden ze met vijf man klaar om het gevecht aan te gaan.⁵⁵

In een stuk uit 1935 schreef De Bruin dat de jongens in de buurt zich sterk spiegelde aan misdadigers uit films en aan nieuwsberichten. Ze noemden hun bendes naar helden uit westernfilms, zoals de ‘Zwarte hand’ of de ‘bende van Locatelli’ voor een groep die uit de buurt van het Lamgroen kwam, net buiten de Schilderswijk. Al Capone was in deze jaren een bekende naam in de buurt; de jongens van het clubhuis hadden grote bewondering voor deze ‘geklofte jongen’.⁵⁶ Maar ook binnenlandse misdadigers konden uitgroeien tot rolmodellen. In 1935 werd in Oss een netwerk van misdadigers ontdekt, onder wie een aantal zeer jonge kinderen. Deze groep zou allerlei misdaden hebben begaan, variërend van inbraak tot moord. Ouders uit Oss zouden hun kinderen zelf op rooftocht hebben gestuurd. De zaak kreeg veel aandacht in de pers, onder meer in het Haagse dagblad *Het Vaderland*.⁵⁷ De jongens van De Mussen vonden deze verhalen geweldig en spiegelde zich aan de ‘helden’ uit Oss. Ze hadden elkaar bijnamen gegeven van de criminelen uit de berichten, zoals Toon de Soep en Flip De Kruik.⁵⁸ Er bestond volgens De Bruin een enorme verheerlijking van geweld en diefstal onder zijn jongens, en van degenen die zich hieraan schuldig maakten: *Spreken zij daarover, dan trilt de hartstocht en dan staan wij versteld over de nauwkeurigheid waarmee zij vertellen, uitvoerig, sentimenteel, voorgelicht door een pers, die tot in de kleinste bijzonderheden moord, roof en meer van dat fraais uiteen rafelt.*⁵⁹

Ook in de armoedige omstandigheden van de buurt waar zij leefden, waren criminelen de helden van jongens. Zij waren immers het meest succesvol. Vaak stonden ze aan het hoofd van een bende die op rooftocht ging door Den Haag. De groepen zwierven door de binnenstad, waar ze hun werkterrein vonden in de grote warenhuizen en op marktterreinen. Eén jongen kroop achterop een vrachtwagen, gooide de buit eraf en de anderen vonden die toevallig op straat. Of de zakken van hun jas waren opengesneden, ze staken hun handen erdoor en gebruikten de balein van een paraplu om de waren van de kraam af te wippen. De anderen vonden die dan zogenaamd. Volgens De Bruin werden zo grote voorraden gestolen.⁶⁰ Hoe beperkt hun schuldbesef was, zag de clubhuisleider ook: *Kerstmis was in aantocht. Wij bespraken met een aantal jongens, dat ook wij ons Kersfeest wilden vieren. En ziet, op een markttag komt een groep jongens binnen. Eén vraagt om wat stilte, de rest volgt doodernstig, allen met een brandende kaars in de hand, terwijl zij zingen: ‘Vrede op aarde.’ De pakken kaarsen komen te voorschijn: ‘Voor de kersemus, meester.’ Het spreekt vanzelf, dat wij met twee leden van de bende de kaarsen terugbrachten naar den armen marktkoopman.*⁶¹ Het gemak waarmee de jongens stalen, kwam ook aan het licht tijdens een kampeerpartij in Maarn. Het was 1935 en bij de boer aangekomen stalen ze direct een grote verzameling onrijpe appels, die ze vervolgens trots aan hun Meester lieten zien. Kort daarop stalen ze in Maarn een doos bonbons uit een winkel.⁶² Het jaar daarvoor had De Bruin voor het eerst gesproken over het gebrek aan inzicht in ‘mijn en dijn’, dat ervoor zorgde dat veel jongens gemakkelijk stalen om aan spullen te komen. In latere decennia zou hij nog vaak wijzen op deze kenmerkende eigenschap

van bewoners uit de buurt van het clubhuis. De jongens hechtten duidelijk maar weinig waarde aan andermans bezit. In een boekje dat hij in 1939 schreef om het grote publiek meer bekend te maken met deze jeugd, benadrukte hij dat ze op jonge leeftijd zonder wroeging stalen: *Hun dadenrijk spel met de misdaad is er één zonder schuldbesef*.⁶³ De jongens die hier het meest succesvol in waren, oefenden volgens De Bruin een grote aantrekkingskracht uit op andere jongens in de wijk.

Naast de populariteit van jongens die diefstallen pleegden, vormde de sterke groepsdruk een belangrijk element in de makkelijke manier waarop men met diefstal omging. De dominantie van de bendeleiders liet zich sterk gelden in de wijk: een groep jongens kwam het clubhuis binnen, met als enige doel om chaos te veroorzaken op de zalen. Zij waren totaal onaanspreekbaar, totdat hun leider op zijn vingers floot en de hele groep lachend weer vertrok. Deze groepen kenden een duidelijke hiërarchie. De leider bleef op de achtergrond of was een bravouremaker met een grote mond. De andere jongens moesten zich wel aansluiten: *Wee dengene uit de 'griebus' die zich buiten de groep hield. Die had het hard*.⁶⁴ Keer op keer schreef De Bruin dat zijn beginjaren in het teken hadden gestaan van het uiteenrukken van deze groepsverbanden. Het lukte uiteindelijk pas nadat hij het fysieke gevecht met ze was aangegaan. Theo (1930) herinnerde zich nog hoe sterk die groepsbanden destijds waren. Hij woonde in de Jacob Catsstraat, op een steenworp afstand van het clubhuis, maar in de Mussen kwam hij niet. In de ogen van zijn ouders zaten daar alleen maar dieven, die alles meenamen wat ze maar te pakken konden krijgen. Hij waakte er wel voor met hen in aanraking te komen: *Nou, daar nam je automatisch afstand van. Want als je daar eenmaal bij betrokken raakte moest je naar ze luisteren, dan moest je doen wat hun doen*.⁶⁵

Door de vrij brede acceptatie van diefstal bestond er ook een uitgebreid en welbekend netwerk voor het verhandelen van gestolen spullen: *Zij weten beter dan de politie, wanneer Witte Jan een kraakie heeft gezet en zij zijn al jong vertrouwd met de praktijken van pooiers, souteneurs en bikkers*.⁶⁶ De Bruin merkte op dat in het 'schijnbaar onschuldige koffiehuis' jassen, geld en fietsen werden vergokt en verhandeld.⁶⁷ Aangezien een groot deel van de jongens als venter of koopman werkte, was er altijd wel iemand die het gestolen goed wilde hebben. Zelfs thuis konden zij volgens de clubhuisleider terecht. Jongens stonden vaak onder invloed van een 'misdadige leider', die hen voorging in het stelen van bijvoorbeeld lood, zink en andere bruikbare materialen uit huizen (zoals ze ook in het clubhuis deden in de winter van 1937): *De spanten, kozijnen en deuren zijn door kinderhanden weggesleept en door ouders verstookt*.⁶⁸ De samenwerking tussen ouders en kinderen, zoals te lezen viel in de processen-verbaal en waarvan onduidelijk was in hoeverre deze gemeengoed was, herkende De Bruin in zijn observaties van de buurt.

Hij schreef dat de familie diefstal in het algemeen niet afkeurde. Zoals die keer dat er een zaag was gestolen en hij bijna zeker wist wie de dader was: *Er was eens een zaag gestolen. De leider van de afdeling vermoedde, dat W dit had gedaan. Na sluiting van het*

Clubhuis, 's avonds om tien uur, gaan wij naar de ouders van W. We mogen binnenkomen. Een stel kinderen ligt op de grond te slapen. We vertellen onze vermoedens. De vader zegt echter bij voorbaat, 'o nee, dat doet mijn jongen niet.' hij roept echter toch de jongen, die in een andere kamer ligt te slapen. De jongen weet nergens van, hij heeft geen zaag gehad. Wij dringen aan. O? Bedoelt u dat ding! O, die heb ik in de keuken neergegoid. Wij krijgen het 'ding' terug. Vader en Moeder beginnen uit te pakken: 'Maak ie daar zou zoo'n capsones over! Je mot niet denken, dat W. een dief is.' Wij achten het wenschelijk, hier weg te gaan.⁶⁹ In dit geval bagatelliseerden de ouders de diefstal, maar vaak gingen ze nog een stap verder. Volgens De Bruin hadden ouders nauwelijks belangstelling voor een jongen totdat hij twaalf jaar was, en geld kon gaan verdienen voor het gezin. Het gebrek aan belangstelling blijkt ook uit het amateuristische onderzoekje dat hij hield, toen hij tien jongens vroeg naar hun verjaardag. Slechts drie wisten een datum te noemen.⁷⁰ De jongens zelf wilden overigens ook graag werken, omdat er voor hen – na afdracht van het kostgeld – meestal wel iets overbleef om te besteden aan de dancing. Wanneer een jongen buiten zijn schuld om werkloos werd, kenden de ouders geen begrip: *Zoodra de jongen ophoudt geld thuis te brengen, groeien de conflicten. Grenzeloos onredelijk worden dan de ouders, voor hun bestaan geen economische oorzaken; in hun beperkten gezichtskring is het de jongen, die lui en slecht is.*⁷¹ Voor zo'n jongen was het dan zeer verleidelijk om uit stelen te gaan, want het maakte de ouders niet uit hoe hij aan zijn geld kwam, als hij maar iets binnenbracht. De ervaring leerde De Bruin dat ouders dikwijls profiteerden van de misdaad van hun kind.⁷²

Deze ervaringen van de leider van clubhuis De Mussen moeten met enige voorzichtigheid worden gewogen. De gemakkelijke omgang met diefstal en heling vormde een vast onderdeel in de verhalen van De Bruin, en komt op veel punten overeen met de analyse van de eerdergenoemde politiegegevens. Eigendommen van buitenstaanders waren geaccepteerde doelwitten en bewoners gaven elkaar niet aan. Het ging hier echter wel om een beperkt deel van de Schilderswijk. We mogen niet vergeten dat de bezoekers van clubhuis De Mussen door veel wijkbewoners met de nek werden aangekeken. Ook de fietsdiefven opereerden in een beperkt gebied. Bovendien konden er binnen een straat verschillende normen bestaan, zoals bleek in het geval van de huiseigenaar die het ongunstige zaakje in zijn woningen in de Kemperstraat aangaf. We weten dat de heterogeniteit van de bewoners groot was, maar zijn niet over alle categorieën ingezetenen even goed geïnformeerd. De geschiedenis van Koen Teeman is illustratief in dit verband. Hij hoorde bij de eerste lichte jongens die in het clubhuis van De Bruin over de vloer kwam. Woonachtig in de Kemperstraat, waar ook de fietsdiefven gedeeltelijk verbleven, ontwikkelde hij zich in de loop van de jaren van leider van een criminele bende tot portier van De Mussen. Hij was een voorbeeld voor de 'levenlozen', schreef De Bruin.⁷³ In 1934 had hij een vrouw en een kind, en leefde hij van de steun. In een brief van Maatschappelijk Hulpbetoon boog men zich over zijn verzoek om meer steun, want hij ontving f 9,30 per week voor hem, zijn vrouw

en hun jonge kind. De steun werd na het verzoek tot f 10,00 verhoogd, maar nog steeds was dit een klein bedrag vergeleken met wat zijn burens een aantal jaar later met het verkopen van gestolen fietsen verdienden. In deze omstandigheden moet het hem niet licht zijn gevallen op het rechte pad te blijven. Toch koos Koen Teeman er in 1937 voor om in Deventer voor drie dagen per week te gaan werken tegen een salaris van 15 gulden, in plaats van de f 11,50 per week die hij toen aan steun ontving. De Bruin noemde hem als voorbeeld tegenover alle buurtbewoners die volgens hem te makkelijk een uitkering accepteerden: *Hij, die geboren en getogen was in Den Haag, maar Deventer verkoos, omdat het steuntrekken knaagde aan de Heiligheid van het Leven.*⁷⁴ Het voorbeeld van Koen Teeman is vooral zo bijzonder, omdat zijn verhaal voorkomt zowel in de correspondentie van de gemeentelijke dienst als in de teksten van Jacob de Bruin. Maar het is ook een opmerkelijk verhaal omdat hij binnen zijn buurtje een uitzondering zou hebben gevormd. Hij koos, in tegenstelling tot veel buurtgenoten, niet voor een leven waarin een uitkering en kleine criminaliteit hand in hand gingen. Hij ging in tegen de gevestigde normen in zijn leefomgeving.

Besluit

Het oude deel van de Schilderswijk toonde tijdens het interbellum een relatieve concentratie van verdachten, vergelijkbaar met delen van het centrum. Het relaas over de fietsdieven toont een buurt waar weliswaar niet iedereen actief bijdroeg aan diefstal of heling, maar waar deze praktijken toch relatief openbaar konden plaatsvinden en zonder dat iemand de politie inschakelde. Binnen de muren van clubhuis De Mussen was het voor directeur De Bruin duidelijk: de jongens en hun ouders kenden geen schaamte als het ging om diefstal en heling. Het was eerder een geaccepteerde manier om populariteit te verkrijgen. De sabotage van zijn clubhuis en de diefstal uit de gasmeters versterken dit beeld van een bewonersgroep voor wie het bezit van buitenstaanders niet heilig was. In bepaalde delen stelden bewoners die zich schuldig maakten aan diefstal, heling en andere kleine criminaliteit blijkaar de norm. Zij waren populair onder de jongeren, en volwassenen deden eraan mee of profiteerden ervan. Ze verzetten zich er in ieder geval niet tegen.

In een aantal straten en hofjes speelden de jongens van clubhuis De Mussen en hun ouders een dominante rol en zullen gezinnen die andere opvattingen hadden zich zoveel als mogelijk hebben geïsoleerd van de straat. De stelling van de socioloog Julius Wilson dat in buurten waar diefstal vaak voorkomt de norm op een gegeven moment kan verschuiven, lijkt voor de Schilderswijk in deze periode te zijn opgegaan, maar dan wel op een beperkte schaal. In het grootste deel van de wijk keek men neer op de bezoekers van clubhuis De Mussen, en mochten kinderen niet omgaan met de 'schooiers' uit die straten. Binnen de armste straten en

hofjes kwam deze houding ook voor, maar ging het om uitzonderingen. Het was waarschijnlijk niet voor niets dat de dochter van een lokale fabrikseigenaar niet mocht omgaan met de arme kinderen in de Rijswijksestraat, en dat zij zeker niet bij clubhuis De Mussen naar binnen mocht.⁷⁵ Kinderen van winkeliers mochten meestal niet omgaan met echt arme kinderen, en hun ouders lieten hen evenmin naar het roemruchte clubhuis gaan. De openlijke manier van het bedrijven van diefstal en heling, en de vrijheid die daders blijkbaar voelden in deze buurten, wijst erop dat zij er de toon zetten. Bewoners die er andere opvattingen op na hielden, moesten hun best doen zich te distantiëren van het dominante buurtleven. De afwijzing van de buitenwereld vormde een belangrijke factor in de omgang met criminaliteit en de sterke sociale controle kon bewoners tot een bepaald gedragspatroon dwingen. Of dat ook gold voor de onderlinge omgang en de houding tegenover instituties, valt nog te bezien.

5 Privaat, publiek en de buitenwereld

Vrijwel alle studies die de volksbuurt als onderwerp hebben, noemen het intensieve buurtgebruik van de bewoners als één van de belangrijkste kenmerken.¹ In de oude volksbuurten zouden burens elkaar kennen, bij elkaar over de vloer komen en samen op straat zitten. Hierin onderscheidde de volksbuurt zich van de wijken die meer aansluiting zochten bij de dominante samenleving, waar het gezinsleven veel meer centraal stond. De ervaringen van de leider van clubhuis De Mussen strookten met dit beeld.² Het straatleven dat De Bruin beschreef, ging echter niet voor de hele Schilderswijk op. Het was slechts één van de scheidslijnen op grond waarvan bewoners zelf hun wijk indeelden. We zullen zien, dat de onderlinge verhoudingen tussen bewoners te maken hadden met de mate waarin zij aansluiting zochten bij de burgerlijke maatschappij. Instituties die deze maatschappij vertegenwoordigden, zoals de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij en de kerk, hadden in de wijk dan ook wisselend succes.

5.1 Burencontact in drie vormen

Een belangrijk aspect van de zogenoemde civilisatie van de arbeider was de centrale rol die het gezinsleven hoorde te spelen. Het sociale leven diende zich voor de moderne arbeider niet in de boezem van de buurt af te spelen, maar binnen de 'gezelligheid' van het gezin. Toen het loon van de arbeider omhoog ging en het voor de vrouw financieel mogelijk werd om thuis te blijven, kwam de huiselijkheid als ideaal voor steeds meer gezinnen binnen hun bereik te liggen.³ Een belangrijke rol in de totstandkoming van deze norm hadden de vele sociale en politieke groeperingen, die door hun 'beschavingsarbeid' het huiselijke ideaal tot in bijna alle hoeken van de arbeiderswijken verbreidden. Zo hoorde het contact met burens vooral functioneel te zijn. Dit proces voltrok zich ook in Engeland, waar buurtcontacten volgens de historicus Standish Meacham vooral werden gezien als potentieel conflictueus: *Isolation - keeping oneself to oneself - was the surest way to avoid trouble. Acquaintance was seldom allowed to lead to the kind of intimacy that bred quarrels.*⁴ In

de Schilderswijk lag dat zeker niet voor iedereen hetzelfde. Uit de interviews valt op te maken dat er tijdens het interbellum drie vormen van buurtcontact bestonden, op basis waarvan valt te beoordelen op welke sport van de sociale ladder het specifieke gezin en de straat als geheel stond.

De eerste vorm van contact kwam destijds uitsluitend voor in de netste delen van de wijk, waar de bewoners zich sterk verbonden voelden met de idealen van het moderne arbeidersleven. Dit hield in dat burens geen contact met elkaar hadden in de publieke ruimte, maar dat er wel heel specifieke vriendschappen bestonden tussen burens die ook bij elkaar op bezoek kwamen. Publieke reputaties waren hier niet langer belangrijk. Ad (1916) groeide in de jaren twintig in de Honthorststraat op, en herinnerde zich de namen en beroepen van de gezinnen die om hem heen woonden: de burens en de overburens. Als kind kwam hij wel over de vloer bij buurtkinderen, maar voor zijn ouders gold dit niet: *Nee. Ik heb niet zo het idee dat mijn ouders zoveel contacten hadden in de buurt, met de mensen rondom ons heen.*⁵ Zijn ouders kwamen nooit binnen bij één van de burens, en ook op straat zag hij hen zelden staan praten. Er was alleen contact met de familie Van Schie, die een stuk verder in de straat woonden. Met hen stonden de ouders van Ad op vriendschappelijke voet. Ze legden regelmatig bij één van hen thuis een kaartje. Maar afgezien van deze vriendschapsband bestond er vrijwel geen burenscontact. Op straat zitten deden zijn ouders pertinent niet. Dat gold ook voor Albert (1919), die nooit bij de bovenburens binnenkwam en er ook geen vriendschappelijk contact mee had. Omdat zijn ouders een winkel hadden, kende hij wel veel klanten uit de buurt, maar een frequent contact met directe burens in de vorm van visites of gezamenlijk op de stoep zitten, gebeurde volgens hem niet. Ook in zijn geval waren de contacten van zijn ouders niet gerelateerd aan de buurt. Ze waren wel bevriend met een stel dat even hoog op de sociale ladder stond als zij. Met hen kaartten ze regelmatig. In de vooroorlogse jaren vormde het deel voorbij de Vaillantlaan, waar beide mannen hun jeugd doorbrachten, ook in dit opzicht een keurige arbeiderswijk.

De ouders van Gerrit (1922), die eveneens in het netste deel van de wijk woonden, hadden ook alleen contact met een beperkt aantal burens: *Jawel, ze gingen wel met burens om, maar niet in en uit lopen bij elkaar. Dat was niet zo de gewoonte in die tijd. Er waren een paar mensen die wel eens over de vloer kwamen en daar gingen we ook wel eens een kopje koffie drinken. Maar daar bleef het dan ook bij.*⁶ De Heemstraat vormde de grens tussen de Schilderswijk en Transvaalwijk, in de vooroorlogse periode een nette arbeiderswijk met huizen van woningbouwverenigingen. Hier woonde Ria (1930), in haar herinnering op een mentaal grote afstand van de Schilderswijk: *Het was schoner, maar afstandelijk. We kenden de mensen uit de wijk niet, we kenden nauwelijks onze burens. We hebben daar heel lang gewoond en ik geloof dat we vier gezinnen kenden. Voor de rest kenden we niemand. We hebben wel op straat gespeeld maar dat waren de kinderen uit die gezinnen. Voor de rest wisten we niet hoe ze heetten. Je had verder geen contact met de wijk.*⁷ Wat opvalt aan deze

herinneringen is dat het contact met buren in de publieke ruimte minimaal was, maar dat bewoners wel een aantal zorgvuldig uitgezochte contacten hadden bij wie ze daadwerkelijk op bezoek gingen. Deze contacten waren vriendschappelijk van aard en geen onderdeel van een buurtleven. In de netste delen van de wijk had men dus niet zozeer contact met de buren, maar met bevriende stellen die toevallig in de buurt woonden. Bewoners zaten niet met elkaar op straat, er werden geen buurtfeesten gehouden en huisvrouwen hingen niet leunend op een kussen uit de ramen. Normafwijkend gedrag werd niet collectief bestraft, waardoor bijvoorbeeld prostituees zich hier veiliger voelden dan in andere delen van de wijk, zoals we eerder hebben gezien.

Een tweede vorm van burencontact dat in de Schilderswijk voorkwam, vertoonde een omgekeerd patroon. Met buren die nooit bij elkaar over de vloer kwamen, maar wel veel contact hadden op straat. Volgens Martha (1922) had deze instelling een duidelijke achtergrond. Haar ouders hadden in de jaren twintig in de Faber van Riemsdijckstraat gewoond, een zeer arm straatje in het oudste deel van de wijk. Hier woonden zij met meerdere gezinnen in één woning: elk gezin een eigen kamer. Het was onvermijdelijk dat de kinderen van die gezinnen constant bij elkaar naar binnen liepen, met als gevolg dat conflicten over opvoeding en huishouden, roddel en achterklap tot de orde van de dag behoorden. Jaren later nog werd hier in het gezin van Martha over gepraat. Toen zij konden verhuizen naar de Teniersstraat, in een netter deel van de wijk, lieten de ouders dan ook met opluchting dit publieke leven achter zich. Tijdens de oorlog, toen het gezin was opgeschoven richting Transvaalwijk, kwam er eens een buurvrouw langs die voorstelde dat ze bij elkaar moesten gaan zitten om elektriciteit uit te sparen. In de herinnering van Martha antwoordde haar vader als volgt: 'Ja, buur, dat is leuk, maar je weet waar dat op uitdraait: kwebbelen, kwebbelen, en dan zijn die dik, en dan die dik.' En die vrouw zei: 'Dat hoeft toch niet?' Maar ze zat een halfuur, en ze had de hele buurt al besproken. En toen zei mijn vader: 'Kijk, dat bedoel ik nou, daar hou ik niet van'.⁸ Ontsnapt aan het gedwongen sociale leven in de hofjes wilden haar ouders de contacten met buren op een afstand houden. In haar herinnering onderhield men wel contact met elkaar op straat, maar dat bleef beperkt tot een gesprek in het voorbijgaan. Andere buren in de straat hadden meer contact met elkaar, maar ook dat ging niet tot voorbij de voordeur. Zo woonde Leo (1922) in dezelfde periode ook in de Teniersstraat, en voor hem en zijn moeder was de straat de plek waar de buren elkaar ontmoetten: *De mensen leefde toen, veel meer dan nu, met elkaar buiten, mekaar ontmoeten en dergelijke.*⁹ De Teniersstraat was in de jaren dertig een straat met een gemengde bevolking, van zeer arme hofjesbewoners tot redelijk welvarende arbeiders met een vaste betrekking. Hoewel er op straat contact was tussen de buren, ging dit volgens Martha niet zover dat men ook daadwerkelijk met elkaar op straat zat: *Nee, in die tijd deden ze dat ook niet, het was heel gek, ook voor ons heel gek, dat mensen op straat zaten. Dat deden ze voor de oorlog ook niet.*¹⁰ Ook voor Leo vormde op straat zitten met zijn buren een grens. De

straat vormde het toneel van sociale contacten tussen buren, maar hieraan waren wel scherpe voorwaarden bonden.

Binnen deze categorie lijken er wel gradaties te hebben bestaan. Eind jaren dertig woonde Carol (1931) in de Terwestenstraat, in hetzelfde buurtje als waar Ad tien jaar daarvoor woonde. Bij hem in de straat ging het contact verder, al kwam men niet bij elkaar binnen: *Nee, dat niet. Dat hoefde ook niet. Gewoon een praatje buiten. Die vrouwen buiten, zaten ze voor het raam. Of ze hingen uit het raam en maakte zo een praatje. Want je had van die schuiframen, en wij hadden bijvoorbeeld aan de overkant iemand en die hing altijd uit het raam. En die kletste dan met iedereen. Dat ging zo.*¹¹ Bij Carol bestond er een actief sociaal leven buitenshuis. Buren zaten op straat voor hun huis en huisvrouwen hingen uit het raam om deel te nemen aan de gesprekken. Ook bij Annie (1931) in de Stortenbekerstraat, een naar eigen zeggen ‘gemiddelde arbeidersstraat,’ kwamen buren niet bij elkaar over de vloer, maar bestond er wel een levendig contact op straat: *We speelden nog wel eens buiten ook, we zaten gewoon buiten op de stoep, en dergelijke. Zaten we gewoon te praten; die mannen zaten daar, en die vrouwen zaten daar. Te kletsen en dergelijke.*¹² Dit innige contact bleef echter beperkt tot de buren en de overburen. Straatgenoten buiten dit kleine kringetje waren volgens haar bekende gezichten, maar geen gespreksgenoten. Er bestond een verschil tussen delen van de wijk, maar er was ook een sterke ontwikkeling in de tijd. Kinderen die tien jaar eerder in een soortgelijke straat woonden, konden zich nog niet voorstellen dat buren samen op straat zaten. Rond 1940 was dat opeens normaal geworden. Er lijkt een gradatie te hebben bestaan binnen deze categorie van burencontact: met straten waar men echt met elkaar buiten zat, en straten waar vrouwen en mannen weliswaar in de publieke ruimte contact hadden, maar zich beperkten tot een gesprek in het voorbijgaan.

In deze tweede vorm van burencontact roddelden bewoners op straat en controleerden en verdedigden ze publieke reputaties.¹³ Juist omdat alles over de tongging, was het voor bewoners – vooral vrouwen, die meer gebruik maakten van de openbare ruimte dan mannen – van het grootste belang om zich aan de publieke normen te houden. Dit betekende dat het voor vrouwen weliswaar geaccepteerd was om op straat te praten, maar dat dit wel aan regels was gebonden. Ook de Britse historica Melanie Tebbutt wees erop dat er speciaal afgebakende momenten en locaties waren voor het hebben van contact. Zo was het uitkloppen van de mat of het poetsen van de bel een uitgelezen gelegenheid om, zonder de reputatie van slechte huisvrouw te verkrijgen, uitgebreid met de buren te praten. Een nette huisvrouw werd immers verondersteld altijd druk te zijn en geen tijd te hebben om urenlang met de buren te kletsen. Het was een groot verschil of buurvrouwen even kort met elkaar praatten terwijl ze in de voordeur stonden, of dat ze echt met elkaar op de vensterbanken van een woning zaten. Dit precaire verschil illustreerde Tebbutt met behulp van een typetje van een Britse komiek, die een ijverige huisvrouw speelde die altijd met dezelfde woorden bij de buren binnenviel:

*I won't take me coat off, I'm not stopping.*¹⁴ Wat in de ene straat kon, hoefde niet normaal te zijn in een andere straat. Maar in alle straten handhaafden bewoners deze publieke norm, die min of meer gelijk opging met die van de dominante burgerlijke samenleving. Prostitutie kwam hier dan ook zo goed als niet voor. De druk van de collectieve afwijzing was waarschijnlijk zo groot, dat het voor een prostituee prettiger was om uit te wijken naar ofwel een buurt waar prostitutie niet werd afgevoerd ofwel naar een buurt waar bewoners elkaar niet openlijk de maat namen. Beide varianten waren tijdens het interbellum voorhanden in de Schilderswijk.

De derde variant van burenccontact hield in dat er zowel op straat voortdurend contact was tussen burens, maar dat men ook veel bij elkaar over de vloer kwam. Deze vorm kwam uitsluitend voor in de hofjes en smalle straatjes waar clubhuis De Mussen haar bezoekers uit betrok. De Bruin schreef regelmatig over de gewoonte van vrouwen om de dag in elkaars huizen door te brengen onder het genot van een kop koffie: *Vooraf de vrouwen zijn ingesteld op alle nieuwtjes, want 's morgens en 's middags moet er stof tot praten zijn bij het bakkie 'troost', dat in groote hoeveelheden gedronken wordt bij het Nieuwsblad, 'Zwarte Ka' of een andere buurvrouw.*¹⁵ Als het weer het toeliet, stonden de vrouwen in groepjes op straat nieuwtjes uit te wisselen. Toen het clubhuis net in de Schilderswijk was gevestigd, kreeg De Bruin veel negatieve reacties van deze clubjes. Ze moesten hem altijd hebben: *Een prettige tocht naar de griebus was het echter niet, vooral niet – en wanneer was dat nu eens niet het geval, ik geloof dat ik het altijd slecht trof – als ze in flinke groepen voor hun huisjes stonden te wouwelen.*¹⁶

De straat vormde een publieke huiskamer en de woning enkel een slaapplek van de bewoners. Dit is ook het beeld dat Catootje (1934) en Lowie (1930) schetsen, die beiden opgroeiden in de Rijswijksestraat – waar het clubhuis was gevestigd. De moeder van Catootje zat met grote regelmaat met een groep buurvrouwen bij één van hen koffie te drinken: *En dat was natuurlijk altijd koffie drinken bij elkaar. Je wist alles van elkaar. En je baalde ook wel eens hoor, dat het teveel werd, want dat krijg je natuurlijk ook. Maar ja, dat ging zo, en dan kwamen ze: 'oehooel', en dan stonden ze weer voor je deur. Dus je verveelde je nooit.*¹⁷ De mannen uit de straat zaten niet in elkaars woning, maar gebruikten het café als ontmoetingsplek. Het gezinsleven was hier in veel gevallen afwezig. Maar als de vader van Catootje eindelijk thuiskwam en hij de groep buurvrouwen in zijn kleine woning aantrof, kon hij flink kwaad worden: *Mijn vader heeft wel eens al die vrouwen d'r uit gegooit. Had ie gelijk aan, in de keuken zaten 's morgens soms zes vrouwen. Dan deed ze niks, en zaten ze maar te praten. Nou, dan werd ie boos.*¹⁸ Deze praktijk lijkt voornamelijk te zijn voorgekomen in de allerarmste hofjes, waar de klein behuisde bewoners grote gezinnen moesten runnen. Hier leefden de mensen met elkaar; de straat had de functie van huiskamer voor de bewoners. In de doorgaande straten in dit deel van de Schilderswijk en in de buurtjes die meer richting Vaillantlaan lagen, kwam deze gemeenschappelijkheid tijdens het interbellum vrijwel niet voor. Het algemene klimaat beschreef De Bruin als volgt: *De hulp van derde, die er in slaagt hen naar een betere woonwijk te doen verhuizen (wat bijna altijd een*

gunstige invloed heeft) wordt moeilijk aanvaard. Zij voelen zich de misdeelden, de verachten, die met elkander zich veilig voelen in hun buurtje. Er is geen hoop, geen vertrouwen in het leven en ze zijn verbitterd tegen alles.¹⁹ Deze manier van samenleven is recentelijk nog beschreven door Philip Snijder in de autobiografische roman over zijn jeugd op het Amsterdamse Bickerseiland in de jaren zestig.²⁰

In deze delen van de wijk konden contacten vrij snel overgaan in conflicten. Fysiek geweld hoorde erbij in de kleine straatjes, anders dan in het gros van de wijk in de jaren dertig. Niet alleen jongens vochten hier conflicten uit, ook in gezinnen en tussen burens werd veel gevochten. De Bruin had al gemerkt dat fysiek geweld niet geschuwd werd, door kinderen noch door ouders. De vader zou zich gedragen als een 'seksueel despoot die regeerde met de vuisten'. In zijn beginjaren, maar ook later nog wel, moest de clubhuisleider zich geregeld verdedigen tegen aanvallen van mannen uit de buurt. Het lijkt erop dat geweld ook onder vrouwen een vrij normaal fenomeen was. Het boekje dat De Bruin schreef over de situatie in de 'griebus' begint met een relaas over een dronken man, die al liedjes zingend door de straat waggelt. Een groep huisvrouwen slaat dit schouwspel gade totdat één van hen het genoeg vindt, en de dronken man een aantal klappen verkoopt.²¹ Ook de jongens gingen direct in de vechthouding staan, en sloegen elkaar eerst een bloedneus voordat er gepraat werd.²² In één voorval dat De Bruin beschreef had een jochie een houten wagentje – door hemzelf gemaakt – meegekregen van het clubhuis. Hij speelde ermee en laadde het vol met spullen uit de asbak (vuilnisbak) van één van de buurvrouwen in zijn straat. De vrouw stormde haar huis uit, woedend op de jongen 'die mit z'n poote van haar spulle af most blijve'.²³ Alle vrouwen in het steegje bemoeiden zich ermee. De vrouw kwam verhaal bij hem halen en beschuldigde De Bruin ervan dat hij 'het tuig van die Slome' voortrok. Dit keer kwam het niet tot vechten, maar andere keren liep het wel degelijk uit de hand.

Deze anekdote symboliseert de strijd om de schaarse middelen in de straatjes, maar geeft ook een idee van de manier waarop meningsverschillen werden geuit en opgelost. Publiek geweld was een communicatiemiddel dat bewoners inzetten om geschillen op te lossen of de eigen reputatie veilig te stellen. De historicus Antoon Vrints heeft dit verschijnsel uitgebreid beschreven in zijn studie over publiek geweld in Antwerpse volksbuurten in de eerste helft van de twintigste eeuw:

Inzet van het geweld in de publieke sfeer in de Antwerpse buurten was veelal de aantasting van de reputatie, de naam die men genoot binnen de informele sociale netwerken, te voorkomen of weer ongedaan te maken. Het geregistreerde publieke geweld is dan ook buitengewoon expressief van karakter. Het vervulde immers een uitgesproken communicatieve functie: aan de hand van theatrale acties (performances) zonden de strijdende partijen betekenisvolle boodschappen uit naar het publiek, bestaande uit informele sociale netwerken.²⁴

Hoewel we voor deze periode maar weinig bronmateriaal hebben over de mate van publiek geweld in de Schilderswijk, lijkt het erop dat enkel de armste stukken

– een minderheid tijdens het interbellum – onder de definitie van Vrints vielen. Volgens hem hielden alleen de echt ‘burgerlijke straten’, die weinig meer met de volksbuurt te maken hadden, zich verre van dit publieke theater. In de Schilderswijk tijdens die periode kwam dit gedrag waarschijnlijk niet in het midden, en al helemaal niet in het linkerdeel van de wijk regelmatig voor. Daar domineerden de burgerlijke normen. De vechtpartijen in de arme buurtjes vormden misschien wel de ultieme vorm van burenccontact, waarbij een meningsverschil op straat onder het toezien oog van de burens werd uitgevochten. Privacy bestond niet. Het ging om straten die werelden op zich vormden, waar een buitenstaander niet zo gauw kwam.

In 1953 verscheen een studie van de socioloog Haveman, waarin hij het leven van geschoolde en ongeschoolde arbeiders vergeleek. Hij betoogde dat de leefwijze van arbeiders zonder opleiding sterk afweek van de norm, wat onder meer tot uiting kwam in het contact dat zij met de burens onderhielden:

Het contact met de burens is bijvoorbeeld van die aard, dat men de indruk krijgt dat een ‘buurtgezelligheid’ de plaats van de ‘huiselijke gezelligheid’ heeft ingenomen. Wanneer de burens op bezoek zijn, zijn zij als gezinsleden, voor wie men geen geheimen kent. De gezinnen, die in een buurt tezamen wonen, kennen elkaar volledig en er is geen onderscheid tussen de primaire gezins- en primaire buurtnormen. Gezinsopvoeding is in dit geval buurtopvoeding. Het gezin identificeert zich zo volstrekt met zijn omgeving, dat wanneer de kinderen op straat spelen, de ouders het gevoel hebben, dat zij thuis zijn.²⁵

Zijn studie kreeg veel kritiek te verduren, met name van de socioloog Jacques van Doorn, die in een boekje met de polemische titel *De proletarische achterhoede* de centrale stelling van Haveman aanviel. Hij weerlegde op tal van punten dat ongeschooldheid de oorzaak zou zijn van een bepaalde cultuur of blik op de buitenwereld. Zulke verschijnselen waren volgens hem eerder geografisch en sociaal-historisch van aard. Dit betekende niet dat het buurtleven zoals Haveman dit beschreef niet voorkwam. Er bestonden straten en buurten waar de privacy van het gezin nagenoeg afwezig was. Van Doorn maakte een onderscheid tussen drie typen arbeidersbuurten, die overeenkomen met de drie hiervóór beschreven vormen van buurtcontact. Arbeidersbuurten zouden begin jaren vijftig te verdelen zijn geweest in achterbuurten, volksbuurten en moderne arbeiderswijken. De eerste soort komt overeen met de laatste categorie die hier beschreven is, met de straat als huiskamer van meerdere gezinnen. In de achterbuurt ging een intensief buurtleven samen met een sterke afkeer van de buitenwereld; een aversie die wederzijds was, want vrijwel niemand wilde in een dergelijke buurt wonen. In de volksbuurt bestond ook een sterk gemeenschapsleven en hield men elkaar scherp in de gaten, maar de afkeer van de buitenwereld zou er minder zijn geweest. In de arbeiderswijk tenslotte waren de bewoners overwegend in loondienst en gericht op het eigen gezin. De drie categorieën vormden geen gescheiden werelden, maar liepen in werkelijkheid in elkaar over.²⁶

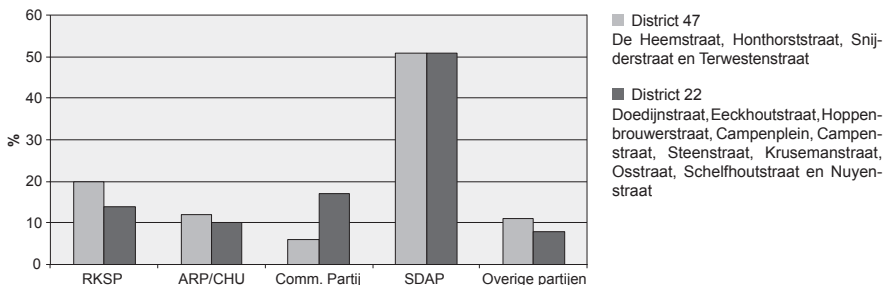
De indeling in drie soorten buurtleven wordt ook weerspiegeld in de omgang met prostitutie, die het meeste voorkwam in de armste buurten waar bewoners veel bij elkaar over de vloer kwamen en privacy bijna niet bestond. In het middelste gedeelte van de Schilderswijk, die in de definitie van Van Doorn als volksbuurt gold, woonden bijna geen hoeren. Een strikt burgerlijk normbesef ging hier samen met een strenge sociale controle. Bewoners die de normen met voeten traden, konden op de publieke afkeuring van de buurt rekenen, waardoor prostituees zich er liever niet vestigden. In het nieuwste deel van de wijk lag het aantal prostituees wel weer (relatief) hoog, wat erop wijst dat de sociale controle hier minder was. De situatie werd hier niet onhoudbaar wanneer een bewoner een afwijkend leven leidde.

Het kon ingewikkeld worden wanneer een bewoner zich tot de netste categorie rekende, terwijl hij in een straat woonde waar een andere variant domineerde. Dat was het geval bij Andre thuis (1931), die opgroeide in het stuk van de Hoefkade tussen de Rembrandtstraat en de Vaillantlaan. In zijn herinneringen ging het om een grensgebied, waar elke bewoner angstvallig zijn sociale positie probeerde veilig te stellen. De buurt viel in de jaren van zijn jeugd in de tweede categorie: de burens hadden op straat wel contact met elkaar, maar ze zetten geen stoeltjes buiten. De gesprekken vonden in het voorbijgaan plaats, dus men kwam niet bij elkaar over de vloer.²⁷ De vader van Andre was ambtenaar en zijn moeder vond dat ze beneden hun stand woonden. Zij hadden dan ook helemaal geen contact met de burens. Vader zocht het contact met collega's van zijn eigen stand: *Mijn vader die werkte in de Jan van Nassaustraats. Er kwamen collegae thuis, dat waren allemaal kerels met pakken en overhemden, al of niet met boordjes, en die hadden daar dan een bespreking of een vergadering. Eén keer in de maand hadden ze dan een feestje, de parket amusementsclub. De kamer werd leeggehaald, en dan werden er kaartavondjes gehouden. Dat maakte geen deel uit van die kant [de andere bewoners van de straat, DKK]. Rang en stand, die was er.*²⁸ De man distantieerde zich van het sociale leven in de buurt en richtte de blik naar buiten. Zijn werk en sociale leven waren niet gelieerd aan de buurt waar hij woonde. Met dat gedrag verschilde hij sterk van de manier waarop bewoners leefden in de kleine hofjes rond clubhuis De Mussen, waar alles dat van buiten kwam met argusogen werd bekeken. De blik op de buitenwereld was onlosmakelijk verbonden met de verschillende soorten buurtleven in de Schilderswijk tijdens het interbellum. Hoe vijandiger tegenover de buitenwereld, hoe meer de bewoners zich enkel op elkaar richtten.

5.2 De buitenwereld als vijand of bondgenoot

Een logisch gevolg van een negatieve opstelling tegenover de buitenwereld was de weigering deel uit te maken van een groter verband. Clubhuisleider De Bruin schreef dat de kerk en de vakbeweging geen enkele rol speelden in de buurt waar

FIG. 5.1 STEMVERDELING IN TWEE DISTRICTEN IN DE SCHILDERSWIJK BIJ DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN IN 1935

Bron: HGA, Archief Gemeentebestuur van gemeente 's-Gravenhage, 1851-1936, inv.nrs. 1691-1692.

hij werkte. Zelfs het communisme, waar hij zelf uit voortkwam, verwierf volgens hem maar mondjesmaat aanhang. Of bewoners actief waren in de politiek, de kerk of in andere verenigingen valt moeilijk te verifiëren. Wat de aanhang van politieke partijen betreft, verschaft de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 enig inzicht. Figuur 5.1 geeft de verdeling van de uitgebrachte stemmen weer in twee stemdistricten in de Schilderswijk. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), zijn protestantse tegenhangers (CHU en ARP) en de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) droegen het moderne 'arbeidersideaal' uit, met z'n nadruk op de normen van de middenklasse. De Communistische Partij (CPH) keerde zich juist af van de gevestigde orde en valt eerder als vroege protestpartij te typeren.²⁹

De verkiezingsuitslag in de twee wijkdelen laten een gemengd beeld zien. De Heemstraat, Honthorststraat, Snijderstraat en Terwestenstraat lagen in het nieuwe deel van de wijk, tegen Transvaal aan. De straten van district 22 lagen in het oude gedeelte, vlakbij clubhuis De Mussen. In dit arme buurtje werd meer op de communistische partij gestemd dan in het nieuwe deel, waar de steun aan de christelijke partijen groter was. De steun aan de SDAP was in beide buurtjes relatief gezien even groot. De eerste gedachte is dan ook dat in beide buurten de sociaaldemocratische ideologie in dezelfde vruchtbare grond viel. Een harde conclusie op basis van deze informatie is echter niet mogelijk. Ten eerste omdat er geen informatie bekend is over de bewoners die geen stem uitbrachten, een categorie die in de arme wijk wellicht aanzienlijk was. Ten tweede betekent een stem op de SDAP nog niet dat men ook de idealen en normen navolgde van deze partij, die zich als 'modern-georganiseerd' omschreef. Een notitie uit 1929 in het archief van de SDAP wijst in die richting. In de buurt van de Jan Steenstraat, het onderste stemdistrict in de figuur, bleek het in dat jaar bijna onmogelijk om vrijwilligers voor de partij te vinden. Vrijwel niemand had zich opgegeven voor het propagand-

dawerk. In de notitie vermeldde een partijlid dat in andere districten zonder veel moeite honderd mensen gevonden waren om een raambiljet op te plakken, terwijl in dit deel van de Schilderswijk maar zeven bewoners meededen.³⁰ Ook lidmaatschappen van bewoners in deze buurten betekenden nog niet, dat zij wisten waar de partij voor stond. Dit blijkt onder meer uit een opmerking in het jaarverslag van de partij uit 1926, waarin stond dat sommige nieuwe leden vaak maar korte tijd lid bleven: *Dit zijn meestal mensen, welke in een opwelling lid van onze partij zijn geworden. Deze mensen wisten niet voldoende van onze beginselen, zij waren ook meestal in de laagste contributieklassen aangeslagen.*³¹ Als men zo gemakkelijk lid werd, zal een stem op de SDAP waarschijnlijk niet veel betekend hebben voor de levenswijze en mentaliteit van de bewoners. In dat opzicht vormen stemuitslagen slechts een beperkt bruikbare bron.

Al even lastig is het om te bepalen in hoeverre de rooms-katholieke kerk bewoners wel wist te binden. De Bruin schreef dat dit voor zijn buurt niet het geval was. Wanneer we uitgaan van de volkstelling van 1947 beschouwde 37 procent van de bevolking in de armste buurt van de Schilderswijk zich toen als onkerkelijk. In het zogenoemde nette deel van de wijk was dat 31 procent, en voor Den Haag als geheel 27 procent.³² De onderzochte gebieden betroffen per deel meer dan 10.000 bewoners, waarbinnen waarschijnlijk een grote variëteit bestond. In figuur 5.2 is de situatie op kleinere schaal zichtbaar voor de jaren 1920 en 1939. De Hobbemastraat was een nette straat met veel winkels, terwijl de Kemperstraat in het arme deel lag – opnieuw vlakbij clubhuis De Mussen. Wat we zien, is dat de Kemperstraat in beide jaren een hoger percentage katholieken telde dan de Hobbemastraat. De onkerkelijkheid lag in die straat echter ook iets hoger. De statistische gegevens onderschrijven de veronderstelling dat bewoners in het arme deel vaker onkerkelijk waren dus maar ten dele.

Voor deze gegevens geldt overigens dezelfde kritiek als bij de verkiezingsuitslagen. Het is namelijk twijfelachtig of een registratie als katholiek, de grootste groep in 1947, een daadwerkelijke verbondenheid met de kerk garandeerde.³³ In de Rijswijksestraat ging niemand naar de kerk in de jaren dertig, herinnerde Lowie (1930) zich. Mensen die lid waren, bleven dat enkel voor de steun.³⁴ Deze opmerking vindt ondersteuning in een passage in het periodiek van De Mus-

FIG. 5.2 KERKELIJKHEID IN TWEE STRATEN IN DE SCHILDERSWIJK, IN 1920 EN 1939

	Rooms-katholiek		Onkerkelijk	
	1920	1939	1920	1939
Kemperstraat	46,9%	44,9%	9%	13,8%
Hobbemastraat	41,9%	41,6%	5,2%	9%

Bron: Maarten van Doorn, 'Haagse straatportretten', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1990) 195-229.

sen uit 1946, waarin te lezen valt dat de niet-kerkelijke buurtbewoners nog in lompen en vaak zonder schoenen op straat liepen.³⁵ De rooms-katholieke kerk probeerde zeker in de jaren dertig, maar ook na 1945, de armenzorg in ieder geval voor een deel nog in eigen handen te houden. Het lijkt erop dat dit in de Schilderswijk kon neerkomen op een substantiële bijdrage aan het gezinsinkomen.³⁶ Zo wist Gillian (1927) nog dat zijn oma, die zeventien kinderen kreeg bij vier mannen, niet zo moeilijk deed over de beginselen van een organisatie: *Nee, mijn grootmoeder was geen katholiek, zij was lid van elke organisatie die in de buurt kwam. Zo ben ik vernoemd naar William Booth, de oprichter van het Rode Kruis. William, zo is mijn vader genoemd in 1902. Nou, toen kwam er weer De Dageraad, toen kwam er weer het Leger des Heils, of de hoop ... elke week ging ze naar een andere groep toe. Het gevolg was dat ze met kerst van alle kanten een kerstpakketje kreeg. Ze zeggen wel eens: een katholiek op wieltjes. Nou mijn oma was nog veel erger.*³⁷

Voor bewoners die zich sociaaleconomisch gezien aan de onderkant van de maatschappij bevonden, vormde de kerkgang ook een bevestiging van hun toch al lage positie in de wijk. De plaatsing in kerkbanken geschiedde namelijk op basis van welvaartsniveau. Ook de jongerenbeweging van de rooms-katholieke kerk was tijdens het interbellum gescheiden in een club voor de armen en één voor de meer welgestelde bewoners van de wijk. In het arme deel van de Schilderswijk stond de Jozefkerk, waar anders dan in andere katholieke kerken in de wijk de voorste banken gereserveerd waren voor de minder gegoeden. Wellicht om de kerkgang voor hen aantrekkelijker te maken.³⁸ Het is alleen de vraag of dit gewerkt heeft, want de minder bedeelden moesten nu in al hun armoede langs de welgestelden lopen om de hen toebedeelde plek in de kerk te bereiken. Het is goed voorstelbaar dat de kerk voor de armste bewoners minder aantrekkingskracht uitoefende, zoals ook de historicus Jos Palm beschreef in zijn boek over de geschiedenis van de katholieke *Moederkerk*.³⁹

In een onderzoek naar de massajeugd uit 1949 kwam de geringe kerkgang eveneens duidelijk naar voren. De buitenkerkelijkheid was in deze periode ook in de officiële cijfers al gestegen, maar degenen die in naam wel katholiek waren lieten zich zelden zien in het huis van God. Over de Koningstraat en omgeving, de buurt van clubhuis De Mussen, vermeldde de studie: *Van kerkelijk leven komt niet veel terecht. Zo af en toen gaan ze eens naar de Kerk. Het merendeel van deze kinderen behoort tot de niet-kerkelijken, ofschoon de ouders van huis uit wel kerkelijk waren.*⁴⁰ In de omgeving van het Oranjeplein bleek een godsdienstig leven zelfs volledig afwezig te zijn. Meester De Bruin was eveneens sceptisch over de betekenis van een officiële registratie als katholiek. Vlak na de oorlog schreef hij in een bericht dat de rooms-katholieke kerk het kinderen uit de buurt verbood om naar het clubhuis te gaan. Dit zou een zware strop zijn voor 500 van de 1300 kinderen in zijn clubhuis, voegde hij daaraan toe. Maar ondanks het verbod zouden de katholieke kinderen het clubhuis blijven bezoeken, en dat wisten de ouders – en dat wist de katholieke jeugd.⁴¹ Het bericht wekt

de suggestie dat de invloed van de kerk op haar volgelingen in de buurt van de Mussen betrekkelijk was.⁴²

Er is weinig bekend over enige verbondenheid met andere organisaties in de armste delen van de Schilderswijk. Er zijn geen ledenlijsten van lokale verenigingen in de archieven aangetroffen. De gebeurtenissen rond clubhuis De Mussen laten nog het duidelijkst zien hoe de bewoners hier met instituties van buiten omgingen. Eerder is al beschreven hoe De Bruin pas na jaren van afwijzing het vertrouwen wist te winnen van de bewoners van de straten rond zijn gebouw. Hij moest eerst door het stof en bewijzen dat hij geen deel uitmaakte van de gevestigde orde, alvorens acceptatie volgde. Het is tekenend dat de bewoners het clubhuis en zijn directeur pas in hun armen (en harten) sloten op het moment dat de geldschieters lieten blijken er geen vertrouwen meer in te hebben. Toen de Haagse elite hun meester De Bruin liet vallen, stond de buurt ineens pal achter hem. Het lukte hem om de jongens en meisjes van de buurt het gevoel te geven een 'Mus' te zijn. Verschillende oud-Mussen herinnerden zich dat zij na de oorlog op de hoeken van de straat het Mussenlied floten, waarop men van alle kanten reageerde. Optochten en manifestaties wisten in de jaren vijftig duizenden bewoners te trekken, zolang ze maar plaatsvonden onder de noemer van De Mussen: hún clubhuis.⁴³ Het succes van dit instituut lijkt mede bepaald te zijn geweest door de houding van De Bruin, die zich net als de bewoners met wie hij werkte op veel punten afzette tegen de gevestigde maatschappij. Hij probeerde hen niet te laten voldoen aan de gedragsregels van de burgerlijke maatschappij. Sterker nog, hij had net zo'n afkeer van 'keurige jongetjes' als de Mussen zelf hadden.⁴⁴

Ondanks dit succes verkeek De Bruin zich zowel vóór als vlak na de oorlog op de straat gebonden gemeenschapszin in de Schilderswijk. De oudervereniging van het clubhuis kwam bijvoorbeeld nooit goed van de grond. Vlak na de oorlog riep een actieve moeder de andere ouders in de buurt op om zich niet per straat te organiseren, omdat dit hun uiteindelijk niets bracht. Zij schreef in het clubblad dat hoewel directeur De Bruin al twintig jaar zwoegde voor hun kinderen, de ouders toch onwillig bleven om zich in een vereniging te organiseren. De schrijfster stelde dat de informele buurtverenigingen, die wel floreerden, enkel bestonden voor het plezier van de ouders en de kinderen veronachtzaamden.⁴⁵ Inderdaad werden er per straat feesten georganiseerd net na de oorlog. Eén vrouw beschreef een straatfeest dat twee winkeliers, de 'Stierenek' en de 'Koloniaal', hadden georganiseerd. Zij stelden een prijs in het vooruitzicht voor huisvrouwen bij een wedstrijd hardlopen. De schrijfster moest het opnemen tegen een vrouw die als bijnaam 'de Telegraaf' had en met haar lange benen een geduchte concurrent vormde. Ze wist haar echter onderuit te halen en als eerste de finish te bereiken: *Maar verder, wat hebben we een lol gehad, en ja, weet je wat nou de gijn was, laat ik nou de pot met sjem winnen. Tranen had je je gelachen. Die stierenek en de koloniaal tilden me in de hoogte en ze zongen allemaal lang zal ze leven. Heremejeetje, wat hebben we gelachen. Half twee was't pas afgelopen.*⁴⁶ Er werd

flink gefeest, maar de volgende dag stonden de twee winkeliers weer voor de deur en vroegen de pot jam terug, omdat de race niet rechtmatig zou zijn verlopen. De vrouw weigerde: *Jij zal de pot niet leeglikke, stuk Oost-Indische peper. En as je de sjem wil hebbe, dan haal je de ondergrondse der maar bij.*⁴⁷ Tegen dergelijke buurtverenigingen werd een jaar later geageerd in het periodiek van De Mussen, omdat zij niets zouden bijdragen aan de ontwikkeling van de jeugd.

De ouders uit de buurt lieten zich niet zo makkelijk overhalen. Hun kinderen mochten wel naar het clubhuis, maar zelf wilden ze er tot frustratie van de leiding niet echt bij betrokken raken. In de jaren dertig al kondigde De Bruin met veel bombarie de oprichting van een oudervereniging aan, een initiatief waar al snel niets meer van werd vernomen. Tijdens de oorlog probeerde hij het opnieuw, in eerste instantie met succes. Maar de aanwas van leden stokte al snel na de bevrijding, wat tot de bijna wanhopige oproep van de eerder genoemde schrijfster leidde: *Doekt die buurtgenootschapjes op en sluit u aan bij V.D.M., overtuigd, dat dit het werkelijke belang is van onze arbeidersgemeenschap.*⁴⁸ De ouders in de buurt waren er echter niet voor te porren om zich te organiseren op basis van zoiets abstracts als een 'arbeidersgemeenschap'. Het initiatief stierf opnieuw een zachte dood, na een aantal jaar een kwakkelend bestaan te hebben geleid. Als zelfs clubhuis De Mussen, met een ijzersterke reputatie in de armste buurt, moeite had volwassenen te vinden die zich voor iets wilden inzetten dat het niveau van hun straat oversteeg, dan valt te verwachten dat instituties die echt van buiten de wijk kwamen het nog veel moeilijker hadden.⁴⁹ Volgens Lowie (1930) uit de Rijswijksestraat was zelfs voetbal bij hem in de buurt niet populair: *Ze gingen van 't werk naar de kroeg, mensen hadden vroeger niets anders. Ik bedoel, voetbal dat stond niet in de belangstelling en andere sporten had je toen niet. Als ze vrij waren gingen ze naar de kroeg. Ja, en daar ging al 't geld heen. Zo was 't gewoon in die tijd.*⁵⁰

Aan de andere kant van het spectrum stonden de betere delen van de wijk, waar bewoners juist wel het contact met instituties van de dominante maatschappij zochten. De geïnterviewde oud-bewoners in veruit het grootste deel van de Schilderswijk waren allemaal actief verbonden met het verenigingsleven, of dit nu kerkelijk of socialistisch was. Ad (1916) was lid van de katholieke jeugdvereniging en later van de padvinderij (scouting). Gillian (1927) mocht op 1 Mei, de Internationale Dag van de Arbeid, niet naar school, omdat zijn vader een fervent lid was van de SDAP – en bovendien hoog in het kader van de vakbond zat. Albert (1919), die in de jaren twintig en dertig in een betere buurt rond de Hobbemastraat opgroeide, bracht zijn vrije tijd door in katholieke jeugdverenigingen en op de voetbalclub. Hij herinnerde zich, dit in tegenstelling tot het beeld dat Lowie uit de Rijswijksestraat schetste, dat op zondagavond veel mannen uit de omliggende straten op een bepaald kruispunt samenkwamen, waar een kruidenier de voetbaluitslagen voor het raam hing: *Je had op de hoek van de Brueghelstraat en de Hobbemastraat een sigarenwinkel, Boom. Hij had allemaal borden hangen, waar na vieren de uitslagen op te zien waren van*

alle voetbalclubs, Oranjestraat, Maasstraat, maar ook ADO en HBS, die toen allemaal in Den Haag waren, maar ook van daarbuiten. Dan stond je daar met een man of vijftig, zestig op zondag namiddag. Het ging over alle competities, dan had hij zes of zeven borden hangen en als er weer een nieuwe uitslag was dan kwam hij naar buiten, en dan schreef hij het er weer bij. En daar werd dan volop over gedebatteerd.⁵¹ Martha (1922) was al jong lid van verschillende socialistische bewegingen en herinnerde zich de manifestaties waar ze met haar ouders naartoe ging nog scherp. Toen ze met de AJC, de jongerenorganisatie van de sociaaldemocraten, een museum bezocht in de zeer arme en slecht bekendstaande Hemsterhuisstraat, werd ze door de lokale jeugd uitgescholden: *Ik weet nog dat ze ons bekogelden, de kinderen uit die straat. 'Aah, die rooien', riepen ze.*⁵²

De sterke verbondenheid met de eigen vereniging zorgde ervoor dat bewoners in deze buurten meer dan in de arme straatjes waren verdeeld naar zuil. De herinneringen van katholieke kinderen die in de jaren twintig en dertig niet met socialisten mochten spelen waren legio. Maar ook als het er niet zo streng aan toeging, leek er een natuurlijke neiging te zijn om vooral met de eigen groep om te gaan. De ouders van Ad (1916) leerden in de nieuwe buurt waar ze kwamen wonen hun belangrijkste contacten in de kerk kennen, en Martha herinnerde zich over de Teniersstraat dat de katholieke kinderen niet met haar mochten spelen. Ze deden het overigens wel. Leo (1922) woonde in dezelfde straat en wist nog dat zijn sociaal leven zich uitsluitend afspeelde in kringen die tot de eigen zuil behoorden. Winkels konden een dependance van de kerk vormen, waar katholieke huisvrouwen zich thuis voelden: *Het was een uitje voor de mensen om bij elkaar te komen in zo'n winkelruimte, want dan was je onder elkaar. En dan van kwek kwek kwek. Er was iets meer saamhorigheid onder katholieken onderling.*⁵³ In straten waar het buurtgebruik laag was, vormde de kerk een belangrijke organisator van sociale contacten. In de jongste jeugd speelde men nog wel met iedereen, herinnerde Ad zich, maar echte contacten had hij later toch alleen met katholieken.⁵⁴ De 'nette' katholiek Albert (1919), uit een middenstandsgezin, vertelde daarover: *Je zoekt in de clubs toch meer je eigen groep op, de katholieken, als die dan wat meer of minder verdienden dan maakte dat niet zoveel uit. Ik kende geen protestanten. School, vereniging, alles was katholiek.*⁵⁵ Bewoners in dezelfde straat, maar tot verschillende zuilen behorend, konden volledig gescheiden levens leiden.

De mogelijkheden die de zuilen boden om een indeling naar 'netheid' te overschrijden, moeten echter niet worden overschat. Voor de katholieken bestond er in de Schilderswijk een zeer fijnmazig, op stand gebaseerde organisatiestructuur. Albert was een winkelierszoon die zich aansloot bij een vereniging van voornamelijk nette arbeiders. De 'ruwe' arbeiders zaten hier niet bij, die sloten zich bij het Sint-Franciscus liefdeswerk aan. Vanwege zijn positie als winkelier hoorde hij eigenlijk bij de Hanzegroep, die weer net iets boven zijn eigen vereniging uitstak: *Het was allemaal gescheiden tussen middengroep, en de echte Hanzegroep. Daar zaten de slagjongens, en de kruideniersjongens. Maar wij hadden echt een gezellige middengroep, maar die Hanze, die was toch ook een beetje, als ik het zo mag zeggen, parvenu-achtig. Zij voelden zich*

supermens.⁵⁶ Albert voelde zich wel thuis bij de middengroep; hij voetbalde er zelfs mee. Er kan ook een pragmatische reden zijn geweest voor zijn keuze, want hij benadrukte dat de mensen die tot die groep behoorden ook zijn klanten waren. Omdat er zoveel melkboeren in de buurt zaten, was klantenbinding essentieel. De verdeling naar standen binnen de katholieke zuil sprak als het ware vanzelf voor de bewoners van de Schilderswijk. Jan (1930), een arme katholieke jongen, herinnerde zich de tweedeling tussen scholen: *Dat was de Laurentius school en de Johannes school. Dat was dan de Laurentius voor de gegoederden en de Johannes voor de armen. Dat had je vroeger*.⁵⁷ Op de Laurentiusschool zaten volgens hem kinderen van wie de ouders een eigen zaak hadden. Hijzelf zat op de Johanneschool, in zijn herinnering 'de school voor de werkelozen'. Meer dan een middel om bewoners te verbinden, was de katholieke kerk de instantie waar de scheidingen die in het dagelijks leven misschien onuitgesproken bleven, feitelijk werden geïnstitutionaliseerd. In dit verband is het veelzeggend, dat de sociaaldemocratische beweging zich eveneens vooral op 'nette' arbeiders richtte en dat jonge AJC-meisjes zelfs bekogeld konden worden door de meer 'volkse jeugd'.

Besluit

Zowel in hun onderlinge contacten als in die met de buitenwereld kreeg de interne heterogeniteit van de vooroorlogse Schilderswijk haar beslag. In het nette deel stond voor de meeste bewoners het gezinsleven centraal en beperkte men de contacten met zijn burens. In het middendeel vond er op straat wel contact plaats, maar dit was aan regels gebonden: men kwam niet bij elkaar over de vloer. In het armste gedeelte was de situatie weer anders. Het gezinsleven was hier ingewisseld voor het straatleven. Burens brachten veel tijd samen door, zowel achter de voordeur als buitenshuis. De mate van contact tussen burens had te maken met de manier waarop bewoners zich verhielden tot instituties die het verband van de wijk overstegen. Hoe minder de buurt ertoe deed in het sociale leven, hoe meer bewoners aansluiting zochten bij kerkelijke en politieke instituties. Het gevolg hiervan was, dat de verzuiling het sterkst speelde in de meest 'burgerlijke' delen van de wijk. In het unieke geval van clubhuis De Mussen wist directeur De Bruin wél aansluiting te vinden bij de armste bewoners van de wijk, met name omdat hij duidelijk kon maken dat hij aan hun kant stond.

Tijdens het interbellum was de Schilderswijk geen homogene arbeiderswijk, zoveel is wel duidelijk geworden. Niet in sociaaleconomisch opzicht, maar ook niet op andere vlakken. Bewoners voelden zich enkel op zeer beperkte schaal verbonden met elkaar. De straat waar iemand woonde, bepaalde voor een belangrijk deel het gedragspatroon, de normen en houding tegenover de buitenwereld. De oorzaken voor de verschillen tussen groepen bewoners – en tussen straten – zijn nog niet helemaal duidelijk geworden. Een aantal wetenschappers gaat er vanuit,

dat het ontbreken van kansen op sociale mobiliteit ertoe heeft geleid dat de meest kansarme bevolkingsgroepen geen noodzaak voelden zich aan de dominante normen en waarden te spiegelen – of aansluiting te zoeken bij bestaande instituties in de gevestigde maatschappij. In hoeverre deze verklaring standhoudt voor de Schilderswijk wordt wellicht duidelijk in het derde deel van deze studie, wanneer we de focus richten op de naoorlogse geschiedenis van de wijk.

DEEL II

VERANDERINGEN IN DE SCHILDERSWIJK, 1920-1980

6 Demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen in het interbellum

We hebben gezien dat bewoners van de Schilderswijk elkaar op allerlei manieren de maat namen. Armoede stond voor veel bewoners gelijk aan asociaal gedrag en relatieve rijkdom leidde nogal eens tot jaloerse reacties. Maar ook op immaterieel gebied vormde de wijk een lappendeken van overtuigingen en normen, die per wijkdeel en soms per straat verschilden. Van een homogene gemeenschap was geen sprake. Tot nu toe hebben we ons vooral gericht op de manier waarop bewoners zelf de verschillen in de wijk ervoeren. De feitelijke verschillen in inkomen of beroepen kwamen slechts mondjesmaat aan bod. Dat deed ook niet zozeer ter zake, omdat het in de eerste plaats ging om de wijze waarop bewoners van de Schilderswijk zelf scheidslijnen trokken in hun leefomgeving. Wie hoorde erbij en wie niet, en om welke redenen? Voor een completer beeld van de Schilderswijk is het echter belangrijk de verschillen en overeenkomsten – en de veranderingen hierin – ook in cijfers te vatten. Daarom gaan we hier dieper in op de sociaaleconomische en de demografische situatie in de Schilderswijk.

Behalve voor een verdere inkleuring van het beeld dat in het eerste deel is geschetst, is de kwantitatieve analyse van deze ontwikkelingen ook om een andere reden van belang. Veel studies gaan er vanuit dat afwijkende gedragspatronen te maken hebben met een gebrek aan kansen op sociale mobiliteit. Zolang er geen mogelijkheden zijn om zich aan te sluiten bij de gevestigde samenleving, is het idee, bestaat er geen noodzaak de burgerlijke gedragspatronen over te nemen. De ontwikkelingen in inkomen en de wijze waarop de bevolkingssamenstelling van de wijk veranderde, laten zien in hoeverre er in de Schilderswijk kansen bestonden om vooruit te komen – en in welke mate de bewoners deze grepen. De rol van de overheid hierbij valt niet uit te vlakken. Zij ontwikkelde nieuwe arbeiderswijken, die een deel van de bewoners van de Schilderswijk aantrokken, maar liet de situatie in de wijk zelf lange tijd op zijn beloop. Ontwikkelingen op het sociaaleconomische vlak, demografische verschuivingen en politieke beslissingen vormen de drie belangrijkste thema's in dit deel van de studie. We beginnen met een analyse van de inkomensverschillen in 1920, het startpunt van ons onderzoek. Daarna komen de demografische verschuivingen tijdens het interbel-

lum aan bod, vervolgens de oorlogsjaren en de woningnood die daar na de bevrijding op volgde. De naoorlogse periode stond in het teken van een groeiende welvaart en grote veranderingen in de bevolkingssamenstelling van de Schilderswijk, waarbij de lokale overheid een markante rol speelde.

6.1 De hoogte van de huren in 1920

Gebouwd in de negentiende eeuw, in een tijd dat er voor woningbouw nog bijna geen regels bestonden, had de Schilderswijk zich begin twintigste eeuw ontwikkeld tot een stadsdeel waar de minst bedeelde bewoners van Den Haag een plek om te wonen vonden. De zogeheten revolutiebouw, een methode waarbij kleine ondernemers een lening afsloten om een huizenblok te laten bouwen, zorgde voor veel woningen van slechte kwaliteit. Hoe sneller het huis af was, hoe minder lang de ondernemer de rente op zijn hypotheek hoefde te betalen. En hoe goedkoper de materialen, hoe lager de hypotheek. Grote delen van de latere Schilderswijk zijn op deze manier gebouwd.¹ De woonsituatie was nog schrijnender, omdat het halverwege de negentiende eeuw toegestaan was om ook op de binnenterreinen van de huizenblokken woningen te bouwen: de hofjescomplexen. Slechts de nieuwere delen van de wijk zijn aangelegd na de introductie van de Woningwet van 1902, die voor meer regulering zorgde in de woningbouw.² Een paar hoekjes zijn toen zelfs gebouwd op verzoek van woningbouwverenigingen, die zich hielden aan de modernste opvattingen over licht en ruimte. Dit complexe geheel van bouwmethoden resulteerde rond 1920 in een grote wijk, waar op het hoogtepunt bijna 65.000 mensen woonden. Dat niet iedereen hier even rijk of arm was, hoeft geen betoog. Minder bekend is, hoe de welvaart precies was verdeeld in de wijk.

De bestaande geografisch-historische studies, die vrijwel zonder uitzondering de sociaaleconomische homogeniteit van arbeiderswijken benadrukken, lijden aan twee belangrijke tekortkomingen. Ten eerste maken ze gebruik van geaggregeerde gegevens. Sommige auteurs geven weliswaar aan dat zich op 'extreem kleine schaal' aanmerkelijke verschillen konden voordoen, maar ze presenteren hun resultaten meestal op macroniveau. Dit heeft ervoor gezorgd dat de verschillen tussen straten of binnen een straat onzichtbaar zijn gebleven.³ Een tweede probleem is de keuze van de variabelen in deze studies. Bij gebrek aan alternatieven maken veel onderzoekers gebruik van de fiscale waarde van de woningen of van het beroep van de bewoners; beide onbetrouwbare indicatoren voor het bepalen van welstand. De waarde van woningen stond vaak voor decennia vast, en het beroep van timmerman of schilder zei weinig over het succes dat iemand had in zijn werk.⁴ Voor de Schilderswijk was het mogelijk om aan beide tekortkomingen te ontstijgen door op individueel niveau een relatief betrouwbare indicator te nemen, namelijk de daadwerkelijke huur van een woning.

In een wijk waar veel bewoners net konden rondkomen, betekende een relatief hoge huur dat er minder geld beschikbaar was voor andere primaire behoeften, zoals kleding, voedsel of brandstof. Volgens een budgetstudie naar het uitgavenpatroon van een gemiddeld Haags arbeidersgezin in 1920 werd bijna het gehele inkomen uitgegeven aan deze primaire behoeften, en bleef er bijvoorbeeld maar 9,5 cent per week over voor de categorie 'vrije tijd, tram en trein'.⁵ Hierbij moeten we bedenken dat het gemiddelde arbeidersgezin een hoger inkomen had dan vele gezinnen in de Schilderswijk. Het was dus in het belang van de bewoners om de hoogte van de huur in overeenstemming te brengen met hun inkomen.⁶ Dit betekende echter niet dat men in een te goedkoop huurhuis trok. Een lage huur betekende in veel gevallen ook slechte kwaliteit, iets wat bewoners waarschijnlijk probeerden te voorkomen. Bewoners van arbeidersbuurten verhuisden makkelijk van het ene huis naar het andere, zoals Kok en anderen hebben aangetoond.⁷ Het was geen ingrijpende stap om de huisraad met een handkar naar een andere woning te brengen die beter paste bij de financiële situatie van dat moment. Dat de huurprijs van woningen een betere graadmeter is dan bijvoorbeeld het beroep van een bewoner, is ook bepleit door Leo Lucassen in zijn studie naar Duitse migranten.⁸

Het onderzoek naar huurgegevens is mogelijk door beschikbare informatie uit het archief van de Haagse Huurcommissie. In 1919 begon deze commissie in kaart te brengen welke huren werden gevraagd voor woningen in Den Haag. Huurverhogingen moesten in het vervolg worden goedgekeurd door deze commissie, die elke aanvraag beoordeelde op grond van de kwaliteit van de woning.⁹ De huuroverzichten van de commissie geven voor één jaar, 1920, de huurprijzen van een groot aantal straten.¹⁰ Op basis hiervan is het mogelijk om een gedetailleerd beeld te krijgen van de verschillen in inkomen tussen delen van de wijk, maar ook van de verschillen binnen een straat of zelfs binnen een pand. Omdat niet van alle straten de huurgegevens in het archief zijn achtergebleven, is ervoor gekozen een steekproef te nemen van zeven straten, verdeeld over de wijk. De gegevens van de Huurcommissie nopen overigens tot voorzichtigheid. Arbeidersgezinnen konden een deel van hun woning onderverhuren om de kosten te drukken. Op die wijze kon een armlastig gezin toch een relatief duur huis bewonen. Om deze vertekening te ondervangen, zal voor een selectie van woningen met een relatief hoge huur, gesitueerd in een straat met vooral lage huren, worden gekeken naar de samenstelling van het huishouden.¹¹ Tenslotte worden de kwantitatieve gegevens over de huren vergeleken met de herinneringen van een aantal oud-bewoners. We beginnen echter met een schets van zowel de bodem als de top van de huizenmarkt in de Schilderswijk.

Hofjes en verenigingen

De woonsituatie in de Schilderswijk valt grofweg in drie categorieën in te delen. De eerste betrof de hofjes, een initiatief van ondernemers in de negentiende eeuw, die zo goedkoop en zo snel mogelijk wilden bouwen. De hofjeswoningen stonden in een kleine doodlopende steeg of vormden een buurtje op zich, in een aantal lange rijen binnen een huizenblok. In afbeelding 6.1 en 6.2 is van beide types een voorbeeld te zien.

De hofjeswoningen hadden meestal lage huren en trokken voornamelijk dagloners en ouden van dagen.¹² Vaak bestonden ze uit één ruimte en een zolder zonder betimmering. De muren waren meestal halfsteens en vaak ontbrak een dergelijke riolering of bestrating. Er stonden ongeveer tweeduizend van dergelijke hofjeswoningen in de Schilderswijk, meestal ruggelings tegen elkaar.¹³ Gemiddeld genomen waren de hofjes goedkoper dan de huizen aan de straat, maar op individueel niveau lag dit ingewikkelder. Zo waren in de Kemperstraat sommige woningen aan de straat even duur als die in het hofje – in beide gevallen twee gulden per week.¹⁴ Ook andere hofjescomplexen vertoonden een gemengd beeld. De honderden woningen in een complex in de Koningstraat kostten tussen de F 1,80 en F 3,00 per week; in de Falckstraat en de Potterstraat lag de huur op of boven de F 2,50. De hofjes verschilden dus onderling, en waren niet altijd goedkoper dan een huis aan de straat.

Afb. 6.1 Falckstraat.

Afb. 6.2 Teniersstraat.

Afb. 6.3 Het omcirkelde gedeelte werd gebouwd door woningbouwverenigingen na 1902.

De top van de woningmarkt in de wijk bestond uit de complexen van woningbouwverenigingen. In veel gevallen beter van kwaliteit, maar ook duurder dan de gemiddelde woning in de wijk. Om nette bewoning te garanderen, moesten de huurders aan allerlei voorwaarden en regels voldoen. Voor de controle waren speciale huisopzichteressen aangesteld.¹⁵ Verenigingen verschilden echter onderling en bouwden niet allemaal voor dezelfde bewoners. Grofweg vielen er twee categorieën te onderscheiden: de woningen van filantropische verenigingen uit de negentiende eeuw, en de complexen van woningbouwverenigingen na 1902. De Woningwet had toen gezorgd voor een nieuwe standaard voor volkshuisvesting. De filantropische verenigingen bouwden maar een beperkt aantal woningen in Den Haag; in de Schilderswijk stonden er ongeveer 900.¹⁶ Woningcomplex Het Fort was gebouwd voor de iets beter verdienende arbeider. Hier hadden sommige huurders zelfs een voortuintje.¹⁷ Volgens oud-bewoner Pieter Hus (1922) woonden er vooral kleine gezinnen en ouden van dagen. Als zoon van de directeur van een grote broodfabriek bezocht hij een eliteschool buiten de wijk; zijn enige schoolkameraadje uit de Schilderswijk woonde in het Fort.¹⁸ Oud-bewoner Gillian (1927) woonde vlak om de hoek van de Herderslaan, waar de huren zes gulden per week bedroegen.¹⁹ Hij gedroeg zich in deze nette straat anders dan in de rest van zijn buurt: *Dat waren hele aparte huisjes. Als je daar kwam, daar haalde je eigenlijk nooit kattenkwaad uit, dat hoorde daar niet.*²⁰ Woningen die halverwege de negentiende eeuw waren gebouwd vergden soms grote investeringen. Niet alle verenigingen waren hiertoe in staat (of bereid), waardoor een deel van de eerste sociale woningbouw in verval raakte.²¹

De woningen die naar aanleiding van de Woningwet van 1902 met subsidie van de overheid waren gebouwd, staken kwalitatief ver boven de rest uit. Er was na

de eeuwwisseling echter nog maar een klein deel van de wijk onbebouwd, zodat men slechts beperkt kon profiteren van deze nieuwe ontwikkelingen. In afbeelding 6.3 is het deel van de wijk te zien waar dit wel het geval was. In de volksmond heette dit 'het nette Schilderswijk'. De ongeveer 1600 huizen die er stonden, waren groter dan de negentiende-eeuwse verenigingshuizen, die vaak uit niet meer dan twee kamers bestonden. Hier geen vochtproblemen, zoals in de rest van de wijk. Het natte veen was afgegraven en vervangen door zand uit de duinen.²² De grote huizen, met voldoende lichtinval en frisse lucht, en de aanwezigheid van tuinen en veel publieke ruimte, maakten dit deel van de wijk werkelijk anders. De huren lagen begin jaren twintig op ongeveer acht gulden per week, wat onvermijdelijk leidde tot een selectie van huurders met een hoger inkomen.²³ Grote verschillen kwamen in deze buurt niet voor, omdat alle huizen volgens dezelfde hoge standaard waren gebouwd.

Woningen aan de straat

De hofjeswoningen en de verenigingswoningen maakten samen maar een minderheid uit van het huizenbestand in de wijk, ongeveer vijftwintig procent. Het overgrote deel van de woningen behoorde tot geen van beide categorieën. Dit betrof de huizen aan de straat, in de negentiende eeuw gebouwd door kleine bouwondernemers met enkel een winst oogmerk. Achter de woningen plaatsten

Afb. 6.4 Van deze zeven straten in de Schilderswijk zijn de huren in kaart gebracht.

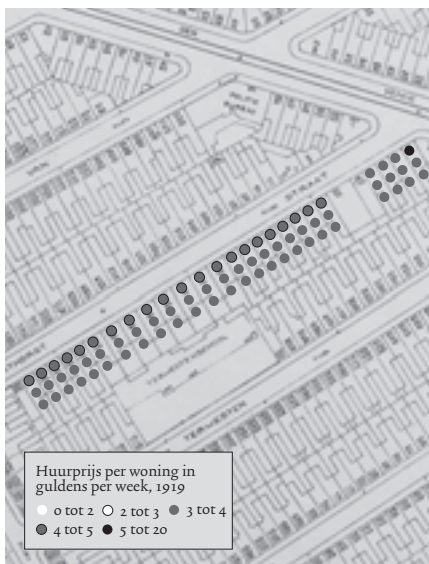
- A Van de Veldestraat
- B Rembrandtstraat
- C Honthorststraat
- D Brueghelstraat
- E Van Ravesteinstraat
- F Van Limburg Stirumstraat
- G Rochussenstraat

Afb. 6.5 Brueghelstraat 107-195 in 1982. Bron: Haags Gemeentearchief.

ze vaak uitbouwen, die erg te lijden hadden van vocht en schimmel. Een huurwoning van een woningbouwvereniging kon tot vier keer zo duur zijn als een kleine hofjeswoning. Hoe de welstand verdeeld was tussen de huizen aan de straat is echter onbekend. Vandaar dat ik hier zowel de verschillen tussen delen van de Schilderswijk in kaart breng, als de variaties die in één straat voorkwamen. Hiervoor gebruik ik opnieuw de weekhuur van de woningen. Een overzicht van de onderzochte straten is te zien op afbeelding 6.4.

De Brueghelstraat stond in één van de nieuwere delen van de wijk, maar was nog wel gebouwd vóór de Woningwet. De huren van de woningen die te zien zijn op afbeelding 6.5 waren niet allemaal gelijk. Tussen de eerste tien huizen varieerde de prijs tussen de F 2,50 en F 3,75, met de laagste huren op de bovenste verdiepingen. Deze huizen hadden allemaal een andere eigenaar, die vaak in de buurt woonde.²⁴ De rij huizen ernaast, die in het bezit was van de gemeente, kende een meer homogene huurprijs: de woningen kostten F 3,50 of F 4,00 per week. Op de afbeelding is te zien dat dit deel van de straat geen tweede verdieping kende. Het laatste deel van de straat was geheel in het bezit van één eigenaar, J. Laan, die tientallen huizen bezat en zelf in een betere arbeidersbuurt woonde. De huurprijzen van zijn woningen lagen gemiddeld lager dan die van de andere twee categorieën. De huur liep op van F 2,35 voor een woning op de bovenste verdieping tot

Afb. 6.6 Situatie Honthorststraat, 1920.

Afb. 6.7 Situatie Van de Veldestraat, 1920.

F 3,10 voor op de begane grond. Dit voorbeeld laat zien dat in één gedeelte van een straat, met ongeveer 44 woningen in totaal, de huurprijs van een goedkope woning bijna de helft bedroeg van die van een dure. Het verschil van F 1,65 was de prijs van een goedkope hofjeswoning.

In de afbeeldingen 6.6 tot 6.11 is de huurprijs per week in beeld gebracht voor zes verschillende straten in de Schilderswijk. De stip die het dichtst aan de straat ligt, staat voor een woning op de begane grond. De stip daarachter is de woning op de eerste verdieping – en zo verder. De huren zijn in verschillende categorieën verdeeld: een huurprijs lager dan twee gulden per week gold als zeer laag; de categorieën tussen de twee en vier gulden kwamen veel voor. Woningen boven de vier gulden per week waren in de regel voorbehouden aan geschoolde arbeiders, die meestal maar een klein gezin hadden. De bovenste categorie woningen was ook in andere, nieuwere arbeidersbuurten te vinden en vormde in de Schilderswijk de bovenlaag.²⁵

Op de kaarten zien we dat de huursituatie per straat verschilde. De Honthorststraat lag vlak naast de Brueghelstraat. Uit afbeelding 6.6 blijkt dat de huren hier zeer gelijkmatig waren verdeeld, tussen de 3,5 en 4,5 gulden per week. Dat de gezinsinkomens ook geen grote onderlinge verschillen kenden, wordt bevestigd door de in de jaren twintig opgroeiende Ad (1916), die zijn burens omschreef als eenvoudige middenstand en geschoolde vakmensen. Er woonden in de straat onder meer een keurmeester van de gemeente, een agent bij de bereden politie, een slager bij het abattoir, en zijn eigen vader was controleur bij de gasfabriek. Losse

arbeiders waren er volgens hem pertinent niet te vinden en grote verschillen kwamen er dan ook niet voor. Dat was volgens Ad iets dat meer speelde in het oude deel van de wijk, waar hij de Van Ravesteinstraat en de Rembrandtstraat toe rekende.²⁶

De Van de Veldestraat (afbeelding 6.7) lag in hetzelfde deel van de wijk als de Brueghelstraat en de Honthorstraat. Het werd later gebouwd dan het centrale deel van de Schilderswijk en bevatte geen hofjes, maar de kwaliteit was nog ver verwijderd van het gedeelte dat de woningbouwverenigingen ontwikkelden. Bouwontwikkelaars wisten in de periode rond 1900, toen deze woningen grotendeels werden neergezet, op veel manieren de regels naar hun hand te zetten. De verboden hofjes werden veranderd in zogenaamde dwarsstraatjes, en de lange uitbouwen van slechte kwaliteit vormden niet altijd een verbetering ten opzichte van de oudere delen van de wijk.²⁷ In de Van de Veldestraat stonden, in tegenstelling tot de Honthorststraat, woningen van beneden de drie gulden per week. Ze lagen op de tweede verdieping en kostten slechts de helft van sommige woningen op de begane grond.

De Rochussenstraat (afbeelding 6.8) lag tussen twee extremen in: parallel eraan lag de Van Ravesteinstraat, een straat met één van de slechtste reputaties van de stad. Aan de andere kant lagen de woningen van de verenigingen, ingeklemd tussen Vaillantlaan, Parallelweg en Hoefkade. Opmerkelijk genoeg bevatte de Rochussenstraat, net als de Honthorststraat, geen huren van lager dan drie gulden per week. De onderzochte straten tot nu toe – allemaal aan de westkant van de wijk gelegen – waren in een latere periode gebouwd, toen de woningbouw al enigszins aan banden was gelegd. Toch kenden zij een behoorlijke variatie in huur, zowel intern als onderling. Binnen één pand kon de huur aflopen van 4,5 gulden op de begane grond tot slechts 2,5 gulden op de tweede verdieping, zoals in de Van de Veldestraat. De zeer goedkope woningen, die minder dan twee gulden per week kostten, ontbraken in dit deel van de wijk.

De overige straten liggen in de oudere delen van de wijk. De Rembrandtstraat (afbeelding 6.9) vertoont een ander beeld dan de eerdere straten. Opmerkelijk is de ruime voorraad aan relatief dure huurwoningen, die ook in de Honthorststraat en de Rochussenstraat voorkwamen. Dit duidt erop dat bewoners in deze straten niet per definitie armer waren dan in het westelijke deel van de wijk. Sommige huren bedroegen zelfs meer dan vijf gulden per week.²⁸ Vlak naast deze dure woningen stonden dan weer zeer goedkope woningen, met de prijs van een eenvoudige hofjeswoning. Het goedkoopst waren de woningen op de bovenste verdieping, net als in de Van de Veldestraat. Op de afbeelding is goed te zien dat de huur van de hofjeswoningen niet veel afweek van de goedkope woningen aan de straatkant. In sommige gevallen waren de hofjes zelfs duurder. Bakker Schut schreef in zijn standaardwerk over de volkshuisvesting in Den Haag dat men bij dit soort woningen vaak pas na de voltooiing besloot om de bovenetage in tweeën te verdelen. Een keuken werd dan later pas geïnstalleerd, en de zolder, die zonder pla-

fond direct tot de dakpannen reikte, fungeerde als woonkamer of slaapkamer.²⁹ Dit waren waarschijnlijk de later bekende ‘twee-over-één-trap woningen’, waar de bovenste burens letterlijk door het huis van de onderburens moesten.

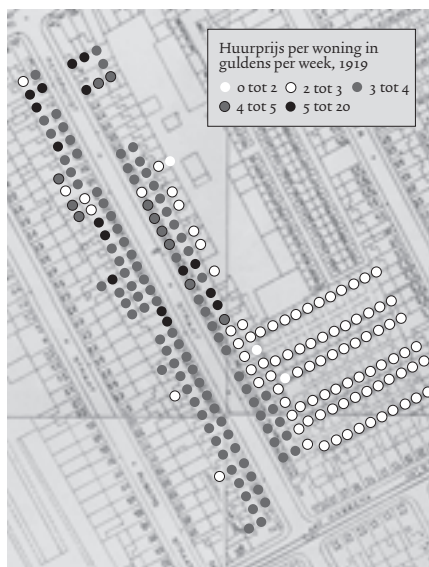
In de roemruchte Van Ravesteinstraat (afbeelding 6.10) lagen de huren van de woningen gemiddeld genomen laag. Relatief veel woningen hadden een huur van beneden de twee gulden, maar ook de woningen tussen twee en drie gulden waren ruim voorradig. In het onderste deel van de straat stond echter een rij woningen met een huur van tussen de drie en vier gulden per week, een prijs die ook veelvuldig in de beter bekendstaande Honthorststraat en Rochussenstraat voorkwam.

De laatste kaart toont de Van Limburg Stirumstraat, die aan de andere kant van het statige Oranjeplein lag.³⁰ De afbeelding laat goed zien hoe relatieve rijkdom en absolute armoede naast elkaar konden bestaan. De huizen aan de straat waren in sommige gevallen vergelijkbaar met de ‘dure’ woningen in de Herderslaan of in de ‘nette’ Schilderswijk, tussen Vaillantlaan en Hoefkade. Achter deze huizen stonden echter hofjeswoningen die tot de meest goedkope van de stad behoorden. Sommigen werden voor iets meer dan één gulden per week verhuurd, terwijl de dure bovenwoningen – waar ze achter stonden – zes gulden kostten.

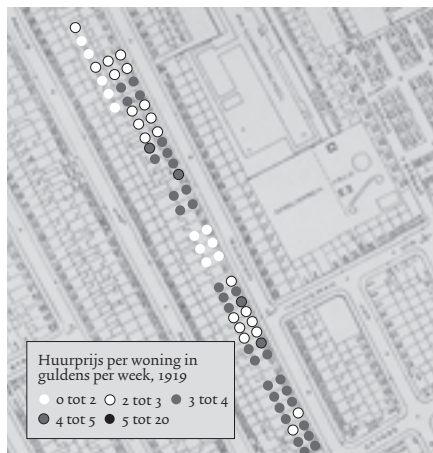
De Schilderswijk vormde in 1920 dus geen sociaaleconomisch homogene wijk. Er bestonden grote verschillen tussen de dure woningen van woningbouwverenigingen en de arme hofjeswoningen. Maar ook op microniveau konden de huurverschillen significant zijn: de Honthorststraat en de Rochussenstraat kenden geen substantiële verschillen in prijs, maar de vlakbij gelegen Brueghelstraat en

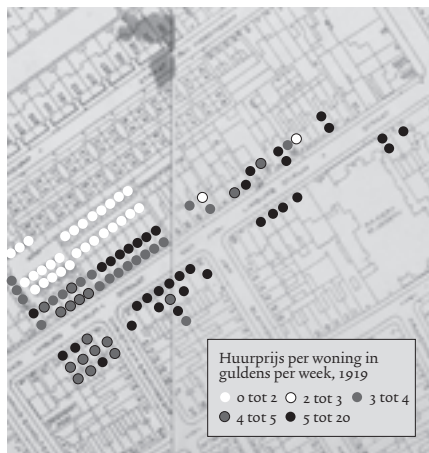
Afb. 6.8 Situatie Rochussenstraat, 1920.

Afb. 6.9 Situatie Rembrandtstraat, 1920.

Afb. 6.10 Situatie in Van Ravesteinstraat, 1920.

Afb. 6.11 Situatie Van Limburg Stirumstraat, 1920.

Van de Veldestraat wel. In de oudere delen van de wijk waren de huurverschillen nog extremer. Sommige bewoners van de Rembrandtstraat en de Van Ravesteinstraat betaalden evenveel als huurders in de nieuwere delen van de wijk. Anderen konden echter slechts een huur opbrengen in de laagste categorie. Deze uitkomsten roepen een aantal vragen op. Om te beginnen of de dure woningen in sterk gemengde straten zoals de Rembrandtstraat daadwerkelijk bewoond werden door gezinnen met een hoger inkomen. Verder is het op basis van de huurgegevens nog niet duidelijk hoe bewoners de verschillen in inkomen beleefden. Om hier meer greep op te krijgen, maken we gebruik van twee bronnen die de huurgegevens verder inkleuren: bevolkingsregisters en interviews.

In arbeiderswijken was het niet ongewoon een huurder of een kostganger op te nemen in het gezin. Dit zou kunnen verklaren hoe bewoners in de Rembrandtstraat een relatief dure woning konden betalen. Een reconstructie van de huishoudens in dergelijke woningen biedt hier uitkomst.³¹ Voor de duurste woningen in de Rembrandtstraat (die van vijf gulden per week of meer) bleek dat er bijna nooit alleen één gezin woonde. Sommige families hadden een huurder in huis om bij te dragen aan het inkomen; in een andere woning runde een weduwe een pension; en in één geval deelden drie alleenstaande vrouwen een huishouden. We mogen aannemen dat gezinnen die een huur boven de vijf gulden per week konden opbrengen, verhuisden naar één van de beter gebouwde woningen in aangrenzende wijken. Voor de categorie hier net onder, de woningen tussen de F 3,75 en F 4,50, gold dit echter niet. Deze huurprijs komt overeen met die in de betere delen van de Schilderswijk. De samenstelling van het huishouden in deze woningen is opgenomen in figuur 6.1.

FIG. 6.1 SAMENSTELLING VAN DE HUISHOUDENS VAN WONINGEN MET EEN HUUR TUSSEN F 3,75 EN F 4,50 IN DE REMBRANDTSTRAAT, 1919

Structuur huishouden	Aantal
Echtpaar met kinderen	19
Echtpaar zonder kinderen	1
Echtpaar met kinderen en huurder	2
Echtpaar zonder kinderen, met huurder	1
Alleenstaande vrouw, met huurders	1
Eén of twee vrouwen	4
Totaal	28

Bron: Bevolkingsregisters, HGA.

De meerderheid van de huishoudens bestond uit een kerngezin, want slechts vier van de 28 huishoudens had een onderhuurder. Veruit de meeste gezinnen konden hun woning dus op eigen kracht betalen. Deze gegevens wijzen erop dat de inkomens van de gezinnen in de Rembrandtstraat behoorlijk verschilden. Sommigen konden zich net een woning veroorloven van twee gulden per week, terwijl hun burens meer dan het dubbele betaalden. Het blijft een indicatie, omdat de figuur slechts een beperkt aantal huishoudens in beeld brengt. Er zijn ook andere factoren die de analyse van het inkomen bemoeilijken, bijvoorbeeld de positie in de inkomenscyclus. Ouders met jonge kinderen die nog niet konden werken, waren mogelijk gedwongen tijdelijk genoeg te nemen met een goedkope woning – tot het moment dat hun kinderen begonnen bij te dragen aan het gezinsinkomen.³²

De samenstelling van de huishoudens lijkt onze interpretatie van de huurgegevens te bevestigen. De inkomensverschillen komen echter ook nog in een andere bron naar voren. Oud-bewoners die hun kindertijd of vroege volwassenheid in de vooroorlogse Schilderswijk beleefden, kwamen soms nog haarscherp tot een sociale stratificatie van de wereld om hen heen. Toevalligerwijs beleefde een aantal geïnterviewden hun kindertijd in dezelfde straat, de Teniersstraat middenin de wijk. Van deze straat zijn geen betrouwbare huurgegevens overgebleven, maar hij was gesitueerd tussen de Van Ravesteinstraat en de Rembrandtstraat – en was op dezelfde wijze gebouwd.³³ De verschillende oud-bewoners vermeldden een aanmerkelijk verschil in sociaaleconomische positie. Zo werkte de vader van Leo (1922) als kleermaker voor een bedrijf in het centrum van Den Haag, en daarnaast runde hij vanuit zijn woning nog een eigen bedrijf.³⁴ Zijn cliënten kwamen uit de betere delen van de wijk; zijn baas kreeg volgens Leo zelfs opdrachten van het Ko-

ninklijk Huis. Zijn ouders kregen vijf kinderen en woonden in een grote bovenwoning, waar elk kind zijn eigen kamer had. Het ouderlijk huis van Jopie (1931) was kleiner, en bestond onder meer uit een aantal vochtige uitbouwen van slechte kwaliteit op de begane grond.³⁵ In de winter waren deze ruimten onbewoonbaar, waardoor de hele familie in één kamer moest slapen. De muren raakten iedere winter zozeer beschadigd door het vocht, dat Jopies vader ze elk voorjaar opnieuw moest witten. Dan was er nog Martha (1922), die zich over de armoede in de hofjeswoning tegenover haar verbaasde. In haar verhalen tekenden de daadwerkelijke verschillen in inkomen zich duidelijk af. Haar vader verdiende als glazenwasser voldoende om haar lidmaatschap van allerlei verenigingen te betalen, en hij kocht voor zichzelf regelmatig mooie pakken om op zondag mee uit te gaan. In de hofjeswoning moest alles gebeuren in één ruimte en zagen de kinderen er volgens haar altijd armoedig uit. Maar het verschil was niet alleen sociaaleconomisch van aard, want de mensen in het hofje gedroegen zich volgens haar ook anders. De kinderen liepen op straat met een gekookte aardappel, terwijl zij binnen opgeprikt moest zitten en niet van tafel mocht voor de maaltijd ten einde was.

Op grond van de huurgegevens kunnen we concluderen dat de Schilderswijk in de jaren twintig sociaaleconomisch gezien een heterogene arbeidersbuurt vormde. Gezinnen met zeer lage inkomens waren er veel te vinden, voor een deel in de hofjeswoningen, maar ook op de tweede verdieping aan de straat of in een huizenblok waar de woningen ‘toevallig’ zeer goedkoop waren. Maar niet iedereen was even arm. Op korte afstand van de goedkoopste huizen woonden de beter bemiddelde arbeiders. Hun woning was soms wel vijf keer zo duur als een hofjeswoning. In de nieuwe delen van de wijk, waar de goedkoopste woningen ontbraken, lag de situatie iets gelijkmatiger. Maar ook hier kon de prijs van de begane grond naar de tweede verdieping verdubbelen, en waren de verschillen tussen straten nogal eens aanzienlijk. Echte homogeniteit kwam nauwelijks voor, behalve in een aantal delen waar woningbouwverenigingen actief waren – en in sommige grote hofjescomplexen. Het beeld dat uit de huurgegevens oprijst, vindt bevestiging in andere bronnen. De duurere woningen in een gemengde straat werden grotendeels bewoond door ‘kernegezinnen’ met een relatief hoog inkomen, en door de interviews weten we dat de verschillen in welstand aanzienlijk konden zijn – zelfs binnen één straat. Er was kortom maar op zeer beperkte schaal sprake van ‘gedeelde armoede’.

6.2 Een overschot aan woningen

Bewoners van de Schilderswijk verhuisden van mindere buurten naar betere en er kwamen nieuwe groepen binnen die door krotopruijing hun woning waren kwijtgeraakt. Tegelijkertijd oefenden nieuwbouwwijken een sterke aantrek-

kingskracht uit op bewoners die hogerop wilden. Dit demografische proces, dat in de jaren dertig versnelde, had een grote invloed op de samenstelling van de buurten en derhalve ook op de normen waar bewoners zich aan moesten houden. Sommige groepen verhuisden volgens clubhuisleider De Bruin niet snel: *Aan hun woonwijk en hun woningen zitten ze vast en verlaten deze alleen, wanneer de woning te klein wordt voor het snelgroeïende gezin, het huisje afgekeurd, of de huurschuld te groot is geworden.*³⁶ Andere bewoners wensten niets liever. Zo verhuisde Ad (1916) eind jaren twintig al naar een beter deel van de wijk, de Wouwermanstraat, in het kielzog van veel straatgenoten: *Want uit de Honthorststraat trokken de mensen weg. Dus niet alleen mijn ouders, ook opoe Van Schie en de familie Besseling ging eruit. Omdat ze de wijk wat vonden achteruit gaan. En ze wilden wat meer ruimte om te wonen. De ruimte was toen natuurlijk heel beperkt. Ja, en misschien omdat de huren ook wat lager waren, kwam er ook wat minder sociaal publiek wonen. Dat realiseerde je je toen niet, maar het feit is gewoon dat veel mensen eruit gingen.*³⁷ Een verhuizing naar een betere buurt duidde erop dat men ‘netjes’ was, dus tussen ‘nette’ mensen thuishoorde.

Een veranderende economie

Tijdens het interbellum veranderde de Haagse economie ingrijpend. Door het vertrek van grote metaalbedrijven als De Prins van Oranje en Van Enthoven begon de stad aan kracht in te boeten als industrie centrum. Als handelscentrum en (financiële) dienstverlener daarentegen nam het belang van Den Haag sterk toe. De stad ontwikkelde zich tot een administratief centrum, waar zich door de aanwezigheid van overheid en ambassades steeds meer internationale bedrijven vestigden. Verder bleef de stad aantrekkelijk voor bewoners met relatief hoge inkomens, die aangetrokken werden door de lage belastingen, mooie woonwijken met veel groen, en de goede voorzieningen. Bovendien was het een centrum voor verlofgangers uit Nederlands-Indië.³⁸ De ruime aanwezigheid van deze welvarende stedelingen zorgde voor een florerende industrie in onder meer voedingsmiddelen.³⁹ Het centrum ontwikkelde zich tot een exclusief winkelgebied waar Hage-naars van ‘het zand’, de betere wijken die gebouwd waren op zandgronden, alles van hun gading konden vinden. Voor de bewoners van de Schilderswijk vormde de bouwnijverheid de belangrijkste sector om in te werken. De groei van de stad zorgde voor een constante nieuwbouw in de jaren twintig en begin jaren dertig. Naast metselaars, oppermannen en andere bouwvakkers leidde dit tot de aanwezigheid van veel bouwverwante bedrijfsjes en bedrijven in de wijk.⁴⁰

De industrie die in Den Haag overbleef na het vertrek van veel grote fabrieken had een overwegend kleinschalig en ambachtelijk karakter. Bijna de helft van de 9.310 bedrijven die in 1930 genoteerd stonden, betrof een eenmanszaak en slechts 7,4 procent had meer dan tien werknemers in dienst.⁴¹ De bedrijven waren vaak gericht op de lokale Haagse markt, in het bijzonder op de florerende bouwnij-

verheid. Veel van deze kleine ondernemingen waren gevestigd in de Schilderswijk, met zijn uitgestrekte lappendeken van volgebouwde binnenplaatsen. In de negentiende eeuw, toen de wijk grotendeels werd gebouwd, waren er nog volop mogelijkheden om werkplaatsen en pakhuizen achter het woonhuis te bouwen. De dichtbevolkte wijk was dan ook bezaaid met kleine en grotere bedrijven.⁴² Deze situatie is lang blijven bestaan. In 1947 werkte 33 procent van de mannelijke bewoners in de nijverheid, van wie velen in de bouw. Er werden in dat jaar nog ongeveer 800 bedrijfshoofden van eenmanszaken in de wijknijverheid geteld, evenveel als in de wijken Transvaal, Rustenburg en Zuiderpark samen.⁴³

De bouw was niet de enige sector waar bewoners werk vonden. Vanaf 1890 was het aantal mensen dat werkte in de detailhandel sterk gegroeid. Dit kwam niet alleen door de groei van de City als winkelgebied, maar ook door het groeiende aantal winkeliers in de arbeiderswijken. Dit leidde in sommige buurten zelfs tot een overschot aan kleine kruideniers, sigarenhandelaren en groenteboeren. Deze wildgroei werd veroorzaakt door de lage kosten die het met zich meebracht om een zaakje te openen. Voor veel bewoners van de wijk was het een aantrekkelijke bijverdienste. Klandizie was altijd wel te vinden, omdat veel bewoners niet snel hun inkopen deden in een winkel in het centrum, in tegenstelling tot ingezetenen van de meer gegoede buurten van Den Haag. Dit had te maken met de onregelmatige inkomens in de wijk, die het noodzakelijk maakten betalingen te laten opschrijven. Poffen kon echter alleen bij een winkelier die de klant bij naam en van reputatie kende. Er waren in de Schilderswijk dan ook veel winkeltjes met een lage omzet, meer dan in welke andere wijk van Den Haag.⁴⁴

Het grootste deel van de beroepsbevolking van de wijk, ongeveer dertig procent, viel in 1947 onder de categorie 'arbeider'. Dit waren mannen en vrouwen die geen eigen bedrijfje hadden en ook geen winkel uitbaatten. De arbeiders werkten behalve in de bouw ook in de verschillende fabrieken die in de wijk (en omgeving) te vinden waren. Hun positie liep uiteen van de ongeschoolde 'losse werkman', die elke dag opnieuw een klus moest zien te vinden, tot de geschoolde fabrieksarbeider in vaste dienst. De losse werklieden konden in economisch goede tijden een aardig inkomen verdienen, maar als de vraag verminderde zaten zij als eersten werkeloos thuis.⁴⁵ In 1930 leek deze situatie zich vaker te zullen voordoen, want de burgemeester schetste toen in zijn jaarverslag voor het eerst sinds jaren een somber vooruitzicht. Economisch gezien was het jaar daarvoor een hoogtepunt geweest, maar het leek erop dat de 'lijn naar beneden zou buigen'.⁴⁶ Zijn woorden bleken profetisch. Het aantal faillissementen steeg van 304 in 1929 naar 479 in 1933. Voor de dienst Maatschappelijk Hulpbetoon betekende het begin van de jaren dertig een enorme stijging van het aantal van steun afhankelijke inwoners. In 1931 steeg het bedrag dat zij uitkeerden aan werklozen die lid waren van een vakbond van bijna acht ton naar meer dan drie miljoen gulden. Het uitgekeerde bedrag aan ongeorganiseerde werklozen, in veel gevallen losse werklieden, ouderen

of invaliden, verdubbelde in 1930 van ruim twee ton naar bijna vierenhalf ton. In 1931 én in 1932 verdubbelden die bedragen opnieuw.⁴⁷ De grootste klappen begin jaren dertig vielen in de bouwbedrijven, de metaalindustrie, het hotel-, café- en restaurantbedrijf en bij het werk voor ongeschoolden.

Exacte werkloosheidspercentages voor Den Haag in de jaren dertig zijn er niet. Op basis van de toen geldende indexcijfers weten we dat in 1936, op het dieptepunt van de crisis, er van alle 100 potentiële werkdagen maar op 67 werd gewerkt.⁴⁸ De crisis in Den Haag duurde relatief lang, omdat de arbeidsmarkt voor een groot deel uit overheidsbanen bestond en die keerden maar langzaam weer terug.⁴⁹ Het voortdurende gebrek aan werk had een sterke weerslag op de sociaal-economische situatie in de Schilderswijk. Naarmate de depressie langer duurde en de kleding en het huisraad versleten, kreeg de situatie voor velen een nijpend karakter. Dat brengt ons bij de vraag welke invloed de crisis had op de demografische situatie in de wijk. Welke groepen vertrokken er naar andere delen van de stad en wie namen hun plaats in? Zowel de analyse van verhuisbewegingen als de ontwikkeling van de huurprijzen bieden indicaties voor de veranderende bevolkingssamenstelling. Als de huren in de wijk meer naar elkaar toe bewogen, nam de heterogeniteit in inkomen naar alle waarschijnlijkheid af. De statistische dienst van de gemeente Den Haag hield zich in de jaren dertig intensief bezig met de situatie op de woningmarkt. Zij voerde bijna maandelijks onderzoeken uit naar de huursituatie, de verhuisbewegingen en bovenal de leegstand in arbeiderswoningen. Op basis van dit materiaal zijn dergelijke ontwikkelingen in de Schilderswijk vrij goed te reconstrueren. Het archief van de *Vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage*, een negentiende-eeuwse woningbouwvereniging die een areaal eenvoudige arbeiderswoningen in de wijk bezat, maakt het mogelijk het beeld verder in te kleuren.

Leegstand en leegloop

Aan het begin van de jaren dertig groeide het aantal huizen in Den Haag ieder jaar met duizenden tegelijk. In 1932 kwamen er 5.322 woningen bij, en zelfs in 1934 – middenin de crisis – werden er nog 5.054 bijgebouwd. De toename van het aantal huizen oversteeg de vraag zozeer, dat er voor elke nieuwe bewoner in Den Haag ongeveer driekwart huis beschikbaar was.⁵⁰ Nieuwe wijken verschenen onder meer aan de rand van de stad, in Rustenburg-Oostbroek en het gebied ten noorden van de Loosduinseweg. Men paste er de moderne inzichten van de woningbouw consequent toe, met zijn nadruk op licht, ruimte en recreatiemogelijkheden. De nieuwbouw was bedoeld voor de hogere arbeidersklasse, met voldoende inkomen om een huur van ongeveer 400 gulden per jaar op te brengen. De toename van het woningbestand had tot gevolg dat het percentage leegstaande woningen in Den Haag tussen 1931 en 1935 steeg van 3,5 procent naar 7,5 pro-

cent. Deze ontwikkeling baarde de directeur van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht zorgen. Het grote aantal leegstaande woningen in 1934 zou naar zijn idee een remmende werking moeten hebben op de woningproductie, maar het tegendeel leek waar.⁵¹ De uitbreiding van de stad had ook ingrijpende gevolgen voor de situatie in de Schilderswijk. De nieuwbouw van de relatief dure arbeiderswoningen zorgde in eerste instantie voor leegstand in deze prijs categorie: van 3 procent in 1931 naar ruim 10 procent in 1934. Het viel de rapporteurs in dat jaar wel op dat de leegstand vooral de oudere woningen betrof; van de nieuwbouw stond slecht 3,8 procent leeg. Twee jaar daarvoor was dit nog ruim 33 procent geweest. In dat jaar concludeerden de rapporteurs voorzichtig dat de omvangrijke trek van de oudere wijken (voornamelijk Schilderswijk) naar de nieuwe wijken aan het afnemen was. Die conclusie bleek te voorbarig.

De relatief geringe leegstand in de nieuwe woningen bleek een voortdurende katalysator voor nieuwbouw te zijn. De onderzoekers van het statistisch bureau concludeerden: *Dat ... de woningproductie nog te groot genoemd moet worden ... moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat de nieuw gebouwde woningen, welke door inrichting en comfort steeds aantrekkelijker worden gemaakt, bij het publiek in het algemeen meer gewild zijn. Door velen wordt bovendien aan de nieuwere woonwijken wegens de ligging in de nabijheid van natuurschoon, de meer open bebouwing en de aanwezigheid van plantsoen de voorkeur gegeven boven eenige oudere wijken. De groote aantrekkelijkheid der allernieuwste woningen blijkt in vele gevallen zelfs oorzaak te zijn van het verlaten van andere nog betrekkelijk nieuwe woningen, een verschijnsel, waarop ook reeds bij voorafgaande tellingen de aandacht werd gevestigd.*⁵² De nabijheid van natuurschoon, een open bebouwing en de aanwezigheid van plantsoenen waren precies de zaken waar het in de Schilderswijk aan ontbrak. Bewoners die in deze wijk een huis in dezelfde prijsklasse huurden, vertrokken in steeds grotere aantallen naar de rand van de stad. Toch viel de leegstand in de Schilderswijk in de eerste helft van de jaren dertig nog wel mee. De meeste woningen in de wijk wa-

FIG. 6.2 AANTAL NIEUWGEBOUWDE LEEGSTAANDE WONINGEN IN DEN HAAG (OVER VIJF JAAR)

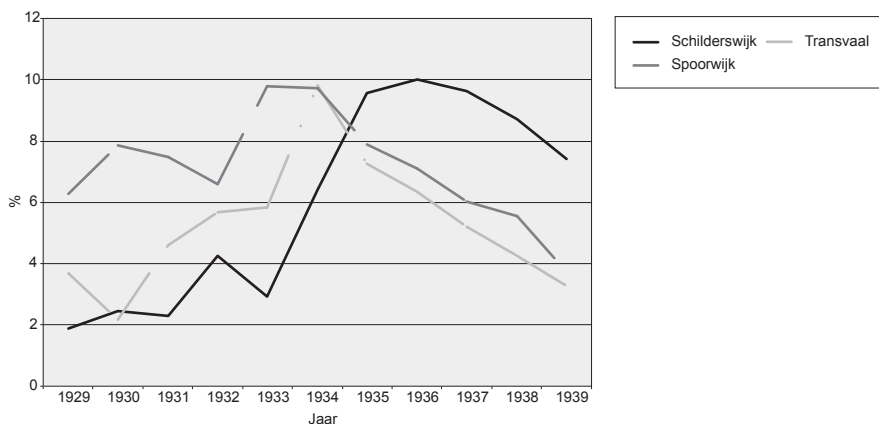
Jaar	Absoluut	Percentage van het totaal aantal leegstaande woningen
Oktober 1931	1668	40
Oktober 1932	1507	24
Oktober 1933	1490	21
Oktober 1934	1096	12
Oktober 1935	642	6

Bron: Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage (Oktober 1935).

ren goedkoper dan de categorie waarin nieuwbouw plaatsvond. De nieuwe woningen aan de rand van de stad waren voor het gros van de bewoners van 'het wijk' financieel nog onbereikbaar. Maar die situatie zou snel veranderen.

De eigenaren van de duurdere woningen in Transvaal en Spoorwijk hadden steeds vaker te kampen met leegstand, omdat de bewoners naar de mooiere woningen in de nieuwe wijken vertrokken.⁵³ In oktober 1934 stond bijna tien procent van de woningen in deze wijken leeg. Om deze leegstand tegen te gaan probeerden de woningbouwverenigingen hun bezit tegen lagere prijzen te verhuren, met als gevolg dat de woningvoorraad in de goedkopere prijsklassen met duizenden per jaar steeg.⁵⁴ In de Schilderswijk bleef de leegstand in het begin van deze ontwikkeling met zes procent nog aan de lage kant. De huizenprijzen mochten dalen, daarmee kwamen ze niet per se direct binnen het bereik van deze bewoners. Veel woningen in de wijk hadden een huur tussen de drie en vijf gulden per week.⁵⁵ In 1935, toen het aantal huizen in de prijsklasse tussen vier en zes gulden per week sterk steeg, werd een omslagpunt bereikt. Afgezien van de nieuwbouw kwamen er in deze categorie ruim 1.500 woningen bij. Tegelijkertijd steeg de leegstand in de Schilderswijk tot grote hoogte. De huizen in andere Haagse arbeiderswijken waren nu blijkbaar zo goedkoop geworden, dat ook veel bewoners van 'het wijk' het zich konden veroorloven te vertrekken. Figuur 6.3 brengt deze ontwikkeling in beeld. Transvaal en Spoorwijk, wijken die gericht waren op de bovenkant van de arbeidersklasse, bereikten hun hoogste leegstand in 1933 en 1934. In 1935 daalde deze alweer, terwijl die toen in de Schilderswijk pas echt begon te stijgen. Het is aannemelijk dat de vertrekkende bewoners zich vestigden in deze omliggende wijken.

FIG. 6.3 LEEGSTAND IN DRIE HAAGSE WIJKEN ALS PERCENTAGE VAN DE WONINGVOORRAAD, 1929-1939

Bron: Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage (oktober 1935).

FIG. 6.4 HUURONTWIKKELING NA VERANDERING BEWONER IN VERSCHILLENDE HAAGSE WIJKEN EN DE STAD ALS GEHEEL, ALS PERCENTAGE VAN HET AANTAL GECONTROLEERDE HUREN, 1933-1935

	Gelijk gebleven huren			Verhoogde Huren			Verlaagde Huren		
	1933	1934	1935	1933	1934	1935	1933	1934	1935
Schilderswijk	43,3	37,6	34	30,4	22,2	12,6	26,3	40,2	53,4
Spoorwijk	26,6	17,9	12,4	5,1	3,6	2	68,3	78,5	85,6
Transvaal	31,5	19,3	11,2	12,4	9,5	5,6	56,1	71,2	83,3
Scheveningen	34,8	33,8	24,4	27	17,8	11,4	38,2	48,4	64,2
Centrum	32,3	28,6	21,8	23,7	19,1	12,1	44	52,3	66,1

Bron: Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage 22: 12 (1935).

In figuur 6.4 is zichtbaar dat naarmate er meer huizen in een wijk leeg stonden, de gemiddelde huren daalden. Het aantal huurverlagingen na een verhuizing bleef in de Schilderswijk in de jaren 1933 tot 1935 ver verwijderd van die in de omliggende wijken. Pas in 1935, toen de leegstand in de wijk sterk steeg, bestond meer dan de helft van de veranderingen in huur uit een verlaging. Vergeleken met de omringende wijken bleef deze daling van de huurprijzen echter beperkt, wat te maken had met het grote aantal zeer goedkope woningen, die buiten 'het wijk' alleen in het oude centrum en in Scheveningen voorkwamen. In de laagste huurklasse was het aantal verlagingen het kleinst. Deze woningen bleven in trek bij de armlastige arbeidersbevolking van Den Haag, die het sterkst te lijden had onder de crisis van de jaren dertig.⁵⁶

De bewoners van het duurdere woningsegment in de Schilderswijk konden in de tweede helft van de jaren dertig opschuiven naar woningen van betere kwaliteit, die daarvóór buiten hun bereik hadden gelegen. Velen verlieten de wijk en hun oude woningen kwamen leeg te staan. De goedkopere woningen tot vier gulden huur per week die niet in een hofje lagen, bleven echter populair. In 1935, op het hoogtepunt van de leegstand in Den Haag, stond er van dit soort woningen maar 3,5 procent leeg – met een gemiddelde van bijna tien procent voor de hele wijk. Tegelijkertijd steeg het aantal leegstaande hofjeswoningen tot twintig procent. Dit laat zien dat bewoners die geen hogere huur konden betalen, wel probeerden weg te komen uit de hofjes. De hofjeswoningen waren impopulair, volgens de rapporteurs door de verouderde indeling, de ongunstige ligging en de verwaarloosde toestand van veel woningen.⁵⁷ Bewoners verhuisden graag naar een woning aan de straat. De grote leegstand waar de Schilderswijk eind jaren dertig mee te maken kreeg, had vooral te maken met het vertrek van bewoners

voor wie een woning in één van de nieuwere arbeiderswijken financieel binnen bereik kwam. De gemeentelijke dienst voor statistiek voerde een uitvoerig onderzoek uit naar de achtergrond van deze vertrekkers, waaruit een gedetailleerd beeld oprijst van hun beweegredenen en financiële situatie. Hun onderzoek geeft onder meer antwoord op de vraag of bewoners een slecht huis ontvluchtten of op zoek waren naar een wijk met een betere reputatie.

6.3 Achtergrond van verhuizen

Het lijkt geen al te gewaagde veronderstelling dat mensen in een tijd van grote werkloosheid verhuizen naar een woning met een lagere huur. De onderzoeken van de gemeente Den Haag laten echter een complexer beeld zien van de motieven om te verhuizen in de jaren dertig. In slechts een kwart van de gevallen vertrokken mensen vanwege verminderde inkomsten of het opheffen van een bedrijf. In deze situaties lag de huur van de nieuwe woning inderdaad meestal lager.⁵⁸ Bij alle andere verhuismotieven was er in de meeste gevallen sprake van een verhuizing naar een duurdere woning. Als bewoners de kans kregen een andere, 'betere' woning te betrekken, betekende dit in 65 procent van de gevallen een duurdere woning. Voor de meerderheid steeg de huur overigens niet meer dan twintig procent. Deze gegevens komen overeen met de situatie waarin betere woningen in nieuwere Haagse wijken binnen het bereik van de 'rijkere' bewoners van de Schilderswijk kwamen. In 1935 werd bij alle verhuizingen in Den Haag gevraagd waarom mensen vertrokken. De keuze was uit de volgende opties: omdat de huidige woning te klein is, vanwege de gebreken aan de huidige woning, en om in een betere woning te gaan wonen. Het vinden van een betere woning bleek het meest voorkomende motief. Van de 450 bewoners die een huis van 4 gulden per week of minder achterlieten, de laagste categorie die veel voorkwam in de Schilderswijk, vertrokken er 154 om deze reden. Voor 98 gezinnen was de huidige woning te klein, en eenzelfde aantal vertrok vanwege bouw- en onderhoudsgebreken – en ongedierte. Voor de iets duurdere categorieën in de wijk, de woningen van net onder de 300 gulden huur per jaar, vormde de mogelijkheid een betere woning te betrekken in de helft van de gevallen de belangrijkste reden om te verhuizen. Gebreken aan de bestaande woning leidden slechts zelden tot vertrek, slechts bij 64 van de 698 verhuizende gezinnen.

De omschrijving 'betere woning' bleek voor velerlei uitleg vatbaar, reden voor de statistische dienst om extra onderzoek te verrichten. In iets meer dan een kwart van de gevallen ging het om een huis met meer vertrekken of meer comfort. Dit konden ook woningen zijn in dezelfde wijk. Bij 22 procent betrof het een verhuizing naar een huis op 'betere stand'. Nu bestonden er binnen de Schilderswijk ook veel standsverschillen in huisvesting, dus had in principe de mogelijkheid

bestaan dat deze categorie nog wel in de wijk was gebleven. Maar de leegstand was gegroeid, terwijl die in de omringende wijken – ontegenzeggelijk van ‘betere stand’ – daalde. Dit doet vermoeden dat men het toch veelal buiten de eigen wijk heeft gezocht, ook al omdat het overwegend ging om mensen die een huis in het topsegment van de Schilderswijk verruilden voor een iets duurder huis.⁵⁹ De leegstaande, duurder woningen in de wijk vielen volgens de onderzoekers in de categorie ‘niet gewilde woonsoort in deze buurt’.⁶⁰ Het onderzoek van de statistische dienst sterkt het vermoeden dat een deel van de bovenlaag van de wijk niet vanwege gebreken aan het huis vertrok, maar vanwege de moeilijk te omschrijven ‘mindere stand van de wijk’.

Er was nog iets aparts aan de hand. In de helft van de verhuizingen naar een betere woning konden de rapporteurs geen zichtbare verbetering in de huisvesting constateren. Het nieuwe huis had niet meer kamers, kende niet meer comfort en lag niet in een duidelijk betere buurt. Toch vonden de bewoners zelf dat ze beter gingen wonen. Voor een deel zullen de onderzoekers (ambtenaren in dienst van de gemeente die zelf waarschijnlijk niet in de wijk woonden) niet de finesses van de standsverschillen in de wijk hebben gekend, of het comfort niet goed hebben ingeschat. Er bestond echter ook nog een andere reden om het boeltje te pakken. In een beschouwing over de leegstand in Haagse wijken werd melding gemaakt van zogenaamde ‘beroepsverhuizers’. Dit waren mensen die de gewoonte hadden ontwikkeld een woning te huren waarin zij de eerste maand ‘vrij woonden’, de tweede maand de huur niet betaalden en vervolgens de huur opzegden. Na drie maanden gratis wonen trokken ze dan weer verder.⁶¹

Het is niet bekend hoe groot de groep was die zo te werk ging, maar het was een bekend verschijnsel in die tijd. De tante van Gillian (1927) verhuisde in de jaren dertig elk voorjaar, omdat zij zo de grote schoonmaak kon ontlopen. In een nieuw huis kreeg ze volgens hem een gratis behangetje en een maand gratis wonen. Zijn vader moest haar elke keer weer helpen.⁶² Volgens de tellingen van de onderzoekers zouden maximaal 1.412 van de 7.336 bewoners die verhuisden deze methode hebben toegepast.⁶³ Aangezien zij volgens dit systeem elke drie maanden verhuisden en het onderzoek een jaar liep, zijn zij mogelijk vier keer in de statistieken voorgekomen – dat zou hun absolute aantal sterk verminderen. De beroepsverhuizers zullen zeker voor een vertekening hebben gezorgd in de statistieken, maar dat tast het algemene beeld niet aan. De duurder woningen in de wijk stonden eind jaren dertig op grote schaal leeg, een verschijnsel dat niet valt te verklaren door heen en weer verhuizende bewoners. Velen vertrokken uit de wijk, om niet meer terug te keren. Dit duidt op een trek naar nieuwe wijken door de meer bemiddelde bewoners van de Schilderswijk. Deze ontwikkeling trof ook ‘de’ *Vereeniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage*, één van de eerste woningbouwverenigingen in Den Haag die zich inspande voor arme bewoners van de stad. De situatie in hun zogeheten Van Os-

tadewoningen, die middenin 'het wijk' lagen, laat goed zien welke verandering zich in de jaren dertig voltrok.

6.4 De Vereeniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage

Voor de armere bewoners van de Schilderswijk was de woningmarkt de gehele jaren dertig krap. Er bleef vraag naar goedkope woningen die niet in een hofje, maar aan de straat stonden. De bewoners met een klein inkomen hadden het dan ook voortdurend moeilijk om een bewoonbare woning binnen hun budget te vinden. Eén van de mogelijkheden die hun ter beschikking stond, was zich aan te melden bij de *Vereeniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage*. Hoewel deze woningbouwvereniging alleen kleine hofjeswoningen verhuurde, was zij onder huurders populair door hun goede zorg voor de huizen en voor de bewoners. De circa tweehonderd huisjes, die in drie parallelle straatjes in het hart van de wijk lagen, werden verhuurd voor een relatief lage prijs van omstreeks 3,5 gulden per week. De vereniging had in de jaren dertig dan ook niet te klagen over leegstand. Wel zag zij haar bewonersbestand veranderen van minvermogene naar onvermogene huurders.

In 1931 deed de crisis echt haar intrede bij de vereniging. In het jaarverslag stond dat het overzicht met ambachten van de bewoners dat jaar niet zo betrouwbaar was, wat te maken had met het grote aantal huurders dat werkloos was of in een zeer tijdelijke betrekking werkte. In de jaren erop zou het aantal bewoners dat leefde van de steun elk jaar stijgen.⁶⁴ Ondanks, of misschien moeten we zeggen dankzij de stijgende armoede had de vereniging over leegstand weinig te klagen. Haar woningen bleven bezet, vanwege de relatief lage huren en door de goede zorgen van de vereniging. Elk jaar kregen bewoners bij goed gedrag een week vrij huren, en in de vorstperiode werd hun steevast een lading brandstof geschonken. Deze extraatjes ontbeerden ze bij verhuurders van andere goedkope woningen, zoals bestuurssecretaris Belinfante in 1938 schreef.⁶⁵ De verhuisdynamiek binnen de wijk beïnvloedde ook de situatie in deze hofjeswoningen. Door de constante huurverlagingen kwamen er steeds meer woningen binnen het bereik van de oorspronkelijke huurders van de vereniging. Tegelijkertijd dwong de verslechterde staat van de huisjes het bestuur de huurprijs een aantal keer te verlagen – in 1936 zelfs met tien procent.⁶⁶ De oude bewoners verhuisden naar een betere woning die ook in prijs was verlaagd, en hun plaats werd ingenomen door nog minder draagkrachtige gezinnen. De woningen kwamen zo binnen het bereik van groepen bewoners die eerder vaak in een particulier hofje hadden gewoond. Het hofje was hetzelfde lot beschoren als veel andere woningen die in de wijk onder de vier gulden per week werden verhuurd: zij bleven populair, maar

wel voor een steeds andere doelgroep. In 1937 stonden er tien woningen van de tweehonderd leeg, terwijl particuliere hofjes twintig procent leegstand kenden.⁶⁷ Men klaagde in het bestuur dan ook niet over leegstand, maar wel over het 'soort' bewoners dat steeds dominantier werd in hun straatjes.

Uit de bewonerslijsten valt op te maken hoe de samenstelling van de hofjesbewoners veranderde. In 1937 verhuisden voornamelijk vakarbeiders; hun aantal halveerde bijna, van 44 naar 28.⁶⁸ De enige groep bewoners die dat jaar in aantal steeg, waren de steuntrekkers en gepensioneerden. Het hofje verarmde zienderogen. Woonden er in de jaren twintig nog politieagenten en medewerkers van de Haagsche Tramwaaischappij, halverwege de jaren dertig bestond de grootste groep bewoners uit steuntrekkers. Er vond, in de woorden van het bestuur, een verandering plaats naar bewoning door paupers. Een deel van de bestuursleden zag deze ontwikkeling met lede ogen aan. De interim-voorzitter van het bestuur, Spanjaard, schreef daarom een brandbrief. De woningen voldeden volgens hem niet meer aan het oorspronkelijke ideaal om de arbeidersklasse een hygiënische, gezonde woonomgeving te bieden. Dit stelde het bestuur naar zijn idee voor de volgende vraag: *Moeten wij ons tevreden stellen met de functie van verhuurders van de minste soort woningen, die, ondanks de kosten in den laatste tijd daaraan besteed, den indruk maken van oud, uitgewoond, onhygiënisch, etc., etc. Een huisjesmelker stapt over deze kwalificaties heen als hij maar rente van zijn geld kan maken; een bestuur als het onze echter behoort zich op ander standpunt te plaatsen en rekening te houden met de sociale eischen van dezen tijd.*⁶⁹ In zijn ogen waren de woningen niet langer acceptabel. Bestuurslid Hijmans was het met Spanjaard eens en opperde om de woningen dan maar aan de gemeente over te doen. *Ik ben het eens met den heer Spanjaard, dat een exploitatie van woningen als de onze voor onze Vereeniging geen belang meer heeft. Het is zeer wel mogelijk, dat wij nuttig werk doen, onze woningen, zij het ook, dat ze niet aan redelijke eischen beantwoorden, aan steuntrekkers en paupers te verhuren, maar 1. is dat niet het doel van onze vereeniging, 2 kan, wanneer de gemeente ze krijgt of overneemt deze voorlopig daarmede doorgaan.*⁷⁰ Het was dus zeker wel nuttig om paupers een huis te bieden, maar dit stond niet in de statuten van de vereniging: die spraken immers over minvermogenden, niet over onvermogenden. Hij voegde er nog aan toe dat het huisvesten van paupers hem niet trok. Een pauper was heel iets anders, en eerder een taak voor de overheid. Een jaar later overwoog het bestuur zelfs zich te laten opheffen, omdat de woningen zo slecht waren dat renovatie onvermijdelijk was.

De gemeente gaf echter aan het werk van de vereniging erg op prijs te stellen en vroeg hen hun taak voort te zetten. In een vergadering met de directeur van de dienst Volkshuisvesting, Bakker Schut, kreeg de vereniging zelfs gemeentelijke steun toegezegd. Bakker Schut had de woningen bezocht en het viel hem op dat deze solide gebouwd waren. Na een opknapbeurt konden ze zeker nog een aantal jaren mee. Hij stelde echter wel als voorwaarde dat het hofje zich moest gaan richten op oudere echtparen en gezinnen met weinig of geen kinderen. Het zou dan, volgens de notulist, meer een echt hofje worden. Dit zou geen probleem op-

leveren aangezien opzichteres Weerheym al enige tijd een dergelijke selectie toe-paste bij nieuwe bewoners.⁷¹ Het hofje heeft zich toen inderdaad ontwikkeld tot een alternatieve huisvesting voor ouderen.

De geschiedenis van de tweehonderd hofjeswoningen, die middenin de Schilderswijk een plaats wilden bieden aan minvermogende Haagse arbeiders, laat goed zien welke ontwikkeling er in de jaren dertig plaatsvond in de wijk. Nieuwe huizen aan de rand van de stad trokken een deel van de meer gegoede bewoners weg, terwijl tegelijkertijd een deel van de bewoners die eerder in een slechter pand in de wijk woonden, verhuisden naar een betere woning die werd achtergelaten. Het oude deel van de wijk, waar de Van Ostadewoningen middenin lagen, verarmde geleidelijk. De vereniging spande zich in om de woningen te onderhouden of te restaureren, maar voor de duizenden woningen in particulier bezit was dit minder het geval. Een opmerking van een bestuurslid van de vereniging uit 1939 is veelzeggend in dit verband. Hij was tegen het plan om de oude hofjes te slopen en opnieuw op te bouwen, omdat er *een voornemen was, de gehele buurt tussen Zuidwal en station Hollands Spoor te saneren*.⁷² De gemeente had dus al geconcludeerd dat veel woningen in dit deel van de stad er zo slecht aan toe waren, dat volledige sloop onvermijdelijk was. En dan te bedenken dat veel van deze woningen nog vijftig jaar min of meer onveranderd zijn blijven staan.

6.5 Wie bleef er achter?

Bewoners die uit de wijk vertrokken, konden zich blijkbaar een hogere huur in één van de nieuwe wijken veroorloven. Maar om te kunnen verhuizen, moesten zij ook niet te veel gebonden zijn aan de plek waar ze woonden. Dit gold bijvoorbeeld voor (lagere) ambtenaren die voor de gemeente of het Rijk werkten, maar ook voor gespecialiseerde vakarbeiders die in één van de grotere Haagse bedrijven of fabrieken werkten. Voor winkeliers en andere ondernemers met een bedrijf aan huis was het minder makkelijk om te vertrekken, evenals voor dagloners die afhankelijk waren van hun lokale netwerk om een klus te vinden. Zoals in alle Haagse arbeiderswijken bevonden zich in de Schilderswijk op elke straathoek meerdere winkels.⁷³ Er waren kruideniers, zuivelwinkels, slagerijen en groenteboeren in overvloed. De wijk bevatte 1800 winkels, slechts een fractie minder dan het (winkel)centrum van Den Haag. Door de grote bevolkingsdichtheid week het aantal winkels per duizend bewoners overigens niet zoveel af van dat aantal in sommige andere wijken.⁷⁴

Winkeliers, maar ook andere ondernemers, vertrokken niet massaal uit de wijk. De leegstand in hun panden lag in de jaren dertig stabiel op vijf procent. De zaken mochten er voor veel kleine ondernemers slecht voorstaan, toch verlieten zij maar zelden hun bedrijf door een faillissement. Het aantal verhuizingen om

deze reden was verwaarloosbaar, vooral in de categorie goedkopere bedrijfspanden.⁷⁵ Veel kleine winkeltjes, die in de wijk als bijverdienste vanuit de woonkamer werden gedreven, gingen wel onderuit.⁷⁶ Ondernemers in grotere panden, zowel winkeliers als bedrijfsleiders, bleven echter op hun plek. Ze hadden ook maar weinig alternatieven in andere wijken. Woningen met een werkruimte zoals in de Schilderswijk werden niet gebouwd in de nieuwe wijken, waar men in plaats van een werkplaats de voorkeur gaf aan een open ruimte tussen de huizenblokken. Ook het aantal winkels lag in de nieuwere wijken veel lager, omdat ze in het ontwerp gecentreerd waren in een aantal hoofdstraten.⁷⁷

Voor winkeliers kwam er nog een aantal factoren bij. Het opbouwen van een klantenkring was in de jaren dertig geen makkelijke opgave. Winkels verkochten hun waren meestal tegen dezelfde prijzen en de keuzemogelijkheden voor consumenten waren groot. Binnen loopafstand waren er makkelijk tien vergelijkbare slagerijen of zuivelwinkels te vinden. De kunst voor een winkelier was dan ook om klanten persoonlijk aan de winkel te binden. Het was, in de woorden van Albert (1919), die al vanaf jonge leeftijd moest meehelpen in de zuivelwinkel van zijn vader, een 'gunkwestie': *Nou ja, de mensen hadden natuurlijk behoeften, maar ze konden overal terecht. Nu ook wel, maar nu letten mensen op de prijs, maar toen was de prijs overal praktisch hetzelfde. Maar het ging erom dat ze dachten: 'Dat is een aardige man'. Het was een gunkwestie. Ze moesten het je gunnen.*⁷⁸ Sommige winkeliers creëerden klantenbinding door de mogelijkheid te bieden op krediet te kopen, ofwel op de pof. Als crediteur was de winkelier dan zelfs in staat eisen te stellen aan het koopgedrag van de klant. Maar de kleine winkelier stond in deze periode wel onder druk door de opkomst van het grootwinkelbedrijf, zoals Albert Heijn en De Grutter, maar ook coöperaties als 'De Volharding' veroorzaakten een daling van het aantal zelfstandige winkels. Het aantal kruideniers nam in heel Den Haag in de periode 1932 tot 1941 zelfs met achttien procent af. Ook de branchevervaging, wat inhield dat winkels verschillende soorten producten gingen verkopen, vormde een bedreiging voor de specialistische winkel.⁷⁹ Het was dan ook een grote gok om een goedlopend winkelbedrijf in een volkswijk, waar veel bewoners boodschappen in hun directe buurt haalden, te verplaatsen naar een nieuwe wijk. Met het vertrek van de lagere ambtenaren gingen winkeliers en kleine ondernemers steeds meer de absolute economische bovenlaag vormen van de Schilderswijk. Zij waren eigen baas en verdienden in de regel meer dan de ongeschoolde sjouwers en oppermannen uit de wijk.⁸⁰ In veel gevallen hadden zij hun winkelpand ook gekocht, en verhuurdten ze de bovenverdiepingen aan derden.⁸¹

Besluit

In de jaren dertig ontstond in de Schilderswijk een demografische verschuiving, die eruit bestond dat bewoners met de hoogste inkomens de wijk achter zich lie-

ten en naar een nieuwbouwwijk vertrokken. Daar waren de woningen beter van kwaliteit en konden zij op 'betere stand' wonen. Na hun vertrek verlaagden eigenaren de huur van hun woningen om de leegstand tegen te gaan. Gezinnen die eerder in een hofje hadden gewoond, konden nu steeds vaker een woning aan de straat betalen en zij verspreidden zich over andere delen van de wijk. De hofjeswoningen – vaak van slechte kwaliteit – werden het exclusieve domein van de meest arme Hagenaars, die niet konden profiteren van de huurverlaging van de betere woningen in de Schilderswijk. Maar niet iedereen die het zich kon veroorloven vertrok: ondernemers en winkeliers die voor hun bedrijf afhankelijk waren van hun omgeving gingen in de loop van de jaren dertig de sociaaleconomische top van de wijk vormen. De demografische veranderingen in de jaren dertig leidden tot een homogenisering van de wijk in sociaal-economisch opzicht. De oorlog en haar nasleep zorgden echter voor een nieuwe wending.

7 Demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen na 1945

In dit hoofdstuk staat centraal hoe de bevolkingssamenstelling van de Schilderswijk na 1945 veranderde en welke oorzaken hiervoor vallen aan te wijzen. De naoorlogse woningnood – die tot diep in de jaren zestig voortduurde – speelde een belangrijke rol in deze ontwikkelingen, net als de bouwwoede die er een oplossing voor diende te zijn. Het is voor deze periode niet mogelijk de ontwikkelingen en samenstelling op individueel niveau vast te stellen, zoals dit voor het interbellum wel soms kon door de aanwezigheid van betrouwbare huurgegevens. Dit soort bronmateriaal is na de oorlog niet meer beschikbaar, of onbetrouwbaar. De belangrijkste bronnen zijn hier de gegevens die de statistische dienst van de gemeente Den Haag bijhield en de rapporten van andere instituties. Deze onderzoeken zijn vaak uitgevoerd op het niveau van de gehele wijk, waarbij de interne verscheidenheid soms slecht zichtbaar is. Waar mogelijk zijn de verschillen binnen de wijk, die in de naoorlogse periode ook een belangrijke rol speelden, wel in de analyse opgenomen – onder meer door aandacht te besteden aan de waarnemingen en ervaringen van oud-bewoners.

7.1 De wijk opnieuw vol

Oorlog en nasleep

De NSB kon al vóór de oorlog op weinig sympathie rekenen in de wijk. Bij de verkiezingen in de gemeenteraad in 1935 haalde de Nationaalsocialistische partij van Anton Mussert in bijna alle Haagse wijken meer dan tien procent van de stemmen, behalve in de Schilderswijk.¹ De eerder gesignaleerde algemene afkeer van formele organisaties zal hier debet aan zijn geweest. Vandaar de vele afkeurende reacties toen de Duitse overheersers zich in 1940 in de wijk lieten zien. In het eerste oorlogsjaar kwam het een aantal keer tot rellen tussen de Weerafdeling (WA) van de NSB en de bewoners. Op 18 december 1940 ontstond er een grote vechtpartij in de Van Ostadestraat, waarbij klinkers en putdeksels door de lucht vlogen. De

lijfelijke aanwezigheid van wa-troepen in de straten van de Schilderswijk werkte blijkbaar als een lont in het kruitvat.² Ook later in de oorlog was de wijk regelmatig het toneel van rellen en opstootjes. Men werd ook heel direct getroffen door de deportaties van joden en zigeuners. Den Haag kende de op één na grootste joodse gemeenschap van Nederland, en menigeen had zich in de decennia vóór de oorlog in de Schilderswijk gevestigd vanwege de sanering van de joodse buurt in het centrum.³ Zeker in het arme deel van de wijk, tegen station Hollands Spoor aan, woonden veel joden – en zij zijn in 1942 en 1943 weggevoerd.⁴ Een jaar later is een aantal zigeuners, die vaak in de leegekomen woningen waren getrokken, uit hun huis gehaald en op transport gezet.⁵ Van beide bevolkingsgroepen keerden slechts enkelen terug. Aan het eind van de oorlog trof de hongersnood de zwakste en armste groepen in de stad het zwaarst. De toevoer van voedsel van Oost- naar West-Nederland viel stil, aanvankelijk door beleid van de Duitse bezetter maar later in de winter door de bevroren waterwegen. Op het dieptepunt van de Hongerwinter was er voor Hagenaars maar een zevende deel van het normale aantal calorieën beschikbaar. Mensen die geen geld hadden om op de zwarte markt iets te kunnen kopen en inwoners zonder hulpvaardige familie of werkgever leden het meest. Uiteindelijk stierven tussen januari en september 1945 ongeveer 2100 Hagenaars de hongersdood.⁶

Na de bevrijding werden de tekorten niet direct opgeheven. Veel producten bleven nog lang op de bon en vooral aan brandstof was een groot gebrek. Ouders uit de Schilderswijk stuurden hun kinderen eropuit om bij het spoor en in de gebombardeerde wijk Bezuidenhout hout of kolen te zoeken. De Bruin van het lokale clubhuis de Mussen ontving in deze periode veel brieven van moeders uit de buurt. Eén van hen beschreef hoe zij een aantal levensmiddelenkaarten had moeten ruilen voor kleding voor haar kinderen. Maar nog steeds had één van haar jongens geen onderkleding of schoenen, waardoor zij hem maar niet naar school liet gaan.⁷ In april van hetzelfde jaar schreef De Bruin in zijn periodiek dat vrijwel alle niet-katholieke kinderen nog op blote voeten door de wijk liepen en in dezelfde aflevering klaagde een vrijwilligster dat er nog steeds geen kolen waren voor bewoners, terwijl de bioscopen wel weer verwarmd werden.⁸ Ook oud-bewoner Jules (1931) herinnerde zich dat hij geen schoenen had: *Na de oorlog liepen ook nog veel kinderen op blote poten. Je had houten schoentjes met leren riempjes, daar kon je niet op rennen want dan gingen de spijkers eruit. Het gat voor de spijkers was zo groot geworden, daar kon geen spijker meer in. Je moest er dan een nieuw stuk hout in lijmen, dan kon je er weer een spijker in slaan.*⁹ De politie maakte zich in de eerste naoorlogse jaren zorgen om de zwarte handel, die op grote schaal voorkwam. Door de schaarste werden de prijzen hoog opgedreven en bewoners die een handeltje sigaretten of chocolade op de kop konden tikken, probeerden deze met woekerprijzen van de hand te doen. Uit het rapportenboek van de politie van het bureau Van der Vennestraat blijkt dat de bestrijding van zwarte handel in de eerste periode na de oorlog de hoofdtaak vormde;

het gros van de arrestanten had zich er schuldig aan gemaakt. De meeste handelaars werden op de Hoefkade opgepakt en woonden vlak in de buurt.¹⁰ Ruilhandel kon een mooie manier zijn om wat extra's te verdienen. De moeder van Jules (1931) had op een bepaald moment een kostganger in huis die een grote koffer tabak had meegenomen. Die werd clandestien verkocht op straat om de huishoudpot aan te vullen.¹¹

Ondanks het gebrek was er in de directe naoorlogse periode genoeg werk. In 1947 stonden er bij het gemeentelijk arbeidsbureau slechts 4241 werkzoekenden genoteerd. Op een beroepsbevolking van 200.000 inwoners een gering aantal.¹² Er was vooral veel vraag naar handarbeiders onder de 45 jaar. In het zwaar getroffen Den Haag was veel te doen. Dick (1922) herinnerde zich dat hij in mei 1945 al in het gebombardeerde Bezuidenhout stenen aan het bikken was, die hergebruikt werden bij de bouw van nieuwe woningen.¹³ De dalende werkloosheid zette zich echter niet door. Van 1948 tot 1952 steeg deze zelfs ieder jaar, tot een maximum van 12.363 ingeschreven personen in dat laatste jaar. Als oorzaken wees het gemeenteverslag op de toenemende concurrentie van bedrijven in binnen- en buitenland, een proces van rationalisatie waarvan minder geschikte werknemers de dupe waren, en een verminderde koopkracht. Werkelijk goede vaklieden en jonge werknemers waren nog wel gewild.¹⁴ In delen van de Schilderswijk waar veel ongeschoolde dagloners woonden, zorgde de stijgende werkloosheid voor een groeiend pessimisme over de toekomst. De bewoners raakten verbitterd omdat zij toch weer geen werk hadden, terwijl ze juist hadden gehoopt dat er verbetering zou optreden na de oorlog. Volgens De Bruin vrat de werkloosheid aan hen: *Het is voor hen hetzelfde als wanneer men de vissen het water zou onthouden.*¹⁵ Schoenen, kleding en huisraad, producten waaraan zoveel gebrek was in de Schilderswijk, konden vaak niet worden aangeschaft.

Een budgetonderzoek, uitgevoerd door de statistische dienst van de gemeente, schetste een ander beeld. De gezinnen die eraan meededen waren met behulp van de vakvereniging geselecteerd; de kostwinners waren bijna uitsluitend geschoolde vaklieden, die vooral in de nieuwste delen van de Schilderswijk woonden.¹⁶ In het onderzoek werden de uitgaven van 1937 en 1948 vergeleken. Uit de cijfers kwam naar voren dat de uitgaven voor producten als koekjes en gebak, kleding en ontspanning relatief sterk waren gestegen.¹⁷ Drie jaar later berekende het statistisch bureau dat de meer 'luke' voedingsmiddelen in 1951 een drie maal zo grote plaats in het voedingsbudget innamen als dertig jaar eerder.¹⁸ De discrepantie tussen de observaties van De Bruin en de uitkomsten van het gezinsbudget laten zien hoezeer de situatie kon verschillen binnen de Haagse arbeiderswijken. Sociaal werkers die eind jaren veertig in bijna de hele Schilderswijk actief waren, troffen nog weinig verbetering aan. In 1949 onderzocht de socioloog Nieuwenhuis, zoals we eerder zagen, de arbeiderswijken van Den Haag in het kader van een landelijk onderzoeksproject naar de problemen van de massajeugd. Die term was na

de oorlog opgekomen voor de arbeidersjeugd met weinig opleiding en een zogeheten gering normbesef.¹⁹ Nieuwenhuis sprak met tientallen professionals die dagelijks contact hadden met deze jeugd. Hun observaties geven een scherp beeld van de omstandigheden waarin de jeugd destijds leefde.

Bij de meeste gezinnen die in de Schilderswijk werden bezocht, zo meldde één maatschappelijk werkster, bestond een schrijnend gebrek aan goede huisraad. Meubels waren versleten, geruild of verkocht tijdens de oorlogsjaren – of eventueel verstookt. De situatie was nog verslechterd doordat veel mannen in de oorlog waren getransporteerd, waardoor vrouwen er alleen voor stonden.²⁰ Van de gezinnen waar zij contact mee had, was slechts een enkele aangesloten bij een vakbond. Een andere sociaal werkster, die de armste gezinnen rond het Oranjeplein bezocht, schetste een nog grimmiger beeld. Zeventig procent van de gezinnen bleek armlastig en maaltijden bestonden hoofdzakelijk uit brood.²¹ Een heel ander beeld dus dan dat van de gezinnen met gebakjes en koekjes uit het budgetonderzoek. De geschoolde arbeiders die daaraan meededen, waren in de naoorlogse jaren duidelijk in het voordeel. Zij hadden meer kans op een baan, dus op een redelijk inkomen. De gegevens van de volkstelling uit 1947 bevestigen dit. In het nieuwe deel van de wijk, blok 15, waar de huren hoger lagen en meer geschoolde arbeiders woonden, bleek tien procent van de mannen tijdelijk geen werk te hebben. In de andere twee oudere buurten lag dit percentage op veertien procent (zie afbeelding 7.1).²²

Vanaf 1953 verbeterde de economische situatie. Het aantal ingeschreven werklozen halveerde in dat jaar en de vraag naar arbeidskrachten verdubbelde. Het jaar daarop daalde de werkloosheid opnieuw sterk, ondanks de migratie van 2000

Afb. 7.1. Schilderswijk verdeeld in buurten volgens de gemeentelijke indeling. Blok 18 is de Stationsbuurt, maar wordt binnen dit onderzoek tot aan de Stationsweg tot de Schilderswijk gerekend.

nieuwe mannelijke werknemers naar de stad. In de jaren hierna bleef de werkgelegenheid hoog en steeg de welvaart snel. Ook in de armste buurten brak de hoogconjunctuur door. Sprak De Bruin in 1951 nog over de aanhoudende armoede in de buurt, vijf jaar later zag hij een geheel nieuw en onverwacht probleem opdoemen. De kansen op werk waren zozeer toegenomen, dat een jongen bijna niets meer hoefde te doen om een inkomen te verwerven. Hij constateerde een gebrek aan respect voor het leren van een vak en een sterke focus op materiële rijkdom: *De Meester, in de goede zin van het woord, kan niet meer de waardering krijgen die hij vroeger verkreeg.*²³ Dit was een geheel nieuwe situatie voor De Bruin, die vanaf 1928 had gewerkt in een wijk die sterk werd getekend door gebrek. Hij illustreerde zijn artikel met een onbetrouwbare steekproef, die wellicht vooral een weerspiegeling vormde van de branie van zijn jongens. Hij vroeg 21 bezoekers van zijn clubhuis, in leeftijd variërend van veertien tot achttien jaar, naar hun inkomen. Hun beroep was koopman en ze werkten naar eigen zeggen vijf dagen per week, zij het alleen in de ochtend van acht tot elf uur. Hun netto-verdiensten varieerden, naar eigen zeggen, van 45 tot 100 gulden per week. In hun gezinnen was de regel dat de jongens vijftien gulden per week afdroegen, ongeacht hoe ze aan dat geld kwamen. De rest mochten ze zelf houden.²⁴

De stijgende welvaart leidde tot onverwachte problemen. In 1958 schreef directeur De Bruin dat het vooral de armste gezinnen waren die een televisie aanschafden. In een 'armoedestraatje' met 64 huizen zag hij 37 televisiemasten, dat betekende volgens hem 37 maal 1250 gulden. De gezinnen hadden dit geld meestal niet, maar kochten de televisie op afbetaling. Dit terwijl het hun volgens de clubhuisleider aan de meest elementaire levensbehoeften ontbrak.²⁵ Maar met een televisie of andere moderne huishoudelijke apparaten kon een gezin zich onderscheiden. De eerste beeldbuis in de straat was een middel om de burens de ogen uit te steken. De vader van Marga (1948) uit de Rembrandtstraat werkte er hard voor: *We waren de eerste in de straat die een tv hadden, omdat mijn vader toen drie baantjes had. Hij was een bouwvakker, dan kwam hij thuis, ging hij eten en vervolgens ging ie de krantjes rondbrengen op z'n mobieleetje en dan mocht ik achterop. En in het weekend was hij vaak nog bewaker bij de Habo. En zo heeft hij dat geld bij elkaar gespaard voor een tv.*²⁶ En als één iemand in de straat een televisie had, wilden anderen er natuurlijk ook één.

De Schilderswijk bleef intussen het stadsdeel met de armste bewoners. In een onderzoek uit 1962 scoorde de wijk zowel qua beroepenstructuur als qua inkomen en huurwaarde het laagst.²⁷ Dit betekende in de naoorlogse decennia echter iets anders dan in de vooroorlogse periode. Een gezin kon het financieel moeilijk hebben, doordat een vader zijn geld te vaak verdrong in de kroeg of als een vrouw alleen achterbleef met een aantal kinderen. Maar de honger en de koude waar bewoners in de jaren dertig en veertig mee kampten, kwamen veel minder voor. De stijgende welvaart zorgde er bovendien voor dat bewoners van de wijk meer mogelijkheden kregen om naar een betere buurt te verhuizen. De leegloop uit de ja-

ren dertig had zich in principe ook kunnen voortzetten in de jaren vijftig. Maar een voorwaarde om te verhuizen was de beschikbaarheid van goede woningen, en hier ontbrak het na de bevrijding aan in Den Haag. Daarnaast was er een bepaalde bewonersgroep die ondanks de slechte woningen liever in de Schilderswijk bleef wonen. Beide factoren drukten een sterk stempel op de naoorlogse demografische ontwikkelingen.

Wonen in een krot

Het woningbestand van Den Haag was zwaar getroffen door de oorlog. De sloop van woningen in Scheveningen in het kader van de Duitse verdedigingslinie, de Atlantikwall, en een fatale fout van de geallieerden die leidde tot het bombardement op het Bezuidenhout, zorgde voor een ernstig woningtekort in de stad. In totaal zijn tijdens de oorlog ongeveer 6000 woningen gesloopt of onttakeld voor de Atlantikwall en verdwenen er nog eens 3500 door het bombardement. Zo'n 135.000 inwoners zagen zich gedwongen hun huis te verlaten, van wie er ongeveer 60.000 werden gehuisvest buiten Den Haag; 75.000 bewoners zochten in de stad naar een woning. Zij konden gedeeltelijk terecht in de grote huizen op het Haagse zand, maar het ligt voor de hand dat veel ontheemden ook hun heil zochten in de lege woningen in de Schilderswijk.²⁸ Deze woningnood nam in de jaren na de bevrijding alleen maar toe. Niet alleen Haagse daklozen waren op zoek naar een woning, het inwonertal van de stad steeg na 1945 snel door de geboortegolf, de terugkerende evacués en de duizenden repatrianten uit Nederlands Oost-Indië. Tussen 1945 en 1955 kwamen er in Den Haag 150.000 bewoners bij, een stijging van maar liefst 32 procent. De stad zat na de oorlog overvol. De statistische dienst van de gemeente becijferde in 1947 dat er voor zeventien procent van de huishoudens geen woning beschikbaar was.²⁹ In de Schilderswijk lag het percentage rond het stedelijk gemiddelde, behalve in de straten rond het Oranjeplein richting station. Hier bestond een woningtekort van maar liefst 24,5 procent. Het verschil met de grote leegstand in de jaren dertig blijkt ook uit het gemiddeld aantal bewoners per woning. Vóór de oorlog lag dit cijfer voor Den Haag op 3,5; in 1947 was dit gestegen tot 4,5. De dienst Sociale Belangen stond voor de grote opgave om dakloze gezinnen te huisvesten. Zij stelde een deel van de woningen van ondersteunde werklozen beschikbaar aan dakloze individuen of gezinnen. Ondanks de weerstand tegen deze maatregel, waren veel gezinnen uit het Tehuis voor Onbuisden toen in staat naar een (deel van een) woning te verhuizen.³⁰

In deze benarde omstandigheden kwamen de dichtgetimmerde hofjes in het oude deel van de Schilderswijk weer in beeld voor bewoning. Veel krotwoningen die vóór de oorlog onbewoonbaar waren verklaard, kwamen na de bevrijding gewoon weer vrij voor de markt. Zo verhuisden de ouders van mevrouw Haasbeek van een huurkamer in de Muzenstraat in het centrum naar een kleine, al voor

de oorlog onbewoonbaar verklaarde hofjeswoning in de Van der Duynstraat. Het nieuwe huis was er slecht aan toe: *Moeder sloeg de schrik om het hart bij het betreden van de woning. Een kast met een kraan stelde een keuken voor. Rechts naast de kast was een bedstee. Links naast de kast een deur waarachter een trap lag verscholen die naar een zolder leidde. In de linkerhoek werd de zolder gedomineerd door een soort houten huisje waarin zich een vierkante houten plee bevond. Een raam aan de voorkant en een dakraam aan de achterzijde liet het daglicht en wat ventilatie binnen. In verband met de plee, was dat ook hard nodig. Geen uitzicht op een betere huisvesting, deed mijn ouders besluiten met deze woning genoeg te nemen.*³¹ Haar ouders zullen geen uitzondering hebben gevormd. Het inwonertal van de Schilderswijk steeg sterk; in 1947 woonden er bijna 60.000 mensen.³² Ook Jules (1931) en zijn vrouw trokken in een vervallen hofjeswoning vlakbij station Hollands Spoor. Er was niets anders te krijgen, dus accepteerde hij een woning met twee kleine kamertjes, met een oud toilet waar nog een emmer water in gegoooid moest worden om hem te laten doorlopen. Hij werkte bij de gemeente als loodgieter en kon daarom zelf wel een nieuw toilet regelen.³³ In de omgeving van het Oranjeplein, waar veel hofjeswoningen stonden, was de situatie soms schrijnend. Veel woningen waren hier in de jaren dertig al verlaten, maar na de oorlog trokken er toch weer mensen in. Een sociaal werkster die in deze buurt werkte, noemde de woningtoestand die zij bij de armste gezinnen aantrof ronduit verschrikkelijk. De huizen waren bouwvallig, werden slecht onderhouden en bestonden vaak maar uit één ruimte en een zolder. Er waren weinig of geen wasgelegenheden en de wc's waren erbarmelijk; soms moest zelfs een heel hofje gebruikmaken van één gemeenschappelijk toilet.³⁴ Wat dat betreft had Jules dan nog geluk met zijn kleine woning.

In de hofjeswoningen was het lang niet altijd mogelijk gescheiden slaapgelegenheden voor ouders en kinderen te realiseren. Ook dat signaleerde de sociaal werkster van het Oranjeplein: *De zolder wordt als slaapgelegenheid gebruikt, waar de ouders heel vaak met de kinderen samen slapen, maar het komt ook voor dat zelfs jongens en meisjes van 13 en 14 jaar bij elkaar slapen in hetzelfde bed.*³⁵ De sociaal werkers maakten zich vooral druk over dat in één ruimte slapen van ouders en kinderen, vanwege de mogelijke gevolgen op 'zedelijk gebied'. Ook De Bruin schreef geregeld over de woningtoestanden in het armste deel van de wijk. In de buurt rond zijn clubhuis waren uitgestrekte hofjescomplexen te vinden, waarvan hij veertig procent niet meer geschikt achtte voor een normaal gezinsleven. Sommige hofjes beschikten niet eens over een gasaansluiting. De grote gezinnen waarvan de kinderen in zijn clubhuis kwamen, sliepen vaak gezamenlijk in één bedompte ruimte. De kinderen waren hierdoor in de gelegenheid om toe te kijken wanneer vader en moeder gemeenschap hadden, en jongens hadden hem verteld dat zij 's avonds wakker bleven om te zien hoe hun oudere zus zich ontkleedde. En dat was volgens hem nog maar een matig geval.³⁶

Een onderzoek van de statistische dienst uit 1949 liet overigens zien dat grote gezinnen geen gemeengoed waren in de Schilderswijk. Figuur 7.1 toont de per-

FIG. 7.1 PROCENTUELE SAMENSTELLING HUISHOUDENS IN DE SCHILDERSWIJK EN DE GEHELE STAD, IN 1947

	Schilderswijk			Gehele stad
	Buurt 15	Buurt 16	Buurt 17	
Huishoudens van 1 of 2 personen	37,4%	44%	28,2%	42%
Huishoudens van 5 personen of meer	21,5%	19,3%	20,1%	18,9%

Bron: 'Samenstelling der Haagse gezinnen volgens de gezinstelling van 31 mei 1947', 's-Gravenhage 1 (1950) 19-37, aldaar 32.

centages kleine en grote huishoudens voor de verschillende buurten van de wijk, en voor de gehele stad. De cijfers laten zien dat in buurt 15 en 17 relatief weinig één- of tweepersoonshuishoudens woonden, maar dat het aantal grote gezinnen rond het stedelijk gemiddelde lag. Er woonden hier relatief veel jonge, kleine gezinnen. Het gemiddeld aantal kinderen per gezin lag in de oudere buurten 16 en 17 op 2,3; in de duurder buurt 15 was dit echter 3,4, het hoogst genoteerde percentage van Den Haag. Vlak na de oorlog was de wijk, waar het de samenstelling van de gezinnen betrof, dus tamelijk gemiddeld. In de loop van de jaren begonnen het stedelijk gemiddelde en de situatie in de Schilderswijk echter meer uiteen te lopen.

FIG. 7.2 PERCENTAGE BEWONERS JONGER DAN VEERTIG JAAR, IN 1947 EN 1968

	Schilderswijk		Gehele stad	
	1947	1968	1947	1968
% bewoners jonger dan veertig	66,1	61,4	67	54

Bron: Hans van der Brug en Dick Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen van een televisie-dokumentaire* (1971) 9; Volkstelling 1947.

Figuur 7.2 laat zien dat terwijl de stad tussen 1947 en 1968 flink verouderde, de Schilderswijk een relatief jonge wijk bleef met veel bewoners onder de veertig jaar. Aangezien het gemiddeld aantal kinderen per gezin in de wijk eind jaren zestig niet afweek van het cijfer voor de gehele stad, moet deze jeugdige bevolking vooral te danken zijn geweest aan het grote aantal jonge gezinnen.³⁷ Het beeld van een volkswijk waar vier of meer kinderen de regel was, gaat voor beide jaartallen echter niet op. Het lijkt erop dat vooral jonge echtparen, met geen of één kind, na de oorlog ervoor kozen in een verkrotte hofjeswoning in 'het wijk' te trekken. Zij hadden weinig te kiezen en wilden toch graag op zichzelf wonen. De andere optie voor jonge stellen was om in te wonen bij één van de ouders, wat inderdaad een veel voorkomend verschijnsel was in deze periode.³⁸ Van de Haagse

huishoudens was in 1947 zo'n 38 procent genoodzaakt om samen te wonen met een ander huishouden. Inwoning kwam meer voor in de grote woningen in de betere delen van Den Haag, maar ook in de Schilderswijk was er vaak geen ontkomen aan. In het centrale deel van de wijk herbergde bijna 17 procent van de woningen twee gezinnen.³⁹ Het ligt voor de hand dat de inwoning van jonge stellen vaker plaatsvond in de grotere en duurdere woningen. In de kleine hofjeswoningen rond het Oranjeplein kwam het volgens het onderzoekverslag van Nieuwenhuis maar weinig voor, maar de sociaal werkster die ondervraagd werd over de jongere werknemers in haar bedrijf – allemaal uit de Schilderswijk – schatte dat vijftig procent van de getrouwde stellen inwoonde. Een commissaris van de politie vertelde dat inwoning in buurt 15 veel voorkwam, en dat het vaak niet goed ging: *Inwoningen zijn funest: de vreemde brengt een andere interne verhouding, bederft de sfeer en er is eerder aanleiding tot ruzie.*⁴⁰

Eind jaren vijftig trok Jan (1928) samen met zijn vrouw bij zijn moeder in de Van der Helststraat in. Ze kwamen te wonen in een klein kamertje van drie bij drie meter, waar ze tweeënhalf jaar bleven en twee kinderen kregen. Uiteindelijk kwam er een woning vrij verderop in de straat. Daar woonden ze ook weer twee jaar, waarna er een verdieping vrijkwam boven het huis van zijn moeder. Door het genoegen moeten nemen met een slechte woning, waren veel bewoners voortdurend op zoek naar iets beters. Tussen 1951 en 1960 werden er 27.639 verhuizingen genoteerd binnen de wijk: de helft van het aantal ingezetenen. Waarschijnlijk nam een kleiner deel, de jonge echtparen met steeds meer kinderen, een groot deel van de verhuizingen voor haar rekening. Huisvesting werd bij uitstek informeel geregeld. In zijn populair-historische boek over de geschiedenis van de wijk repte John Duijvesteyn over de gewoonte van een moeder om voor haar getrouwde dochter een woning in de straat te regelen bij de huisbaas.⁴¹ Dat was mogelijk, omdat het overgrote deel van de woningen in particulier bezit was. In veel gevallen kwam de huisbaas zelf iedere week de huur ophalen. Tijdens een gesprekje viel wellicht het een en ander te regelen. Uit interviews kwam echter naar voren dat de informele toewijzing van een woning soms op of over het randje van het betamelijke ging. Zo bezette Jan (1928) een vrijgekomen woning in de Van der Helststraat op de dag dat hij leeg stond, 'zodat er geen krakers inkwamen'.⁴² Ook Nely (1952) wist in 1970 aan een woning te komen via het informele circuit. Zij woonde in, en toen het huis van de burens in de Terwestenstraat leeg kwam, trok zij er direct in. In haar herinnering ging het vaak zo: *Dan werd de eerste maand huur aan de burens die daar hadden gewoond betaald, en daarna vroeg je een vergunning aan. Je moest geloof ik 75 gulden betalen, en dan kreeg je een vergunning briefje.*⁴³ Nog in de jaren zestig ging het om bijna negenhonderd inwonende gezinnen.⁴⁴

Een onbedoeld gevolg van de woningnood in de directe naoorlogse jaren was dat de wijk sociaal gezien steeds heterogener werd. In het interbellum had de leegstand in Den Haag geleid tot een uitsortering in de arbeiderswijken. Hofjes-

bewoners verhuisden naar betere woningen in de Schilderswijk en de meer goede inwoners, die aansluiting wilden bij de burgerlijke samenleving, zochten een woning in een wijk met een betere reputatie. Deze ontwikkeling stagneerde direct na de oorlog. Kleine ambtenaren en geschoolde arbeiders die graag in een betere wijk wilden wonen en ook een hogere huur konden opbrengen, zagen zich door de omstandigheden gedwongen in 'het wijk' te blijven wonen, of er zelfs naartoe te verhuizen. Een onderzoek uit 1949 wees uit dat de grootste woningnood zich voordeed in de beter gesitueerde buurten op het zand. In het Statenviertel en de Archipelbuurt lag het woningtekort boven de 30 procent. In de Schilderswijk ging het om ongeveer vijftien procent, met daarnaast een groot contingent onbewoonbaar verklaarde woningen.⁴⁵ Veel gezinnen kozen ervoor om (tijdelijk) in zo'n woning te trekken in plaats van samen te wonen met één of twee andere gezinnen in een grotere woning in een 'betere buurt'. In totaal zijn 6340 bewoners in de jaren vijftig van het Statenviertel en Geuzenviertel naar de Schilderswijk verhuisd.⁴⁶

In de studie over de massajeugd uit 1949 tekende een rapporteur op dat een behoorlijk aantal gezinnen eigenlijk niet thuishoorde in de wijk, zonder overigens uit te leggen wat hij met die opmerking bedoelde. De sociaal werkster van een fabriek in Spoorwijk, waar enkel meisjes uit de Schilderswijk werkten, vond dat de gezinnen waar zij mee werkte dikwijls te slecht werden beoordeeld. Volgens haar wilden ze wel omhoog, maar waren er geen mogelijkheden. De ouders waar zij contact mee had, probeerden hun kinderen weg te houden uit het milieu waar ze in woonden.⁴⁷ Statistisch materiaal over de heterogeniteit is voor deze periode echter moeilijk te verkrijgen. Een strategie zou kunnen zijn om het aantal jongens te bepalen dat niet leerplichtig was, maar nog wel een dagopleiding volgde. Tot twaalf jaar waren jongens leerplichtig. Of zij na die leeftijd doorleerden, lag niet alleen aan de financiële situatie in het gezin, maar had ook te maken met de ambities en instelling van de ouders.⁴⁸ Vergeleken met Spoorwijk en Laakkwartier, twee andere arbeiderswijken, was het aantal kinderen dat na hun veertiende nog een dagopleiding volgde in de Schilderswijk gering. In 1947 zaten 831 jongens van veertien jaar en ouder nog op school. In de twee andere wijken, die samen ongeveer even veel inwoners hadden, lag dit aantal op 1520 jongens. Het aantal schoolgaande meiden van veertien en ouder lag in beide gevallen op de helft. Spoorwijk en Laakkwartier stonden bekend als wijken met een hogere huur en een meer burgerlijk karakter.

Het aantal kantoorbanen laat een ander perspectief zien. Uit de volkstelling blijkt dat het aantal employees in de Schilderswijk in 1947 op bijna vijftien procent lag. In het nabijgelegen Spoorwijk was dit maar iets hoger, 16,2 procent. In 1960 was het percentage in 'het wijk' slechts gestegen tot 17,4 procent, terwijl het in Spoorwijk was verdubbeld naar 34 procent.⁴⁹ Het is lastig om deze gegevens te interpreteren. Wijzigingen in de tijd hebben niet automatisch iets te maken

met een verandering in de wijk, maar bijvoorbeeld met de veranderende arbeidsmarkt, die een stijging liet zien van het relatieve aandeel kantoorbanen. Het vergelijkbare aandeel employees in 1947 wijst er in ieder geval op, dat de beroepsstructuur van de Schilderswijk in dat jaar op bepaalde punten hetzelfde was als die in het 'nettere' Spoorwijk. Dit is een aanwijzing voor de heterogeniteit van de wijk in de directe naoorlogse jaren. Dat de verhouding in 1960 significant was gewijzigd, duidt erop dat de beroepsstructuur in de jaren vijftig een dramatische sociale achteruitgang onderging. De bewoners van 'het wijk' lijken niet erg te hebben geprofiteerd van de ruimere opleidingsmogelijkheden na de oorlog. Een verklaring hiervoor ligt mogelijk, opnieuw, in de demografische ontwikkelingen.

7.2 Onderaan de 'mentale prestigekaart'

Nieuwbouw en sanering

Het tekort aan woningen in Den Haag zou volgens naoorlogse bevolkingsprognoses alleen maar nijpender worden. In een lijvig onderzoeksrapport uit die tijd stond te lezen dat de stad in 1975 maximaal 860.000 inwoners zou hebben, tegen 532.998 in 1947.⁵⁰ Het ging er dus om te bouwen, en te bouwen, en te bouwen. De architect W.M. Dudok ontwikkelde een veelomvattend plan voor een uitbreiding van Den Haag in zuidwestelijke richting, het latere stadsdeel Escamp. De woningen in de nieuwe wijken Vrederust, Moerwijk, Berestein en Bouwlust waren geïnspireerd op de toen populaire wijkgedachte. In deze bouwstroming ging men ervan uit dat de oude, historische stad te chaotisch en te anoniem was voor mensen om zich er thuis te voelen. Dudok en zijn collega's bedachten vanaf de tekentafel een samenleving waar bewoners in heldere, strak vormgegeven en bovenal ruimtelijke wijken een beter mens zouden worden.⁵¹ Voor Den Haag kwam dit neer op uitgebreide flatstroken van vier verdiepingen, omgeven door grote binnentuinen en bestaande uit woningen waar voldoende licht en lucht naar binnen kwam. Winkels en andere voorzieningen kwamen in een centraal gelegen winkelcentrum te liggen, wat het gemeenschapsgevoel nog zou vergroten. Het toverwoord was: ruimte. In de wijk Vrederust tekenden de architecten slechts 55 woningen per hectare in, een groot verschil met de 108 woningen en 15 bedrijven per hectare in de Schilderswijk.⁵² Toen de stad rond 1960 tegen haar grenzen aanliep, zette men de bouw voort in voormalige boerendorpen zoals Zoetermeer en Rijswijk. Ook hier verschenen grote flatgebouwen, met ertussendoor snelwegen. Demografen stelden de prognoses van de bevolkingsgroei telkens naar boven bij, wat de continue grootschalige bouw rechtvaardigde. De cijfers spreken voor zich. In de jaren vijftig kwamen meer dan 100.000 mensen te wonen in een van de nieuwbouwwijken van Dudok, en ook Zoetermeer zou daarna nog eens 100.000 bewo-

ners opnemen.⁵³ Al die moderne woningen waren bedoeld voor kleine middenstanders en geschoolde arbeiders; de huren waren op hun inkomen afgestemd. Niet alle bewoners van de Schilderswijk waren financieel in staat een woning in de nieuwbouwwijken te betrekken.

Grootschalige nieuwbouw moest ook een oplossing bieden voor de slechte woontoestanden in het oude centrum en in de Schilderswijk. Dat hier iets moest gebeuren was al voor de oorlog duidelijk, maar de manier waarop zou de inzet worden van een langdurige en moeizame discussie tussen bewoners en gemeente. Deze zou de geschiedenis ingaan onder de term 'stadsvernieuwing'. Den Haag was niet de enige stad die zich het hoofd brak over de oude volksbuurten. Ook in Amsterdam en andere grote steden ontstond er volop discussie over de juiste oplossing van het krottenprobleem, waarbij niet alleen oude bewoners hun stem lieten horen, maar in toenemende mate ook groepen studenten en andere jongeren die zich in zulke buurten hadden gevestigd.⁵⁴ Over de stadsvernieuwing in de Schilderswijk is veel geschreven, zowel tijdens dat langdurige proces als erna. Een hele generatie Haagse politici heeft zijn leerschool gekregen in de strijd om de 'lage huren', en tot op de huidige dag houden onderzoeksbureaus en consultants zich bezig met de gevolgen ervan.⁵⁵ Binnen het kader van deze studie vormt het echter slechts een historisch decor en volstaat een schets.

De eerste plannen om de woonsituatie in de wijk te verbeteren dateren van vóór de Tweede Wereldoorlog. Woningen werden toen onbewoonbaar verklaard en er gingen geruchten over een grootschalige vernieuwing van de buurt. Na de bevrijding bleken de oude woningen in de wijk echter hard nodig om het tekort aan huisvesting op te vangen, waardoor ingrijpen vooralsnog uitbleef. Pas in 1957 verscheen het eerste vernieuwingsplan voor de Schilderswijk, het ontwerpstructuurplan met de titel *Den Haag, snel groeiende stad*.⁵⁶ De gemeentelijke visie kwam overeen met de destijds dominante ideeën over stadsplanning en voorzag in een wijk die in dienst stond van de lokale economie. De smalle, rechte straten moesten plaatsmaken voor een aantal brede verkeersaders waarlangs een aaneengesloten strook hoge flatgebouwen zou verrijzen. In de beschutting van deze stroken moest een besloten sfeer ontstaan, met grote stukken groen afgewisseld door hoogbouw. Een aanzienlijk deel van de gebouwen zou dienst gaan doen als kantoor of bedrijf, en de woningen waren bedoeld voor de middeninkomens. Toen de gemeente in 1966 een aantal aangesloten panden had aangekocht, kreeg het plan een nadere uitwerking. In de brochure *Van grijs naar groen* bleken de geplande flats opnieuw uitsluitend bedoeld voor bewoning, omdat de behoefte aan kantoorruimte in de Haagse binnenstad was overschat.⁵⁷ De structuur van de nieuwe wijk bleef echter overeind. Er mocht bijna tweemaal zoveel groen komen als in andere buurten, het aantal woningen bleef gelijk door de geplande hoge galerijflats. De Schilderswijk zou worden omringd door brede snelwegen, verdiept of verhoogd aangelegd, met voetgangersbruggen om de flats te verbinden met

elkaar en met de winkels. De plannen hadden niets meer te maken met de oude wijk en sloten ook op geen enkele manier aan bij het karakter van de binnenstad. Maar belangrijker nog, de bewoners waren volledig weg gezeefd uit deze nieuwe visie op de wijk. De huren zouden voor hen veel te hoog zijn.

Het plan vormde het startschot voor de tweede fase van de stadsvernieuwing. Een kleine groep bewoners liet het gedwongen vertrek niet over zijn kant gaan en organiseerde zich in een aantal actiegroepen. Hun belangrijkste eis was dat de veranderingen in de wijk ten bate moesten komen van de gezeten bevolking. De actiegroepen hadden het historische tij mee. Binnen een aantal jaar veranderde de stadsontwikkeling van een van boven opgelegd, planmatig beleid in een democratisch proces, waarbij rekening werd gehouden met de wensen van bewoners. De gemeente deelde niet langer haar plannen mee, maar ging in discussie met de bewoners over de beste manier om de wijk te verbeteren. De informatieavonden veranderden in inspraakavonden. Met als slogan 'bouwen voor de buurt' veranderde de visie op stadsvernieuwing niet alleen in Den Haag, maar ook nationaal.⁵⁸ In Amsterdam ijverde wethouder Jan Schaefer tussen 1978 en 1986 voor dezelfde idealen: betaalbare woningen voor mensen uit de buurt. De Schilderswijk vormde slechts één van de vele strijdtonelen waar deze twee tegengestelde visies met elkaar botsten.

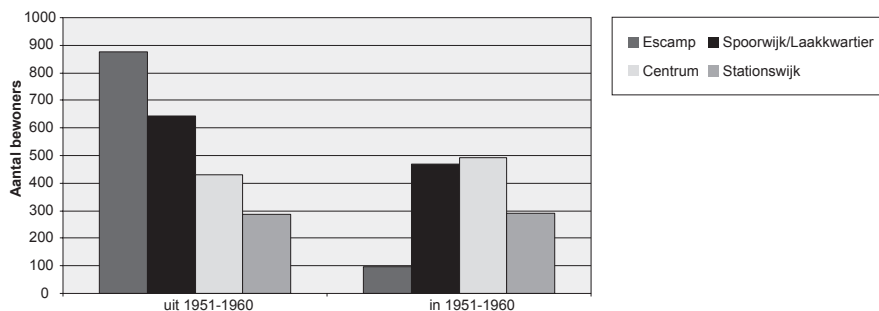
De sanering en nieuwbouw van de wijk heeft decennia geduurd. Het kostte de gemeente de nodige tijd om een hele straat op te kopen van de vele particuliere verhuurders, waardoor woningen vaak dichtgetimmerd bleven tot het moment dat de laatste bewoners verhuisden. Dan pas vond de sloop plaats, waarna de braakliggende terreinen soms ook nog lange tijd onbebouwd bleven.⁵⁹ Eigenaren verwaarloosden hun woningen, omdat deze uiteindelijk toch tegen de vlakte zouden gaan. Dit alles zorgde voor een steeds verdere verkrotting van de buurt. De sloop en het dichttimmeren van opgekochte woningen leidde er eveneens toe dat de woningnood bleef voortduren.⁶⁰ Actiegroepen en sociaal werkers maakten zich zorgen over de snelle fysieke achteruitgang van de wijk, die een negatieve invloed zou hebben op de bewoners.⁶¹ Voor het grootste deel van de periode die onze studie bestrijkt, was sanering echter iets wat boven de wijk zweefde. Voor veel bewoners bleef het lange tijd iets onwerkelijks houden, zoals valt na te lezen in een rapport uit 1967. Twee onderzoekers van het curatorium bijzonder opbouwwerk ondervroegen bewoners van een buurt die op het punt stond tegen de vlakte te gaan toen over de aanstaande veranderingen in hun leefomgeving. Tot hun verbazing dachten de meeste bewoners dat het niet zo'n vaart zou lopen met de sloop, want de gemeente had immers al zoveel beweerd. Zelfs wanneer er in hun straat al woningen tegen de vlakte gingen, verwachtten veel bewoners dat zij toch nog wel konden blijven wonen op hun huidige adres.⁶² Uit een grootschaliger onderzoek twee jaar later bleek dat in buurt 16 meer dan 50 procent van de bewoners dacht dat de gemeente de wijk toch niet op korte termijn zou saneren.⁶³

De leegloop

De bouw van nieuwe wijken en de voorgenomen en half uitgevoerde plannen om de situatie in de Schilderswijk te verbeteren lieten lang niet iedereen onbewogen. De stad breidde uit en ingezetenen kregen de kans om te verhuizen naar een woning die beter aansloot bij hun wensen. Een deel van hen maakte een grote stap en verhuisde naar één van de nieuwbouwwijken. Volgens het hoofd van de onderzoeksafdeling van de gemeentelijke dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling, R. Kok, voltrok het grootste deel van de interne migratie in de stad zich stapsgewijs. Bewoners verhuisden van 'het wijk' naar het aangrenzende Spoorwijk en Laakkwartier, vanwaar een migratiestroom op gang kwam naar de oudste naoorlogse nieuwbouw van Moerwijk, en daaropvolgend de nieuwste wijken Bouwlust en Berestein. Deze demografische ontwikkeling noemde hij het zogenaamde centrifugaal opschuivingsproces.⁶⁴ Het direct verhuizen naar de nieuwste en duurste nieuwbouw kwam echter net zo vaak voor als de stapsgewijze migratie. In de jaren vijftig vertrokken jaarlijks bijna 900 bewoners uit de Schilderswijk naar de naoorlogse nieuwbouw in stadsdeel Escamp, tegen 640 bewoners naar Spoorwijk en Laakkwartier (zie figuur 7.3).⁶⁵ De migratie naar de nieuwbouwwijken werd bijna niet gecompenseerd door een stroom in tegengestelde richting. Voor degenen die in de jaren vijftig naar een nieuwbouwwijk vertrokken, bleek het vertrek uit hun wijk doorgaans definitief.

Een nadere analyse van de cijfers laat zien dat er uit Spoorwijk en Laakkwartier ook een vrij grote migratie andersom plaatsvond. Voor elke tien bewoners van de Schilderswijk die naar deze twee wijken verhuisden, vertrokken er zes de andere kant op. Blijkbaar vielen niet alle verhuizingen onder het principe van het centrifugaal opschuivingsproces van Kok. De groep die definitief naar de nieuwbouw-

FIG. 7.3 VERHUIZINGEN VAN EN NAAR DE SCHILDERSWIJK GEMIDDELD PER JAAR, 1951-1960

Bron: Haags Gemeentearchief, Archief Gemeentebestuur 1953-1990, inv.nr. 3026.

wijken vertrok, beïnvloedde de demografische samenstelling van de wijk ingrijpend. De randvoorwaarden en de redenen voor hun vertrek waren vergelijkbaar met de jaren dertig. Belangrijke voorwaarden om te vertrekken waren net als toen de hoogte van het inkomen en een brevet van goed gedrag om door de ballotage van de woningbouwvereniging te komen. Een andere reden was de staat van de oude woning en de wens om in een beter gebouwd huis te wonen. Maar volgens onderzoek van de Dienst Stadsontwikkeling vertrokken bewoners ook om andere redenen. Zo wees planoloog Kok erop dat mensen die binnen de stad verhuisden hiervoor meestal een duidelijk sociaal motief hadden: zij brachten hun behuizing en woonomgeving in overeenstemming met hun sociale status.⁶⁶ Hij maakte een onderscheid tussen externe migranten, die om economische redenen naar de stad trokken, en interne migranten, die een sociale reden hadden om naar een andere wijk te verhuizen. Hij bestreed het destijds vigerende idee, naar zijn idee vooral aangehangen door stedenhaters en plattelandsvereerders, dat de grote mobiliteit van stadsbewoners vooral een teken was van de doelloosheid van de weinig honkvaste stedeling. Ook het idee dat de hoge interne migratiecijfers een koortscurve vormden van de huidige, geatomiseerde, rusteloze maatschappij verwierp hij. Volgens Kok verliep de migratie volgens een vast patroon, waaruit vooral bleek dat er in de stad gewoon veel meer mogelijkheden bestonden voor sociale mobiliteit.

Het onderzoek onder verhuizers toonde aan dat er voor stadsbewoners een zogeheten mentale prestigekaart bestond, waarop elke wijk en buurt, en zelfs straat, een eigen plaats innam. De enigen die deze kaart niet in hun hoofd hadden, waren degenen die van ver buiten de stad in Den Haag neerstreken. Zij vestigden zich ook na 1945 nog vaak in 'het wijk', omdat de huren er op een niveau lagen dat ze kenden van de regio van herkomst en omdat er überhaupt woningen beschikbaar waren. Uit de noordelijke provincies, maar ook uit andere provincies migreerden er in de jaren vijftig duizenden bewoners per jaar naar Den Haag.⁶⁷ Pas nadat zij zich gevestigd hadden, kwamen ze erachter dat de Schilderswijk geen beste naam had en probeerden ze alsnog naar een betere buurt te verhuizen.⁶⁸ Gevestigde Hagenaars daarentegen wisten precies welke buurt op welke plaats op de mentale prestigekaart stond. De stapsgewijze verhuizing naar een buurt met een hoger prestige vormde de materiële uitdrukking van een stijging op de sociale ladder. Dit gold zeker voor diegenen die verhuisden naar de naoorlogse nieuwbouw. Het proces dat Kok zo uitgebreid beschreef, doet denken aan dat van de ingezetenen die in de jaren dertig op betere stand gingen wonen in de nieuwbouw rond het Zuiderpark.

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk om de motieven om te verhuizen tegen elkaar af te wegen en de analyse van Kok te controleren. Voor veel betrokkenen zullen de slechte woonomstandigheden hebben meegewogen in hun besluit om te vertrekken. Maar sommige oud-bewoners die in de jaren vijftig of begin jaren zestig uit de wijk vertrokken noemden specifiek het 'sociale motief'. De vader van

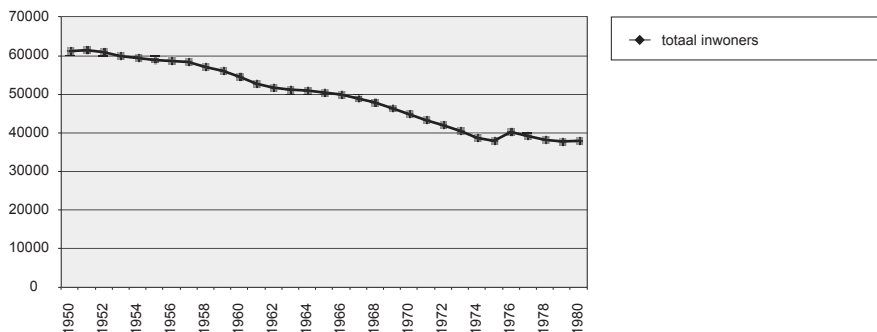
Carol (1931) was tramchauffeur bij de HTM en in zijn jeugd woonde hij in de Terwestenstraat. In 1948 al vertrok hij naar Moerwijk, toen zijn ouders daar via een oom een huis konden krijgen: *In 1948 zijn we naar nieuwbouw gegaan, in Moerwijk. We waren één van de eersten. Toen begon de buurt een beetje achteruit te gaan, er kwamen een beetje aso-figures in.*⁶⁹ Zijn verhaal stond niet op zich. Zo herinnerde Chris (1939) zich dat hij vóór zijn huwelijk zijn vader vertelde dat hij pertinent niet in de Schilderswijk wilde blijven wonen. In omfloerste bewoordingen gaf hij aan dat de Gerard Doustraat veel minder was geworden, dat er geen toekomst in de wijk zat en dat hij de buurt zag veranderen. In 1963 vertrok hij eerst naar de Dennenweg in het centrum, en daarna naar Zoetermeer.⁷⁰ De moeder van Ria (1946) had het ook niet naar haar zin in de Hobbemastraat: *Want mijn moeder was een beetje, tja, die wilde er eigenlijk niet wonen, maar mijn oma had gezegd: 'Joh kom bij mij wonen, dat is gezellig dit en dat' Maar mijn moeder voelde zich altijd een beetje beter.*⁷¹ Later in het interview vertelde Ria dat zij in 1957 toch naar de Zuiderparkbuurt verhuisden, omdat het huis in de Hobbemastraat zo slecht was. Het motief om uit de Schilderswijk te verhuizen, is een precair onderwerp. Alleen over het motief dat halverwege de jaren zeventig opkwam, uiten oud-bewoners zich ongeremd. Zelfs degenen die al in 1960 vertrokken, toen er nog geen gastarbeider in de wijk viel te bekennen, gaven achteraf aan dat zij weggingen omdat het door de komst van de buitenlanders niet meer hun wijk was. Dat velen ook wegvluchtten omdat het karakter van de autochtone buurt niet meer overeenkwam met hun sociale status, is een gevoelig punt. Het is in retrospectief gemakkelijker om een nieuwkomer de schuld te geven dan om te bekennen het gevoel te hebben gehad zelf aan de wijk te zijn ontslagen.

In stukken van sociaal werkers, maar ook in een rapport van de wethouder Sociale Zaken uit die tijd, stond dat de beste gezinnen uit de wijk wegtrrokken. Hiermee doelde men op degenen die het best aangepast waren aan de moderne maatschappelijke normen, en zich in een nieuwbouwwijk dus thuis zouden voelen.⁷² Duizenden gezinnen die profiteerden van de welvaartsstijging in de jaren vijftig en zestig vertrokken naar een mooie, ruime woning elders in de stad. De leiding van De Mussen kreeg ook met dit fenomeen te maken. De leden van een kadergroep in het clubhuis, mannen en vrouwen die probeerden hun leven te leiden in overeenstemming met de idealen van Jacob de Bruin, woonden begin jaren zestig bijna allemaal in een flat in Den Haag Zuidwest. Zij hadden een vak geleerd en werkten overwegend in loondienst. Een verhuizing naar een nieuwbouwwijk – een ‘moderne arbeiderswijk’ – hoorde hier blijkbaar bij. Hun vertrek symboliseerde het succes van De Bruin, maar vormde tegelijkertijd de achilleshiel van zijn project. De groep met wie hij het meeste succes had geboekt, vertrok uit de oude woonwijk en kon daardoor slechts in beperkte mate als rolmodel voor de buurt dienen.⁷³ Deze demografische beweging is een aanwijzing dat de Schilderswijk minder trekken kreeg van een moderne arbeiderswijk, waar bewoners zich spiegelde aan de dominante normen van de middenklasse.

Het katholiek sociaalkerkelijke instituut gebruikte een eigen meetinstrument om de groep in beeld te krijgen die de Schilderswijk verliet. Op basis van hun registratie kwamen zij tot de conclusie dat relatief veel 'gave' katholieke eenheden, dat wil zeggen gezinnen waarvan beide ouders het geloof beleden, uit 'het wijk' naar de nieuwbouwwijken waren vertrokken: 42 procent van de migrerende katholieke eenheden was gaaf, tegen 30 procent in de Schilderswijk als geheel.⁷⁴ Wie financieel in staat was om de huur van een nieuwe flat te betalen, behoorde blijkbaar ook in sociaalkerkelijk en sociaal-cultureel opzicht tot een selectieve groep. Dit had onder meer te maken met de selectieprocedure van woningbouwverenigingen bij de toewijzing van flats. Na 1945 vond trouwens ook voor de gemeentewoningen in de 'nette' Schilderswijk een uitgebreide screening plaats. Gerrie (1940) verhuisde in 1949 met zijn ouders van de slecht bekend staande Gaslaan naar een gemeentewoning in de Vermeerstraat: *Ja, het werd helemaal gescreeend. Dat heeft volgens mij twee maanden geduurd, dat geintje. Eer wij konden verhuizen heeft dat huis twee maanden leeggestaan. En het ging via via, want een tante van mij heeft toen gezorgd dat wij daar konden wonen. Want dat ging allemaal op recommandatie, daar kwam je niet zomaar.*⁷⁵

Alle oude Haagse wijken kregen vanaf de jaren vijftig te maken met leegloop. In dat decennium kwamen in de nieuwbouwwijken 100.000 mensen te wonen, maar het inwoneraantal van de stad steeg slechts met 34.250. Figuur 7.4 laat zien dat de Schilderswijk tussen 1955 en 1960 en tussen 1965 en 1975 in totaal bijna een derde van zijn bevolking verloor. Een deel van de verlaten woningen werd in de jaren vijftig al gesloopt. Voor veel andere woningen gold dat ze weliswaar weer opnieuw bewoond werden, maar minder intensief. In huizen waar eerder een echtpaar onderdak vond, woonde nu een alleenstaande; en waar een gezin was gehuisvest, woonde een echtpaar. Het gemiddeld aantal personen per woning ging in de wijk omlaag van 4,2 in 1947 naar drie in 1970.⁷⁶ Hagenaars begon-

FIG. 7.4 AANTAL INWONERS SCHILDERSWIJK, OOK PER BUURT, 1950-1980

Bron: Enige demografische gegevens van Den Haag 1950-1982 (Den Haag 1982).

nen meer ruimte in te nemen in de stad. Na 1960 groeide Den Haag nog verder uit haar voegen en vertrokken veel ingezetenen naar de forensensteden Zoetermeer en Rijswijk. De stad zelf zag haar inwoneraantal toen dalen van 606.000 in 1960, 550.000 in 1970 naar slechts 455.800 inwoners in 1980. Zoetermeer groeide van een dorp van 10.000 inwoners naar een stad met 100.000 zielen. Den Haag dijde dus uit, maar raakte ook leger. De naoorlogse bouwwoede had onvoorziene gevolgen. Bewoners van de Schilderswijk konden een woning betrekken die zij geschikt achtten voor zichzelf en hun kinderen. Dit leidde tot een scherpe segregatie naar inkomen en naar gedrag, maar ook tot een onbedoelde homogenisering van de wijk.

7.3 Blijvers en nieuwkomers

Mobiliteit binnen de wijk

De migratie van gezinnen die de Schilderswijk wilden en konden verlaten, vormde een constante factor door de decennia heen. De wijk fungeerde voor veel bewoners als een doorgangswijk, die zij achter zich lieten zodra de mogelijkheid om te vertrekken zich voordeed. Maar de cijfers over de jaren vijftig vertellen daarnaast nog een ander verhaal. Het aantal verhuizingen was namelijk veel groter dan het dalende bevolkingscijfer kan verklaren. Er vertrokken in deze periode ongeveer 45.000 bewoners uit de wijk, dat kwam neer op driekwart van de ingezetenen. Het totale aantal inwoners daalde echter met niet meer dan zeventuizend personen. Er deden zich blijkbaar nog andere demografische verschijnselen voor die de samenstelling van de wijk beïnvloedden. Een deel van de groei kwam op het conto van migranten van buiten de stad.⁷⁷ Er bestond echter ook, zoals we in figuur 7.3 (pagina 158) zien, een sterke wederzijdse mobiliteit tussen de Schilderswijk en de omliggende buurten. Al vóór de oorlog hadden de Stationsbuurt en delen van het oude Centrum eenzelfde reputatie als 'het wijk'. Verhuizingen tussen deze buurten wezen dan ook niet per se op sociale mobiliteit. Duizenden Schilderswijkers betrokken een huis in één van die twee wijken als daar toevallig een geschikte woning vrijkwam. En zij verhuisden net zo makkelijk weer terug als er zich weer een kansje in hun oude wijk voordeed. Spoorwijk was, zoals Kok schreef, in principe wél een stapje omhoog op de sociale ladder. De verhuizers uit het gebied Spoorwijk/Laakkwartier naar de Schilderswijk kwamen echter niet zozeer uit dit buurtje, maar uit delen van het stadsdeel die minder goed bekend stonden, zoals het gebied bij de Laakhaven of rond de Swammerdamstraat. Hier lagen in de jaren vijftig ook verschillende kleine – vaak clandestiene – woonwagenkampen, onder meer aan de Slachthuisgade en de Waldorpstraat.⁷⁸ Deze kampen werden halverwege de jaren vijftig regelmatig ontruimd. Het steeds restrictievere beleid van

de gemeente ten aanzien van woonwagens leidde ertoe dat een onbekend aantal woonwagenbewoners op den duur in een arbeiderswijk ging wonen. De Schilderswijk, met zijn lage huren en makkelijke toelatingseisen, vormde een geschikte vestigingsplaats.

Veel stadsbewoners waren aangewezen op goedkope huurwoningen van particulieren, die bijna uitsluitend in de oude buurten te vinden waren. Alleen waren ze vaak van slechte kwaliteit, waardoor het loonde om rond te blijven kijken naar een meer geschikte woning. Niet alleen tussen de oude stadswijken, ook binnen 'het wijk' bestond er een zeer hoge mobiliteit. In de jaren vijftig verwisselden 27.640 bewoners van woning binnen de Schilderswijk. Dit was het hoogste cijfer, ook procentueel gezien, van de hele stad.⁷⁹ Het aantal huishoudens dat verhuisde zal aanmerkelijk lager hebben gelegen, aangezien vooral starters en groeiende gezinnen regelmatig verkasten. Nico (1944) verhuisde tot zijn achttiende, toen hij met zijn ouders in Transvaal ging wonen, in totaal zes keer. Een huis op de Hooftskade was volgens hem eigenlijk al onbewoonbaar verklaard, en het volgende huis in de Van Mierisstraat had een lekkend dak.⁸⁰ Jan (1946) verhuisde ook zes maal in de naoorlogse decennia. Op een kaartje is te zien hoe zij zich in hun jeugd door de wijk heen bewogen.

Een ander motief om te verhuizen binnen de buurt was de wens om dichtbij familie te wonen. Uit de klassieke studie van de sociologen Willmott en Young naar de wijk East End in Londen weten we dat de familiebanden in volksbuurten sterk waren. Men woonde vaak niet ver bij elkaar vandaan en vooral moeders en dochters bezochten elkaar zeker een aantal keer per week.⁸¹ In de naoorlogse Schilderswijk valt dit patroon te herkennen. In een onderzoek uit 1969 bleek dat

Afb. 7.2 Verhuisbewegingen van twee Schilderswijkers in de jaren vijftig en zestig. Opvallend is dat zij zich niet naar het 'nette' deel begaven (links-onder op het kaartje), noch naar het deel linksboven, dat volgens geïnterviewde oud-bewoners eigenlijk niet meer tot de wijk behoorde.

in het oude deel van de wijk 37 procent van de ondervraagden in één week meer dan drie maal hun familieleden ontmoette. In twee van de drie buurten woonde vijftien procent van de ondervraagden in dezelfde straat als hun ouders.⁸² Hoewel dit slechts een kleine minderheid was, konden zulke families een sterk stempel drukken. Zo'n hechte familie kon een straat gaan beschouwen als haar huiskamer, en op die manier beeld- en normbepalend worden.

Toen de woningnood in de jaren zestig verminderde, werd het voor families die dit wilden nog gemakkelijker om zich bij elkaar in de buurt te vestigen. Toen Nely (1952) eind jaren zestig op zichzelf ging wonen, betrok ze het huis naast haar ouders in de Terwestenstraat. Ze haalden de schutting weg, zodat er één grote achtertuin ontstond.⁸³ Chris (1944) woonde met zijn ouders tussen de gezinnen van twee ooms en een tante in de Gerard Doustraat; één oom bezat alle woningen.⁸⁴ Bep (1947) woonde in het Fort, een verkrot hofjescomplex met een sterk gemeenschapsgevoel. Zij werd eveneens omringd door familie: *Mia woonde twee huizen verder, mijn opoe woonde drie huizen verder, mijn zusje woonde aan de overkant, mijn andere zusje woonde een straat verder, mijn tante woonde die straat daarachter.*⁸⁵ Ook Jolanda (1965) woonde met tientallen familieleden in de Teniersstraat; van nummer 4 tot 18 woonden er allemaal ooms en tantes van haar moeders familie. Haar opa woonde om de hoek, waar weer een ander deel van de familie woonde. Zo'n concentratie van familieleden had zich in de loop van generaties gevormd.⁸⁶ Het sterk informele karakter van de woningmarkt in de wijk speelde een rol in de opbouw van zulke buurtfamilies. Woningen waren in het bezit van bekenden of zelfs van familieleden, dus verliep de toewijzing van woningen via hen. In 1975 meldde de politie dat het zo'n twintig van de meest beruchte families was gelukt om, met behulp van gemeentelijke diensten, bij elkaar in de straat terecht te komen.⁸⁷

Volgens Els (1939) kon het er hard aan toe gaan op de woningmarkt. Zij verhuisde eind jaren zestig met haar man naar een woning in de Van Ravesteinstraat, maar wist niet dat één van de beruchte families dit huis voor zichzelf had bestemd. In de jaren dat zij er woonde, was ze het slachtoffer van constante pestertijen. Zo werden er regelmatig eieren tegen haar ruiten gegooid. Toen er weer eens een ei tegen de ruit klapte, riep haar man door het open raam: *Gooi nou eens een gebakken eitje!* Dat had hij beter niet kunnen zeggen, want vervolgens vloog er een steen door de ruit, en niet lang daarna werd er ingebroken. De maat was toen vol en het echtpaar vertrok.⁸⁸ De informele sfeer kon extreme situaties opleveren, vooral wanneer een familie het recht op een bepaalde woning meende te hebben. Voor degenen die het huis hadden betrokken, was verhuizen dan vaak de enige optie. Naast de zoektocht naar een redelijke woning en de wens om bij familie te wonen, kon terreur dus ook een reden zijn om te vertrekken. Iemand die niet 'in de buurt paste', moest rekenen op een onaangename en vijandige houding van de omgeving. Tenslotte verhuisden mensen ook wel degelijk omdat zij de buurt 'achterruit' vonden gaan.

Ondanks alle veranderingen bleef de Schilderswijk een lappendeken van kleine buurtjes, elk met een eigen reputatie. Voor de ‘nettere’ arbeider had de wijk na de oorlog misschien afgedaan, tussen de Hagenezen die zich er nog altijd wel thuis voelden, bleef er veel onderscheid bestaan. Clara (1943) verhuisde halverwege de jaren zestig met haar man en kind van de Rochussenstraat naar de Parallelweg, omdat die eerste straat naar hun idee zo achteruitging. Beide straten lagen in een deel van de wijk dat eerder als netjes bekend stond.⁸⁹ Een maatschappelijk werker doorzag deze complexiteit van de wijk in de jaren zestig en omschreef haar als volgt: *Het is daarom m.i. volkomen onjuist de gehele bevolking over één kam te scheren en de buurt af te meten, te wegen, aan de hand van de slechtste plekken. Aan de buitenkant van de wijk – naar de nieuwere delen van de stad toe – heeft de buurt een duidelijk ander niveau. Het is het verschil van ongeschoold naar half geschoold tot geschoold; van lorrenventer en autoscharrelaar tot werkman bij gevestigde bedrijven. Er zijn zelfs straten waarin deze verschillen duidelijk bestaan. Verschillen die soms te verklaren zijn: de Van Ostadestraat bij de Jacob Catsstraat heeft een ander niveau dan bij de De Heemstraat. Andere verschillen zijn onbegrijpelijk: alleen de insider kan het verschil uitleggen tussen de lage en hoge nummers van de Jacob Catsstraat.*⁹⁰ Ondanks de hoge interne mobiliteit bleef een deel van de bewoners gewoon op zijn plek. In het onderzoek uit 1969 antwoordde meer dan vijftig procent van de ondervraagden dat zij nooit een poging had ondernomen een andere woning te krijgen. Eenzelfde percentage was ‘nogal’ of ‘zeer’ tevreden met zijn woonplek. Er was dus ook wel enige stabiliteit in de wijk.⁹¹

Opvanggebied van ‘sociaal-zwakke’ gezinnen

In de loop van de jaren vijftig en zestig kreeg de Schilderswijk te maken met een aanhoudende stroom verhuizers uit de armste buurtjes in het oude Centrum van Den Haag. Hier stond veel op de nominatie voor sloop en de bewoners van deze saneringsbuurtjes moesten hun krotwoning verlaten om plaats te maken voor de Haagse City, met zijn bedrijven en kantoren. De gezinnen in kwestie verhuisden vrijwel nooit naar een nieuwbouwwoning, omdat de huren te hoog waren. Wat ook meegespeeld kan hebben, is dat de woningbouwverenigingen werden afgeschrikt door hun soms nogal slechte reputatie. In 1959 bleek geen van de 142 gezinnen die verplicht uit hun krotwoning waren gezet, te zijn gaan wonen in een nieuwbouwwijk. Twee vijfde trok in een woning vlakbij het oude huis, in een buurt die ook op de nominatie voor sloop stond. Ongeveer de helft verhuisde naar een woning in een buurt waar geen sanering plaatsvond – de rest verdween van de gemeentelijke radar.⁹² Dat mensen hun heil zochten in de Schilderswijk, kwam doordat de sanering daar op de lange baan was geschoven.

Het was geen toeval dat bewoners uit de saneringsbuurten hier terecht konden. De gemeente had het arme deel van de wijk aangewezen als ‘opvanggebied voor sociaal-zwakke gezinnen, die uit saneringsgebieden moeten worden verplaatst’.⁹³

Dit stond te lezen in een notitie uit 1969 over het vraagstuk van de prostitutie in deze buurten. De opsteller vond dat deze vrouwen er niet hoorden, omdat de buurt zoals gezegd nodig was voor de 'sociaal-zwakke' gezinnen uit de saneringswijken. Wanneer er toch prostitutie werd toegelaten, zouden zogeheten fatsoenlijke bewoners een vervangende woonruimte moeten krijgen aangeboden. Voor de sociaal-zwakke gezinnen vonden de ambtenaren het blijkbaar geen probleem om tussen vrouwen van lichte zeden te wonen. Een aantal jaar later steeg het aantal prostituees in de buurt sterk, zonder dat aan de genoemde voorwaarde was voldaan. De klachten van omwonenden stroomden dan ook binnen, waarna de politie de situatie in ogenschouw nam. Een agent interviewde een aantal leden van het opgerichte actiecomité, die hun jonge kinderen per se niet tussen prostituees wilden laten opgroeien. Zij waren zonder meer bereid een woning in een andere buurt te accepteren. Intern is toen afgesproken een 'nietszeggende' brief te schrijven om de bewoners tevreden te houden. Weliswaar was dit een voorlopige brief en zou het definitieve antwoord volgen, maar de gemeente deed weinig moeite om gezinnen die de prostitutie in hun straat afkeurden tegemoet te komen. De situatie sloot blijkbaar aan bij hun beeld over dit deel van de Schilderswijk als opvanggebied voor problematische gezinnen. De neergang van de wijk werd geaccepteerd als een onvermijdelijk gevolg van de sanering van de binnenstad. De gemeente moest toch ergens heen met zowel de prostituees als de gezinnen uit het centrum. Maatschappelijk werkers zagen met lede ogen hoe 'het wijk' steeds verder afgleed. In het periodiek *Sociaal Den Haag* schreef één van hen, dat de gemeente niet zou moeten meewerken aan de vestiging van gezinnen uit saneringsbuurten. Het zou beter zijn wanneer de leeggekomen woningen ten goede kwamen aan gezinnen uit de Schilderswijk zelf, waarvan er in 1960 nog 893 geen zelfstandige woning hadden.⁹⁴

Er was een duidelijk patroon zichtbaar in de demografische bewegingen. De vervallen buurtjes in het oude Centrum werden in rap tempo gesloopt, maar de bewoners ervan kwamen niet in aanmerking voor een woning in de nieuwbouwwijken, dus werden ze richting de oude delen van de Schilderswijk gedirigeerd. Tegelijkertijd trokken veel gezinnen uit die wijk weg naar de nieuwbouw. Gezinnen die wel bleven en probeerden het leefmilieu in hun buurt op peil te houden, ondervonden daarbij geen steun van de gemeente, want die had alternatieve huisvesting nodig voor gezinnen uit de saneringsbuurten die toch ergens moesten wonen.⁹⁵ In het rapport van de Commissie Schmall uit 1964 stond, dat er sprake was van maatschappelijk verval. De concentraties van niet-aangepaste gezinnen zouden zich steeds meer uitbreiden. Er waren intussen ook hoopgevende ontwikkelingen te bespeuren: veel 'goed functionerende gezinnen' die weg wilden uit de wijk, konden door de woningnood geen huisvesting elders vinden. Met als gevolg dat de trend van het verval werd afgeremd. Ook waren er veel gezinnen zo sterk gehecht aan hun woonwijk, dat zij probeerden deze te verdedigen tegen maatschappelijk

verval door binnen de wijk te verhuizen. Het rapport adviseerde de gemeente deze gezinnen te ondersteunen bij hun pogingen het leefmilieu op peil te houden.⁹⁶

De ouders van Hans (1956) vielen zeker binnen deze categorie. Zijn vader had maatschappelijk weten op te klimmen en was actief in allerlei instellingen in de wijk. Hij had het idee, dat hij iets terug moest doen voor de kansen die hij had gekregen in zijn leven en daarom bleef hij met zijn gezin in de Schilderswijk wonen. Met zijn nette opvoeding en keurige manier van praten vormde zoon Hans een uitzondering in de Vliegerstraat, wat resulteerde in regelmatig terugkerende vechtpartijen met buurtjongens. Naar eigen zeggen hoorde hij daar duidelijk niet thuis.⁹⁷ Het idealisme van zijn vader was zeker niet iedereen gegeven. Wat de vraag oproept, hoe groot de groep bewoners was die zich verbonden voelde met de wijk – en graag wilde blijven? Opnieuw stuiten we dan al snel op de tweeslachtigheid van de wijk. De agent die langsging bij ouders die klaagden over de toename van prostitutie in de buurt, trof een groep vrouwen die geheel onverschillig stond tegenover hun woonwijk. Zij wilden graag vertrekken zodra er een vervangende woning vrijkwam. In dat geval mochten de prostituees wat één van hen betrof ‘de hele straat overnemen’.⁹⁸

Een representatief onderzoek uit 1969, gebaseerd op enquêtes onder 240 bewoners verdeeld over de hele wijk, bevestigde dit beeld nog eens. Het aantal bewoners was dat jaar met een kwart gedaald ten opzichte van 1950, maar van de achterblijvers gaf in het centrale deel van de wijk meer dan de helft (57%) te kennen de buurt te willen verlaten; een nog hoger percentage antwoordde bij gedwongen vertrek niets uit de wijk te zullen missen.⁹⁹ Ongeveer 43 procent van de bewoners stond geheel onverschillig tegenover de buurt waarin zij woonden. Dit staat in sterk contrast met de strijd die in dezelfde periode ontbrandde om de wijk te behouden voor de eigen bewoners: de actie ‘bouwen voor de buurt’. En het staat in een nog schriller contrast met de nostalgie die spreekt uit de vele contemporaine forums waar (oud-)bewoners herinneringen delen over de ‘goede oude tijd’. Het verhaal had dan ook een andere kant. In de buurten 15 en 17 wilde slechts de helft van de bewoners weg, en een even groot aantal graag blijven. Op de vraag of zij een soortgelijke woning in een andere buurt zouden accepteren, antwoordde in alle buurten van de wijk slechts 33 procent bevestigend. De meningen waren klaarblijkelijk verdeeld. Een aanzienlijk deel van de ingezetenen van de Schilderswijk stond eind jaren zestig, toen de grote autochtone leegloop allang in volle gang was, onverschillig tegenover de wijk. Tegelijkertijd bestond er een grote minderheid die graag wilde blijven.

Andere cijfers compliceren de kwestie nog verder. In de jaren zestig kwam een nieuwe en onverwachte migratiestroom op gang van de strakke nieuwbouwwijken in Den Haag Zuidwest terug naar de Schilderswijk. In 1968 ging het om 560 personen, terwijl er maar 153 de andere kant op bewogen. De verklaring is wellicht dat in de jaren zestig bewoners richting de nieuwbouw trokken die maar

moelijk konden wennen aan de rust en de stilte die daar heerste. Jules, die in 1960 verhuisde naar Moerwijk, zei daarover: *En die nieuwe huizen werden gebouwd, maar wij hoorden daar niet. Je kon er 's avonds een kanon afschieten, en dan hoorde je niets. En hier (aan de Hoefkade, DKK) stond 'Klein maar Dapper' (het orkest van De Mussen, DKK), en hier stond 's avonds het Leger des Heils voor mijn deur te spelen; cafés stonden open.*¹⁰⁰ Ook Bep (1947) kon maar moeilijk wennen. Zij vertrok in 1967 uit de beslotenheid van Het Fort, een verpauperd hofje in het hart van de Schilderswijk, naar een volgens haar zeer nette buurt in Loosduinen. Het huis in het bekende hofje was erg slecht geworden en ze wilde dat haar kinderen opgroeiden in een betere omgeving. Maar in haar nieuwe buurt werd ze maar moeilijk geaccepteerd. Wanneer ze bij de slager of de bakker stond, hoorde ze de andere klanten tegen elkaar fluisteren dat zij er eentje was uit de Schilderswijk. In het weekend ging ze vaak met haar kinderen naar haar oude buurt om eventjes bij te komen: *Toen ik naar de Walnootstraat ging heb ik vreselijk gehuild. Ik kon er niet wennen. En dan steeds als ik naar mijn moeder ging met de kinderen kreeg ik lucht. Want dan kwam ik terug in mijn eigen wijk. En als ik dan terug moest met mijn kinderen dan stikte ik zowat. Zo benauwend waren de mensen.*¹⁰¹ Haar hele leven had Bep doorgebracht in een paar straatjes, met haar familie om haar heen. Toch bleven zowel zij als Jules uiteindelijk in hun nieuwe wijk wonen, maar menigeen keerde wel terug.

De gegevens spreken elkaar tegen en staan geen harde conclusies toe. We mogen gevoeglijk aannemen dat de Schilderswijk, ook na de exodus van de jaren vijftig, niet een eensgezinde of sterk verbonden wijk vormde. Een deel van de bewoners wilde graag weg, een iets kleiner deel stond volledig onverschillig tegenover de wijk. Een ongeveer even groot deel stond wel positief tegenover de buurt waar men woonde en zich thuis voelde. Toch kozen ook deze groepen uiteindelijk vaak voor de betere woonomstandigheden in een andere wijk, zij het niet altijd van harte. De specifieke leefwereld van hun oude wijk, met haar publieke sociale leven en specifieke omgangsregels, konden zij soms moeilijk verenigen met de individualiteit en de privacy in de nieuwe wijken. De Schilderswijk was geen buurt waar alle bewoners zo snel mogelijk uit wilden verhuizen.¹⁰² Maar het was ook niet voor alle bewoners een gezellige volksbuurt, waar iedereen naar tevredenheid woonde. Een in 1968 gehouden enquête onder 83 bewoners bracht aan het licht dat 21 van hen de wijk juist niet aangenaam vonden, voornamelijk door het roddelen en het lage niveau van hun buurtgenoten.¹⁰³

Woonwagenbewoners

Naast de bewoners van saneringsbuurten en de mensen van buiten de stad die toevallig, zij het vaak tijdelijk, in de Schilderswijk verzeild raakten, diende zich nog een andere categorie nieuwkomers aan. In de decennia na 1945 werd vaak gerept over de instroom van bewoners uit woonwagens naar de armere buurten

van de wijk. Zowel in rapporten als in verhalen van oud-bewoners fungeerden voormalige woonwagenbewoners niet alleen stevast als een aparte categorie, zij zouden ook een stevig stempel hebben gedrukt op delen van de wijk. De 'zigeuners', zoals de bewoners hen meestal noemden, maakten deel uit van het verfijnde systeem van sociale onderscheidingen in de wijk. Voor veel bewoners stonden ze gelijk aan asociaal en crimineel. Woonwagenbewoners vormden voor de oorlog een bont gezelschap, zoals de historische studies van Annemarie Cottaar en Leo Lucassen hebben aangetoond. Een deel bestond uit groepen van oudsher rondreizende families met een achtergrond in Midden-Europa, die oorspronkelijk als ketellapper of handelaar werkten en opvielen door hun uitbundige, Oosters aandoende kleding.¹⁰⁴ Verreweg het grootste deel had echter geen specifiek buitenlandse herkomst en was – om uiteenlopende redenen – in een wagen gaan wonen. Het waren verarmde boeren of ambachtslieden uit het noorden of oosten van het land, die hun geld bijvoorbeeld verdienden als scharenslijper, kermisreiziger of handelaar. Zij behoorden tot de grote migratiestroom naar de steden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Tijdens het interbellum vormde Den Haag voor hen een geliefde trekpleister.¹⁰⁵ Tenslotte was er in die jaren ook een groep die vanuit de armere arbeidersbuurten voor het leven in een woonwagen koos. Dit waren vaak zogenoemde probleemgevallen, gezinnen die uit hun woning waren gezet of de huur niet langer konden opbrengen.¹⁰⁶

Nu waren gemeenten vanaf het in werking treden van de Woonwagenwet van 1918 verplicht een standplaats aan te wijzen voor alle bewoners van woonwagens. Oorspronkelijk werd hiervoor in Den Haag een terrein aan de Binckhorstlaan aangewezen, maar in de jaren twintig werd deze vervangen door kampen aan de Lozerlaan en de Slachthuiskade. De laatste lag vlakbij de Schilderswijk, aan de andere kant van het treinspoor bij de Laakhaven. Eind jaren dertig stonden er op dit kamp 28 woonwagens en woonden er 90 volwassenen en 100 kinderen. In haar studie concludeerde Cottaar dat de keuze voor een woonwagen niet altijd een definitieve was. Regelmatig trok een gezin naar een oude volkswijk om een periode in een gewoon huis te wonen.¹⁰⁷ Het spreekt voor zich dat deze gezinnen maar zelden in aanmerking kwamen voor een verenigingswoning, dus in de regel waren aangewezen op de oude stadsbuurten met voornamelijk particuliere woningen. Er lijkt al in de vooroorlogse periode een connectie te zijn geweest tussen oude Haagse stadswijken, zoals de Schilderswijk, en de bewoners van woonwagens. Verarmde Schilderswijkers trokken in een wagen en vestigden zich op een kamp, en woonwagenbewoners trokken soms voor langere of kortere tijd in een woning in de wijk. De woonwagenbewoners vormden in het interbellum een 'open groep', waar bewoners van volkswijken die moeilijk een woning konden krijgen hun toevlucht tussen zochten.

Binnen een dergelijke open groep lijkt het ontstaan van een specifieke cultuur niet erg aannemelijk. Toch zijn er op gezette tijden studies verschenen die de ver-

meende afwijkende mentaliteit en normen van woonwagenbewoners hebben geduid.¹⁰⁸ Annemarie Cottaar heeft laten zien dat het Nederlandse overheidsbeleid, zowel nationaal als lokaal, er in de twintigste eeuw bijna consequent op gericht was woonwagenbewoners te isoleren. Door hun afzondering gingen zij zichzelf in de naoorlogse periode, maar ook al wel daarvoor, steeds vaker als een aparte groep beschouwen, die zich moest verdedigen tegenover de vijandigheid van de 'burgers'.¹⁰⁹ Hun beroepsstructuur ofwel hun sociaaleconomische positie was volgens Cottaar echter zeker niet altijd afwijkend. In feite maakte vooral hun woonvorm hen anders dan huisbewoners. We hebben gezien dat er ook andere vlakken zijn waarop groepen zich kunnen onderscheiden. De opstelling tegenover de overheid en de normen over gedrag in eigen kring, bleken in de Schilderswijk tot duidelijke scheidslijnen tussen henzelf en anderen te leiden. Sommige groepen probeerden op allerlei manieren aansluiting te vinden bij de gevestigde samenleving, terwijl anderen zich weinig aantrokken van de regels van de maatschappij. Deze laatste categorie woonde in het interbellum vooral in de armste straatjes rond het Oranjeplein. De levendige uitwisseling die er plaatsvond tussen deze delen van de wijk en de bewoners van de kampen wijst erop dat de laatste groep zich thuis voelde in de relatief geïsoleerde wereld van de hofjes, waar de bewoners vaak met de rug naar de rest van de stad stonden.¹¹⁰ Beide groepen bevonden zich in de marge van de samenleving. De Tweede Wereldoorlog en het beleid van de gemeente na de bevrijding zorgden ervoor dat de verbondenheid tussen Schilderswijkers en woonwagenbewoners groeide.

De Duitse bezetter dwong veel mensen hun woonwagen te verlaten en zich in huizen te vestigen. Hoewel deze repressie in principe gericht was tegen etnische zigeuners, namen veel andere reizigers niet geheel ten onrechte het zekere voor het onzekere en betrokken zij een leegstaande woning in het oude deel van de Schilderswijk, waar eind jaren dertig veel goedkope hofjescomplexen leegstonden. Het kamp aan de Lozerlaan was al aan het begin van de oorlog verlaten.¹¹¹ Lowie en Catoetje (1930 en 1934), die in de arme Rijswijksestraat opgroeiden, herinneren zich nog hoe ze de woonwagenbewoners de straat zagen inkomen: *[Lowie] En toen kwamen er hoofdzakelijk veel mensen uit de woonwagens. Omdat de Duitsers ook die woonwagenbewoners vervolgden, gingen die vlug in een huis wonen. Nou, en bij ons in de buurt waren ook veel Joden weggehaald, waar de huizen van leegstonden. Dus die woonwagenbewoners konden daar gaan wonen. [Catoetje] De familie Hultes, jaa, een hele grote familie, ik kan het nog voor me halen. Die moesten toen in een huis wonen, ze moesten burgers worden. Ze vonden het vreselijk. Maar ze hadden geen keus. En het werd steeds erger. Er kwamen ook gezinnen waar stro op de zolder lag en de kinderen lagen te verwaarlozen. Kijk, en dat vonden wij dan weer erg, begrijp je.*¹¹²

De politie plaatste de woonwagenbewoners van buitenlandse oorsprong – na hen als 'zigeuner' te hebben geregistreerd – in een aantal straatjes met onbewoonbaar verklaarde hofjeswoningen, vlakbij Lowie en Catoetje. Een speciale wijkagent hield toezicht op dit 'zigeunergetto', waardoor zij gemakkelijk vielen te

traceren toen er op 16 mei 1944 een razzia plaatsvond. De meesten van hen zijn toen afgevoerd naar de concentratiekampen.¹¹³ Wat er gebeurde met de overige woonwagenbewoners is niet precies bekend, maar een verslag van een maatschappelijk werkster uit 1947 doet vermoeden dat zij na de oorlog niet allemaal weer direct in een woonwagen trokken. In haar beschrijving van de armste bewoners rondom het Oranjeplein noemt zij expliciet hun herkomst als woonwagenbewoner, en niet in positieve bewoordingen: *Een groot deel van deze gezinnen is woonwagenvolk, echt 'paupers' met degeneratieverschijnselen van dronkenschap en prostitutie. 70% is armlastig. De meeste zijn los arbeider, schareslijper, voddenkoopman e.d. Een godsdienstige of politieke overtuiging houden ze er niet op na. Het peil van de kinderen is niet hoger of lager dan dat der ouders. Ongeveer 10% valt onder de psychopaten en debielen.*¹¹⁴ Of de vrouw het werkelijk over woonwagenbewoners had of gewoon een stereotiep beeld beschreef, valt niet op te maken. Voor haar stond 'woonwagenvolk' gelijk met 'paupers', een teken van het negatieve imago dat ook sociaal werkers van deze groep hadden.

Ondanks de deportatie van zigeuners en het repressieve beleid van de Duitse bezetters tegenover bewoners van een woonwagen, steeg het aantal wagens na de oorlog sterk. Dat had vooral te maken met de heersende woningnood. In 1948 stonden er in heel Nederland 2600 wagens, in 1964 zelfs 4000. In Den Haag waren er in de jaren vijftig gemiddeld 115 woonwagens in de stad, waarvan een behoorlijk deel in de Schilderswijk. Net als vóór de oorlog was het reizigersbestaan zelden een definitieve keuze en pendelden veel gezinnen heen en weer tussen woning en wagen. Over de aanwezigheid van woonwagenbewoners in 'het wijk' werd veel gesproken bij de gemeentepolitie. Er bestond bij de gemeentelijke diensten veel onduidelijkheid over het verschil tussen 'echte' woonwagenbewoners en andere Hagenaars die in een wagen trokken. De hoofdcommissaris probeerde het in 1956 uit te leggen aan de directeur van de dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling. Volgens hem bestond een derde van de woonwagenbewoners uit 'normale' burgers, die gedwongen door de woningnood hun toevlucht hadden gezocht tot een wagen. Deze groep, met een vaste baan, stond meestal op een particulier erf en bleef ongeveer even groot.¹¹⁵ Er was echter ook een groep woonwagenbewoners die al langer in een wagen woonde, met handel aan zijn geld kwam, en zich op min of meer open plekken in de stad vestigde. Dit betrof ongeveer 20 tot 25 wagens, die onder meer in de Kemperstraat vlakbij het Oranjeplein stonden. Verder waren er dan nog kleine, clandestiene kampjes aan de randen van de wijk, en in stukken van het oude Haagse Centrum, die op de nominatie stonden voor sloop. Van het afgelegen kamp aan de Lozerlaan zouden zich geregeld wagens verplaatsen naar deze kleine clandestiene kampen.

In de analyse van de politie vormde de groep die afwisselend in een woonwagen en een woning leefde, een opvallende afwezige. Toch wisselde Dick (1922) de gehele jaren vijftig door het bestaan in een woonwagen af met dat in een huis in de

Schilderswijk. Wanneer het winter werd of zijn wagen stuk was, trok hij naar Den Haag, waar hij in het oude deel van de wijk gemakkelijk een woning kon kraken. Als het voorjaar aanbrak, trok hij de wagen weer in met zijn gezin. Dit heeft hij gedaan tot in de jaren zestig.¹¹⁶ De wagen stond in de tussentijd op een terrein in de Herman Costerstraat of in de Maasstraat, in beide gevallen aan de rand van 'het wijk'. Voor Ellen (1933) gold dat zij in 1954 voor het eerst in de wijk kwam wonen, nadat zij een tijd in een woonwagenkamp had doorgebracht. Ook voor haar was de keuze niet definitief. Regelmatig keerde ze terug naar de wagen, en als het nodig was, had ze zo weer een huis. Ze woonde onder meer in de Van Osstraat, de Rijswijksestraat, de Jacob van Campenstraat en de Tullinghstraat, alle gelegen in de oude buurten rond het Oranjeplein waar de woningen zeer slecht waren.¹¹⁷ Voor bewoners van de Schilderswijk vormden de woonwagenbewoners een specifieke en duidelijk herkenbare groep. In de jaren vijftig woonde Henny (1945) in de Tullinghstraat, waar 'zigeuners' de boventoon voerden. Wanneer er familie op bezoek kwam, bleven deze regelmatig een tijdje met de woonwagen voor de deur staan: *Daar waren wij allemaal mee bevriend. En dan kwam daar visite van de woonwagenkampen zelf en die stonden met hun wagen in de Tullinghstraat. Daar heb ik ook nog een foto van. Die stond bij ons op de hoek en dan vroegen ze of we stroom aan hen wilden leveren. En dat kwamen ze dan netjes betalen.*¹¹⁸ Die wagens konden maandenlang in de straat staan. Het verschil tussen woonwagenbewoners en huisbewoners lijkt diffuser te zijn geweest dan de politiegegevens doen vermoeden. In hun dossiers kwamen overigens wel degelijk woonwagenbewoners voor die zowel een adres in de Schilderswijk hadden als een wagen op het kamp.¹¹⁹

Afb. 7.3 Deze woonwagen stond in de jaren zestig een tijdje voor het huis van Henny in de Tullinghstraat. De bewoners tapten stroom af van haar moeder, via het muurtje achter de woonwagen. Het was een veel voorkomend verschijnsel; in de Schilderswijk stonden naar schatting tientallen van dergelijke wagens in de jaren vijftig en zestig. Hun aanwezigheid op straat en de grote families die gezamenlijk in straten kwamen wonen, zorgden voor de dominantie van deze groepen in het straatbeeld.

Het beleid van de gemeente was er na de oorlog op gericht om woonwagenbewoners uit hun wagen te halen en te laten integreren in de gevestigde samenleving.¹²⁰ In 1955 schreef de politiecommissaris dat een deel van de zogeheten echte woonwagenbewoners, dat wil zeggen mensen die een reizend bestaan leidden, steeds vaker de wens kenbaar maakte zich te willen vestigen in een gewoon huis. Ze wilden met het onzekere, trekkende bestaan breken en een vaste baan aannemen in een gevestigd bedrijf.¹²¹ Volgens de commissaris verdiende dit streven ondersteuning. Wanneer het zou lukken deze groep mensen daadwerkelijk in een woonwijk op te nemen, zou het uiteindelijke beleidsdoel – vermindering van het aantal woonwagens – binnen bereik komen. De directeur van de Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling was het met hem eens. Wanneer er nog geen woningen beschikbaar waren of deze groep nog niet geheel ‘geacclimatiseerd’ was, mocht zij in ieder geval niet ontmoedigd worden. De woonwagenbewoners om wie het ging, verkeerden volgens hem in een overgangsfase. Het beste zou zijn hen niet terug te plaatsen op een groot kamp, maar ze op kleine terreintjes in de stad te huisvesten of op een nieuw in te richten kamp vlakbij het centrum. Dit zou het kamp aan de Viaductweg worden, vlakbij de Controlewoningen aan de rand van de wijk. Hier moest de bovenlaag van de woonwagenbewoners zich vestigen, als voorbereiding op een leven in een reguliere woning.

Het beleid was matig succesvol, zo bleek uit notities van begin jaren zestig. De ‘goede’ woonwagenbewoners, van wie de politie verwachtte dat ze ‘opgevoed’ konden worden, plaatste de gemeente in de buurt van de bewoonde wereld – op de Viaductweg dus. Tegelijkertijd ontruimde de politie halverwege de jaren vijftig een aantal terreinen middenin de stad, omdat deze woonwagenbewoners een slechte invloed zouden uitoefenen op de omgeving. De bewoners trokken vervolgens doodleuk naar een ander terrein aan de rand van de Schilderswijk, waar ze weer een tijdje met rust gelaten werden. Bij dergelijke concentraties vestigden zich dan geregeld ‘nomaden’ van het kamp aan de Lozerlaan, dat met opzet ver van de stad was opgericht.¹²² In 1963 verklaarde de politie dat de gezagsverhoudingen compleet zoek waren, omdat de woonwagenbewoners hun wagen neerzetten waar zij wilden.¹²³ Het kamp aan de Viaductweg was volgens de politie ‘weinig verheffend’, mede door de aanwezigheid van een autosloperij op het terrein. Om deze situatie te verbeteren, bood men de eigenaar van de autosloperij een leegstaand terrein aan in de Koninginnestraat, middenin de Schilderswijk. Ook geen ideale plek voor een dergelijk bedrijf, maar wel tekenend voor de houding van de gemeente, die zich duidelijk geen raad wist met het vraagstuk. Er is geen precieze informatie voorhanden over het aantal kampers dat na de oorlog in de wijk terecht kwam. Oud-bewoners geven aan dat sommige straten bekend stonden als woonplaatsen van ‘zigeuners’, vooral in de buurt van het Oranjeplein. Volgens de politiegegevens stonden er tussen de zestig en negentig wagens op de openbare weg, maar zij beschikte niet over informatie over woonwagenbewoners

die tijdelijk in een huis trokken. Dát er sprake was van een pendelbeweging tussen de woonwagenkampen en de Schilderswijk, is echter evident.

Het belang van de aanwezigheid van woonwagenbewoners in de wijk was hun negatieve reputatie, zowel bij bewoners als bij instanties. Er was sprake van een exotische beeldvorming die soms positief was, maar meestal niet. Zo woonde Mietje (1949) aan de Hoefkade en zij herinnerde zich de komst van de woonwagenbewoners in de jaren vijftig. Haar vader was melkboer en mocht als één van de weinigen binnenkomen bij een vrouw die ze de 'koningin van de zigeuners' noemden.¹²⁴ Zij betaalde hem altijd liggend op een bed in de alkoof, en volgens de verhalen at ze regelmatig vreemde dingen als stekelvarkens. Ondanks de excentriciteit pasten deze families volgens Mietje goed in de buurt. Ze waren misschien wat familiairder, maar kenden een vergelijkbaar straatleven en mentaliteit. Als voorbeeld noemde ze de familie X, die in een klein straatje tussen de Hoefkade en de Parallelweg woonde. Zij hadden een grote mond en konden om het hardst schreeuwen. Alleen kwam deze familie nu juist niet uit een woonwagen, maar uit het oude centrum.¹²⁵ Een lid van deze familie verklaarde zelfs dat zij neerkeken op woonwagenbewoners, die agressief en misdadig zouden zijn.¹²⁶ Voor ingezetenen van de slechtste delen van de wijk was het predicaat 'zigeuner' (als paraplu-term voor iedereen in een woonwagen) een belangrijk onderscheidingsmiddel. Zij woonden weliswaar in het deel van de wijk met de minste reputatie, maar zigeuners waren ze in ieder geval niet.

Uit politierapporten blijkt dat de belangrijkste criminele families in de Schilderswijk een achtergrond hadden in een woonwagen. Zij waren wijdvertakt en concentreerden zich in bepaalde straten. Een rapport uit 1975 vermeldde, zoals we eerder zagen, dat het een twintigtal families was gelukt zich in elkaars directe nabijheid te vestigen. Opnieuw lijkt de gemeente gezinnen die overal in de stad ongewenst waren bij vestiging in 'het wijk' geen strobreed in de weg te hebben gelegd.¹²⁷ Uiteraard gold dit niet voor alle woonwagenbewoners die de wijk introkken. Het ging vaak om gewone gezinnen die probeerden een bestaan op te bouwen. Maar de manier van leven die zij gewend waren op de kampen, met een belangrijke rol voor het publieke leven op straat en een wantrouwende houding tegenover de overheid, sloot aan bij het bestaan in de Schilderswijk.

Besluit

In de jaren vijftig en zestig vonden grote demografische verschuivingen plaats in de Schilderswijk, die een sterk stempel drukten op de bewoners. De ontwikkeling in de jaren dertig, toen veel gezinnen die het zich konden veroorloven wegtrokken, zette zich na een onderbreking in de naoorlogse jaren voort. De toenemende welvaart bereikte toen ook de gezinnen in volksbuurten en zorgde ervoor dat bewoners die dit wilden, uit de wijk konden vertrekken. Omdat de Schilderswijk

onderaan de ‘mentale prestigekaart’ van Den Haag stond, kwamen er aanzienlijke migratiestromen op gang naar wijken met een betere reputatie – en met betere woningen. Het geleidelijke vertrek van de sociaaleconomische top liep parallel met de entree van nieuwkomers. De gemeente moest een plaats zien te vinden voor de bewoners van krottenwijken in het oude Centrum, die in de jaren vijftig op grote schaal werden gesloopt. Omdat zij meestal niet in aanmerking kwamen voor een woning van een corporatie, dirigeerde de gemeente veel gezinnen uit deze sloopbuurten naar de smalle straatjes van de Schilderswijk. Hetzelfde gold voor bewoners van woonwagenkampen. Het werd hen steeds moeilijker gemaakt zich op een woonwagenkamp te vestigen en ook voor hen was deze wijk, vanwege zijn lage huren en particuliere woningen, een voor de hand liggende vestigingsplaats. De planoloog Kok had duidelijk voor ogen wat er in de wijk gebeurde: *De economisch en/of sociaal zwakke bevolking blijft, restgroepen vormend van losse arbeiders, scharrelaars, venters, vermengd met veelal ongeschoolde arbeiders die de buurtbindingen niet kunnen of willen missen. Deze ontwikkeling impliceert een cumulatieve neergang: de restgroepen geraken in maatschappelijk isolement, de buurt deprecieert, verdere concentratie van economisch en sociaal-zwakken treedt op enz.; aldus vormen zich in de stad binnen bepaalde expulsiwijken duidelijk ‘achtergebleven gebieden’.*¹²⁸ De bewoners die zich thuis voelden in de Schilderswijk waren steeds beter in staat in de buurt van familie te gaan wonen en gingen in veel straten hechte groepen vormen. Zo kwam er langzaam – deels door onvermijdelijke ontwikkelingen, deels door gericht gemeentebeleid – een proces van homogenisering op gang. Deze zou de naoorlogse geschiedenis van de wijk sterk gaan beïnvloeden. In de vooroorlogse periode was de Schilderswijk zowel een ‘moderne arbeiderswijk’, als een subculturele volksbuurt. Er was immers sprake van een bevolkingsgroep die zich wilde aansluiten bij de ‘dominante’ burgerlijke maatschappij, maar ook van een deel dat zich hier juist van afsloot. In de wetenschappelijke literatuur gaat men er doorgaans van uit, dat wanneer er sociaaleconomische mogelijkheden tot stijging zijn, een bevolkingsgroep zich vanzelf aansluit bij de dominante maatschappij en hiervan ook de gedragsregels en normen navolgt. Of dit ook voor de Schilderswijk gold, en in hoeverre de lokale omstandigheden van invloed waren op de ontwikkelingen die daar plaatsvonden, valt nog te bezien.

DEEL III

GELUKKIG IN HET GETTO?

1945-1985

Inleiding

In een gesprek met drie oud-bewoners vertelt een gepensioneerde postbode (1948) over zijn ervaringen met bewoners van de Schilderswijk in de jaren zestig. In zijn uitwaaierende herinneringen komen meerdere thema's uit het eerste deel opnieuw aan bod:

Vroeger had je die asemers [een metalen vuilnisbak, die buiten op straat stond], daar gooiden ze een plens koud water in, en die lieten ze volzakken met pijpjes bier. Het hele zootje zat buiten om dat ding, dat tot de nok gevuld was met bier. Dan riepen ze naar me: 'John, wil je een biertje?' Nou niet altijd hoor, want als het in je benen slaat dan kom je helemaal nergens meer toe. Maar 's middags ging ik wel eens even ouwehoeren. Maar het gebeurde ook, dan kwam je, en dan zat er al een zool vrouwen die een cheque van de kinderbijslag verwachtten. Dan zeiden ze: (zet een extra plat-Haags accent op):

'Post, heb je de kinderbijslag?'

'Heb ik niet.'

'Krijg dan de tyfus maar.'

We hadden eens een nieuwe postbode uit Groningen, en nog Noord-Groningen ook, die waren dat helemaal niet gewend. Die kwam na zijn ronde door de Schilderswijk terug en zei:

'Wat is dit? Dan moet ik de tering krijgen omdat ik geen post heb?'

Dan zeiden wij hem: 'Joh, dat moet je helemaal niet.'

Maar wij hoorden dat helemaal niet meer. Maar in dat kader vond ik het mooiste, dat heb ik ook vaak meegemaakt, dat ze uit het raam hingen, weet je wel? Die ene één hoog, die andere twee hoog, dan hadden ze ruzie. Dat was het mooiste dat je mee kon maken. Al die volzinnen, en die woorden die erin gebruikt werden, die vind je in geen woordenboek terug.¹

Afgaand op de herinnering van deze postbode, die zelf ook in de wijk woonde, bestonden er in de naoorlogse Schilderswijk gebruiken en omgangsvormen die daarbuiten niet als 'normaal' golden. Groepen bewoners zaten met elkaar op straat rondom een met bier gevulde vuilnisbak, een postbode die de juiste post niet kwam brengen werd uitgescholden en vrouwen schreeuwden elkaar verwensingen toe vanuit het open raam. Het verhaal suggereert dat de bewoners van de naoorlogse Schilderswijk er niet naar streefden om door 'net' gedrag aansluiting

te vinden bij de dominante maatschappij. Of dat inderdaad het geval was en in welke mate, en wat daar de oorzaken van waren, zijn de vragen die in het volgende deel van deze studie centraal staan.

Het doel van dit deel van de studie is tweeledig. Ten eerste beoogt het de sociale en sociaal-culturele patronen in de naoorlogse Schilderswijk in kaart te brengen. Zoals we zullen zien, vond in de wijk een proces plaats van sociale zelfuitsluiting, waarin een deel van de bewoners een gedragsrepertoire ontwikkelde dat afweek van wat in de dominante, 'nette' maatschappij als norm gold. Dit kwam tot uiting in hun onderlinge verhoudingen, hun opvattingen over werk, opleiding en gezinsleven – en in hun verhouding tot de buitenwereld. Naoorlogse wijkgeschiedenis is in Nederland nog een vrijwel onbetreden gebied. Historische studies die zich met een wat bredere blik richten op sociale en culturele processen onder de armste bevolkingsgroepen gaan vrijwel altijd over de vooroorlogse periode. Zij suggereren (en betogen soms expliciet) dat de verschillen tussen bewonersgroepen binnen Nederlandse steden na 1945 snel verdwenen.² In het publieke debat wordt hierop de laatste jaren een uitzondering gemaakt voor migrantengroepen. Paul Scheffer betoogde in 2007 dat in buurten waar migranten terechtkomen een culturele vervreemding plaatsvindt, doordat de nieuwkomers zich afzonderen van de buitenwereld.³ In de Schilderswijk lijkt echter al vóór de komst van buitenlandse migranten een verandering te hebben plaatsgevonden: van een heterogene arbeidersbuurt naar een homogeen 'stadseiland'.

Het belangrijkste doel van dit derde deel, en van deze studie in zijn geheel, is te verklaren hoe dit proces van sociale zelfuitsluiting tot stand kwam. Eerder schreven we dat huidige generaties onderzoekers twee verklaringen hanteren, een situationele en een culturele. Dit houdt in dat de situatie ofwel veroorzaakt zou zijn door de omstandigheden, of op één of andere wijze door de betrokkenen zelf. Deze discussie verdient verfijning. Ruwweg kunnen we in de tijd een opeenvolging waarnemen van drie dominante verklaringsmodellen. Aan de hand van deze onderzoekstradities zijn drie hypothesen te formuleren voor de situatie in de naoorlogse Haagse Schilderswijk. Juist de focus op een lange periode biedt de mogelijkheid om de verschillende verklaringsmodellen voor processen van sociale uitsluiting te toetsen aan historisch bronmateriaal. Dit levert belangrijke informatie op over oorzaken en gevolgen van dit proces, en over de rol van zowel de buitenwereld als de betreffende groep.

In het eerste decennium na 1945 bekeken sociale wetenschappers de wereld van de volksbuurt uit een pathologisch perspectief. De bewoners van zulke wijken zouden een zwak karakter en een gebrek aan persoonlijkheid hebben. In het landelijke onderzoek naar de tekortkomingen van de 'massajeugd' uit 1948, een term ontleend aan het in die tijd beroemde werk uit 1929 van de Spaanse filosoof José Ortega Y Gasset, *De opstand der horden*, domineert dit verklaringsmodel.⁴ De socioloog Nieuwenhuis, die voor het onderzoek naar de massajeugd de situatie in

de Schilderswijk bestudeerde, omschreef het fenomeen als een ‘levende dode, die geen verbinding heeft met het rijk der geestelijke waarden’.⁵ Dit hield in dat zij zich niet hield aan de burgerlijke normen over het gezinsleven, verenigingsleven, opleiding en werk, verhouding tussen de seksen, vrijetijdsbesteding en godsdienstig en zedelijk besef.⁶ De geïnterviewden voor zijn Haagse onderzoek mochten geregeld aangeven dat volgens hen de woonomstandigheden, armoede en oorlogstrauma’s een belangrijke rol speelden in het gedrag van de massajeugd, toch bleef Nieuwenhuis bij zijn uitgangstelling.⁷ Hij wees de beschuldigende vinger naar de moderne wereld met zijn voorschrijdende techniek. Er was met de industriële revolutie een afstand gegroeid tussen de techniek, de ‘cultuur’ en de religie, terwijl die eigenlijk één moesten zijn. De lagere klasse had hier door haar geestdodende werk in fabrieken nog het meest onder te lijden. Het gevolg was een gebrek aan normen bij deze bevolkingsgroep.⁸

De leider van clubhuis De Mussen in de Schilderswijk liet zich eveneens inspireren door deze denkwijze. Beïnvloed door Ortega Y Gasset meende hij dat de moderne massamens alles kon krijgen zonder zelf iets te hoeven maken. Dit verpestte zijn karakter en maakte hem verwend. De bezoeker van het clubhuis moest weer een ‘bouwend’ mens worden, in de meest letterlijke zin van het woord; de belangrijkste bezigheid vormde er het maken van speelgoed.⁹ De Limburgse sociograaf Harry Litjens schreef in dezelfde periode een rapport over de onmaatschappelijkheid in Maastricht. In zijn beschrijving van het onmaatschappelijke gezin wijst hij vooral op de morele tekortkomingen op het gebied van religie, seksuele moraal en criminaliteit. De slechte huisvesting beschouwde Litjens niet als een verklaring voor onmaatschappelijk gedrag, maar als een gevolg. Het onmaatschappelijke gezin woonde volgens hem in slechte woningen omdat het te weinig ‘woonbeschaving’ bezat, en omdat het eerder geneigd was genoegen te nemen met dergelijke huisvesting.¹⁰

De socioloog Jan Haveman verklaarde de situatie in de volksbuurten uit de ongeschooldheid van de bewoners. Ongeschoolden waren volgens hem minder geneigd zich aan te sluiten bij organisaties en konden niet goed een ‘normaal’ en geregeld gezinsleven leiden.¹¹ De uitgangspunten van de pathologische zienswijze, die momenteel weer salonfähig zijn geworden door de publicaties van de Engelse cultuurpessimist Theodore Dalrymple, bleven sterk dominant in de jaren vijftig en zestig.¹² Hoewel ten dele veroorzaakt door omstandigheden waar zij geen invloed op hadden, zoals de voortschrijding van de techniek of de ongeschooldheid, lag het probleem bij deze benadering in de psyche van de bewoners.¹³ De oplossing werd dan ook meestal gezien in een heropvoeding, een verheffing naar de algemeen geaccepteerde omgangsnormen. Er verschenen tot in de jaren zestig talloze onderzoeken naar ‘onmaatschappelijkheid’, en in Den Haag bleef tot in 1963 een woonschool (complex voor onmaatschappelijke gezinnen) bestaan, de Zomerhof, aan de rand van de Schilderswijk.¹⁴

In de loop van de jaren zestig raakte een andere hypothese in zwang. De bekende socioloog Jacques van Doorn was de wegbereider van deze nieuwe visie in Nederland. Hij verbond het bestaan van een afwijkend gedragspatroon in bepaalde buurten met de civilisatiethese van de socioloog Norbert Elias. Deze stelde dat er al eeuwen een proces van beschaving plaatsvond, met de elites en de middenklasse als belangrijkste herauten, die op hun beurt een beschavingsspiegel voorhielden aan de arbeidersklasse. Er was echter een minderheid van arbeiders nog niet aangeraakt door het steeds verder voortschrijdende beschavingsoffensief. Zij bleven sociaal en cultureel afwijkend gedrag vertonen. In sommige buurten kon de 'proletarische achterhoede' volgens Van Doorn nog dominant zijn.¹⁵ Wanneer de sociale, politieke, culturele en economische mogelijkheden voor iedereen gelijk waren, zou een groot deel van deze achterhoede verdwijnen. In de jaren zestig won dit gezichtspunt aan populariteit. Sociale wetenschappers richtten zich niet langer op de tekortkomingen van het individu, maar op gebreken in de omstandigheden waarin bewoners van bepaalde buurten moesten leven. Een centraal uitgangspunt binnen deze zienswijze is dat bewoners zich wel willen gedragen zoals in de rest van de stad, maar dat dit voor hen niet mogelijk is. Doordat zij werkloos zijn, een laag inkomen hebben of in slechte woningen vastzitten, kunnen zij de dominante gedragsnorm niet naleven.¹⁶ De kern van deze visie komt duidelijk terug in de titel van een van de meest geciteerde sociologische studies over de volksbuurt in deze periode: *Belemmerde kansen*, van Joop Simonse.¹⁷ Wanneer de belemmeringen werden weggenomen, zouden bewoners van volksbuurten vanzelf aansluiting vinden bij de rest van de stedelijke samenleving. De criminoloog Wouter Buikhuisen ondernam in de jaren zestig een onderzoek naar het verband tussen wonen in een saneringsbuurt en de mate van criminaliteit. Ook in zijn visie zorgde de omstandigheid, de omgeving van sloopwoningen, voor een hoger criminaliteitscijfer.¹⁸ De sociologische (ook wel situationele of structurele) zienswijze was dus volstrekt in tegenspraak met de psychologische visie van wetenschappers als Litjens, die juist de bewoners de schuld gaf van hun slechte woningen. De situationele verklaring voor afwijkende gedragspatronen werd vanaf de jaren zestig dominant in Nederland, en daarbuiten.

Amerikaans sociologisch onderzoek naar stedelijke getto's speelde een belangrijke rol in de situationele school, die duidelijk Marxistische wortels had. Er bestonden volgens deze visie geen culturele patronen die onafhankelijk van de omstandigheden konden voortduren. Wanneer de macrostructurele beperkingen opgeheven werden, konden de armen ook het leven leiden dat ze eigenlijk wilden, namelijk dat van de middenklasse.¹⁹ Binnen de structurele visie was er veel kritiek op de overheid, die bepaalde bevolkingsgroepen uitsloot van de mogelijkheden die de middenklasse wel ter beschikking stonden. Meer recentelijk heeft de socioloog Loïc Wacquant betoogd dat de centrale verklaring voor de gettocultuur in Amerika de institutionele terugtrekking van de overheid is, waardoor de

wijk aan haar lot werd overgelaten.²⁰ In de jaren zeventig en tachtig was dit debat zowel in Amerika als in Nederland sterk moreel geladen. Het idee dat mensen zelf ook een rol konden spelen in het bestendigen van hun achtergestelde positie werd gezien als 'blaming the victim'.²¹ In Nederland kwam dit sterk naar voren in de behandeling van de Leidse criminoloog Wouter Buikhuisen. Hij ontwikkelde in de jaren tachtig een programma waarin hij onderzoek wilde doen naar de interactie tussen biologische en sociale factoren bij crimineel gedrag, omdat hij vond dat de wetenschappelijke aandacht te eenzijdig bij de omgevingsfactoren lag. Zijn voorstellen werden sterk bekritiseerd door één van de bekendste columnisten van deze periode en er ontstond veel media-aandacht voor Nederlands eigen 'dokter Lombroso'. De weinig diplomatieke reactie van Buikhuisen leidde er uiteindelijk toe dat ook zijn collega-wetenschappers zich steeds meer van zijn onderzoek afkeerden. Uiteindelijk koos Buikhuisen er in 1989 voor de wetenschap te verlaten en antiquair te worden.²² De affaire-Buikhuisen laat zien hoe sterk de druk was om afwijkend gedrag, in dit geval criminaliteit, toe te schrijven aan de omstandigheden. De concrete oorzaken van een afwijkend gedragspatroon lagen volgens de geldende visie in werkgelegenheid, armoede of huisvesting. Het individu zelf speelde hier geen rol in.

De structurele visie vinden we ook terug bij historici die vanaf de jaren tachtig over dit onderwerp publiceerden. Ad Knotter betoogt dat de onmaatschappelijkheid in Limburg afnam toen de werkloosheid in de jaren vijftig verminderde.²³ Paul Kok bestudeerde de armenzorg in Leeuwarden tussen 1880 en 1930 en stelde dat de armen er geen afwijkende levenswijze op nahielden, iets wat hij onder meer terugzag in hun gewoonte netjes iedere week een bedrag af te dragen aan het begrafenisfonds.²⁴ Binnen de structurele benadering in de historiografie keert de civilisatiethese van Norbert Elias regelmatig terug, op de wijze waarop de socioloog Van Doorn hem in de jaren vijftig al gebruikte. Antoon Vrints, die recentelijk het geweld in Antwerpse volksbuurten in het interbellum bestudeerde, stelde dat bewoners van die wijken hun gedrag aanpasten op het moment dat zich reële kansen voordeden op sociale mobiliteit.²⁵ De voortschrijdende verburgerlijking verbond hij met de veranderende omstandigheden. De onderzoeksperiode van Vrints eindigt in 1940, waardoor het niet mogelijk is te bepalen hoe de naoorlogse welvaartstijging de gedragspatronen in volksbuurten beïnvloedde. Het is jammer dat de meeste studies naar dit onderwerp niet verder reiken dan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.²⁶ Dat is vooral zo'n gemis, omdat juist voor de naoorlogse periode van economische groei valt na te gaan of welvaartstijging leidde tot het verminderen van onmaatschappelijkheid. In Nederland heeft enkel Ad Knotter van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Hij concludeerde voor Limburg dat waar de welvaart steeg, de onmaatschappelijkheid afnam.²⁷

De structurele visie verklaart ten dele de gebeurtenissen in de naoorlogse Schilderswijk. Veel bewoners grepen in de jaren vijftig hun kans op maatschappelij-

ke stijging en lieten de wijk achter zich. Zij zochten in toenemende mate hun heil in buurten waar de huizen van betere kwaliteit waren en zij een leven konden leiden dat overeenkwam met de burgerlijke norm. Voor de Schilderswijk als geografische locatie schiet de structurele verklaring echter tekort. Een deel van de bewoners bleef achter in de wijk en wilde er niet weg. Hierbij voegden zich nieuwkomers uit het oude centrum die nergens anders terecht konden. In tegenstelling tot degenen die wegtrokken, lijken deze bewoners zich op het eerste gezicht steeds meer te hebben afgezonderd; zij beantwoordden steeds meer aan het klassieke beeld van de subculturele volksbuurt. Philip Snijder beschreef in zijn autobiografische debuut *Zondagsgeld* beeldend het leven in een geïsoleerde volksbuurt. Hij bracht zijn jongensjaren in de jaren zestig door op het Bickerseiland, in het centrum van Amsterdam. Zijn grote familie woonde om hem heen, en samen waren zij afgesloten van de buitenwereld. De vaart der volkeren leek aan het eilandje volledig voorbij te gaan. Mensen met een opleiding werden gewantrouwd, de docent kwam van een andere planeet en de vader van de hoofdpersoon was een buitenstaander omdat hij uit Noord-Nederland kwam.²⁸ De wereld die Snijder beschrijft lijkt immuun voor de ongeëvenaarde inkomensstijging van de decennia na 1945. Die impliceert immers dat de bewoners van de wijk steeds meer aansluiting zouden zoeken bij de rest van de stad.

De structurele hypothese schiet dus op het eerste gezicht tekort om de ontwikkelingen in de Schilderswijk (en in andere soortgelijke wijken en groepen in Nederland) na 1945 te verklaren. Waarom gingen niet alle bewoners zich gedragen volgens de algemeen aanvaarde regels; waarom stimuleerden zij hun kinderen niet een hogere opleiding te volgen, en waarom trokken zij zich niet terug van 'de straat' in de privacy van het gezin? Een substantieel deel van de wijkbewoners deed het immers wel door te vertrekken naar de nieuwbouwwijken. De interviews met oud-bewoners laten zien dat zelfs binnen één familie frustratie en onbegrip over deze kwestie konden bestaan, wanneer men zich splitste in een 'goed' en een 'minder' deel. Catootje (1934), afkomstig uit het slechtste deel van de wijk, viel onder de eerste categorie en ging met enige reserve langs bij haar moeder die nog op dezelfde oude manier leefde. Haar moeder moest het niet wagen te gaan schelden waar de kinderen bij waren.²⁹ Zo'n scheiding binnen families kwam vaker voor. Schoolmeester Lammert, die vanaf 1968 in de wijk werkte, kende het verschijnsel goed. Hem was de verwijdering binnen een algemeen bekende familie in de Schilderswijk sterk bijgebleven: tussen het 'goede' en 'slechte' deel bestond geen enkel contact meer. Lammert kende voornamelijk de slechte tak, die daar volgens hem behoorlijk last van had: *Nou, en dat er geen contact was, dat heeft ook wel gestoken bij de 'slechte tak'. Als er iemand kwam die zei: Goh, is dat familie van je? Dan voelden zij zich onmiddellijk aangesproken. 'Nee, die ken ik niet. Er zijn wel meer honden die fikkie heten hoor', zeiden ze dan.*³⁰ Belemmerde kansen verklaren niet waarom sommige groepen in een buurt zich in een kansrijke omgeving toch steeds verder afzonde-

ren. Hoe is het mogelijk dat bepaalde omstandigheden een dergelijke wisselende weerslag hebben op gedrag en mentaliteit? Hoe valt te verklaren dat onder gelijke condities sommigen zich wel aansluiten bij de meerderheid, en anderen zich er juist van afkeren?

In de jaren negentig ontstond er binnen de sociale wetenschap een stroming die zich opnieuw richtte op de bewoners zelf als verklarende factor, maar op een andere manier dan in de jaren vijftig. In de sociaal-culturele visie lagen aan een afwijkend gedragsrepertoire weliswaar structurele oorzaken ten grondslag, maar konden de gevolgen de omstandigheden overstijgen. De socioloog Julius Wilson stelde dat een langdurige structurele blokkade, zoals werkloosheid, bepaalde culturele kenmerken en gedragingen tot gevolg kon hebben die verhinderden dat bewoners mogelijkheden grepen die voorhanden waren.³¹ Ook de Nederlandse socioloog Engbersen signaleerde dat een bepaalde 'werklozencultuur' kan bijdragen aan de bestendinging van het bijstandsbestaan.³² Structuur en cultuur zijn in deze visie meer met elkaar verstrengeld. Deze wending in het debat maakte het mogelijk weer over cultuur te praten zonder direct in de verdachtenbank te belanden.³³ De reële beperkingen van bepaalde bevolkingsgroepen konden leiden tot een afwijkend repertoire, dat stagnerend werkte op kansen voor sociale mobiliteit. Dit proces hoefde overigens niet voor alle bewoners van een gettowijk te gelden. Sociologen beschreven het fenomeen dat verschillende gedragsrepertoires voorkwamen binnen de buurt, elk door een deel van de bewoners ondersteund.³⁴ De groep die zich verbonden voelde met de moraal van de dominante maatschappij raakte echter in de verdrukking, en sloot zich af van het leven op straat, wachtend op een kans op verbetering van hun positie.³⁵ Deze tweedeling in mentaliteit binnen een wijk komt overeen met de verschillen die er op het eerste gezicht in de naoorlogse Schilderswijk bestonden. Een deel van de bewoners profiteerde van de mogelijkheden op sociale mobiliteit die zich in deze periode voordeden, terwijl een ander deel zich steeds meer afzonderde.

Op bepaalde punten sluit deze verschuiving aan bij ideeën die decennia eerder waren geponeerd door de antropoloog Oscar Lewis. In zijn visie speelden ook de armen zelf een rol in de bestendinging van hun afwijkende gedragsrepertoire. Zijn begrip 'armoedecultuur' lijkt op onderdelen goed bruikbaar voor de situatie in de naoorlogse Schilderswijk. Hij beschrijft zo'n cultuur als een reeks gedragingen en kenmerken die veroorzaakt wordt doordat een groep lange tijd in armoede leeft, maar die blijft voortbestaan als de sociaaleconomische situatie verbetert.³⁶ Lewis werd sterk bekritiseerd omdat hij zijn theorie niet goed uitwerkte, maar vooral omdat hij te weinig aandacht zou hebben voor de structurele oorzaken van een armoedecultuur.³⁷ Niettemin zijn bepaalde elementen van zijn theorie in de jaren negentig weer salonfähig geworden. In de invloedrijke studie *American Segregation* beschrijven Douglas Massey en Nancy Denton hoe discriminatie of vooroordelen en armoede leidden tot een sterke ruimtelijke segregatie van bepaalde

bevolkingsgroepen. De reële beperkingen veroorzaken een segregatiecultuur, die zich kenmerkt door elementen die tegengesteld zijn aan de cultuur van de meerderheid. De sociale druk uit een groep maakt het vervolgens moeilijk om aan deze cultuur te ontsnappen: *As minority culture becomes more firmly established and deeply rooted, members of the minority who seek integration within the larger social and economic institutions of the society will come under increasing pressure from others to stop acting like a majority member.*³⁸ Ook deze sociale druk was al eerder beschreven, maar had in de jaren zeventig niet het gewicht die het later zou krijgen. In zijn beroemde studie over de ‘street-corner society’, waarin de socioloog William Whyte Italiaanse hangjongeren in Boston bestudeerde, kwam het al aan de orde. Uit zijn participerende observatie (hij woonde zelf een paar jaar bij een Italiaanse familie), kwam naar voren dat de leden van de *peer group* elkaar in de greep hielden en bij opwaartse sociale mobiliteit uitstoting volgde.³⁹ De groepsnormen waren zo sterk dat iedere afwijking, ook een hogere opleiding of ander werk, ertoe leidde dat iemand ‘anders’ werd en er niet meer bij hoorde.

Opvallend is dat ook wetenschappers die de structurele visie sterk aanhingen soms een plek inruimden voor de gevolgen van dit groepsproces, al verbonden zij hier geen verregaande consequenties aan. Als de omstandigheden echt verbeterden zou de druk volgens hen zijn functie verliezen.⁴⁰ In de jaren negentig gingen stigmatisering, segregatie en sociale druk echter een grotere rol spelen als verklaring voor het bestaan van een tot op bepaalde hoogte autonome minderheidscultuur. Deze verschijnselen doen denken aan wat we weten van de naoorlogse geschiedenis van woonwagenvolgers in Nederland. Binnen deze bevolkinggroep versterkte een afgedwongen ruimtelijke segregatie – en het verbod nieuwkomers in de groep op te nemen – het idee tot een aparte groep te behoren met een eigen cultuur, die zich moest verdedigen tegenover de buitenwereld.⁴¹ Toen het wantrouwen tegenover de overheid en de soms afwijkende groepsnormen eenmaal waren ontstaan, bleken de sterke groepsbanden een belemmering voor verandering.⁴²

Een verdere verfijning van de sociaal-culturele invalshoek vinden we in de benadering van de sociaalpsycholoog Henri Tajfel. Hij werkte het verband tussen stigmatisering en sociale druk uit in zijn sociale identiteitstheorie. Hij stelde dat een individu een positief zelfbeeld ontwikkelt door de verbondenheid met een bepaalde groep of categorie. Dit kan een etnische minderheid zijn, maar ook een buurtgroep of familie. Voor ons onderzoek is het interessant dat Tajfel uitgebreid inging op de vraag wat er gebeurt met deze sociale identiteit wanneer de groep in een negatief daglicht komt te staan. Hij bespreekt allerlei opties, waarvan een aantal relevant is voor de Schilderswijk. Wanneer het vertrek uit de groep niet wordt afgekeurd en er geen ‘sociale sancties’ op staan van de eigen groep of van de meerderheid, dan ligt het voor de hand dat veel groepsleden overstappen naar de dominante maatschappij. Dit zou passen bij de vele duizenden Schilders-

wijkers die de overstap naar een nieuwbouwwijk maakten. De verwachting is, zo stelt Tajfel, dat deze individuen extra hun best doen om het onderscheid met hun voorgaande sociale identiteit te benadrukken.⁴³

Er kan echter ook een dynamiek ontstaan die het moeilijk maakt de eigen groep te verlaten. De negatieve blik van de buitenwereld kan leiden tot een versterking van 'afwijkende' normen, dus als een manier om zelfrespect te behouden in een vijandige wereld. De Schilderswijk als geuzennaam.⁴⁴ Binnen deze omstandigheden wordt het verlaten van de eigen groep sterk afgekeurd en leidt het tot uitsluiting, omdat men zich aansluit bij een meerderheid waar de subcultuur zich juist tegen afzet. Kenmerken die de dominante maatschappij negatief beoordeelt, krijgen dan een positieve lading. Tajfel noemt als hedendaags voorbeeld (anno 1978) de afwijkende bevolkingsgroepen in moderne steden: *The 'deviant' groups [in large cities, DKK] can serve as another contemporary example, providing that they can manage to create a mini-culture which is powerful enough to protect the self-respect of their members from the cold winds of disapproval blowing from the outside.*⁴⁵ Het benadrukken van dit anders-zijn kan vervolgens weer op extra afkeuring van de buitenwereld rekenen, waardoor een negatieve spiraal ontstaat. Dit gebeurt vooral wanneer er weinig contact is met de buitenwereld. De oorzaken voor het voortbestaan van een afwijkende cultuur in een omgeving met welvaart en veel sociaaleconomische mogelijkheden, liggen in een combinatie van stigmatisering en sociale druk. Niet de gebreken bij het individu staan centraal in deze benadering, maar de sociale verhoudingen binnen de groep en tussen de groep en de buitenwereld. De socioloog Jan Dirk de Jong heeft recentelijk betoogd dat de 'geuzenidentiteit' die Tajfel beschrijft een belangrijke factor vormt in de verklaring van afwijkend gedrag onder jongens van Marokkaanse komaf in hedendaagse stadswijken in Amsterdam. De Jong stelt dat omstandigheden noch cultuur afdoende kunnen verklaren waarom Marokkaanse jongens relatief vaak delinquent groepsgedrag vertonen.⁴⁶ Het antwoord ligt volgens hem in het negatieve stigma van de Marokkanen, dat ertoe leidt dat zij een hogere geldigheid aan hun eigen straatwaarden en -normen toekennen, om toch een positief zelfbeeld te behouden.⁴⁷ Het werk van Tajfel en van Massey en Denton laat zien hoe structurele beperkingen op een bepaald moment kunnen leiden tot het ontstaan van een min of meer autonome minderheidscultuur. Stigmatisering en sociale druk vormen belangrijke factoren in dit proces. De onderstaande figuur laat de verschillende dominante visies zien die vanaf de jaren vijftig rondom dit thema zijn ontstaan. Het schema is dynamisch opgezet, waardoor zichtbaar is hoe de auteurs zich tot de verschillende discussies verhouden.

Binnen de geschiedwetenschap is deze laatste hypothese, gebaseerd op een sociaal-culturele benadering, nog zo goed als afwezig. Voor zover historici zich al met wijkgeschiedenis bezighouden, doen ze dit vanuit van een situationele visie (zie figuur 7.4). Dit is jammer, omdat de verschillende factoren die inwerken op een bijzondere groepsstructuur alleen zichtbaar worden door een lange ter-

FIG. 7.4 ONTWIKKELING VAN HET DISCOURS OVER OORZAKEN VAN AFWIJKEND GEDRAG IN STADSWIJKEN

Decen- nium	Pathologisch (gebrek bij individu)	Structureel (omstandigheden)	Sociaal-cultureel (omstandigheden en groepsprocessen)
	<ul style="list-style-type: none"> - ongeschoold - onkerkelijkheid - onopgevoed/ onbeschaafd 	<ul style="list-style-type: none"> - armoede - gemeentelijk beleid - huisvesting - demografische ontwikkeling 	<ul style="list-style-type: none"> - stigmatisering - sociale druk
1950	H. Litjens (NL) H. Nieuwenhuis (NL) J. Haveman (NL)	J. van Doorn (NL)	
1960		J. Simonse (NL) U. Hannerz	O. Lewis
1970		C. Valentine H. Gans	W. Buikhuisen (NL) H. Tajfel
1980		A. de Regt (NL)	J. Wilson
1990			D. Massey G. Engbersen (NL) A. Cottaar (NL) J. Bourke
2000	T. Dalrymple	P. Kok (NL) A. Knotter (NL) L. Wacquant A. Vrints	V. Sleebe (NL) J.D. de Jong (NL)

mijnperspectief te hanteren. Een uitzondering is Joanne Bourke, die als één van de weinige historici suggereerde dat gedrag en mogelijkheden tot sociale mobiliteit niet in een direct verband staan. In haar studie over ‘working-class cultures’ tussen 1880 en 1960 constateerde zij dat de arbeiderscultuur een overerfbare identiteit vormde, die maar ten dele gegrond was in de sociaaleconomische omstandigheden.⁴⁸ Ook Ali de Regt schreef in het nawoord van haar studie over de ontwikkeling van het gezinsleven van arbeiders tot 1940 dat de naoorlogse periode liet zien dat hoewel er een toenadering ontstond tussen arbeiders en de middenklasse, er tot ver na de oorlog duidelijke verschillen zichtbaar bleven in normen en waarden.⁴⁹ Juist de bestudering van de naoorlogse periode kan uitsluitsel geven over de vraag of gedrag en sociaaleconomische omstandigheden in een li-

neair verband staan. Tot een daadwerkelijke studie van deze periode is het in Nederland echter nog niet gekomen. Een gedetailleerde analyse van de bevolking van één wijk in een periode van grote welvaartstijging biedt mogelijkheden om zowel de gevolgen van gemeentelijk beleid, als sociaaleconomische en demografische ontwikkelingen, stigmatisering en sociale druk op lokaal niveau te wegen. Dit zijn geen thema's waar een historicus van kan wegblijven.

Een voorwaarde voor het op gang komen van een sociaal-cultureel proces van (zelf)uitsluiting is een negatieve reputatie van de groep in kwestie. Voor de Schilderswijk gold dit zeker in de jaren vijftig en zestig. De wijk was altijd al weinig populair geweest in de stad, maar een aparte reputatie kreeg zij pas na 1945 toen de uittocht naar de buitenwijken op gang kwam.⁵⁰ De gemeente ging zich vooral in de jaren zestig steeds nadrukkelijker bezighouden met de wijk en zijn bewoners, en bij het brede publiek nam de bekendheid en beruchtheid toe door een aantal breed uitgemeten rellen.⁵¹ Voorbeelden van jongeren uit andere wijken die gewaarschuwd werden voor de Schilderswijk en zijn bewoners zijn er in overvloed. Rob (1950) groeide op in Voorburg, en herinnerde zich dat burens zijn vader waarschuwden omdat hij op straat voetbalde met de Schilderswijkse jongens Rinus en Tinus. Dat soort jongens kon hij maar beter mijden.⁵² Ruud (1947) kwam uit een betere buurt, maar ging in zijn jeugd graag de Schilderswijk in om te kijken naar de rellen. Van zijn ouders mocht hij er absoluut niet komen, omdat hij niet mocht omgaan met de 'asociale jeugd' daar.⁵³ Ook de clubhuisleidster Annie Schuurman, die al vanaf haar vroegste jeugd (in de jaren dertig) veel in de wijk kwam en na de oorlog in het clubhuis ging werken dat haar vader in de jaren twintig had opgezet, signaleerde in 1970 de grotere bekendheid van de wijk. In eerdere decennia had ze aan buitenstaanders die vroegen waar ze werkte altijd verteld dat clubhuis De Mussen in de buurt van station Hollands Spoor lag. In 1970 was dat veranderd, schreef ze in het clubhuisblad: *Nu zou men als antwoord kunnen geven: In de Schilderswijk. De Schilderswijk, een begrip, dat in de laatste drie, vier jaar is ontstaan.*⁵⁴ De Schilderswijk werd een nationale probleemwijk, waar iedereen wel een mening over had. Exemplarisch voor de symboolwaarde die de wijk kreeg waren twee typetjes van het satirische duo Van Kooten en De Bie. Zij speelden twee bewoners uit de wijk, Jacobse en Van Es, die met schimmige zaakjes hun brood verdienden en een eigen politieke partij opzetten, de populistische 'tegenpartij'. Het waren zogenaamde handige jongens, met geheel eigen opvattingen, kledingstijl en omgangsvormen.⁵⁵ De Schilderswijk kreeg in toenemende mate bekendheid als gebied waar 'asociale' woonden; voor de buitenwereld was het een stadsdeel dat men beter kon mijden.⁵⁶

De bronnen

De bronnen om te komen tot een evenwichtige en uitgebreide analyse van de onderlinge verhoudingen en de mentaliteit van de bevolking zijn niet ruim voor-

handen. Bewoners van de Schilderswijk vertrouwden niet snel hun gedachten aan het papier toe en als ze dit wel deden, leidde het zelden tot publicatie of tot opname in een archief.⁵⁷ Voor dit derde deel van mijn boek kies ik ervoor een combinatie van bronnen te gebruiken, die elkaar corrigeren en aanvullen. De belangrijkste bron bestaat uit de circa 66 interviews die zijn afgenomen met oud-bewoners die de naoorlogse periode bewust hebben meegemaakt. Daarnaast maak ik onder meer gebruik van archieven van instituties zoals de gemeentepolitie, het Maatschappelijk Werk en het lokale clubhuis De Mussen, journalistieke bronnen, rapporten over de Schilderswijk en statistisch materiaal. Elk van deze bronnen kent sterke en zwakke punten waar het gaat om betrouwbaarheid, eenzijdigheid en vooringenomenheid. We behandelen hier de belangrijkste.

De rapporten over de toestand in de Schilderswijk verschillen sterk in kwaliteit, objectiviteit en invalshoek. Een deel is opgesteld in opdracht van de gemeente en bevat naast vaak alarmerende geluiden over de problemen in de wijk vooral kwantitatieve informatie over de beroepsbevolking, de toestand van de huizen, de demografische opbouw en zo verder. Een ander deel is geschreven door studenten, die doorgaans een opleiding aan de sociale academie volgden. Deze rapporten zijn kwalitatief van opzet, maar van beperkte wetenschappelijke waarde. Vaak zijn ze sterk ideologisch en politiek geladen. Twee rapporten steken er bovenuit. Ten eerste het al eerder genoemde verslag van de socioloog Herman Nieuwenhuis, die eind jaren veertig onderzoek deed naar de problematiek rond de massajeugd in Den Haag. Zijn interpretatie is sterk ideologisch gekleurd door de toen dominerende pathologische visie en geeft in de eerste plaats een tijdsbeeld van de manier waarop de gegoede kant van de stad dacht over volksbuurten.⁵⁸ Toch is het rapport waardevol, omdat de auteur veel hulpverleners uit de wijk interviewde en hun ervaringen min of meer integraal overnam. De verhalen van deze professionals geven een goede indruk van de levenswijze, mentaliteit en sociale verhoudingen in de armste delen van de Schilderswijk. Het moralistische oordeel van Nieuwenhuis neemt dus niet weg dat het rapport over de massajeugd een unieke bron vormt.

Het tweede belangrijke onderzoeksrapport over de Schilderswijk verscheen naar aanleiding van hevige rellen die in 1969 uitbraken na de uitzending van een documentaire van de KRO.⁵⁹ In de documentaire werd een gezin uit de Schilderswijk geportretteerd. Na de uitzending trok een menigte bewoners, woedend vanwege het slechte beeld dat zou zijn opgeroepen, naar het huis van het betreffende gezin. Er braken rellen uit, en nadat de rust na enkele dagen was teruggekeerd besloot de KRO tot een onderzoek. Twee jonge sociologen kregen de leiding. Zij namen enquêtes af bij 240 bewoners uit de hele wijk, in elk huishouden de jongst aanwezige volwassene. Hoewel ook dit zeer uitgebreide onderzoeksrapport – in de structuralistische traditie – belangrijke beperkingen kende (zo weigerde de helft van bezochte gezinnen mee te werken), bevat het een schat aan informatie.

In de enquête waren talloze vragen opgenomen over het contact dat de geënquêteerde onderhield met de bureu, waar familie woonde, waar men zijn vrije tijd doorbracht. Hiernaast maakten de onderzoekers een analyse van de persberichten die verschenen waren rondom de rellen, analyseerden ze cijfers over onder meer misdaad, kerkelijkheid en stembusuitslagen, en interviewden zij een tiental sociaal werkers uit de wijk. De gegevens die gemeentelijke diensten voor het onderzoek aanleverden, zijn in veel gevallen niet meer terug te vinden in de lokale archieven.⁶⁰

Een andere bron vormen de archieven van instituties die in de wijk actief waren. De gemeentepolitie en clubhuis De Mussen bleken het meest waardevolle materiaal op te leveren, maar kennen beide ook beperkingen. De inhoud van het archief van de politie is ten eerste selectief. De aangetroffen rapporten dekken niet de gehele periode en geven alleen informatie over situaties waarin de wettelijke norm werd overtreden. Het gevaar bij het exclusieve gebruik van politiebronnen is dat de focus teveel ligt op crimineel gedrag, dat uiteraard niet representatief is voor het dagelijks leven in de wijk. In het geval van Den Haag komt hier nog bij dat slechts een beperkt deel van het politiearchief bewaard is gebleven. Processenverbaal en dag- en nachtrappporten van wijkbureaus zijn afgezien van de oorlogsjaren vernietigd. Wel bewaard zijn de onderzoeksrapporten over de situatie in de Schilderswijk en over enkele gerucht makende zaken. Tenslotte kwamen lang niet alle criminele activiteiten ter ore van de politie. Conflicten loste men in de wijk vaak onderling op; het wantrouwen tegenover de overheid zorgde voor een lage bereidheid tot aangifte.⁶¹ Het Haags politiearchief biedt echter wel degelijk aanknopingspunten. Toen de Schilderswijk steeds beruchter werd, ging de politie zich er steeds meer mee bemoeien. Dit resulteerde in een aantal onderzoeksrapporten waarin een poging is gedaan de sociale structuur van de wijk bloot te leggen. Hiernaast deed de politie uitgebreid verslag van de regelmatig terugkerende oproeren in de wijk. Het politiearchief biedt voldoende stof voor een aantal case-studies: opzienbare gebeurtenissen die een inkijk geven in de verhoudingen in de buurt.

Een tweede institutionele bron is het archief van clubhuis De Mussen, dat in het eerste deel reeds uitgebreid is besproken.⁶² Directeur Jacob de Bruin bleef tot 1967 leiding geven aan het clubhuis, waarna hij het stokje overdroeg aan zijn familie: eerst zijn schoonzoon, later zijn dochter. Ook zij waren tientallen jaren actief in de wijk, dus hadden de blik van een insider ontwikkeld. Het periodiek *De Mussenvriend* verscheen tijdens de hoogtijdagen in de jaren vijftig en zestig eens per maand, en vormde het podium waarop eerst Meester de Bruin en later zijn opvolgers hun ervaringen in de wijk deelden. Het politiearchief en het archief van De Mussen zijn systematisch onderzocht voor deze studie. Voor bepaalde thema's is daarnaast gericht onderzoek gedaan in andere archieven, zoals die van het Maatschappelijk Werk, het Haagse gemeentebestuur en de verslagen van de Gemeen-

teraad. Bij de bestudering van de verschillende casestudies is gebruik gemaakt van persberichten. In de jaren zestig werd de Schilderswijk steeds beruchter, een ontwikkeling die zijn weerslag had in de kranten. Journalisten schreven uitgebreid over onder meer de Nieuwjaarsrellen en de slechte woonomstandigheden in de wijk. De krantenartikelen dienen als aanvulling op de institutionele bronnen, maar zijn niet systematisch onderzocht.

Terwijl de archieven slechts een deel blootleggen van het dagelijks leven in een arbeiderswijk, vormen interviews met oud-bewoners een essentiële aanvullende bron. Dit gold zeker voor de naoorlogse periode. Dit derde deel stoelt dan ook in belangrijke mate op de gesprekken met 66 oud-bewoners. Ook hier gelden echter beperkingen, namelijk het bestaan van een collectief, om niet te zeggen mythisch verhaal over de geschiedenis van de wijk. Oud-bewoners hechten sterk aan een nostalgisch beeld van het verleden. Zeker in een wijk met een slechte reputatie kan het een functie vervullen om sterk vast te houden aan een positief beeld over vroeger: een 'officiële' nostalgie.⁶³ De positieve contacten met de burens, het spreekwoordelijke touwtje uit de deur, het kunnen poffen bij de kruidenier. Door te vragen naar herinneringen aan concrete gebeurtenissen in plaats van een algemeen beeld over hoe het vroeger was, viel deze nostalgie vaak te omzeilen. De herinneringen aan daadwerkelijk beleefde contacten met burens en concrete ervaringen met geweld of confrontaties met de buitenwereld zorgden soms voor verwarring bij de geïnterviewden. Zulke herinneringen kwamen namelijk niet overeen met het beeld dat ze van hun verleden in de wijk koesteren.⁶⁴

De voordelen van het gebruik van interviews bij een onderzoek naar sociale verhoudingen en groepsmentaliteit overtreffen de nadelen. Met behulp van oral history was het mogelijk door te dringen tot de meest intieme onderdelen van het leven in de wijk. Van ruzies met burens, conflicten binnen het gezin en de moeite die het kostte om tegen de wil van de ouders in toch door te leren, tot aan voorbeelden van burenhulp, en zowel de geborgenheid als benauwenis die kon uitgaan van het leven in een geïsoleerd straatje. Het feit dat Schilderswijkers spreekwoordelijk hun hart op de tong hebben, heeft zeker bijgedragen aan de kwaliteit van het materiaal. De tijd mag herinneringen verkleuren, mits zorgvuldig toegepast en waar mogelijk gecontroleerd met andere bronnen kan oral history veel historisch relevante informatie opleveren. In een wijk waar de buitenwereld zoveel mogelijk op afstand werd gehouden vormt het interview bovendien een bron van informatie die het papier zelden bereikt, en is in die zin dus ook een onvermijdelijke keuze voor een studie als de onderhavige.

Tenslotte nog een opmerking over de opbouw van dit derde deel. De indeling van de hoofdstukken en de onderzochte thema's komen niet precies overeen met de onderwerpen die in het eerste deel zijn behandeld. Daar ging het om een wijk die sterk heterogeen was, waar veel bewoners graag weg wilden en waar 'moderne arbeiders' leefden te midden van bewoners die niet beïnvloed waren door het

beschavingsoffensief dat al decennia eerder was ingezet. Een wijk die in sommige opzichten fungeerde als een 'frontlinie voor net gedrag', waar 'burgerlijke' gezinnen zich angstvallig probeerden te distantieren van de in hun ogen mindere bewoners in de wijk. Waar bewoners niet alleen daadwerkelijk verschilden, maar deze verschillen ook sterk beleefden. De heterogeniteit van toen is geanalyseerd aan de hand van het inkomen, het gezinsleven, seksualiteit, criminaliteit en onderlinge contacten. De demografische en sociaaleconomische ontwikkelingen die in het middendeel zijn beschreven leidden in de naoorlogse periode tot een nieuwe situatie, die nieuwe vragen opwierp en dwong tot een andere indeling. Er ontstond een proces van sociale zelfuitsluiting, waarbij een deel van de bewoners zijn normen kon opleggen aan de rest. Zowel kenmerkend als bepalend voor deze ontwikkeling waren de onderlinge verhoudingen in de wijk, die aan intensiteit toenamen. Ook het wantrouwen tegenover de buitenwereld vormde een belangrijke factor in dit proces. Deze twee aspecten zullen in het volgende deel daarom een prominente plek innemen. Ook zal opnieuw worden bekeken langs welke maatlaten bewoners elkaar legden en welke normen in de wijk domineerden. Naast deze analyse van de onderlinge verhoudingen en mentaliteiten zal er telkens worden verwezen naar de mogelijke oorzaken van de bijzondere richting die de Schilderswijk en zijn bewoners na 1945 insloegen. Het boek eindigt met een korte nabeschuiving over het einde van de Schilderswijk als volksbuurt, met de komst van de arbeidsmigranten en de sanering en de nieuwbouw van de wijk als slotakte.

8 De Schilderswijk versus de buitenwereld

Politieke en religieuze instituties hadden in het interbellum wisselend succes in de Schilderswijk. De SDAP verklaarde in de jaren twintig dat het in sommige buurten bijna onmogelijk was om iemand te vinden die bereid was een verkiezingsposter achter zijn raam te hangen. Aan de andere kant bloeiden de vrije tijdsverenigingen van kerk en partij, en boden drie grote rooms-katholieke kerken nauwelijks voldoende plaats aan de vele trouwe gelovigen. Instituties die de wijk overstegen oefenden een sterke aantrekkingskracht uit op een aanzienlijk deel van de bevolking, omdat zij zich hiermee een plaats konden verwerven in de burgerlijke maatschappij. Deze bewoners vertrokken vanaf het begin van de jaren vijftig echter massaal uit de wijk. De achterblijvers en nieuwkomers kenden een veel moeizamer verhouding tot de buitenwereld, wat ongetwijfeld een effect had op hun houding tegenover kerk, politiek en gezag. Hoe functioneerden die instituties in de naoorlogse Schilderswijk? Het onderwerp heeft raakvlakken met de eerder behandelde theorieën. Zo kan een negatief stigma van een wijk ertoe leiden dat bewoners hun afwijkende levenswijze gaan benadrukken en zich zodoende steeds meer isoleren. Was dat het geval?

Tal van instituties bemoeiden zich met de naoorlogse bevolking van de Schilderswijk, sommige informeel, anderen formeel georganiseerd. Om te beginnen waren er organisaties die nog het meest uit kringen van bewoners zelf voortkwamen, de straat- en buurtorganisaties. Aangejaagd en geholpen door professionele beroepskrachten en studenten kwamen in de jaren zestig allerlei bewonersinitiatieven van de grond, die meestal tot doel hadden de leefomgeving te verbeteren. Hoe kwamen deze comités en actiegroepen tot stand, en welk draagvlak hadden zij onder de bevolking? Dan de formele instituties, met name degenen die in veel arbeiderswijken een sterke positie hadden: de rooms-katholieke kerk en de Partij van de Arbeid. Omdat de steun aan hen in de naoorlogse periode überhaupt sterk fluctueerde, zal de situatie in de Schilderswijk waar mogelijk vergeleken worden met andere Haagse wijken. Tot slot komt een institutie aan bod die bij uitstek, en ook per definitie, de dominante maatschappij weerspiegelde: de politie. De Schilderswijk kreeg in de jaren zestig de reputatie van een wijk waar regelmatig rel-

len tegen de autoriteiten voorkwamen. Maar betekenden deze rellen dat er in de wijk een breed gedragen afkeer van de politie bestond, of ligt het genuanceerder?

8.1 Het opbouwwerk – onbeantwoorde liefde?

Zoals we zagen kwam het stadsbestuur van Den Haag in de jaren vijftig met ambitieuze plannen om de situatie in de oude stadswijken te verbeteren. De Schilderswijk zou plaatsmaken voor hoge flats met dure woningen, omringd door brede snelwegen.¹ Voor de oude bewoners bleef weinig ruimte over, want de geplande woningen waren voor hen te duur. In de jaren zestig kon deze manier van stadsplanning, waarmee Den Haag bepaald niet uniek was, op steeds meer tegenstand rekenen. Er ontstonden in verkrotte oude stadswijken door het hele land actiegroepen met als doel de besluitvorming over de toekomst van de wijken te beïnvloeden – en met succes. In de jaren zeventig ging de gemeente er steeds vaker toe over de bewoners te betrekken bij de veranderingen in hun wijk.² Deze beweging van verzet en actie lijkt op het eerste gezicht een aangelegenheid te zijn geweest van bewoners. In de uitgave ter ere van de uitreiking van de Rotterdamse Maaskantprijs aan Adri Duivesteyn schreef architectuurhistoricus Ed Taverne dat bureaucratische diensten van de gemeente in deze periode te maken kregen met ‘georganiseerde bewoners, die buiten de bestaande verbanden invloed opeisten op de investerings- en exploitatiebeslissingen’.³ De bewoners zouden met hun eis voor betere woningen de ‘stenen bevestiging van hun normaliteit’ eisen. In *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag* concludeerde Richard Kleinegris dat de oorspronkelijke plannen voor de nieuwbouw van de Schilderswijk de prullenbak ingingen door de acties van bewoners, die zich ‘met woede in hun hart’ organiseerden in straatgroepen en actiegroepen.⁴ En de socioloog Gerard de Kleijn schreef in 1985 dat een buurtorganisatie een constante campagne moest voeren om de steun van de achterban te behouden. Het was zaak regelmatig de bevolking te mobiliseren, om aan de tegenpartij te laten zien dat het hun ernst was.⁵ In deze literatuur wordt de suggestie gewekt dat een succesvolle buurtorganisatie niet kon functioneren zonder een brede achterban, die de organisatie in woord en daad steunde.

Het beeld van actieve bewoners die samen stredden voor het behoud van hun wijk strookt echter niet met de bevindingen van sociale wetenschappers die deze stadswijken uit een ander perspectief bestudeerden. De socioloog Kraaykamp beschreef in de jaren zeventig hoe studenten die probeerden om bewoners van volksbuurten te activeren maar weinig resultaat boekten: *Studenten wendden zich, nadat de eerste idealistische vooringenomenheid opgebrand was, teleurgesteld van deze bevolkingsgroep af en richtten hun energie op categorieën die toegankelijker waren voor ideeën van lotsverbetering-via-participatie-aan-beslissingsmacht*.⁶ Een verklaring voor zijn analyse is wellicht dat het initiatief niet van de bewoners kwam, maar van studenten van elders. De

afwachtende houding was echter geen uitzondering, zo blijkt uit de studie van politicoloog De Liagre Böhl over de stadsvernieuwing in Amsterdam-Oost. Daar bestond buurtactiegroep De Sterke Arm rond de Dappermarkt vooral uit studenten, voormalig leden van provo en de Socialistische Jeugd, aangevuld met een groep bewoners. De leden maakten zich geen illusies over de actiebereidheid van de andere bewoners: *Laat het duidelijk zijn: de meerderheid van de Dapperbuurters doet niet actief mee, zit 's avonds bij de TV en doet de deur vaak niet eens open als je aanbelt om een uitnodiging te brengen voor een vergadering die gaat over slopen of niet slopen van hun woning.*⁷ Ook in de Amsterdamse Pijp, waar bakker Jan Schaefer als boegbeeld en aanjager van bevolkingsprotesten fungeerde, waren het enkel leden van de Partij van de Arbeid die de toon aangaven.⁸ De criminoloog Frank Bovenkerk signaleerde bij de oude bewoners van de Utrechtse wijk Lombok eenzelfde wantrouwende houding tegenover de actievoerders in hun straat: *Waar dan nog bij kwam dat uitgerekend deze andere categorie 'import', 'met hun baarden, hun lange haren en een T-shirt dat nooit werd gestreken', verenigd in actiegroepen weleens even zou vertellen wat het moest met de buurt.*⁹ Tenslotte hadden de krakers in de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam, die stredden tegen de sloop van woningen vanwege de aanleg van de metrolijn, ook een op zijn minst ambivalente verhouding met de oorspronkelijke bewoners: *De bedoelingen van de krakers zijn niet altijd overgekomen. Het was hier eigenlijk een beetje Staphorst. De krakers hadden geen gordijnen en ze maakten de trap niet schoon. Dat was voor veel mensen niet te pruimen.*¹⁰ Ook Ed Taverne concludeerde dat de stadsvernieuwing weliswaar steeds meer in overleg werd gepland, maar dat aan de overkant van de tafel niet zomaar een groepje bewoners zat. De gemeente zag zich geconfronteerd met een 'politiek geschoolde en welbespraakte elite van buurtbewoners, buurt- en opbouwwerkers'.¹¹ Vooral de laatste twee categorieën nuanceren het beeld van een wijkbevolking in verzet.

De democratisering van de stedenbouw veronderstelde de inbreng van een aanzienlijk of in ieder geval representatief deel van de wijkbevolking. Het is echter niet vanzelfsprekend dat de strijd om lage huren en betere woningen de bewoners van de Schilderswijk op grote schaal bezighield en met elkaar verbond. Een actieve coöperatie van bewoners viel moeilijk te rijmen met hun eerder beschreven houding, waarin wantrouwen tegen de buitenwereld samenging met een afwijzing van formele organisaties. Verder laten voorbeelden uit andere steden zien dat de leden van actiegroepen lang niet allemaal uit de wijk zelf kwamen, maar bestonden uit studenten of zelfs beroepskrachten in dienst van de gemeente. De ontwikkeling van het wijkverzet ging namelijk gelijk op met het fenomeen van de opbouwwerker, wiens taak het was de bevolking bewust te maken van zijn eigen situatie. Het is niet ondenkbaar dat deze invloeden van buiten de wijk ook bepalend zijn geweest voor de democratisering in de Schilderswijk. Wat ons bij vragen brengt als: hoe verliep de opkomst van het verzet tegen de gemeentelijke saneringsplannen? Hoe vond dit proces plaats in de wijk? Wie werden er uiteindelijk actief en welk draagvlak en welke reputatie hadden zij bij de overige bewoners?

Het is moeilijk om een moment aan te wijzen waarop het proces van democratisering echt gestalte kreeg, maar de komst van opbouwwerkers in 1964 speelde hier zeker een rol in. Een jaar eerder had de directeur van de gemeentelijke dienst voor Sociale Belangen, J. Schmal, van het Haagse College de opdracht gekregen om beleid te ontwikkelen dat moest leiden tot de sociale aanpassing van probleemgezinnen.¹² Het ging hem niet alleen om de aanpak van interne problemen, maar ook om onderwijs, huisvesting, ruimtelijke planning en arbeidsvoorziening. De sociale aanpassing van probleemgezinnen vergde volgens hem een bijzondere vorm van welzijnswerk of opbouwwerk.¹³ Directeur Schmal stelde voor een 'curatorium bijzonder opbouwwerk' in te stellen, een speciale commissie van opbouwwerkers die onder rechtstreekse verantwoordelijkheid van het Haagse College viel. Het moest gemeentelijk beleid voorbereiden, maar was ook verantwoordelijk voor de uitvoering ervan. Het curatorium richtte zich op de Schilderswijk, waar het aantal 'niet-aangepaste gezinnen' volgens de wethouder Sociale Zaken zeer groot was.¹⁴ De taakomschrijving van de opbouwwerkers bleef echter vaag, maar na een aantal jaar bleken zij daar een eigen draai aan te hebben gegeven. Zij probeerden niet zozeer draagvlak te creëren voor het gemeentelijk beleid – het oorspronkelijke doel – maar zagen hun taak vooral als het 'werken met de bevolking aan bewustwording en vormgeving'.¹⁵ In de praktijk hield dit in, dat zij zich niet zoveel aantrokken van de plannen van de gemeente, maar vooral probeerden om bewoners op één of andere manier te betrekken bij en te interesseren voor de gebeurtenissen in de wijk.

De sanering kreeg prioriteit, en in november 1967 werden alle instituties en groeperingen die zich hiermee bezighielden uitgenodigd om een weekend lang in het Overijsselse Dalfsen van gedachten te wisselen.¹⁶ Deze gespreksdagen leidden tot de oprichting van een aantal werkgroepen, die weer aan de basis stonden van een aantal belangrijke organisaties die uiteindelijk voorop gingen in de strijd tegen de gemeentelijk plannen. Dezelfde aanjagende rol speelden de opbouwwerkers bij een ander initiatief. Eind december 1968 werd er tijdens een kerstzangavond, georganiseerd door de lokale kerken, gepraat over de problemen in de buurt. De organisatoren stelden na afloop voor om in het nieuwe jaar nog eens door te praten, en in januari 1969 nodigde de lokale opbouwwerker belangstellenden officieel uit met een perscommuniqué.¹⁷ Er kwamen ongeveer tachtig bewoners opdagen die allerlei klachten formuleerden. Uit de gespreksgroepjes is toen het Buurtberaad Oranjeplein ontstaan. Niettegenstaande deze successen was het curatorium kritisch over haar bereik in de wijk. De opbouwwerkers merkten dat ze slechts een zeer kleine groep bewoners bereikten. Anderen waren niet ontvankelijk voor hun boodschap van bewustwording en activering.¹⁸ Volgens één van hen hadden ze slechts contact met 0,1 procent van de wijkbevolking. Volgens een ander waren de contacten incidenteel en had het grootste deel van de bevolking niet eens door dat ze bestonden. Wie het curatorium wel kenden,

zagen het als een verzorgingsinstituut, dat allerlei zaken voor hen zou regelen. Het idee dat het curatorium was bedoeld om bewoners in staat te stellen zelf hun problemen aan te pakken, sloeg volgens de opbouwwerkers niet aan. De concrete activiteiten, die vaak op het recreatieve vlak lagen, zorgden voor een onbedoelde reputatie: *Zij zien ons als het instituut dat gekke dingen doet: feesten organiseert, spelterreinen opricht. We begonnen de Bouwsteen als een gezellig koffiehuis, waar iedereen kon binnenvallen. Dat odium is gebleven.*¹⁹

Het opbouwwerk kon in zijn streven om de bewoners te activeren te maken krijgen met wantrouwen, omdat zij een vreemde organisatie in hun straat al snel als een bedreiging zagen. Kobus (1937) groeide op in de Schilderswijk en was eind jaren zestig actief als leider van een speelplaats, waarvan het opbouwwerk er een aantal beheerde. Hij merkte dat bewoners zich door hem in eerste instantie aangevallen voelden in hun machtspositie: *Kijk, ik heb op dat speelterrein heel wat klappen op mijn smoel gehad, heel simpel. Maar het hoorde bij het haantjesgedrag. Was de buurtbewoner nou de baas, of was ik dat nou? En het blijkt dan ook weer, dat als wij op één of andere manier gepakt werden, dat het pas was afgelopen wanneer de andere bewoners in de bres sprongen. Eerder niet. Je kon het alleen niet winnen. Je moest je verstand op nul zetten, de zaak laten betijen, totdat er in de buurt begrip kwam voor jouw situatie, en dan pas werden die lui buitenspel gezet.*²⁰ Kobus bedoelde dat de raddraaiers, dus groepen jongeren in de buurt, niets in weg werd gelegd bij hun pogingen de speelplaats te traineren. Pas na een tijdje, toen Kobus verschillende vormen van sabotage had ondergaan, begonnen volwassen bewoners hem te steunen. Dit betekende in de praktijk dat hij een aantal keer moest meemaken dat zijn auto, een Citroën Deux Chevaux, door een stel bewoners werd opgetild en in het plantsoen gezet. Er stond Kobus dan weinig anders te doen dan naar huis lopen, om de volgende dag heel vriendelijk te vragen of de bewoners zijn auto weer wilden terugzetten. Een geintje dat de bewoners onderling overigens ook regelmatig uithaalden (zie hoofdstuk 11).

De beperkte invloed van het curatorium kwam nog duidelijker aan het licht tijdens de rellen die in 1969 losbarstten rondom de uitzending van de documentaire van de KRO over een gezin in de Jan de Baenstraat. De opbouwwerkers vroegen van tevoren aan een contact in de buurt om te peilen hoe de film in de wijk zou vallen. Deze vrouw liet hen na de uitzending weten dat de straat vol mensen stond.²¹ Ze gingen toen ook zelf naar de Jan de Baenstraat, waar ze dag en nacht hebben met de bevolking hebben gepraat – met weinig resultaat. Ze probeerden contacten te leggen met bewoners die voor de deur stonden, maar ze waren niet tegen ze opgewassen. *We hebben zeer bewust onze machteloosheid ervaren op dat moment. Het ontbrak aan een goede relatie met de bevolking. We hebben ons alleen toeschouwer gevoeld.*²² De staffunctionaris van het curatorium probeerde tevergeefs de stemming te sussen door de bevolking met een megafoon tot rust te manen. De bewoners waar men wel contact mee kreeg, hadden de intenties van de film begrepen en behoorden ook niet tot de protesteerdere. Ook hieruit bleek dat het opbouwwerk slechts met

een kleine selectie van de wijk te maken had: *De kankeraars, daar hebben we geen contact mee, dus die horen we niet.*²³

Niet alleen het curatorium zelf, ook de organisaties die zij hielp oprichten hadden moeite steun te mobiliseren onder de bevolking. Het Buurtberaad Oranjeplein kampte hier van meet af aan mee. Een handvol actieve bewoners, vooral uit de Falckstraat, vormde de kerngroep en verzamelde informatie over de op handen zijnde sanering.²⁴ Zij werden voorgezeten door een opbouwwerker en ondersteund door studenten van de sociale academie. De eerste poging tot verbreding van de achterban ondernamen ze na een jaar vergaderen, in een bijeenkomst voor buurtbewoners. Hier kwamen 125 bewoners op af; ook een aantal nieuwe leden sloot zich aan. Om de bewoners nog meer te betrekken stelde het buurtberaad in datzelfde jaar een enquête op onder de bewoners en organiseerde het de actie 'Zwarte Lijst', een inventarisatie van de gebreken aan woningen per straat. Opnieuw zegden 125 gezinnen hun medewerking toe. Het gevolg was echter geen krachtiger organisatie, maar versplintering. De gezinnen die meededen aan de Zwarte Lijst gingen op eigen houtje verder, of lieten niets meer van zich horen. Hoe meer bewoners het buurtberaad wist te activeren, hoe moeilijker zij het kreeg om een organisatie overeind te houden die het straatniveau oversteeg. Een centraal georganiseerde dag over de sanering, op 10 oktober 1970 in tenten op een braakliggend stuk terrein in de Gortmolen, trok maar weinig bezoekers.²⁵ Studenten van de sociale academie, die een belangrijke rol speelden in het buurtberaad, ondernamen telkens pogingen om de bewoners te activeren, maar zij vergaderden vooral met elkaar over de bewoners. Toen ze langsgingen bij de gezinnen die zich hadden opgegeven voor de actie Zwarte Lijst, reageerde vrijwel niemand: *Studenten van de Soc. Akademie hebben bezoeken afgelegd bij de mensen die hadden gezegd mee te willen doen aan acties in straat of buurt. Hoewel getracht is in meerdere straten (Koninginnestraat, Groenewegje, Jacob Catsstraat, Fagelstraat) straatgroepen op te zetten, is men er alleen in geslaagd een duurzaam contact op te bouwen rond de laatste.*²⁶

Een aantal studenten dat actief was in het buurtberaad, beschreef zijn pogingen om te komen tot een actiegroep in de Koninginnestraat. Tien mensen in de straat hadden de actie Zwarte Lijst ondersteund, maar bij navraag wilde er bijna niemand meewerken. De paar die wel met hen wilden praten, vertelden dat het heel lastig zou worden om de bewoners te activeren, omdat er onderling veel 'sympathieën en antipathieën' bestonden. De enthousiastelingen stonden in de straat eigenlijk alleen; het waren er ook maar vier.²⁷ In een interview met één van de betrokkenen in 1975 bleek het Buurtberaad Oranjeplein op grote afstand van de bewoners te staan. Het zou ook nooit een grote groep zijn geweest, omdat ze werden gezien als buitenstaanders: *Maar doordat het BB (Buurtberaad) helemaal aan het handje liep van het Opbouwwerk liep dat niet in de buurt, want men vertrouwt dat feitelijk niet. Als je met opbouwwerk te maken heb is dat gemeente, een ambtenaar en dan voelen zij zich niet lekker en zodoende, ik geloof dat we dat te laat hebben ingezien.*²⁸

Het buurtberaad was niet het enige initiatief met een duidelijk stempel van het opbouwwerk dat weinig steun genoot onder de bevolking. Ook een poging om alle groeperingen samen te brengen in een wijkberaad, waar in principe iedere bewoner op een vrijgehouden witte stoel mocht aanschuiven – overigens zonder stemrecht bij besluiten – stierf een snelle dood.²⁹ Hetzelfde gold voor de proeftuin Teniersstraat, een gemeentelijk initiatief om de renovatie van die straat ter hand te nemen in samenspraak met bewoners, eigenaars en ambtenaren. De betrokken bewoners bleken allemaal uit de parochieraad van de rooms-katholieke kerk in de straat te komen, waardoor anderen hen van elitair optreden betichtten.³⁰ De meest lokale buurtorganisatie, de straatgroep, had nog het meest succes. Maar ook hierin speelden opbouwwerkers een rol en stuitte men op desinteresse van het grootste deel van de bewoners. Dat blijkt onder meer uit het relaas van een van de meest succesvolle straatgroepen, die van de Falckstraat. Mevrouw van Veen, een middenstandster in deze buurt, vormde de drijvende kracht achter allerlei initiatieven ter verbetering van de straat. Zo lukte het de groep om een buslijn door de straat tegen te houden, en wisten ze een recreatieplaats te verwezenlijken.³¹ De opbouwwerkers die betrokken waren bij de straatgroep konden echter niet op veel steun rekenen van de bewoners. In 1970 dreigden Bob Klaassen en Jan Pieters Jansen in een brief aan de bewoners met ontslag, omdat ze geen steun kregen bij hun activiteiten voor het straatcomité. Nog maar twee bewoners bezochten de vergaderingen die ze organiseerden, en al een tijdje probeerden ze tevergeefs de bevolking te betrekken bij de herbestemming van een gasfabriek in hun straat. Ze hadden de bewoners aangemaand met plannen te komen, zodat er niet weer een ‘lompenshandel of krokettenfabriek’ kwam te staan.³² Voor een laatste keer nodigden ze hen uit voor een bijeenkomst in de fabriek, om te praten over een nieuwe bestemming voor het gebouw. Er kwamen twee mensen opdagen, van de vijfhonderd uitgenodigde bewoners. Dat was het sein voor de opbouwwerkers om de handdoek definitief in de ring te gooien.

Twee jaar later kwam er in de Falckstraat een straatkrant uit, volgeschreven door Sjef Wachtman, een actieve jonge bewoner met communistische sympathieën. De bedoeling was dat de bewoners van de straat het krantje zouden volschrijven, maar het lukte niet er mensen voor te interesseren. Dit tot grote frustratie van Sjef, die in 1972 schreef: *Weet je wat het is, lieve mensen, de krant moet een spreekbuis zijn van de hele straat. En niet alleen maar van een paar aktievelingen, die hun best proberen te doen om jullie slaperige koppen wakker te schudden, en als enige reactie een luid gesnurk krijgen. We zijn niet voor Jan Lul aan de bel aan 't trekken, we trekken aan de bel omdat het niet goed gaat met onze straat en de mensen.*³³ Uit arren moede schreef Sjef het ‘zogenaamde kankerblaadje’, zoals hij het noemde, dan maar zelf vol. Dat deed hij met doorwrochte stukken, waarin hij het kapitalisme en consumentisme van de moderne massa hekelde. De reclame op televisie en in dagbladen hersenspoelde de mensen en de bewoners van de Falckstraat zouden hun beeldbuis eens moeten uitzetten om een goed

boek te lezen, in plaats van zich te laten leiden door materialisme. Eén bewoonster, mevrouw Koenders-van de Meiden, was het niet met Sjef eens en schreef een ingezonden brief. Zij vond dat haar buurtgenoot de media betichtte van beïnvloeding en de houding van de winkelier bekritiseerde, maar dat hij zelf net zo erg was: *Je hekelt de opdringerigheid van de winkeliers, doch het mankeert er maar net aan of je vertelt ons welk boek we moeten kopen of met wie we eens moeten praten.*³⁴ Ze schreef ook dat Sjef zijn blaadje in het Oostblok vast niet zou mogen maken, en dat het leven er was om ‘te genieten van het comfort, luxe en mooie dingen’. De houding van de communistische Sjef kwam totaal niet overeen met die van de materialistisch ingestelde buurtbewoonster: *Men verplicht je niet te kopen, maar als je in staat bent om een mooier bankstel te kopen dan dat je vriendin heeft, dan vind ik dat vrij normaal als je het inderdaad doet.*³⁵ De reactie van Sjef loog er niet om. In een aantal pagina’s probeerde hij mevrouw Koenders van zijn gelijk te overtuigen, onder meer door te stellen dat de kranten veel in de doofpot stopten en dat de werkende massa recht heeft op luxe omdat ze die nu eenmaal ook produceert. Uit de briefwisseling blijkt een ongetwijfeld breder gevoeld verschil tussen de maatschappijkritische en antimaterialistische visie van de buurtactivist en de houding van deze bewoonster, die vooral wilde genieten van ‘luxe en mooie dingen’ en helemaal geen interesse had in denkbeelden over maatschappijverandering. Het kwam erop neer, dat de Marxistisch geïnspireerde bewustwording die veel opbouwwerkers voor ogen stond bij weinig bewoners aansloeg.³⁶

Toch bleken de bewoners van de Falckstraat uiteindelijk de aanjagers van de meest succesvolle actiegroep in de buurt, die zelfs als voorbeeld zou dienen voor de organisatie van het gehele wijkverzet: *De Actiegroep Betaalbare Huren.*³⁷ Ze ontstond uit verschillende andere buurtorganisaties, die in meer of mindere mate waren doodgebloed.³⁸ Ook bij dit initiatief vormde mevrouw Van Veen weer de spil. De directe aanleiding hiervoor was het besef dat in juli 1971 bij verschillende kernleden van de straatgroep Falckstraat doordrong dat wethouder Nuy haast wilde maken met de nieuwbouw van het gebied rond het Oranjeplein. Samen met Huub Speetjens, een ander lid, is Van Veen toen op pad gegaan om zoveel mogelijk andere organisaties en groeperingen in de Schilderswijk te betrekken bij een poging om het verzet tegen de plannen van de gemeente te bundelen. Ze meden organisaties waar opbouwwerkers actief waren, want ze wilden het verzet echt uit de buurt zelf laten voortkomen. Ze wisten een bont gezelschap van mensen bij elkaar te krijgen. Gevestigde instanties als clubhuis De Mussen zegden hun steun toe, maar ook verschillende wijkverenigingen, een winkeliersvereniging uit de Koningstraat, informele straatgroepen en zelfs een duivenvereniging. Het ging uiteindelijk om acht groepen, allemaal afkomstig uit de buurt rond het Oranjeplein.³⁹

De kernleden van de actiegroep wilden een breed protest op gang brengen tegen de bestaande plannen voor deze buurt, waar de nieuwe woningen een veel

hogere huur zouden krijgen. Ze schreven in september 1971 een brief aan minister Udink van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening – hij zou een maand later naar de regio Den Haag komen – met de vraag een bezoek te brengen aan de Schilderswijk. Dat hij echt zou komen, achtten de betrokkenen bij voorbaat onwaarschijnlijk.⁴⁰ De actie die ze in de weken daarna voorbereidden, was dan ook meer bedoeld om hun algemene afkeuring van de gemeentelijke plannen te tonen. Naar eigen zeggen bedacht Speetjens samen met een opbouwwerker het plan om bewoners zwarte vlaggen te laten uithangen. Het doel was om de ‘boel op z’n kop te zetten’, zonder dat het tot rellen zou leiden. De zwarte vlag was de anarchistenvlag, en Speetjes was ervan overtuigd dat het een succes zou worden: *Ik wist dondersgoed dat iedereen wel zo’n vlag zou buiten hangen. Want dat vinden ze [de bewoners, DKK] gewoon leuk. Zonder dat ze nu precies weten waarvoor ze hem buiten hangen. Kijk, al heb je er maar een paar in de straat, die een zwarte vlag buiten hebben hangen en die zeggen omdat Udink komt. Maar waarvoor, dat wisten ze niet, maar die hangen ze buiten. Want dat is rotzooi en dat vinden ze prachtig.*⁴¹

De actie werd gecoördineerd vanuit de woning van mevrouw Van Veen. In clubhuis De Mussen fabriceerden jongens vlaggen van stokken en lappen stof die bij een houtfabrikant op de kop waren getikt. Toen de lappen stof op waren, kocht directeur Schuurman van het clubhuis een aantal rollen zwart landbouwplastic, zodat de fabricage door kon gaan. Een katholiek maatschappelijk werker, Hans Weylandt, nam contact op met kloosters of die soms zwarte stof hadden. Van elke organisatie werden één of twee personen losgeweekt om te helpen de vlaggen in elkaar te timmeren. Ook de Dolle Mina’s, een feministische groepering van buiten de wijk, bood aan de lappen stof op maat te knippen.⁴² De betrokkenen schatten dat zo’n vijftig tot zestig personen actief waren geweest, veelal leden van organisaties binnen de Schilderswijk, maar ook opbouwwerkers en andere mensen van buiten. Papier en postzegels werden betaald uit een subsidie van het Buurtbestuur Oranjeplein, maar leden van de actiegroep ontvreemdden ook geregeld grote hoeveelheden papier uit gemeentelijke instellingen. Andere rekeningen, van busjes tot accu’s, moesten worden betaald uit bedelacties bij bestaande organisaties. Ook is het nodige gefinancierd uit eigen zak.⁴³

De organisatoren brachten de bevolking van de wijk op de hoogte van de actie door middel van duizenden affiches en een busje met luidsprekers. Op de dag vóór de actie deelden actievoerders bijna negenduizend vlaggen uit in de wijk. Een aantal bewoners was niet thuis op het moment dat de vrachtwagen met vlaggen langsreed, en zij vroegen later aan mevrouw Van Veen of ze er nog meer had. ‘Versier zelf maar wat’, zei ze dan.⁴⁴ Aan het eind van de dag zag ze dat mensen bij haar in de straat een rok en een zwarte pandjesbroek aan een stok hadden vastgemaakt. Iemand had zelfs een zwarte onderjurk gebruikt.⁴⁵ Mevrouw Van Veen ging ’s avonds, nadat ze een borrel had gedronken met de rest van de groep, de straten nog even in om te kijken of de vlaggen buiten hingen. Het aantal viel haar

tegen. Dat veranderde toen die avond op de radio bekend werd gemaakt dat de minister de volgende dag echt de Schilderswijk zou bezoeken. Toen Van Veen na twaalfen nog eens buiten ging kijken, zag ze de vlaggen in groten getale buiten hangen; de plastic exemplaren ritselden in de wind. Minister Udink, die in een oud Volkswagenbusje door de wijk reed om geen onrust onder de bewoners te veroorzaken, werd in opdracht van mevrouw Van Veen vakkundig door de zwartst gekleurde straten geloodst. Toen hij uitstapte liet hij zich binnen gehoorafstand tegenover wethouder Nuy ontvallen: 'Maar Nuy, hoe kun je hier nu zulke woningen bouwen?'⁴⁶ De volgende dag besloot de wethouder om de plannen voor het Oranjeplein voor te leggen aan de bewoners en het slaan van de eerste paal uit te stellen. Een succes voor de actiegroep dus, maar in feite pas het begin van de strijd.

De actie werd mogelijk gemaakt door betrokkenen uit allerlei organisaties binnen en buiten de wijk. De bewoners deden met negenduizend huishoudens massaal mee, al wisten velen niet waar het precies over ging. Lid van de actiegroep Leeftang zei later: *Voor een heleboel mensen was het – tenminste wat je in de gesprekken ook merkte – niet direct gericht op wat wij ermee bedoeld hadden, maar veel meer algemeen van: ze moesten maar eens een keer, stelletje gemeenteambtenaren ed. Dus ze probeerden een veel breder probleem door die zwarte vlag uit te steken te ontladen.*⁴⁷ Een groot deel van de bevolking wilde gewoon haar algemene ontevredenheid over de overheid kenbaar maken, zoveel was wel duidelijk. De grote uitdaging was nu om een vervolg te geven aan de succesvolle actie. De Actiegroep Betaalbare Huren had zelfvertrouwen gekregen en ontleende een zekere autoriteit aan de massale steun van die dag. Zij zouden voortaan spreken namens een brede achterban, was de gedachte. Ze maakten gebruik van het momentum om een alternatief plan te ontwikkelen en de gemeente er zo van te overtuigen dat het ook anders kon. Voor de nieuwe plannen schakelden ze externe experts in, van wie er twee ook voor het gemeentelijk plan werkten. Zij verleenden hun medewerking in het geheim.⁴⁸ Na een aantal maanden moesten zij op 7 februari 1972 hun alternatief verdedigen in een openbare vergadering waar de gemeente, de actiegroep en de pers bij waren. De experts van de actiegroep, vooral jonge bouwkundigen, werden toen compleet overrompeld door de gemeentelijke commissie, die hun plan volledig fileerde.⁴⁹ De pers schreef de volgende dag dat de Actiegroep Betaalbare Huren knock-out was gegaan, waarna sommige actievoerders verbitterd afhaakten. De wanhoop onder de leden van de kleine kern was groot. De gemeente besloot door te drukken en belegde zonder overleg een bezwarenavond, drie weken later in de Zuiderkerk.⁵⁰ De euforie van de Zwarte vlaggen was op dat moment volledig verdwenen, en de actiegroep gleslonken tot een handjevol personen.

De kern van de groep kwam twee dagen voor de bezwarenavond bij elkaar met een aantal beroepskrachten uit de wijk, onder wie directeur Schuurman van De Mussen. Ze besloten om de bijeenkomst in de Zuiderkerk te boycotten met een zogenaamde *picket line*, een stilzwijgende aanwezigheid.⁵¹ Schuurman wist de

ouderraad van het clubhuis in te schakelen en tijdens de bezwarenavond stond er achter in de kerk een zwijgende menigte van ongeveer honderd man. Zij hielden borden omhoog waarop stond: 'Wij worden belazerd.'⁵² Wethouder Nuy en zijn gemeenteambtenaren leden die avond een gevoelige nederlaag. De volgende dag had de gemeente een voorlichtingsbijeenkomst gepland en de actiegroep riep de bewoners op daar wel massaal heen te komen. Tweehonderd tot vierhonderd bewoners gaven gehoor aan die oproep, waardoor de avond een tumultueus verloop kende. Er vielen harde woorden. Zo dreigden bewoners de nieuwe huizen in brand te steken als het plan van de gemeente zou doorgaan. Wethouder Nuy zag zich gedwongen te capituleren en besloot definitief de actiegroep te betrekken bij zijn plannen voor de nieuwbouw.⁵³

Door deze twee grote successen, de Zwarte Vlaggenactie en de twee bijeenkomsten in de Zuiderkerk, had de Actiegroep Betaalbare Huren haar reputatie als vertegenwoordiger van de bewonersbelangen definitief gevestigd.⁵⁴ In de periode erna werkte zij samen met de gemeente aan een nieuw plan voor de buurt rond het Oranjeplein, waarin de eisen van de actiegroep – bouwen voor de buurt – een belangrijke rol speelden. Er werd afgesproken dat geen enkel onderdeel van dit nieuwe plan naar buiten zou komen voordat alle details bekend waren. Na een jaar vergaderen werd het nieuwe plan gepresenteerd aan alle geïnteresseerden, opnieuw in de Zuiderkerk. Op de foto van die bijeenkomst zien we een behoorlijke groep aanwezigen. In de jaren erna dwong de actiegroep ook in andere delen van de Schilderswijk met dezelfde methode inspraak af, onder meer in de Teniersstraat. Hier was het eerder besproken 'Proeftuin-project' gestart. De groep veranderde haar naam in de Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk en begon zich breder in te zetten voor 'het opheffen van vitale noden en tekorten zowel op structureel als individueel gebied'.⁵⁵ Op het eerste gezicht was de Actiegroep Betaalbare Huren een schoolvoorbeeld van de manier waarop bewoners zich konden organiseren tegen plannen van de gemeente. Bij nader inzien leggen de ervaringen van betrokkenen de betrekkelijkheid van de term 'bewonersorganisatie' bloot.

Afgezien van de Zwarte vlaggen-actie was de opkomst van bewoners nooit massaal. Tijdens vergaderingen waren meestal maar dertig of veertig personen aanwezig, en ook tijdens de cruciale bijeenkomsten in de Zuiderkerk kwamen er slechts een paar honderd personen opdagen. Het betrof voor een belangrijk deel vertegenwoordigers van verenigingen.⁵⁶ Ook de voormannen en -vrouwen zelf uitten twijfels over de representativiteit van hun organisatie in interviews die drie jaar na de acties werden afgenomen. Wim de Jong, een jonge rechtenstudent en lid van de JAS (Jongeren Aksiegroep Schilderswijk), een groep die hand- en span-diensten verleende aan de actiegroep, dacht dat ze überhaupt geen achterban hadden: *Dat was eigenlijk altijd, zeker in die tijd een grote fout van ABH dat ze niet voldoende de buurtbewoners hebben ingelicht over hun onderhandelingen met de gemeente, waardoor ze in wezen*

Afb. 8.1 Bijeenkomst van betrokkenen bij het plan Oranjeplein in de Zuiderkerk aan de Falckstraat, 23 april 1973. Bron: Haags Gemeentearchief.

geen achterban hadden. Tot op de dag van vandaag [1975, DKK] is dat nog zo met het ABH. Voor een deel hebben ze wel eens pamfletjes rond gestuurd in de wijk, een poging gedaan om de buurt op de hoogte te stellen over hun bestaan en doen en laten, maar ik vind veel te weinig en dit vind ik een belangrijke fout'.⁵⁷

Zelfs de meest actieve leden van de actiegroep twijfelden aan de draagkracht. Ook H. Leeftang zei dat de groep lange tijd helemaal alleen stond, namelijk toen zij in discussie was met de gemeente op een niveau dat niet aansloot bij de problemen die in de wijk leefden. De Vlaggenactie zorgde volgens hem wel voor bekendheid in de buurt, en misschien ook wel voor passieve steun, maar daar bleef het bij.⁵⁸ Dominee Cazemir, lid van de actiegroep en als pastor werkzaam in de wijk, vertelde in 1975 dat het creëren van een kader moeizaam verliep, zowel in zijn kerk als in buurtorganisaties. Het ging altijd maar een klein groepje actieve leden.⁵⁹ Huub Speetjens, samen met mevrouw Van Veen de drijvende kracht achter de actiegroep, liet zich evenmin positief uit over de betrokkenheid van buurtbewoners. Ze hadden op een paar momenten wel een groepje gemobiliseerd, maar van een democratisch proces in de wijk was volgens hem geen sprake: Het is nooit democratisch, hè. Want je merkt dat een democratische houding niet kan, want daar zijn de mensen nog niet rijp voor. Je wilt het zogenaamd democratisch doen, maar het kan niet. Want je

merkt het toch weer bij deze Aktie ook, dat het door drie mensen geleid is.⁶⁰ Dat de kernleden van de actiegroep een aantal jaren na de gebeurtenissen de draagkracht van hun buurtorganisatie openlijk in twijfel trokken, is opvallend. In publicaties over deze gebeurtenissen in de Schilderswijk werd de collectieve steun van de bewoners namelijk omstandig geprezen.⁶¹ Ook zelf benadrukten de actieleiders tegenover de pers de steun van de bevolking. *Wij zijn de bevolking*, antwoordde de groep op de vraag of er geen twijfel bestond of ze wel namens de wijk spraken.⁶²

De draagkracht van de actiegroep was niet alleen naar grootte beperkt, zij was ook zeer broos. Elke organisatie in de Schilderswijk had moeite om te bewijzen dat ze aan de kant van de bewoners stond. De succesvolle actiegroep probeerde om deze reden uitsluitend bewoners in haar midden toe te laten.⁶³ De bouwkundigen die meehielpen met het ontwerp van een alternatief plan zijn zelfs met opzet buiten beeld van de bewoners gehouden, zodat de organisatie op geen enkele manier 'besmet zou raken' door buitenstaanders.⁶⁴ Toen zij uiteindelijk daadwerkelijk in onderhandeling gingen met de gemeente over hun alternatieve plan, moest de actiegroep zich echter verdedigen tegen de beschuldiging te zijn overgelopen.⁶⁵ De Actiegroep Betaalbare Huren was niet de enige groep die het wantrouwen van wijkbewoners op zich laadde door banden met de gemeente aan te knopen. Adri Duivesteijn, een buurtbewoner die destijds actief was in de JAS, maakte hetzelfde mee. In 1974 stelde hij zich verkiesbaar als raadslid voor de Partij van de Arbeid, wat het risico inhield dat hij vervreemde van zijn buurt: *De Schilderswijkers hadden decennia lang geleerd de politiek te wantrouwen. Ik genoot een zeker vertrouwen in de wijk, maar toen ik in 1974 besloot mij verkiesbaar te stellen als raadslid, ging dat wantrouwen ook mij gelden, zodat ik vanaf het begin ondubbelzinnig mijn positie moest verklaren.*⁶⁶

Zolang het ging om handelingen die waren gericht tegen het establishment bleek het mogelijk bewoners voor één moment te organiseren op een niveau dat de straat oversteepte. Maar het lijkt erop dat ze eerder tegen de plannen van de gemeente waren, dan dat ze voor een alternatief wilden strijden. De uiteindelijke afloop van het proces wijst hier ook op. De bewoners van de Schilderswijk verhuisden eind jaren zeventig massaal uit hun sloopwoningen naar randgemeenten en buitenwijken van Den Haag. Slechts weinigen keerden terug naar hun oude wijk. Ze hadden zich blijkbaar lang niet allemaal ingeschreven voor een nieuw op te leveren woning in hun voormalige leefomgeving.⁶⁷

8.2 Politiek, kerken en andere instituties

Politiek

Historica Margit van der Steen beschrijft in haar rapport over het stemgedrag in Den Haag na 1945 hoe de wisselende verkiezingsuitslagen een spiegel vormden

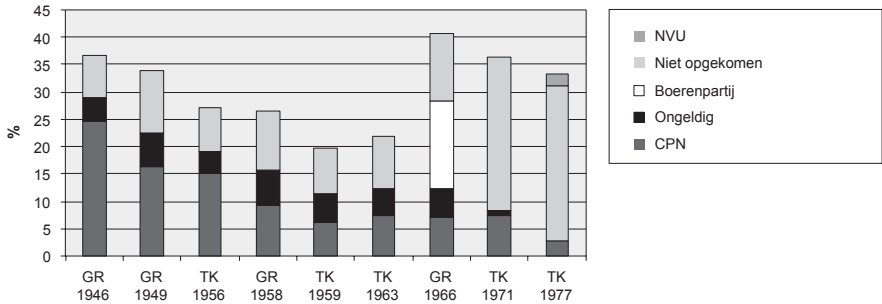

voor de veranderende maatschappelijke verhoudingen in de stad.⁶⁸ Tot 1970 kozen veel Hagenaars bijna standaard voor eenzelfde partij, waar zij zich sociaal-economisch of religieus mee identificeerden.⁶⁹ Bovendien bestond tot dat jaar de opkomstplicht nog, en liepen bewoners die niet stemden het risico een boete te krijgen. Een groot deel van de bewoners stemde voor een klassieke politieke partij: de Partij van de Arbeid, de VVD of één van de voorgangers van het CDA. Een kleiner deel van de Hagenaars droeg met een stem op een ‘tegenpartij’ of met een ongeldige stem zijn ongenoegen uit over het bestuurlijke establishment. Zij kozen voor de communistische partij of later voor de Boerenpartij.⁷⁰ Na 1970 veranderde er in Nederland en in Den Haag spectaculair veel. De secularisering en ontzuiling raakten in een stroomversnelling, en de vanzelfsprekende steun voor een christelijke of een socialistische partij nam af. Door het afschaffen van de opkomstplicht in 1970 kon de kiezer voortaan thuisblijven zonder het risico van een boete. De opkomst daalde bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar dan ook met dertig procent ten opzichte van vier jaar eerder.⁷¹

Verscheidene sociale wetenschappers concludeerden al voor de jaren zeventig dat bewoners van volksbuurten, zoals de Schilderswijk, eerder geneigd waren op een tegenpartij te stemmen. Voor Amsterdam was bekend dat in de jaren vijftig bijna de helft van hen op de communistische partij stemde.⁷² Ook in de jaren zestig was de CPN nog de grootste in veel Amsterdamse buurten, maar de socioloog Joop Simonse zag in 1963 desondanks een afname van de zogenaamde proteststem in Nederlandse volksbuurten. De Amsterdamse situatie beschouwde hij als een afwijking van de norm; het stemmen op de CPN zou daar onderdeel hebben uitgemaakt van een lokale traditie en geen teken van verzet tegen de maatschappelijke verhoudingen zijn geweest. De volksbuurten deinden volgens hem mee op algemene politieke golfbewegingen, zij het met enige vertraging. Van een onverschillige, negatieve, agressieve of rancuneuze houding tegenover de maatschappij was volgens hem steeds minder sprake, als die er al ooit was geweest.⁷³ Van der Steen's analyse van het kiezersgedrag in oude arbeiderswijken in Den Haag spreekt deze interpretatie tegen, en toont aan de hand van de cijfers aan dat er een relatief grote aanhang van tegenpartijen in deze wijken bestond, wat onder meer tot uitdrukking kwam in de 18,1 procent Schilderswijkers die in 1966 op de Boerenpartij stemde.⁷⁴

Wat een proteststem precies definieert, is (en was) onderwerp van debat. In oudere sociologische studies worden proteststemmen stevast gezien als een uiting van ontevredenheid over de bestaande maatschappij.⁷⁵ Ook volgens Van der Steen kenmerkt een ‘tegenpartij’ zich door een nadrukkelijke antihouding: tegen het systeem of tegen het kapitalisme, voortkomend uit een algemene onvrede of een weezin tegen buitenlanders.⁷⁶ In een studie uit 1970 in de Schilderswijk troffen de onderzoekers binnen de dertig kiesdistricten een aantal interessante overeenkomsten aan. In districten waar veel ongeldige stemmen werden uitgebracht,

FIG. 8.1 PROTESTSTEMMEN IN DE SCHILDERSWIJK, 1946-1977. STEMUITSLAGEN ALS PERCENTAGE VAN HET AANTAL STEMGERECHTIGDEN

Bron: De gegevens voor deze grafiek zijn ontleend aan het onderzoek van Margit van der Steen naar het stemgedrag van Haagse kiezers na 1945: Van der Steen, *De stem van het volk*.

stemden de bewoners relatief vaak op de CPN en in 1966 op de Boerenpartij. Uit een analyse van de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1970 bleek dat in districten waar in 1966 veel op de Boerenpartij en de CPN was gestemd, in dat jaar zeer veel mensen thuisbleven. Er zou op wijkniveau zelfs sprake zijn geweest van een perfecte samenhang, met een correlatiewaarde van 1.⁷⁷ De onderzoekers namen aan dat ongeldige stemmen samenhangen met gevoelens van onvrede over de politiek: men ging wel naar het stembureau, maar weigerde een vakje aan te kruisen. Het verband dat zij zagen tussen ongeldige stemmen, een keuze voor de Boerenpartij en de CPN, en het niet komen opdagen, leidde ertoe dat zij vier categorieën onder de noemer ‘ontevreden kiezers’ schaalden. Waarom iemand op een partij of ongeldig stemde, bleef echter verborgen. Bij de interpretatie van deze gegevens moeten we daarom enige voorzichtigheid betrachten.

In figuur 8.1 is een poging gedaan het aantal proteststemmen in de Schilderswijk zichtbaar te maken als percentage van het totaal aantal Haagse stemgerechtigden, inclusief degenen die thuisbleven. Tot 1966 lijkt de analyse van Joop Simonse ook voor de Schilderswijk op te zijn gegaan. De communistische partij verloor langzaam steun in de wijk, van 24,7 procent in 1946 naar 7,5 procent in 1963. Het aantal ongeldige stemmen bleef ongeveer gelijk, en schommelde tussen de 4,1 en de 6,5 procent. Het aantal niet opgekomen kiezers valt tot 1970 nog niet zonder meer gelijk te stellen aan de ‘ontevreden kiezer’. Niet opkomen kwam in deze periode vooral voor onder bewoners die meer bemiddeld waren en een eventuele boete op de koop toenamen. Het percentage was in 1966 dan ook het hoogst in het statige Westbroekpark. De figuur toont duidelijk dat de steun voor tegenpartijen tot in de jaren zestig gestaag terugliep, zoals ook Simonse had geconstateerd.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 veranderde de stemuitslag in Den Haag rigoureu. Eén op de vijf stemgerechtigden in de Schilderswijk stemde dat jaar op de Boerenpartij van boer Koekoek, die zich zeer kritisch opstelde tegenover de gevestigde orde. In de gehele stad kreeg de partij ruim tien procent van de stemmen. Een belangrijke reden voor deze kentering vormde de stellingname van de Boerenpartij (als enige) tegen de geplande cityvorming van de binnenstad, een onderwerp waarmee Koekoek bij bewoners van de oude stadswijken goed scoorde. Vier jaar later, bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1970, was deze partij alweer van het toneel verdwenen in de Schilderswijk. Het aantal kiezers dat thuisbleef, groeide in deze periode van 12 naar 28 procent, bij een stedelijk gemiddelde van 18 procent. In 1977 was dit percentage weer iets gedaald naar 16 procent niet-kiezers, maar in 'het wijk' bleef het percentage onveranderd hoog. De situatie in 1977 valt overigens slecht te vergelijken met die van zeven jaar eerder, omdat er een belangrijke nieuwe groep stemgerechtigden was bijgekomen. In dat jaar bleek ruim 15 procent van de bewoners van de Schilderswijk van Surinaamse afkomst. Twee jaar eerder, toen hun aantal voor het eerst werd gemeten, lag dit percentage nog op 9 procent.⁷⁸ En de Surinamers brachten hun stem massaal uit op de Partij van de Arbeid van 'Papa Den Uyl'.⁷⁹

De Schilderswijk kende verkiezingsuitslagen die nergens anders in de stad te zien waren. Wijken als de Stationsbuurt (bij sommige indelingen gedeeltelijk behorend tot de Schilderswijk), Transvaal en Laakkwartier lagen om de wijk heen, maar kenden minder 'tegenstemmers'. Wanneer we de situatie nader beschouwen, blijken sommige buurten binnen de wijk een nog opvallender uitslag te ver-

Afb. 8.2 Gemeentelijke indeling Schilderswijk. Het Fort lag in buurt 17; buurt 15 ligt links van de Vaillantlaan; buurt 18 is de Stationsbuurt.

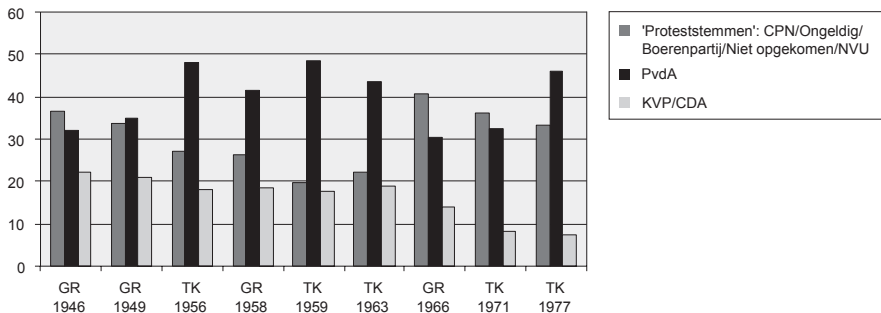
tonen. In 1966 stemde 28 procent van de wijkbewoners of ongeldig, of op de Boerenpartij, dan wel de CPN. Wel waren er duidelijke verschillen tussen straten. Het percentage in de buurt rond het Fort en de van Ravesteinstraat (buurt 17) lag rond de veertig procent, links van de Vaillantlaan (buurt 15) was het nauwelijks twintig procent. Vier jaar later deed hetzelfde verschijnsel zich voor bij de verkiezingen van de Provinciale Staten. In de straten rond het Fort lag het percentage dat niet opkwam rond de zestig procent, terwijl het rond de Wouwermanstraat ging om dertig procent.⁸⁰ Zoals we eerder zagen, had het deel links van de Vaillantlaan, en zeker de buurt rond de Wouwermanstraat, een betere reputatie.

Er was duidelijk sprake van een algemene trend. Vlak na de oorlog telde de Schilderswijk een groot aantal 'tegenstemmers', met een terugval halverwege de jaren vijftig. In die periode stemde ruim zestig procent van de kiesgerechtigden uit deze wijk voor de PvdA of de Katholieke Volkspartij. In 1970 was ook nog ongeveer een derde deel van de bewoners officieel rooms-katholiek.

De ontwikkeling die Joop Simonse in 1963 voorzag, zette echter niet door. Er kwam geen verdere 'normalisering' van het stemgedrag; bewoners lieten steeds vaker – en op allerlei manieren – een tegenstem horen. In een herdruk van zijn studie uit 1977 was de toon ook heel anders. Nu werden de extreem lage opkomstcijfers in volksbuurten volgens hem veroorzaakt door de geringe bemoeienis van politieke partijen met de problemen in de wijken. De oplossing lag volgens hem in directe democratie, dus zonder invloed van de politiek, maar in de vorm van buurtorganisaties, actiegroepen en wijkraden die zelfstandig eisen oplegden aan het gemeentebestuur. Deze vorm van actieve democratie kwam, met alle mitsen en maren (zoals we zagen), inderdaad van de grond in die periode.⁸¹

Het relatief grote aantal tegenstemmen in de jaren zestig valt echter ook op een andere manier te verklaren. De Schilderswijk verloor in de naoorlogse decennia veel bewoners die actief waren in politieke en religieuze instituties, en die als van-

FIG. 8.2 STEMUITSLAGEN IN DE SCHILDERSWIJK ALS PERCENTAGE VAN AANTAL KIESGERECHTIGDEN, 1946-1977

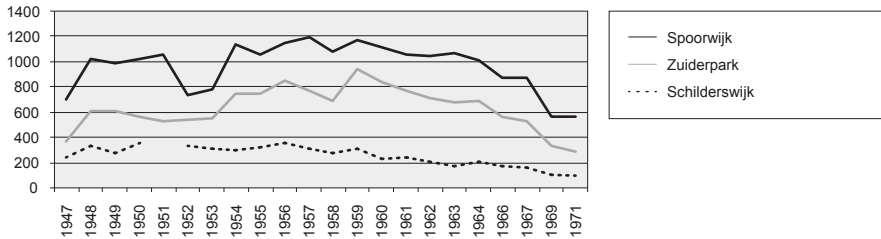
Bron: Onderzoek Van der Steen, *De stem van het volk*.

zelf op een gevestigde politieke partij stemden. De kaderleden van de Partij van de Arbeid – politiek actief en geïnteresseerd – behoorden tot de eersten die naar de nieuwbouwwijken in Den Haag Zuidwest trokken. Voor degenen die achterbleven, was dit wellicht minder vanzelfsprekend. In interviews over de naoorlogse periode werd zelden een herinnering opgehaald aan een levendig politiek leven in de wijk. Zij waren vaak ook degenen die in de jaren vijftig vertrokken. Oud-bewoners die zich thuis voelden in de wijk, stonden meer wantrouwend tegenover de overheid en stemden vooral omdat dit nu eenmaal verplicht was. Zo herinnerde Hendrik (1947) uit de Ostadestraat zich een vrij ongeïnteresseerde houding ten opzichte van de politiek: *Je ging stemmen op de partij waar je het meeste bij hoorde. Dacht je: nou arbeid, die zullen wel voor ons zijn, of katholiek als je katholiek ben. Maar ik denk niet dat het nou zo specifiek ging om nou, die politieke richting dat trek me wel aan. Niemand had dat hoor, volgens mij.*⁸² Jan (1928), die in de Van der Helstraat woonde, stemde liever helemaal niet. In zijn beleving leefde de politiek niet in de wijk en stemde men alleen omdat het verplicht was. Dit gold in ieder geval wel voor hem: *Daar praatte je nooit over vroeger, zo maar te zeggen. Vroeger had je wel dat je die biljetten voor je raam hing. De Partij van de Arbeid noem maar op. Maar men liep er gewoon langs, daar merkte je niets van. In het begin was het verplicht, dus dan moest je. Maar naderhand was het vrijgegeven dus dan hoefde je niet meer. Nee, toen ging ik ook niet meer stemmen. Ben ik gelijk vanaf gestapt, ik denk wegwezen.*⁸³

Het rijke verenigingsleven van vóór de oorlog, dat langs de lijnen van de zuilen liep, was in de herinnering van oud-bewoners na de oorlog grotendeels afwezig. In hun verhalen ging het over politici als zakkenvullers of als mensen op een grote afstand, die onbegrijpelijke taal spraken. Nico (1944), die middenin de wijk opgroeide in een arm gezin, herinnerde zich dat de bestaande politieke partijen al vroeg in zijn jeugd hadden afgedaan: *Aan het begin van de oorlog waren ze natuurlijk allemaal vrij links. Mijn vader was ook links. Dat was dan CPN of Partij van de Arbeid. Maar in het algemeen werd er heel kort geredeneerd: politici zijn allemaal zakkenvullers. Zodra je op ze stemt en ze zitten daar, dan gaan ze hun zakken vullen. Zo werd er altijd over gesproken. En dat taalgebruik was natuurlijk... daar kon de gewone man niets mee. En toen, op een gegeven moment zat Boer Koeke in de politiek. Die scoorde in één keer heel hoog. Waarom? Omdat de mensen hem konden verstaan. Die sprak gewoon.*⁸⁴ De interviews lijken erop te wijzen dat het stemgedrag niet automatisch verband hield met betrokkenheid bij politiek en bestuur.

Gegevens uit het archief van de Partij van de Arbeid bevestigen deze passieve houding. De partij was in de jaren veertig en vijftig zeer actief in het werven van nieuwe leden. De ledenaantallen werden in de jaarverslagen het eerst genoemd; goed scorende afdelingen kregen felicitaties en de lat kwam steeds hoger te liggen. Eind jaren vijftig was het streven om tien procent van de stemmen in ledenaantallen te vertalen. Dat is nooit gelukt, maar het aantal van tienduizend leden werd in 1959 kortstondig gehaald. De partij was zeer actief in de wijken, op een serieuze manier door middel van lezingen en bijeenkomsten, maar ook met fietstochten en filmvoorstellingen. De propaganda, het werven van nieuwe leden en

FIG. 8.3 LEDENAANTALLEN VAN DE PVDA IN DRIE HAAGSE WIJKEN, 1947-1970

Bron: Jaarverslagen Partij van de Arbeid, Gewest Den Haag. HGA, Archief Partij van de Arbeid, BNR 1137, doos 38, doos 39, doos 40.

het overbrengen van de sociaaldemocratische boodschap stond centraal. In 1949 probeerde een groep leden met een hofjesticht bij de Hoefkade extra steun voor de partij te verwerven. Dat lukte in het begin niet erg, maar na de komst van een colportagegroep van de centrale vrouwengroep, de mannen van de Steekvlam, het blazersensemble Crescendo en het arriveren van een eerst overbodig geachte geluidsversterker, kwam er uiteindelijk toch veel belangstelling in de smalle straatjes, die op dat moment overvol gestaan moeten hebben.⁸⁵ In de Schilderswijk, veruit de grootste arbeiderswijk met op zijn hoogtepunt ruim 60.000 inwoners, moest het mogelijk zijn om hoge ledenaantallen te bereiken.

In figuur 8.3 is te zien dat de resultaten in de Schilderswijk sterk tegenvielen. Spoorwijk had nauwelijks de helft van het aantal inwoners van die wijk, maar kende zeker vanaf eind jaren vijftig een ledenaantal dat ruim vier keer zo groot was. In de buurten rond het Zuiderpark lag het ledenaantal nog hoger. De daling die hier begin jaren vijftig te zien viel, kwam door een splitsing van de afdeling, waarna het deel dat doorging als Zuiderpark binnen een jaar weer haar oude ledenaantal had. Terwijl de nieuwe afdelingen als kool groeiden, bleef de Schilderswijk de gehele periode steken op een laag aantal: onder de vierhonderd leden. Het plaatselijke bestuur was bescheiden in haar opzet, met vijfhonderd leden als streefgetal. In 1959, toen het ledenaantal in Den Haag op haar top verkeerde, kampte de Schilderswijk met een groot gebrek of eigenlijk een complete afwezigheid van vrijwilligers die leden wilden werven. Er werd een 'centrale werkersgroep' ingeschakeld, met vrijwilligers uit andere wijken die in de Schilderswijk langs de deuren gingen. Ze wisten met behulp van gemeenteraadsleden tientallen nieuwe leden te werven. Aan het eind van het jaar hadden de meeste echter al weer opgezegd.⁸⁶ Toen in Spoorwijk en Zuiderpark het hoogtepunt nog moest komen, begon het aantal leden in de Schilderswijk alweer te dalen: van 353 leden in 1956 naar 270 twee jaar later. In 1971 had de wijk nog maar 97 leden over. De hoge verkiezingsuitslagen die de Partij van de Arbeid in de Schilderswijk vaak boekte – in 1959 stemde bijna vijftig procent van het aantal stemgerechtigden op

de sociaaldemocraten – leidde niet tot een hoog ledental. De PvdA-steun in de wijk was een passieve, en dat was al zo in de vroege jaren vijftig. Van actieve participatie was vrijwel geen sprake.

Deze afkeurende houding van de bewoners van de wijk paste in een lange traditie. Vanaf het begin van het socialisme bestond er een tweedeling. Een deel van de arbeidersbevolking wilde, door haar eigen ontwikkeling en aanpassing aan de bestaande maatschappelijke orde, verheffing en verbetering teweegbrengen bij de armste groepen. En er was een deel dat zich nadrukkelijk afzette tegen de bestaande orde. De eerste groep stichtte aan het eind van de negentiende eeuw de politieke partij SDAP, wat hen op vijandige en zelfs gewelddadige reacties van de ‘revolutionairen’ kwam te staan.⁸⁷ Dat dit verschijnsel zich niet tot Nederland beperkte, valt op te maken uit het werk van de schrijver George Orwell, die de neerbuigende houding van de socialisten beschreef ten opzichte van de ‘onderklasse’: *Even in Socialist literature it is common to find contemptuous references to slum-dwellers, and imported labourers with low standards of living, such as the Irish, are greatly looked down on.*⁸⁸ De vijandigheid werkte naar twee kanten. Zo concludeerde Jerry White dat de centrale politieke overtuigingen van de bewoners van een zeer arme en beruchte straat in Londen in het interbellum gevormd waren door vier begrippen. Egalitarisme, dat wil zeggen een gevoel van gelijkheid met buurtgenoten en afwijzing van de waarde die aan een hogere status werd verbonden. Individualisme, in de zin van sterke waarde hechtend aan de eigen belangen. ‘Libertarianism’, wat een zekere tolerantie inhield ten opzichte van gedragingen die afweken van de burgerlijke norm. En, tenslotte, chauvinisme: een sterke vijandigheid tegenover alles wat niet Engels was.⁸⁹ Deze kernwaarden waren tegenstrijdig en pasten in hun combinatie bij geen enkele partij, dus ook niet bij de sociaaldemocraten. De discipline en de solidariteit die de intieme cirkel oversteeg, sloten, net als het internationalisme van de sociaaldemocratie, in het geheel niet aan bij de mentaliteit in zulke wijken. Wanneer de bewoners van Campbell Road, de straat waar White over schreef, stemden, gebeurde dit overigens wel vaak op Labour. Zo’n stem ging echter niet automatisch gepaard met enig enthousiasme voor de partij of aanverwante instituties, zoals vakbonden.⁹⁰

In de jaren vijftig waren in de Schilderswijk steeds minder actieve sociaaldemocratische bewoners te vinden. Het is niet ondenkbaar dat de bevolking die achterbleef in steeds meer opzichten voldeed aan de beschrijving van Jerry White, en dat dit de reden was dat de Partij van de Arbeid weinig handen op elkaar kreeg in de wijk. Deze veronderstelling past ook bij de gebeurtenissen rond de actiegroepen in de wijk aan het einde van de jaren zestig. Afgezien van een kleine groep actieve bewoners botsten de jonge actievoerders en opbouwwerkers hier massaal op de onwil van de bewoners om zich bij welke organisatie dan ook aan te sluiten, zelfs niet als het om hun eigen woning ging. De sociologen Van der Brug en Verzijden wezen op hetzelfde verschijnsel tijdens hun analyse van de enquête die ze in 1969

afnamen onder 240 bewoners. Met behulp van negen vragen bepaalden ze of bewoners in meer of mindere mate politiek machteloos waren.⁹¹ Voorbeelden van zulke vragen waren: 'Ik zou niet stemmen als het niet verplicht was', en 'Mensen zoals ik hebben geen invloed op regeringspolitiek'.⁹² Het bleek dat 51 procent van de bewoners van de Schilderswijk onder de noemer 'politiek machteloos' viel. Hetzelfde onderzoek was verricht in Amsterdam, waar 39 procent van de hoofdstedelijke bewoners zich 'politiek machteloos' voelde, en 45 procent van de Amsterdammers met een lage opleiding. Het cijfer van de Schilderswijk was dus inderdaad hoog, maar ook weer niet extreem hoog. Slechts in blok 16, de centrale buurt van de wijk, lagen de percentages echt significant hoger dan bij de Amsterdammers met een lage opleiding.⁹³ Een opvallende uitkomst was ook dat bewoners die niet, blanco of op de Boerenpartij stemden, zeer hoog scoorden op de factor 'politieke machteloosheid'.

De statistische cijfers, de interviews en stembusuitslagen, en de ledenaantallen van de PvdA wijzen erop dat een meerderheid van de bewoners van de Schilderswijk het politieke leven gelaten onderging en er niet actief aan deelnam. Velen van hen stemden wel op de partij die bij hen hoorde, de Partij van de Arbeid voorop, maar van actieve steun of politieke participatie was vrijwel geen sprake. In de jaren zestig stemde een steeds groter deel van de bewoners helemaal niet meer, of gaven zij hun stem aan een partij die ageerde tegen het gevestigd gezag. De daling van de proteststem in de jaren vijftig en zestig ging niet samen met een grotere betrokkenheid bij een gevestigde partij als de PvdA. Er was eerder sprake van een zich snel ontwikkelende en relatief zeer vroege afwending van politiek en bestuur, die halverwege de jaren zestig kortstondig omsloeg naar een stem op de protestpartij van boer Koekoek. Vanaf 1970 daalde de opkomst bij de verkiezingen dramatisch, en het ledenaantal van de PvdA dook onder de honderd. De gevestigde politieke instituties wisten de bewoners van de Schilderswijk niet aan zich te binden. Deze ontwikkeling die ook zichtbaar was in de reacties op acties van het opbouwwerk – een wantrouwen tegen de overheid en haar instituties – viel te bespeuren in het kiesgedrag en in de houding ten opzichte van politiek. Het is de vraag of dit wantrouwen zich ook uitstrekte tot die andere belangrijke institutie in arbeidersbuurten: de kerk.

Kerk

Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw kende Nederland een institutioneel bestel dat steeds scherper verdeeld was tussen grofweg een katholiek, een socialistisch en een protestants deel. Deze verdeling kreeg niet alleen vorm op politiek en religieus gebied, ook het maatschappelijk middenveld was langs deze lijnen georganiseerd. De katholieke historicus Jan Rogier beschreef de alomvattende invloed van zijn zuil op het leven van katholieken in het interbellum. Ka-

tholieken waren geabonneerd op een katholieke krant, een katholieke 'Illustratie' en een katholiek jeugdblaadje. Kinderen genoten van de kleuterschool tot de universiteit katholiek onderwijs, zij luisterden in katholiek verband naar de radio, gingen met elkaar op reis, en beoefenden de kunst, wetenschap en sport allemaal in katholiek verband.⁹⁴ In deel I van deze studie citeerden we verschillende oud-bewoners van de Schilderswijk bij wie het volledige sociale leven zich afspeelde binnen de eigen 'zuil'. Voor katholieke Schilderswijkers betekende dit, dat zij iedere week naar de kerk gingen, op een katholieke school zaten en zich ontspannen bij katholieke jongelingsverenigingen. Maar ook winkels konden een specifiek 'katholiek' of 'socialistisch' stempel hebben, en in buurten rond de grote katholieke kerken in de wijk was het percentage roomsen groter dan elders. Historicus Peter van Dam suggereerde recentelijk dat deze maatschappelijke verdeling in scherp afgebakende groepen een onderdeel vormde van het bestaan van 'zware gemeenschappen'. In een zware gemeenschap deelden mensen veel kenmerken, bestond er een uitgebreide set aan normen en waarden, en een sterk gedefinieerde identiteit.⁹⁵ In de jaren zestig vond een verschuiving plaats naar 'lichte gemeenschappen'. Dat betekende een neiging om zich losser te organiseren, en de mogelijkheid zich ook aan andere instituties te binden. Dit had invloed op de kerkgang, maar ook op de vanzelfsprekendheid van de keuze in het stemhokje. Of we die ontwikkeling nu onder de noemer 'ontzuiling' brengen of zien als een gevolg van de opkomst van lichte gemeenschappen, is niet belangrijk. Beide leiden tot de conclusie dat de scherpe maatschappelijke verdeling in een aantal blokken in heel Nederland verbrokkelde vanaf de jaren zestig. De afnemende verbondenheid met religieuze organisaties in de Schilderswijk valt dan ook niet in een isolement te onderzoeken, want alleen in vergelijking met de situatie in de gehele stad krijgt zij enige betekenis.

De Schilderswijk was in belangrijke mate een katholieke wijk. De oorsprong hiervan lag waarschijnlijk in de lang aanhoudende trek van het platteland naar de stad, die zorgde voor een groot contingent jonge katholieken in deze arme wijk. Eenmaal gevestigd, bleek het niet altijd makkelijk de moederkerk trouw te blijven,⁹⁶ maar de volkstelling in 1947 liet desondanks zien dat lang niet alle bewoners voor het socialisme waren gevallen. Figuur 8.4 toont de percentages katholieken, protestanten en onkerkelijken in de jaren 1947 en 1969. Het aandeel katholieken in de wijk was aanvankelijk het grootst, maar de protestanten volgden op de voet.

In 1969 bleek de situatie veranderd. Het aandeel protestanten was gedaald, het aantal onkerkelijken gestegen – de katholieken handhaafden zich. De ontwikkelingen die voor de stad als geheel zichtbaar waren, deden zich in de Schilderswijk in nog sterkere mate voor. Ten opzichte van de stedelijke cijfers was het aantal onkerkelijken er het hoogst, en daalde het aantal protestanten sneller. Wanneer we alle bewoners die zich katholiek of protestant noemden ook als betrokken

FIG. 8.4 KERKELIJKHEID IN DE SCHILDERSWIJK EN IN DEN HAAG ALS GEHEEL IN 1947 EN 1969

	1947		1969	
	Schilderswijk	Stad	Schilderswijk	Stad
Katholiek	35%	29%	32%	29%
Protestant	28%	39%	19%	33%
Onkerkelijk	34%	27%	44%	32%

Bron: Volkstelling van 1947; Van der Steen, *De stem des volks*, 31.

kerkgangers of gemeenteleden beschouwen, speelden de religieuze instituties tot ver na de oorlog een belangrijke rol in het leven van de meerderheid van de bewoners. De cijfers over de mate van kerkelijkheid behoorden volgens de statistici van de gemeent Den Haag echter tot de ‘meest omstreden, die de volkstelling in de loop der jaren hebben opgeleverd’.⁹⁷ Om in ieder geval twee redenen zijn ze niet echt betrouwbaar. Een hogere onkerkelijkheid kan het gevolg zijn van demografische ontwikkelingen, en niet van geloofsafval. Verder zeggen de kale cijfers niets over de verbondenheid van bewoners met hun kerk. Zij kunnen ook enkel op papier nog tot een denominatie behoren. Om te kunnen bepalen welke rol het instituut van de kerk na de oorlog speelde in de wijk, moeten beide factoren onderzocht worden. Het stabiele katholieke deel van de Schilderswijk is voor deze analyse het meest geschikt. Wat betekende deze procentuele bestendigheid in de praktijk?

Er valt iets op aan de cijfers uit 1969. Hoewel de Schilderswijk te maken kreeg met hogere aantallen onkerkelijken, ging dit voor een andere arbeiderswijk niet op. Bouwlust, een van de nieuwbouwwijken die na de oorlog verrees om de nijpende woningnood te keren, kende juist relatief weinig bewoners zonder kerkelijke gezindte. Terwijl het stedelijk cijfer op 32 procent lag, ging het in Bouwlust slechts om 28,4 procent.⁹⁸ De wijk maakte deel uit van het stadsdeel Escamp, waar veel bewoners van de Schilderswijk in de jaren vijftig en zestig naartoe trokken. Het ging hier om bewoners die financieel in staat waren de relatief hoge huren te betalen. Ook op andere gebieden betrof het een selectie. Het waren bewoners die zich niet echt thuis voelden in de Schilderswijk, en die door hun geregelde inkomen en nette gedrag door de soms strenge ballotage van de woningbouwvereniging kwamen. Zoals we eerder zagen, wees onderzoek van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut uit 1963 uit dat de migranten ook kerkelijk gezien een aparte categorie vormden. Het percentage vertrekkende ‘gave katholieke gezinnen’ (dit betekende, dat beide ouders katholiek waren) lag met 43 procent hoger dan de 30 procent bij de katholieke bewoners van de Schilderswijk.⁹⁹ Het aandeel katholieke gezinnen waar de ouders na het sluiten van het kerkelijk huwelijk nog de ver-

plichte biecht met Pasen lieten afnemen, lag in deze nieuwbouwwijken met 88 procent ook opvallend hoog. Veel hoger dan de onderzoekers hadden verwacht op basis van de sociaaleconomische positie van de bewoners. In de Schilderswijk lag dit aandeel op 66 procent.¹⁰⁰ Hoewel het percentage katholieken in de Schilderswijk dus stabiel bleef, kregen de plaatselijke parochies wel te maken met de uittocht van de meest trouwe katholieke gezinnen.

Het onderzoek uit de jaren zestig bracht nog een aantal andere zaken aan het licht die inzicht geven in het gedrag van de katholieke bewoners van de Schilderswijk ten opzichte van de rest van Den Haag. De opstellers van het rapport onderzochten allerlei aspecten van het kerkelijk leven van parochianen in verschillende typen buurten. De Schilderswijk behoorde samen met Spoorwijk en Laakkwartier tot de meest ongunstige categorie, gemeten naar inkomen, beroepsstructuur en huurwaarde van woningen.¹⁰¹ In deze buurten was de weerstand tegen het gemengde huwelijk zeer laag; van alle 'katholieke eenheden' had 34 procent een gemengd huwelijk dat niet kerkelijk was ingezegend. In wijken als Transvaal, waar de inkomens iets hoger lagen en de woningen iets beter waren, bleek slechts 20 procent van de katholieke huwelijken gemengd. Het soort huwelijken dat de kerk het liefst zag, namelijk kerkelijk gesloten en tussen twee katholieken die hun religieuze plichten nakwamen, lag in de beste wijken op 40 procent. In de laagste categorie was het slechts 23 procent. Ook in dit meest ideale religieuze beeld vervulde het echtpaar in slechts 66 procent van de huwelijken nog de paasplicht. Een categorie hoger betrof dit tachtig procent. Als verklaring werd gewezen op de sterke buurtgebondenheid in deze wijken, waaraan de verschillen in levensbeschouwing ondergeschikt waren. Het behoren tot een groep zou hier niet worden bepaald door de religieuze achtergrond, maar door een gedeelde afwijzing van de burgerlijke samenleving.¹⁰²

Het aantal trouwe kerkgangers in de Schilderswijk kan dus lager hebben gelegen dan het percentage katholieken doet vermoeden. In ieder geval stond de kerkgang er in 1968 in heel Den Haag beroerd voor. Nieuw onderzoek toonde aan dat slechts 34 procent van de parochianen wekelijks de Heilige Mis bezocht; twee jaar eerder was dit nog 40 procent geweest.¹⁰³ Deze cijfers golden overigens niet alleen voor de hofstad, want ook in Amsterdam en Rotterdam waren de opkomstcijfers in korte tijd snel achteruitgegaan. In Den Haag bleek dat vooral de kerken in de oude stadswijken akelig leeg bleven op zondag, en die in de Schilderswijk wel heel in het bijzonder. De wijk kende drie parochies, met elk een grote kerk, waarvan twee met meer dan duizend zitplaatsen. In de Josephparochie, de kleinste van de drie, kwam gemiddeld per week slechts 16 procent van de parochianen naar de kerk. Voor de Heilig Hartkerk, de grootste met meer dan 1500 zitplaatsen, betrof dit slechts 14 procent. Enkel de Sint Marthaparochie wist met 21 procent van de parochianen nog een behoorlijk aantal te trekken. Overigens was de situatie in Transvaal niet veel beter; hier ging slechts 18 procent ter kerke.¹⁰⁴ Het

percentage van 34 procent voor de hele stad moet te danken zijn geweest aan de kerkelijkheid in de nieuwe buitenwijken. Het onderzoek ging hier echter niet op in. De leegloop in de oude stadsdelen bleef niet zonder consequenties. In 1966 fuseerde de Willibrordusparochie in het oude centrum al met de Heilig Hartkerk in de Schilderswijk. Zeven jaar later bleek ook dit kerkgebouw te groot voor het aantal kerkgangers. De ‘kathedraal van de Schilderswijk’ werd toen gesloopt, en de diensten voortgezet in een klein kerkgebouw in de Teniersstraat.¹⁰⁵

De sloop kwam echter niet alleen door het thuisblijven van de parochianen. Door de afname van de bevolking van de Schilderswijk daalde het aantal katholieken van 21.419 in 1950 naar 14.330 in 1970. Dit zorgde op zich al voor een derde minder parochianen in de kerkbanken. De verbondenheid met een religieuze institutie bestond voor een belangrijk deel uit het naleven van de regels. Ook op dat punt scoorde de Schilderswijk relatief slecht. Een andere graadmeter van verbondenheid met de katholieke zuil was de mate waarin men stemde op de eigen partij, de KVP. De bisschoppen van de rooms-katholieke kerk hebben de geloofsgenoten tot diep in de jaren vijftig gemaand niet op de Partij van de Arbeid te stemmen. Tot in de jaren zestig gaf twee derde van de katholieke bewoners van de Schilderswijk gehoor aan deze oproep, een aanwijzing dat zij zich wel tot het

Afb. 8.3 De lege Heilig Hartkerk in de Hobbemastraat, vlak voor de sloop in 1974. Met 1560 zitplaatsen was het de grootste kerk in de binnenstad.¹⁰⁶ Bron: Haags Gemeentearchief.

katholieke volksdeel rekenden.¹⁰⁷ In 1966 begon dit aandeel snel te dalen, van de helft in dat jaar naar slechts een kwart zes jaar later. In dit opzicht week de Schilderswijk niet af van de stad als geheel, waar de steun voor de KVP in eenzelfde tempo kromp. Het beeld dat uit de onderzoeken over de verbondenheid met de katholieke kerk spreekt, lijkt sterk op dat van de situatie in de sociaaldemocratie. Een aanzienlijk deel van de bewoners noemde zich katholiek, en tot diep in de jaren zestig stemden zij op de partij die hier bij hoorde. Tegelijkertijd namen de bewoners van de Schilderswijk het steeds minder nauw met de plichten en regels die de kerk hun oplegde. In vergelijking met wijken van iets ‘hoger’ sociaal niveau trouwden de Schilderswijkers in 1963 veel vaker gemengd, en kwamen zij minder vaak hun religieuze plichten na.

Interviews met oud-bewoners bevestigen dit beeld. Sommigen die in de jaren vijftig en zestig opgroeiden, voelden zich hun hele jeugd door nog verbonden met de kerk. Dit waren in het zogeheten slechtere deel van de wijk de middenstandsgezinnen, zoals dat van Mietje (1949). Zij zat iedere zondag in de kerk en had daar dezelfde ervaringen als wijkgenoten in de vooroorlogse periode: Maar er was ook hiërarchie in de kerk, hè. Want mensen die het beter hadden die konden een plek vooraan in de kerk krijgen, met naamplaatjes. Mijn vader had vijf kinderen, maar die had twee plekken gekocht in de kerk. Daar betaalde hij voor. Dan kwam mijn vader – mijn moeder was heel jong overleden – met zijn kinderen aan en gingen ze allemaal zitten. Maar die kinderen werden van hun plek gestuurd, want daarnaast zaten nog twee plaatjes, en ja, dan moest jij achterin de kerk zitten. Want kon je jezelf geen plek veroorloven, dan moest je achter in de kerk gaan zitten. Mensen met bontjassen die zaten vooraan in de kerk, want die hadden gewoon meer te besteden, dus die konden een plekje vooraan in de kerk kopen. Met hoedjes en dergelijke. Dan had je wel duidelijk een hiërarchie.¹⁰⁸ Mietje had ook verschillende familieleden die in de kerk ingetreden waren. Een neef die kapelaan was, kwam wel eens bij hen eten. Haar moeder haalde dan alleen voor hem het nette servies uit de kast en dekte het zondagse tafelkleed alleen aan het hoofd van de tafel, waar de kapelaan zat. Ze herinnerde zich dit als kind al belachelijk te vinden, maar voor haar moeder had de neef ‘een soort aureool’ boven zijn hoofd. Mietje moest hem ook ‘heerroom’ noemen, een traditionele katholieke benaming voor een familielid dat priester was.

Het katholicisme werd in al zijn vormen hooggehouden in hun nette middenstandsgezin. Deze strikte opvolging van de kerkelijke normen en plichten kwam vooral voor bij de meer ‘nette’ bewoners van de wijk. Dat gold ook voor Theo (1947), die in de Wouwermanstraat woonde en wiens vader melkboer was – net als die van Mietje. Hij ging elke zondag naar een Christelijk Gereformeerde kerk in de Stortenbekerstraat en thuis werd in de Bijbel gelezen en gebeden.¹⁰⁹ Later bleef hij kerkelijk betrokken; op het moment van interviewen was hij nog steeds koster in een kerk in de Schilderswijk. De vader van Hans (1956) was kerkmeester in de rooms-katholieke kerk en stond erop dat zijn kinderen elke zondag in de kerk zaten. Zomaar in zijn bed blijven liggen, was er voor Hans niet bij. Tijdens zijn tie-

nerjaren wist hij enkel met veel argumenteren onder de zondagse verplichting uit te komen.¹¹⁰ Ook John (1959) uit de Van Ostadestraat hield zich aan de katholieke plichten. Hij kwam uit een 'gaaf' katholiek gezin en als eerste kind in de straat mocht hij 'franse woordjes leren' en kreeg hij een vervolgopleiding.¹¹¹ Het waren voornamelijk de gezinnen in de maatschappelijke top van de wijk die de kerk nog trouw bezochten. Bij John was dit zeker het geval: *Er werd gebeden voor het eten, we zijn allemaal gedoopt en hebben ook communie gedaan, we zijn allemaal gevormd en de school waar we naar toe gingen was een katholieke school. Ook dingen als in het kerkkoor zingen, allebei mijn families zijn katholiek, mijn moeders kant iets meer dan mijn vaders kant, maar ze waren allebei katholiek.*¹¹² Veel van deze gezinnen vertrokken in de jaren vijftig naar de nieuwbouwwijken aan de randen van de stad, waar zij opgenomen werden in snel groeiende katholieke en hervormde gemeenschappen.¹¹³

De gezinnen die zich thuis voelden in de Schilderswijk en die in de vijftig en zestig een steeds dominanter positie innamen in bepaalde straten waren vaak in naam nog wel religieus, maar velen namen de regels van de kerk niet al te serieus. Zo gingen de ouders van Corrie (1954) uit de Netscherstraat nooit naar de mis, maar zat zij zelf wel op een katholieke school. Daar ging zij op dinsdag en vrijdag vóór schooltijd braaf naar de kerk. Al haar broertjes en zusjes waren gedoopt, behalve de jongste. Volgens Corrie kwam na zijn geboorte de pastoor langs om haar ouders aan te sporen de laatstgeborene toch te laten dopen, en hij stelde haar moeder een grotere woning in het vooruitzicht wanneer ze aan deze plicht zou voldoen: *Toen heeft m'n moeder de pastoor de deur uitgegooid en gezegd: 'Als ik m'n kind verkoop is het aan de duivel en niet aan jou!' En zodoende is Wil als enige van ons niet gedoopt. En dat is het laatste contact dat we ooit gehad hebben met de katholieke kerk.*¹¹⁴ In het onderzoek uit 1963 bleek al dat 33 procent van de kinderen van wie de ouders de Paasplicht niet meer vervulden, dit zelf wel deden.¹¹⁵ Dit verschijnsel kwam ook regelmatig aan de orde in de interviews. Bij Joke (1959) uit de Rubensstraat, een gemiddelde straat in de wijk, speelde religie thuis geen rol, maar ze kwam wel regelmatig in de kerk. Pastoor 'Paardekop' was in haar woorden 'een vriend van de buurt' en ze kon vaak niet wachten tot de kerk haar deuren opende, want dan mocht ze helpen de kaarsjes aan te steken.¹¹⁶ Het kwam ook voor dat de kinderen naar de kerk werden gestuurd en dat moeder bij de burens koffie ging drinken. Bij Appie (1955) uit de Van Ravesteinstraat werd thuis niets aan het geloof gedaan, maar ze moest wel iedere week naar de zondagschool: *Elke zondag. Ja, dan ging mijn moeder bij haar moeder koffie drinken en wij gingen dan naar de zondagskerk, dat was precies aan de overkant, aan de Van Ravesteinstraat.*¹¹⁷ Ook Hendrik (1947), die in de jaren vijftig opgroeide in de Trooststraat, werd als enige van zijn gezin op zondag 'naar de kerk geschopt'. Zijn moeder noch zijn zussen gingen ooit, maar hij wel. Overigens lette hij niet echt op tijdens de dienst: *Nee, ik stond nou ook niet echt opgelet naar die mis te kijken hoor, ik stond meestal meer met kaarsen te klieren en in de fik te steken achterin de kerk dan dat ik nou op die mis stond te letten.*¹¹⁸

De vele gemengde huwelijken in de Schilderswijk wezen ook op een eigenzinnige omgang met de kerkelijke mores. Adrian (1937) woonde in de Van de Veldestraat en zat vlak na de oorlog op een openbare basisschool. Zijn moeder was protestant, zijn vader katholiek, maar geen van beiden belijdend. Toen zijn broer thuiskwam met een Poolse vrouw voor wie hij zich tot het katholicisme had bekeerd, besloot Adrians moeder dat omwille van de eenheid het hele gezin maar katholiek moest worden. Hij werd van de openbare school gehaald en op een katholieke school gezet, en begon catechismuslessen te volgen.¹¹⁹ Zijn ouders trouwden alsnog voor de katholieke kerk en een periode lang ging Adrian met zijn moeder naar de zondagse mis. Bij Bep (1947), die in Het Fort woonde, leidde het gemengde huwelijk van haar ouders tot ingewikkelde compromissen. Haar moeder was katholiek en had erbij haar protestantse man op aangedrongen hun kinderen rooms te dopen. Maar ze ging zelf nooit naar de kerk, net zomin als haar man. Toch stond deze erop dat de kinderen iedere week naar de rooms-katholieke kerk gingen, omdat ze nu eenmaal gedoopt waren. *Mijn vader is nog nooit mee geweest naar de kerk. Maar hij vond wel dat als je iemand liet dopen, dan moest je ook zorgen dat ze de plichten naleven. Dat hij er dus verder niks om gaf maakte niet uit, maar liet hem niet merken dat je niet was geweest, want je bent gedoopt, dus je hoort daar ook heen te gaan.*¹²⁰ Zodoende ging Bep iedere week met haar zus naar haar tante in de buurt, die vlakbij de kerk woonde. De tante zelf bleef op zondagochtend overigens gewoon thuis. Één van de twee zusjes ging naar de kerk, de ander bleef bij de tante wachten tot het einde van de dienst. Dan liepen ze samen naar huis en konden ze hun moeder de inhoud van de dienst navertellen.

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de rooms-katholieke kerk de Schilderswijk in de jaren zestig, eerder dan andere arbeiderswijken in Den Haag, als een probleemgebied beschouwde. Veel katholieken huwden gemengd en kwamen hun kerkelijke plichten slecht na. De omgekeerde situatie in nieuwbouwwijken als Bouwlust suggereert dat het vertrek van een grote groep trouwe katholieken naar deze wijken debet was aan de situatie in hun oude wijk. Uiteindelijk bewogen alle kerken in Den Haag dezelfde kant op, maar het is veelzeggend dat de Schilderswijk een voorloper was in het proces van secularisatie en ontzuiling. Slechts zelden kwamen bij oud-bewoners herinneringen naar boven over een strikte scheiding op basis van de verzuiling. Een plausibele verklaring hiervoor is dat de bewoners van de Schilderswijk in toenemende mate afstand hadden genomen van instituties die het niveau van de wijk of straat overstegen. Dit was het geval bij politieke partijen, die nooit veel actieve steun in de wijk wisten te verwerven. Het bleek uit de reacties op pogingen van opbouwwerkers en straatactivisten om van onderop democratie te bewerkstelligen. En hetzelfde gold voor het kerkelijke leven, dat in een vroeg stadium haar rol als verbindend instituut begon te verliezen.

De grote afstand tot instituties die het eigen sociale netwerk van Schilderswijkers overstegen, sluit aan bij de observaties van sociale wetenschappers over soortgelij-

ke arbeiderswijken elders ter wereld. In zijn studie over een Italiaans-Amerikaans getto na de oorlog stelde Herbert Gans dat de 'peer group', een kleine groep bekenden, veruit het belangrijkste instituut vormde voor bewoners. Andere organisaties konden slechts bestaan wanneer deze groepjes kennissen erin pasten. De kerkgang was in die zin alleen populair als manier om de leden van de eigen groep te ontmoeten.¹²¹ Dit roept vragen op over de levensvatbaarheid van andere instituties in de wijk, organisaties en verenigingen die de wijk niet zo ver ontstegen als een politieke partij of een kerk. Over de vele duivenverenigingen en sportclubs die de wijk zeker kende, is maar heel weinig bekend.¹²² De duivensport komt later nog aan bod en lijkt vooral een individuele, competitieve hobby te zijn geweest, die paste bij de intense omgang van burens.

De verschillende voetbalclubs met leden in de wijk konden in theorie wel het niveau van een straat of buurt overstijgen. Het lag immers niet voor de hand om een team te rekruteren uit mannen die elkaar allemaal al kenden. De paar snippers informatie die we hier over hebben, lijken niettemin in deze richting te wijzen. Slechts een deel van de voetballende jongens speelde bij een club buiten de buurt en kwam op die manier in contact met jongens van buiten de Schilderswijk.¹²³ Maar voor veel andere voetballers gold dit niet. Voetbalvereniging Oranjeplein werd in 1936 opgericht door een aantal hofjesbewoners uit de Gortmolen.¹²⁴ Tot 1952 werd er gevoetbald op velden aan de Fruitweg, net over het spoor buiten de Schilderswijk. Hierna verhuisde de club naar Wassenaar, maar veel leden kwamen nog steeds uit 'het wijk'. Het bestuur vergaderde eind jaren vijftig nog altijd in de achterkamer van een café op de hoek van de Koningstraat en het Groenewegje, vlakbij de plek waar de club was opgericht. Over de samenstelling van de teams hebben we weinig weten te achterhalen, maar een opmerking uit 1954 intrigeert. In dat jaar verbond tot grote vreugde van het bestuur een 'straatelftal' uit de Rembrandtstraat zich aan de club, waardoor de secretaris zes seniorenteams kon bijschrijven in het ledenregister. Als dit vaker het geval is geweest, zou dat betekenen dat voetbalclubs succesvol konden zijn, omdat teams zich op straatbasis mochten inschrijven. Jongens en later mannen die toch al samen voetbalden in de straat, konden hun hobby institutionaliseren door bij een officiële club te gaan, zonder dat ze hierbij hun oorsprong – de straat – achter zich moesten laten.

Voor het bestaan van straatelftallen zijn meer aanwijzingen. Chris (1939) zat op een club aan de Fruitweg: Blauw-Zwart. In zijn herinnering was deze club 'van zijn familie', want de hele familie, van wie de meesten in de Gerard Doustraat woonden, was erbij betrokken. Zijn tante was actief met het verkopen van repen Mars na de wedstrijd en zijn oom was een manusje-van-alles die zelfs de blauw-zwart geverfde betonnen paaltjes rond het veld plaatste. De clubs op de Fruitweg waren soms zo klein, dat twee verenigingen hetzelfde veld gebruikten.¹²⁵ Na de wedstrijden ging het team altijd naar hetzelfde café aan de Vaillantlaan, waar

ook de vergaderingen van het bestuur plaatsvonden. Al die activiteiten maakten deel uit van dezelfde wereld. Medebewoners uit de straat zaten ook bij Chris in het voetbalelftal, en kwamen in dezelfde kroeg. In 1967 klaagde De Bruin van clubhuis De Mussen over het bestaan van deze kroegelftallen; hij telde wel negen kroegen die een eigen voetbalelftal hadden opgericht. Volgens de kasteleins was het een effectief middel om klanten te binden.¹²⁶ Later zullen we zien dat buurtcafés vaak het domein waren van de bewoners van een bepaalde straat. Straatelftallen, familieteam, lokale kroegen die als trefpunt fungeren – het droeg allemaal bij aan de onderlinge verbondenheid. De informatie over het voetbal is echter te summier om conclusies te kunnen trekken over de manier waarop kleinschalige instituties als sport- en vrijetijdclubs in de wijk fungeerden. Het ontbreekt aan archieven van verenigingen met bijvoorbeeld de ledenlijsten. Zulke lijsten zouden, zeker wanneer het woonadres van de leden erin is opgenomen, voor de naoorlogse periode een schat aan informatie kunnen opleveren over de manier waarop het sociale leven in wijken vorm kreeg.¹²⁷ Voor de Schilderswijk zijn dergelijke bronnen echter niet overgeleverd, dus kunnen we alleen veronderstellen dat bij de samenstelling van voetbalclubs en teams een belangrijke rol was weggelegd voor de straat.

Het clubhuis van De Bruin was misschien wel de enige institutie die in de jaren vijftig mensen uit verschillende straten en buurtjes aan zich wist te binden. Voor jongeren uit de zogeheten slechtste delen van de Schilderswijk maakte De Mussen deel uit van hun identiteit. Zij voelden zich Mus en lieten dit merken door hun aanwezigheid tijdens optochten van het clubhuis en door onderlinge fluitsignalen in de straatjes van de buurt.¹²⁸ Op de kerstfeesten van het clubhuis kwamen begin jaren vijftig 1500 bewoners af (jong en oud), en ook de zomerkampen in Otterlo waren mateloos populair – in 1951 namen er 600 mensen aan deel. In datzelfde jaar vierde het clubhuis zijn 25-jarig bestaan met festiviteiten die zich over verschillende dagen uitstrekten, met als hoogtepunt een optocht door de straten van de wijk. De dochter van De Bruin beschreef in de *Mussen* vriend hoe de optocht eruit zag, maar ook de foto's vertellen een deel van het verhaal. Alle Mussen, Mussenouders en buurtbewoners liepen in een stoet door de Haagse straten, in het kielzog van huisorkest 'Klein Maar Dapper'. Het leek wel of de hele buurt was uitgelopen: *Wat een optocht. Rijen mensen lopen langs de kanten mee en voor iedere deur, uit ieder raam staan en hangen de mensen en kinderen en zwaaien en roepen ons luide toe. Vlak achter de muziek loopt Meester De Bruin, tussen alles wat Mus is.*¹²⁹

Uit een andere rondgang van het clubhuis, in 1953, valt op te maken wat het 'territorium' van De Mussen was. De Bruin hield toen aan het einde van het jaar met een grote groep jongens een optocht door de buurt, om iedereen duidelijk te maken dat op het Jacob van Campenplein kerstbomen zouden worden verbrand. De actie was gericht tegen de grootschalige rellen die rond Nieuwjaar regelmatig losbarstten in de wijk. In zijn Italiaanse studie heeft Jordan Stanger-Ross la-

Afb. 8.4 Optocht van clubhuis De Mussen tijdens 25-jarig bestaan, 1951. Meester De Bruin loopt vlak achter de muziek, en kijkt op naar de fotograaf. Zijn dochter loopt rechts van hem. Bron: Archief clubhuis De Mussen.

ten zien dat de route van een 'straatprocessie' inzicht kan geven in de geografische grenzen van een institutie, in zijn geval de rooms-katholieke kerk.¹³⁰ Voor De Mussen ging dit ook op, want in grote delen van de wijk bleef men neerkijken op het 'gajes' dat zich in het clubhuis verzamelde. Afbeelding 8.5 laat zien dat de Mussenstoet zich in 1953 vooral rond het met hofjes bezaaide armste deel van de wijk voortbewoog – het eigenlijke domein van het clubhuis.

Het was de tragiek van het clubhuis dat veel van zijn meest actieve leden in de jaren vijftig en zestig, net als veel andere ambitieuze bewoners van de Schilderswijk, wegtrokken naar de buitenwijken. Zij hadden, mede door de lessen van De Bruin c.s., een vak geleerd en wilden graag vooruit komen. Een nieuwe woning in een andere wijk hoorde daar vrijwel automatisch bij.¹³¹ Het clubhuis kreeg in de jaren daarna steeds vaker te maken met bezoekers die zich niets aantrokken van de regels die de leiding hanteerde. Directeur De Bruin en zijn opvolgers probeerden ondubbelzinnig de kant van de bewoners te blijven kiezen, maar een steeds dominanter deel van hen voelde zich steeds minder verbonden met het clubhuis.

Instituties die het niveau van de Schilderswijk overstegen, hadden het moeilijk na de oorlog. Dit is vooral zo opvallend, omdat de Partij van de Arbeid en de katholieke kerk in de jaren vijftig in veel arbeiderswijken nog alomtegenwoordig waren. Maar niet in 'het wijk', waar de PvdA weliswaar kon rekenen op een groot

Afb. 8.5 De route van de kerstbomenoptocht die meester De Bruin rond nieuwjaar 1953 organiseerde voor de jeugd. De jongeren liepen met het muziekkorps 'Klein maar Dapper' door hun deel van de wijk heen, waarna op het Jacob van Campenplein de kerstbomen in de fik gingen.

aantal stemmen, maar waar van actieve participatie nauwelijks sprake was. De ledenaantallen waren structureel laag, en oud-bewoners herinneren zich nog goed het sterke wantrouwen tegenover de politiek. Voor de invloed van de katholieke kerk gold gedeeltelijk hetzelfde. De passieve en soms wantrouwende manier waarop de bewoners zich tot de belangrijkste instituties verhielden, wijzen erop dat een belangrijk deel van de bevolking uit de Schilderswijk zich weinig verbonden voelde met de dominante, burgerlijke maatschappij. Deze instellingen waren daar immers representanten van. Andere instituties dan degene die hier beschreven zijn, lieten nauwelijks sporen na. De paar zaken die bekend zijn over het functioneren van voetbalclubs in de wijk doen vermoeden dat de bewoners zich op zeer lokale schaal met elkaar verbonden voelden en dat formele verhoudingen werden geschuwd. Enkel clubhuis De Mussen wist in de jaren vijftig en zestig nog een groot aantal bewoners – vooral jongeren – aan zich te binden. Dit roept de vraag op hoe de verhouding was tot de institutie die zich bij uitstek bezighield met de controle op het naleven van regels, ofwel, hoe werd er gereageerd op de aanwezigheid van politie in de straten van de wijk?

8.3 Het gezag

Als jongvolwassene woonde Corrie (1956) in een straat waar zich steeds meer Surinamers vestigden. Het kwam regelmatig voor dat deze nieuwkomers hoogoplopende ruzies hadden, waar volgens Corrie zelfs hakmessen aan te pas kwamen. De conflicten bleven echter beperkt tot de eigen kring, want tegenover de rest van de straat gedroegen de Surinamers zich keurig. Hoewel Corrie en haar autochtone buren dit gedrag 'niet zo geslaagd' vonden, stonden ze het op zekere dag toch wel met genoeg gade te slaan: En we staan weer met z'n allen te kijken, want dat deden we natuurlijk wel. En de politie komt, dus toen zeg een buurvrouw: 'Moet je niet optreden?'

En die agent maakte zo'n fout, die zei 'laat die zwarten elkaar lekker afmaken'. Toen werd de politiemans afgemaakt door de blanke burens. Want dat mag een gezagshaber nooit zeggen. Als buurman mag je zeggen: 'Laat ze elkaar afmaken', dan bedoel je het niet eens zo. Maar dat iemand met een uniform aan, die voor de wet is, dan durft te zeggen 'laat ze elkaar maar afmaken, laat de zwarten elkaar lekker afmaken'. Het was een heel grappig gezicht. Iedereen draaide zich om en zei: 'Wat had je, wat zei je daar?' We hebben die agent de straat uit getrapt. Want die mag dat niet zeggen. Hij moet de orde bewaren. Dat mogen wij zeggen als buurtbewoners, vinden we, als Schilderswijkers zijnde.¹³² Dit interviewfragment leidt tot een bijstelling van het beeld dat autochtone bewoners van volksbuurten zich negatief en racistisch opstelden tegenover de nieuwkomers in hun wijk.¹³³ Het bleek dat in dit geval de tegenstelling tussen autochtoon en allochtoon met één opmerking van een derde partij, de politie, werd overstegen. De anekdote was mogelijk een uitvergroete versie van de werkelijkheid, maar dat maakt voor de betekenis ervan niet zoveel uit. De waarde van dergelijke herinneringen ligt niet zozeer in de feitelijke juistheid, maar in de mentaliteit die erin doorschemert.¹³⁴ Het roept de vraag op welke reacties de in uniform gestoken 'gezaghebbers' in het algemeen opriepen bij de bevolking van de Schilderswijk.

Verschillende onderzoekers die zich bezighielden met wijken of bevolkingsgroepen die gelijkenissen vertoonden met de Schilderswijk, suggereerden dat hun sterke gevoel van wantrouwen ook gold voor de institutie die bij uitstek het gezag vertegenwoordigde en tot taak had de burgerlijke norm af te dwingen, de politie. In zijn historische studie naar een beruchte Londense straat tijdens het interbellum schreef Jerry White dat de bewoners van *The Bunk* van jongs af aan werd bijgebracht de politie niet te vertrouwen: *There was this general feeling that the police were not on your side, that they were there to protect other people against the likes of you.*¹³⁵ In zijn studie over Antwerpse volksbuurten in dezelfde periode stelde Antoon Vrints dat de acceptatie van het 'repressieapparaat' niet absoluut, maar voorwaardelijk was. Het zou te maken hebben gehad met de mate waarin de agent rekening wist te houden met de afwijkende normen in zulke buurten.¹³⁶ De socioloog Loïc Wacquant bestudeerde hedendaagse 'gettowijken' in de Verenigde Staten en Frankrijk, en signaleerde eveneens een grote afkeer van het gezag, die zich zelfs uitstrekte tot staatsattributen als brievenbussen. Deze houding verbond hij met het stigma dat op dergelijke wijken en haar bewoners rustte. Zij zouden worden gezien, en zichzelf zien, als de dumpplaats van de stad – en zich daar ook naar gedragen.¹³⁷ Wantrouwen en vijandigheid jegens de politie is ook geregeld gesignaleerd bij bewoners van woonwagenvelden.¹³⁸ We zagen hoe er na de oorlog continu uitwisseling plaatsvond van bewoners van woonwagens en die van de Schilderswijk, maar ook dat bevolkingsgroepen met een lage sociaal-maatschappelijke positie door de gemeente gericht in de wijk werden geplaatst.

Het interviewfragment lijkt een bewijs voor de stelling dat bewoners van de Schilderswijk zich met weinig scrupules tegen de politie keerden. Ook woonden

er naar verluidt maar weinig politieagenten in de oude delen van de wijk, een bevering die overigens niet viel te staven met cijfermateriaal. Oud-bewoonster Jolanda (1965), die in de Teniersstraat woonde, vertelde dat de afwezigheid van politieagenten in de wijk ook maar goed was: *Want dat was niet zo'n fijn beroep eigenlijk, als je daar woonde als politieagent.*¹³⁹ Opmerkingen als deze zijn niet erg concreet en geven nog weinig inzicht in de verhouding tussen het politiekorps en het gros van de bewoners. Wat we in ieder geval weten is dat er vanaf de jaren vijftig grootscheepse rellen voorkwamen tussen de politie en bewoners van de Schilderswijk. Een analyse van deze gebeurtenissen is echter niet eenvoudig. De wijk was immers berucht in de jaren zestig, en het kwam geregeld voor dat jongeren uit de hele stad ernaar toe kwamen om te kijken en deel te nemen aan tegen de politie gerichte rellen. Het is ook mogelijk dat de vijandigheid tegenover de politie alleen onder jongeren leefde, dus dat oudere generaties zich hiervan distantieerden.

Rellen tegen de politie werden in de jaren vijftig en zestig in Den Haag in de eerste plaats verbonden met het begrip 'nozem'. Nozems waren groepen jongeren die zich in bendes hadden georganiseerd en regelmatig voor onrust in de stad zorgden.¹⁴⁰ De kranten stonden bol van de berichten over onschuldige burgers die door hen waren aangevallen, en over cafés waar de tafels en stoelen door de ruiten gingen. De acties waren zowel gericht tegen elkaar, tegen 'onschuldige burgers', maar zeker ook tegen de politie. Een verontruste burger schreef in 1970 een brief naar de politie, waarin hij erop aandrong deze 'straatterroristen' hard aan te pakken: *Soms lees je na arrestatie van deze straat-terroristen, welks aan de reputatie en de ... aantrekkelijkheid van Den Haag veel afbreuk doen. Ze komen er meestal met lichte straffen af. ... Zou er niet eens een zwarte lijst van straat- en caféterroristen kunnen worden opgesteld met het verbod van deze lieden om 's avonds het stadscentrum respectievelijk cafés te bezoeken.*¹⁴¹ De hoofdcommissaris van politie, J.H.A.K. Gualthérie van Weezel (alias Jan Hak), schreef in 1965 een rapport over het verschijnsel. De jongeren bleken afkomstig uit alle lagen van de bevolking en voerden onderling heftige vechtpartijen en molesteerden anderen. Een belangrijk doel van hun acties was om de pers te halen. Doordat zij vaak een brommer hadden, waren zij uiterst mobiel en moeilijk in de kraag te vatten.¹⁴² Ook de wetenschap richtte zich op het probleem. De criminoloog Wouter Buikhuisen verrichtte begin jaren zestig een onderzoek naar nozems, en concludeerde dat het in de regel ging om laagopgeleide jongeren met weinig hobby's. Dat zij zich zo gedroegen, kwam volgens hem voornamelijk door verveling.¹⁴³ De criminoloog had de bevindingen van zijn participerende observatie weliswaar anoniem weergegeven, maar in een onderzoek van enige jaren later viel te lezen dat Buikhuisen en zijn collega's hadden rondgelopen in de Schilderswijk en Spoorwijk.¹⁴⁴ Maar de rellen tegen de politie beperkten zich zeker niet tot 'het wijk', en ze vormden eerder een generatiegebonden dan een buurtgebonden verschijnsel.

De Schilderswijk was één van de podia waarop de confrontaties tussen politie en jeugd plaatsvonden, en in de weken rond Oud en Nieuw was het altijd raak.

In 1955 schreef De Bruin een essay over de Nieuwjaarsrellen waar jongens uit zijn wijk bij betrokken waren. Onder de titel *Orde in de Wanorde* had hij het erover dat zijn jongens zich geen onderdeel voelden uitmaken van de feestdagen van de burgerij, en deze met opzet trachtten te verzieken. De harde reactie van de politie begreep hij: *Zij kan niet toestaan, dat bij de minste opmerking van de burgerij, die zelfde burgers worden mishandeld of dat er spiegelruiten van neringdoenden worden ingegooid. Zij kan net zo min toelaten dat er branden worden gesticht, met verbruikte kerstbomen, autobanden en andere dingen, zodat de tram niet kan rijden of de huizen gevaar lopen mede in brand te gaan.*¹⁴⁵ De aanleiding voor de confrontaties was het 'kerstbomen rauzen', een traditie waarover we nog uitgebreider komen te spreken. Jongeren uit de hele buurt verzamelden na de feestdagen de kerstbomen, om in hun eigen straat een zo hoog mogelijke fik mee te maken tijdens Oud en Nieuw. De politie op haar beurt was er veel aan gelegen om dit te verhinderen. De heftigheid van de confrontaties met de politie kende golven en bereikte hoogtepunten rond 1960 en rond 1970.¹⁴⁶

Midden jaren vijftig berichtte de *Haagsche Courant* over gevaarlijk grote branden in de straten van de Schilderswijk, die de bewoners met fanatisme verdedigden tegen de pogingen van de brandweer om deze te doven. In 1954 mengden zich tientallen kinderen van zes en zeven jaar onder de jongeren die in gevecht gingen met de politie, waardoor de verslaggever zich afvroeg waar de ouders van deze belhamels waren.¹⁴⁷ De journalist stuitte in de Falckstraat op het volgende tafereel: *Men lichtte de deuren van de hoffeshuizen in de Falckstraat en wierp deze op het hoogoplaaiende vuur, dat angstige vormen aannam.*¹⁴⁸ Of de woningen die een deur moesten missen nog bewoond waren, bleef onvermeld. De politie reageerde in die tijd doorgaans met charges met de blanke sabel en de gummistok, waarbij het er hard aan toe kon gaan. Dat confrontaties met het gezag zich relatief vaak in de Schilderswijk afspeelden, betekende op zich nog niet dat in die wijk een groter wantrouwen of afkeer van de politie bestond. Ook in andere wijken in Den Haag werden kerstbomen geraasd en kwamen er rellen voor. Wel ontstond er in 'het wijk' zoiets als een reltraditie, waar een grote aantrekkingskracht van uitging op bepaalde bevolkingsgroepen. Zowel jongeren uit heel Den Haag, als de politie en de pers verwachtten dat er iets zou gebeuren, waardoor de kans erop toenam.¹⁴⁹ De groep jongeren uit Spoorwijk die Buikhuisen volgde in zijn onderzoek naar 'nozems', gingen uit teleurstelling over de rust in hun eigen wijk na middernacht nog even kijken in Laan R (de Hoefkade). Daar was naar hun idee altijd wel iets te doen.¹⁵⁰

Er zijn echter aanwijzingen dat de rellen tegen de politie in de Schilderswijk een breder draagvlak hadden dan alleen groepen nozems. In verschillende jaren werd melding gemaakt van de betrokkenheid van volwassen bewoners, die vanuit hun woning de relschoppers ondersteunden. In 1960 waren de rellen zeer heftig, vooral rond de Hoefkade en de Van Ostadestraat. De politie wist de jongeren na middernacht uit de straten weg te vegen, maar werd toen vanuit de woningen bekogeld met stenen en andere projectielen. De woordvoerder van de politie sprak

van een vooropgezet strijdplan, waar niet alleen jongeren bij waren betrokken: En in plaats van de politie te steunen in het bewaren van de orde, in het beschermen van publieke eigendommen en de burgerij, traden andere mede op tegen het gezag. Het heeft er alle schijn van dat dit een gecomplotteerd optreden was. Van de daken en uit ramen werd politie met projectielen bekogeld. Aan de jeugd werd hier een slecht voorbeeld gegeven. Vaak wordt aan nozems de schuld van baldadigheden gegeven, hier waren het geenszins nozems. Hier was een terreur van de straat, waaraan door krachtdadig optreden een einde is gemaakt.¹⁵¹ Eind jaren zestig gebeurde iets soortgelijks in de Jan Steenstraat. Al vroeg op Oudejaarsavond werden op de hoeken van de Ostadestraat en de Hoefkade grote vuren ontbrand, waar men zelfs een gemotoriseerde bakfiets in reed. De brandweer probeerde de brand te blussen, wat gedeeltelijk lukte. Om half elf laaide het vuur echter weer op, en toen werd de bemoeienis van de brandweer niet langer op prijs gesteld: De politie werd uit de ramen en van de daken bekogeld met straatstenen, serviesgoed en meubilair. Burgers vochten hevig met agenten. De Haagse politie voerde charges uit met de blanke sabel, sloeg met de nieuwe, twee meter lange zwiepers en veegde met het waterkanon de straat en de daken schoon.¹⁵² Een jaar later volgde een reprise op dezelfde plek, dit keer ook aangewakkerd door mensen van buiten de wijk. De bewoners lieten zich evenmin onbetuigd: *Joelende buurtbewoners hingen uit de ramen en moedigden hun favorieten aan.*¹⁵³

Op basis van een analyse van de krantenberichten over de Nieuwjaarsrellen tussen 1956 en 1970 in alle Haagse wijken concludeerden Van der Brug en Verzijden dat alleen in de Schilderswijk de bewoners actief meededen bij confrontaties met de politie. Zelfs rond de Gouverneurlaan in Spoorwijk, een ander berucht 'relcentrum', bleven de bewoners binnen achter de gordijnen toekijken. Misschien verklaart dit dat 'het wijk' met 40 procent veruit het grootste aantal rellen kende (confrontaties waarbij veel mensen waren betrokken), maar dat het aantal relletjes (met weinig deelnemers) in Spoorwijk en Scheveningen hoger lag.¹⁵⁴ Wanneer er iets plaatsvond, bemoeiden bewoners in de Schilderswijk zich er waarschijnlijk eerder mee, en mondde het dus ook sneller uit in een grote rel. De collectieve poging om de politie buiten de straat te houden vond ook plaats in het Fort, herinnerde Bep (1947) zich. In het afgesloten hofjescomplex werden altijd veel kerstbomen verzameld en verborgen. De bewoners hadden een manier gevonden om het de politie lastig te maken de straat in te komen. De man die in een torentje aan het begin van het complex woonde, kon vanuit zijn huis alle straatverlichting uitschakelen. Hierdoor ging de politie de donkere straatjes niet meer in.¹⁵⁵

Confrontaties met de politie beperkten zich niet tot de Nieuwjaarsviering. Uit de interviews weten we, dat het verzet tegen de politie een breed gedeeld verschijnsel was. Voor sommigen was de politie daadwerkelijk 'de vijand.' Zo was Bertus (1960) uit de Jacob Catsstraat bepaald geen lieverdje, en hij kwam geregeld in aanvaring met justitie. Van jongs af had hij een belangrijke les meegekregen: *De politie was in de Schilderswijk echt de vijand. Kijk, de politie is altijd voor iedereen de vijand dus ja, dan hing je ook uit de ramen. Wij hadden vroeger erwten schieters – zo noemden we dat – en daar*

*schoten we mee op de politie.*¹⁵⁶ Ook Jan (1940), die in de Van Hogendorpstraat woonde, herinnerde zich dat in het hofje bij hem op de hoek een sterke afkeer van de politie bestond: *Nee ze zouden elkaar niet verraden. Dat deden ze niet. Ze waren met z'n allen tegen de politie.*¹⁵⁷ Zelfs Hans (1956), die uit een heel net milieu kwam en in de Vliegerstraat woonde, vertelde dat de politie geen beste reputatie had onder zijn buurtgenoten: *Ze vonden dat die daar niet thuishoorde. Dat was toch, als ik er aan terug denk, min of meer de mentaliteit van een woonwagencamp.*¹⁵⁸

Tegenover deze herinneringen stonden die over een jeugd waarin het gezicht van een agent al volstond om als kind naar binnen te rennen. Zulke verhalen over een gezagsgetrouwe jeugd konden zonder problemen samengaan met anekdoten over pesterijen jegens de politie. Zo vertelde Bep, die de politie op het verkeerde spoor zette door alle lichten in de straat te doven, ook: *Er liep overal natuurlijk wel een agent, maar ja, daar had iedereen ontzag voor. Als een agent de straat inkwam en je ging lopen voetballen, dat mocht natuurlijk niet.*¹⁵⁹ Ook Marjan (1949) vertelde hoe de politie bij hen thuis oliebollen kwam eten met Oud en Nieuw. In haar belevenis luisterden bewoners wel als de politie het echt meende. Vervolgens vertelde ze hoe leuk het was wanneer de politie het waterkanon inzette, want dan vloog iedereen die op straat zat het café weer in.¹⁶⁰ Uit de politieverlagen bleek dat het waterkanon alleen in uiterste nood werd ingezet, dus als alle andere middelen, inclusief honden en ME-brigades met sabels en zwiepers, de menigte niet tot bedaren konden brengen. De krantenberichten over de Nieuwjaarsrellen ondersteunen dit gemengde beeld. De heftigheid ervan verschilde sterk van jaar tot jaar en niet de hele wijk was het toneel van rellen. In hetzelfde jaar dat in de Jan Steenstraat het straatop-roer uitbrak, kregen politieagenten op de Hoefkade oliebollen van de buurtbewoners. Twee jaar later zaten sommige agenten zelfs binnen bij een paar bewoners, vóór de televisie: *In de Schildersbuurt zaten er zelfs hier en daar agenten bij burgers thuis op visite, bij de tv. De oudste zoon van de gastheer ging nu en dan wel even kijken of het in de straat nog rustig was.*¹⁶¹

De combinatie van vriendelijke verstandhouding en heftige confrontaties doet vreemd aan, maar komt overeen met de analyses van Jerry White en Antoon Vrints over de complexe rol van de politie in oude volksbuurten.¹⁶² Volgens White konden individuele politieagenten in het beruchte Noord-London van vóór de oorlog het algemene wantrouwen doorbreken als ze bewezen de normen van de straat te waarderen en te eerbiedigen. Dan kreeg de agent net als de andere bewoners een bijnaam en werd hij iets minder representant van de buitenwereld.¹⁶³ Volgens Vrints moesten politieagenten in Antwerpen handelen 'op het snijpunt van twee culturele circuits'. Zij vertegenwoordigden de normen en regels van de burgerlijke maatschappij, maar zolang zij zich flexibel opstelden en begrip toonden voor de gewoonten van de bewoners, hoorden zij er gewoon bij.¹⁶⁴ Ook de onderzoekers van Rotterdamse volksbuurten in 1957 schreven dat bewoners zich 'oppositioneel opstelden tegenover elke overheid als organisatie', maar dat er wel-

Afb. 8.6 Een vriendelijke verstandhouding met de politie tijdens een straatfeest, ongedateerd. Bron: particuliere verzameling John van Vliet.

willendheid kon bestaan ten opzichte van personen die men niet als ambtsdragers zag, maar als mensen die opkwamen voor de belangen van de buurt.¹⁶⁵ Wanneer politieagenten de kant kozen van bewoners, accepteerde de groep hen soms. Op het moment dat zij zich gedroegen als spelbrekers, door bijvoorbeeld de grote vuren te willen doven die hoorden bij de competitie tussen straten en buurten in de Schilderswijk, kwamen ze ineens aan de andere kant te staan. Maar niet voor niets beschreef de *Haagsche Courant* een aantal keer hoe coulant agenten in de wijk zich opstelden tegenover de vaak gevaarlijk hoog opblaiende Nieuwjaarsbranden.

Politieagenten moesten schipperen tussen een positie als representant van ‘het gezag’, en als belangenbehartiger van de wijk. Bij geschillen tussen buitenstaanders en gevestigde autochtone bewoners bestond altijd de kans dat de strijd zich uiteindelijk zou voortzetten tussen politie en ‘de rest’. In de Netscherstraat vond in de zomer van 1971 een conflict plaats tussen een Turks gezin dat een pand had gekocht en zijn autochtone huurders, de heer Lugtigheid en zijn gezin. De Turkse eigenaar was ervan overtuigd, wellicht na valse inlichtingen van de makelaar, dat hij na de koop over het gehele pand kon beschikken. In werkelijkheid had huurder Lugtigheid het recht in zijn woning te blijven. De nieuwe eigenaar reageerde hierop met allerlei pesterijen, waaronder het op gezette tijden uitschakelen van water- en elektriciteitstoevoer. Over de situatie verscheen een artikel in de *Haagsche Courant*, en op een avond gingen honderden buurtbewoners verhaal halen bij het gezin. De ruiten werden ingegooid, waarbij het dochtertje van de Turkse man aan haar hoofd werd geraakt en op straat vond een heftige discussie plaats tussen autochtone buurtbewoners en het Turkse gezin – bijgestaan door

een twintigtal landgenoten. De avond liep met een sisser af, doordat de politie de Turkse mannen naar huis wist te sturen. Maar de volgende avond stonden er weer autochtone bewoners tegenover Turkse mannen. Volgens een krantenbericht was de eerste groep bewapend met traproedes, de tweede met plamuurmessen. De Turkse echtgenotes wisten hun mannen naar huis te dirigeren, maar dat gold niet voor de autochtone buurtbewoners. Toen er opnieuw een steen door de ruit ging, arresteerden agenten de vermeende dader, waarop de vlam meteen in de pan sloeg. Vooral toen een aantal 'stillen' werden herkend. In zijn verslag schreef één van de betrokken agenten: *Ik nam waar dat men nogal gebeten was op de politie in burger. Op een gegeven moment werd ik door enige onderwereldklanten herkend en werd terstond ingesloten. Men schold en schreeuwde tegen mij en enige mannen betoogden dat de gearresteerde jongeman in het geheel niet gegooïd had.*¹⁶⁶ De rest van de avond moest de politie het ontgelden en de dag erna braken er hevige rellen uit, en werd de politie bekogeld met stenen, dakpannen en brandbommen. Van de 21 gearresteerden waren er overigens maar zeven afkomstig uit de wijk, wat erop wijst dat notoire Haagse relschoppers naar de wijk waren gekomen. De buurtbewoners stonden ambivalent tegenover de gebeurtenissen. Zij gaven relschoppers weliswaar de kans de politie te ontvluchten door hun voordeur open te laten, tegen het herhaaldelijke verbod van de politie in. Tegelijkertijd probeerden bewoners van de Wateringsestraat en omgeving de rellen zelf te stoppen rond negen uur 's avonds. Zij stelden de politie voor zich terug te trekken, waarna zij binnen een uur de orde zouden herstellen. De bewoners zelf hadden het idee dat ze, in tegenstelling tot de politie, de zaak wel onder controle konden krijgen. De politie ging hiermee akkoord en verliet de buurt, op een paar manschappen na die de woning van het Turkse gezin moesten beschermen. Alleen bleken de bewoners de situatie niet echt in de hand te hebben, want binnen een paar minuten zagen zij hoe de achtergebleven politieagenten met stenen werden bekogeld.

Het idee dat de aanwezigheid van de politie in de wijk als een rode lap op een stier kon werken, blijkt ook uit berichten van het korps zelf. Toen in de zomer van 1969 een pension met Marokkaanse gastarbeiders in de Van Ravesteinstraat werd aangevallen door een groep bewoners, hield de politie zich in eerste instantie afzijdig. Het conflict was niet zozeer gericht tegen de Marokkanen, maar tegen de pensionhoudster, die een bekende straatgenoot had ontslagen. Hij werkte bij haar als schoonmaker. Uit de verklaringen van bewoners viel echter op te maken, dat de Marokkanen in de straat geen beste reputatie hadden.¹⁶⁷ Hoe het ook zij, de relschoppers saboteerden het pension en gooiden de ruiten in. Na elk incident belde de eigenares de politie. Middenin de nacht kwam deze voor de derde keer in korte tijd langs en zag dat er ruiten waren ingegooïd. Ze gingen het pension binnen, maar toen ze wilden vertrekken bleken buurtbewoners de deur te hebben gebarricadeerd met fietsen. Toen het de politie lukte om het pand uit te komen, verlieten ze de straat snel, volgens sommige kranten 'om geen aanleiding

voor verdere moeilijkheden te veroorzaken'.¹⁶⁸ Het Vrije Volk tekende op dat de politie zich met voorbedachten rade op afstand hield van de straat: *De politie die viermaal bij het pension in aktie is geweest, zegt vroegtijdig ingrijpen niet verstandig te achten met het oog op de reactie van de buurtbewoners, waarmee men in het verleden ervaring heeft opgedaan.*¹⁶⁹ Allerlei conflicten in de wijk konden opeens omslaan in een treffen met de politie, waardoor deze zich liever afzijdig hield. Hun inmenging kon een moment van solidariteit veroorzaken in de buurt, doordat bewoners hen zagen als een gemeenschappelijke vijand.

Het beeld van reacties op de aanwezigheid van politie in de wijk is dus niet eenduidig. De inmenging in buurtconflicten kon, zoals gezegd, leiden tot massale agressie tegen de politie. Maar een agent die bekendheid genoot, kon – met uitzondering van Nieuwjaar – rustig door de wijk lopen, zoals een diender uit die tijd zich ook herinnerde: *De rest van het jaar kon je er rustig door de straten lopen, met een fietsje aan de hand, en dan vroegen mensen zelfs of je koffie wilde.*¹⁷⁰ Bekendheid in de buurt was een eerste vereiste, vandaar dat beginnende agenten zich uitgebreid moesten voorstellen in de wijk. *Dat ging onder het mom van plaatselijke bekendheid. Je moest bekendheid krijgen.*¹⁷¹ Eind jaren zestig en vooral in de jaren zeventig kreeg de verhouding met bewoners een steeds negatievere lading. Bepaalde groepen lokten ook buiten Nieuwjaar de politie en brandweer naar de wijk om een vechtpartij te beginnen. Directeur Schuurman van De Mussen verwoordde de houding van de jongeren in zijn clubhuis uit die tijd als volgt: *Men verzet zich niet alleen tegen het gezag dat tot de orde roept, maar daagt het gezag uit omdat het gezag is.*¹⁷² Nu was de houding van de jongens van De Mussen tegenover de buitenwereld altijd al nogal vijandig geweest, maar de politie kreeg te maken met nieuwe, meer directe methoden van verzet en vijandigheid – en gedeeld door meer mensen.

In de Schilderswijk werden eind jaren zestig steeds vaker leegstaande panden in brand gestoken door veelal jonge bewoners.¹⁷³ In 1970 ontving de politie een brief van een verontruste bewoner die een bepaalde jongeman aanwees als stichter van meerdere branden in de wijk en als organisator van rellen tegen de politie.¹⁷⁴ Volgens de auteur was het de bedoeling van deze jongeman om zoveel mogelijk onrust te veroorzaken. Uit het onderzoek van de politie bleek dat de aanstichters slechts een klein groepje vormden, maar de bewoners waren wel op hun hand. Eén agent noteerde dat de 'hele buurt' iedere avond uitliep om naar de rellen te kijken, en de jongens te laten weten hoe zij zich het beste teweer konden stellen: *Verschillende jongelui gedroegen zich uitsloerig onder zoveel bekijks van de buurt en daaruit ontstonden spontane geweldplegingen.*¹⁷⁵ Drie jaar later was de situatie niet veranderd, want opnieuw schreef een bewoner een brief naar de politie, omdat deze volgens hem niets ondernam tegen de vele brandstichtingen in de buurt. Agenten rapporteerden de situatie in de buurt rond het Oranjeplein, en spraken van een rage om woningen die op de nominatie voor sanering stonden binnen te dringen en in brand te steken: *Deze brandstichtingen geschieden veelal door kinderen, al of niet gesteund of*

geholpen door ouderen en geschieden meestal op de meest ongelegen tijdstippen, zowel bij dag als bij nacht.¹⁷⁶ De agenten gaven aan dat het moeilijk was de daders op te sporen. Waarin die moeite schuilde, vertelden ze niet. Wellicht kregen de aanstichters toch enige steun in de wijk. In ieder geval reageerden volwassenen niet automatisch negatief op de acties van de jeugd: *De ervaring heeft echter geleerd, dat men door brandstichtingen in de leegstaande slooppanden dikwijls van de gelegenheid gebruik maakt een optreden van de politie en brandweer uit te lokken, waardoor zij dan de mogelijkheid krijgen om zich, gesteund door ouderen, agressief tegen het gezag te kunnen keren.*¹⁷⁷ Het is duidelijk dat de politie door een deel van de bewoners werd beschouwd als een potentiële vijand, die maar één stap verkeerd hoefde te zetten om de agressie aan te wakkeren. Uit de bronnen komt echter ook naar voren dat individuele agenten, die de mores van de wijk doorzagen en wisten te bespelen, een positieve reputatie wisten op te bouwen. Men maakte onderscheid tussen het anonieme ‘gezag zonder gezicht’ en de politieman die men bij naam – of beter nog bij bijnaam – kende.

Besluit

We onderzochten welke relatie er bestond tussen het wantrouwen tegenover de buitenwereld bij een aanzienlijk deel van de bewoners van de Schilderswijk en hun verbondenheid met instituties, of juist het ontbreken daarvan. Het beeld dat oprees van instituties die in principe uit bewoners zelf voortkwamen, zoals buurtorganisaties, maar ook de instituties die bij uitstek de buitenwereld vertegenwoordigden, bleek niet erg duidelijk. Comités die de strijd aanbonden met de gemeente tegen de sloop en nieuwbouw van de wijk kregen op een aantal momenten sterke steun van de bevolking, vooral wanneer zij met een actie ageerden tegen de overheid. Dit betrof echter maar enkele momenten in de tijd. Afgezien daarvan hadden de straatgroepen en wijkgroepen grote moeite om de bevolking achter zich te krijgen. Wanneer zij werkelijk overleg pleegden met de gemeente, rees al snel de verdenking dat zij ingekapseld werden. Het hielp evenmin dat de kern van de comités vaak bestond uit opbouwwerkers en studenten van de sociale academie.

Instituties van buitenaf, met de kerk en de politieke partijen voorop, ondervonden in ‘het wijk’ ook aanmerkelijk minder steun dan in andere arbeiderswijken in Den Haag. De rooms-katholieke kerk zag haar leden gemengde huwelijken sluiten, en de plichten die zij hun oplegde, werden hier eerder dan elders massaal verzaakt. De Partij van de Arbeid wist, ondanks het hoge aantal arbeiders in de wijk, zeer weinig bewoners tot een lidmaatschap te verleiden. Terwijl de ledentallen in Spoorwijk en de buurt rond het Zuiderpark jaar op jaar groeiden in de jaren vijftig, bleef het aantal leden in de Schilderswijk minimaal. Ook uit interviews bleek dat zowel kerk als politieke partij weinig actief werden ondersteund. In naam waren veel bewoners katholiek en wanneer ze in het hokje ston-

den, stemden ze vaak op de Partij van de Arbeid, maar verder dan dat ging het niet. Hetzelfde gold min of meer voor hun verhouding tot de politie. Zolang zij als representanten van het gezag de wijk inkwamen, moesten de bewoners er weinig van hebben. Dan sloten de gelederen zich en verzetten jong en oud zich gezamenlijk tegen inmenging van de staat. Individuele agenten konden echter een warme band opbouwen met de bewoners.

De situatie lijkt op die van de buurtorganisaties, die ondersteund werden door actieve bewoners zolang ze maar geen allianties sloten met de buitenwereld. Dat de instituties in de wijk op afstand werden gehouden, wees erop dat de bewoners wantrouwend waren tegenover de buitenwereld, die op zijn beurt op hen neerkeek. Die bevindingen zouden passen bij de sociaal-culturele benadering, die ervan uitgaat dat een bepaalde bevolkingsgroep niet alleen minder kansen krijgt op aansluiting bij de rest van de stad, maar de kansen die er zijn zelf afwijst door interne groepsdruk. Er lijkt een sterke wisselwerking te bestaan tussen een negatief beeld van de buitenwereld en de onderlinge verbondenheid. *A common enemy holds people together*, schreef historicus Borchert over de bewoners van een arm steegje in Washington.¹⁷⁸ Voor een beter inzicht in het verband tussen de onderlinge verhoudingen in de wijk en de relatie met de buitenwereld, dienen we onze blik te richten op wat zich afspeelde tussen bewoners van de wijk zelf. Was er sprake van een stille meerderheid die er anders over dacht, maar zich geïntimideerd voelde? Hoewel de gebeurtenissen in dit hoofdstuk zich afspeelden van de Netscherstraat tot het Oranjeplein, dus in een meerderheid van de wijk, valt niet uit te sluiten dat sommige buurten en straten zich anders opstelden tegenover de autoriteiten. Om hier meer over te weten te komen, dienen we de aandacht te richten op de gedragsnormen en waarden in de Schilderswijk. Wie bepaalde de norm van de straat, en was het mogelijk – individueel en op het niveau van een groep – om daarvan af te wijken?

9 Met elkaar en voor elkaar

De roep om een sterkere binding met de buurt keert elke twintig jaar terug, zowel in de politiek als bij het publiek.¹ Sociale contacten in de buurt zouden leiden tot meer binding en uiteindelijk tot sociale cohesie – het toverwoord voor de stadsonderzoeker. Waar deze cohesie verdween, zouden de sociale problemen zich opstapelen.² Nieuwbouwwijken in de jaren zeventig en tachtig kregen daarom speciale openbare ruimtes om binding tussen bewoners tot stand te brengen. Meestal tevergeefs, de bewoners zaten er niet op te wachten. Interessant aan de literatuur die deze ontwikkeling in naoorlogs Nederland analyseert, is de terloopse vaststelling dat volksbuurten nog het meest ‘buurtgericht’ waren.³ Omdat veel buurtcontact nu eenmaal gelijk wordt gesteld aan sociale cohesie en een geslaagde buurt, krijgen dergelijke wijken in retrospectief een positieve bijklank. Maar hoe functioneerde een buurt die bekendstond om zijn intensieve contacten tussen bewoners? Hier bekijken we drie aspecten van het sociale leven in de Schilderswijk. Ten eerste de schaal en het functioneren van het burenccontact. Tot waar reikten de sociale contacten? Vervolgens de sociale druk die kon voortkomen uit de hechte groepsverbanden in de wijk. Tenslotte een ander mogelijk gevolg van intensief burenccontact: de aanwezigheid van burenhulp.

9.1 Op straat zitten als tegencultuur

Tijdens het interbellum kende de Schilderswijk drie vormen van omgang tussen burens. In het nieuwste deel gingen bewoners redelijk anoniem door het leven. Ze hadden weinig contact met elkaar en afwijkend gedrag werd getolereerd. In het oudste deel leek een andere omgang met de buurt samen te vallen met een afwijkende mentaliteit. Hier kwamen burens veel bij elkaar over de vloer en zaten ze samen buiten, terwijl zogeheten deviant gedrag – denk aan ongehuwde zwangerschap, prostitutie en criminaliteit – vrij ongestoord kon plaatsvinden. In het middendeel huldigden velen de dominante normen, maar kon afwijkend gedrag verstrekkende sociale gevolgen hebben. Hier hadden burens in meer of min-

dere mate contact met elkaar, dus in het voorbijgaan, in de deuropening tijdens het poetsen van de deurbel of zittend op de eigen vensterbank. Kenmerkend voor de naoorlogse periode was dat de straat meer als verlengstuk van de huiskamer ging fungeren, en de huiskamer als verlengstuk van de straat. De postbode kwam op zijn ronde door de wijk groepjes vrouwen tegen die met elkaar op straat zaten, commentaar leverend op wat er in hun directe omgeving gebeurde. Door de herinneringen van oud-bewoners weten we, dat een intensief gebruik van de buurt consequenties kon hebben voor de sociale verhoudingen in de straat. Vooral als bewoners zich de straat als het ware collectief toe-eigenden. Dit vormde een breuk met het verleden en met de gang van zaken in andere arbeidersbuurten. Het omvatte overigens niet alle straten, en ook niet alle gezinnen.

In het oude deel van de wijk, waar de kleine woningen mensen naar buiten dwongen, was de privacy altijd al beperkt geweest. Mietje (1949) groeide op aan de Hoefkade, als dochter van een middenstander. Toen haar kind was geboren, liep zij met haar kinderwagen door de kleine zijstraatjes in de buurt van station Hollands Spoor, waar 's avonds iedereen op straat zat. De televisie stond dan op de vensterbank, de stoelen buiten en de burens keken met elkaar naar de beeldbuis – met een biertje erbij. De straat vormde het domein van de bewoners. Wie zo'n straat doorkruiste, wandelde als het ware door iemands huiskamer. Wanneer Mietje op zondag met haar vader in de auto naar Zoeterwoude reed, keerden ze terug door de smalle Koninginnestraat. Het raampje van de auto ging dan open, en haar vader begon te zwaaien naar de inwoners van de straat, die allemaal uit het raam hingen. Het was onbeleefd om zonder groeten de 'gezamenlijke huiskamer' te passeren.⁴ In de jaren zestig woonde Henny (1945) in de Falckstraat, in hetzelfde buurtje als Mietje. Bij haar in de straat zaten de burens ook met z'n allen buiten. Er woonden veel gezinnen die uit woonwagenkampen naar de Schilderswijk waren verhuisd, en die zouden die manier van leven gewend zijn geweest.⁵ De kleine woningen nodigden ook niet uit om burens thuis uit te nodigen. In zulke straten kwamen buitenstaanders niet zo snel. Deden ze dit wel, dan konden ze op het nodige commentaar rekenen. De postbode (1948) vertelde dat bewoners van een hofje een vreemde altijd aanspraken, zoals de postmedewerkers die de routes moesten opmeten: *Nou ja, je hebt dat doodlopende hofje op de Hoofskade. Ja, je moet er als opmeter wel in, en helemaal tot achteraan. Maar je moest ook weer terug. Maar die gasten liepen niet in uniform of zo, dus die liepen dat hofje in, onder die poort, helemaal door naar achteren. Nou, voordat ze terug waren [zet luide stem op]: 'Wie zijn jullie, ben je van de Gemeente? Gaat dat weer geld kosten?'*⁶

Met de burens op straat zitten, was echter niet voorbehouden aan bewoners van de kleine hofjes en straatjes in het oude deel van de wijk. Corrie (1954) groeide op in de Netscherstraat, dus in het zogenaamde nette deel van de wijk, waar op straat zitten vóór de oorlog niet hoorde. Dat veranderde in de loop van de jaren vijftig. Door ziekte van haar moeder was zij al op elfjarige leeftijd genoodzaakt diens ta-

ken over te nemen. Dit hield in dat bij mooi weer de babyboxen buiten werden gezet en de vrouwen gezamenlijk op straat zaten. Eén iemand zette koffie, terwijl een ander op de kinderen lette. Dit buurtleven zette zich 's avonds gewoon voort: *En als het mooi weer was, zaten we buiten. En ik kan me nog wel herinneren dat ik stiekem met m'n moeder 's morgens om half vier of zo naar binnen ben gegaan, omdat m'n vader ging opstaan. Nou als die gemerkt had dat we nog buiten waren [lacht], had die dat niet leuk gevonden. Maar dat was je rustpunt.*⁷ Later bedacht Corrie zich dat het eigenlijk wel vreemd was dat ze als jong meisje zo gemakkelijk werd opgenomen in de kring van moeders, maar toentertijd dacht ze daar niet bij na. In veel delen van de wijk was het heel normaal om de dag met elkaar op straat door te brengen; niet alleen overdag, maar ook tijdens de uren dat de kinderen al op bed lagen. Vrouwen vormden de spil van het straatleven, omdat zij het grootste deel van de dag thuis waren. Zij dronken gezamenlijk koffie als de kinderen naar school waren, en zaten na het avondeten bij mooi weer op straat na te praten. In de late avonduren en tijdens de weekends konden de mannen zich dan aansluiten, al hadden die ook de cafés als plaatsen van samenkomst.⁸

Het verschil tussen het interbellum en de naoorlogse periode komt ook naar voren in het relaas van twee oud-bewoners die opgroeiden in de Terwestenstraat. De ouders van Carol (1931) vertrokken in 1948, omdat zij de buurt asociaal vonden worden. Annie (1952) kwam een paar jaar later ter wereld in de Teniersstraat, in het midden van de Schilderswijk, en verhuisde twee jaar later naar de Terwestenstraat. Zij schetste een buurtleven dat sterk afweek van de ervaringen van de twintig jaar oudere Carol. De burens zaten inderdaad met elkaar op straat, en zorgden afwisselend voor wat te eten of te drinken. Voor haar gevoel groeide zij op in een 'familiestraatje', waar niet alleen zijzelf, maar ook haar broer en zus later een gezin stichtten. Haar man groeide in dezelfde straat op, en haar broer trouwde met zijn zuster. Het huiskamergevoel van de straat zal in haar geval zijn versterkt door de familiebanden. Het intensieve straatcontact van burens verspreidde zich na de oorlog in rap tempo over vrijwel alle delen van de wijk.

Bewoners maakten niet alleen de publieke ruimte tot privégebied, de buurt begon zich ook de privéruimte toe te eigenen. Het verschijnsel van burens die op dagelijkse basis bij elkaar over de vloer kwamen, kwam tijdens het interbellum alleen in de armste buurtjes voor. Na de oorlog groeide dit verschijnsel uit tot een alledaagse praktijk. De moeder van Henny (1945) was volgens haar een bekend figuur in de Rochussenstraat, een voormalig net deel van de wijk. Dit betekende dat haar woning de functie van een koffiehuis kreeg, waar buurvrouwen dagelijks uren bij elkaar zaten.

Voor deze gezinnen had de straat en de woning eenzelfde publieke functie. Bij goed weer zat men buiten, en bij slecht weer zaten de burens gezamenlijk bij iemand thuis. Zo ging het ook bij de ouders van Kobus (1937) in de Stortenbekerstraat. Ook hier brachten de huisvrouwen dag na dag vele uren in elkaars wo-

ning door.⁹ Net als in de ouderlijke woning van Riet (1956) aan het Buitenom, een hofje van ongeveer 25 huizen aan de rand van de wijk. In haar herinnering kwamen de buren iedere dag langs om koffie te drinken. Ze liepen onaangekondigd binnen, want de deur ging nooit op het slot. Nu zou ze het niet meer willen, voegde ze daar meteen aan toe, maar toen ervoer ze het als heel normaal. De buren vormden zo'n integraal deel van hun gezinsleven, dat wanneer de ouders van Riet zuurkool aten zij aanschoof bij de buren, omdat ze dat niet lustte.¹⁰

Deze publieke manier van leven omvatte echter niet álle bewoners van de Schilderswijk. Dat idee mag een hardnekkig leven leiden, daarmee is het nog niet waar. Wel is waar, dat al in sociologische rapporten van eind jaren veertig stond dat privacy niet hoorde bij de volksbuurt, en dat het leven zich voor alle bewoners in volledige openbaarheid voltrok.¹¹ Ook in recente studies domineert het beeld dat de openheid van de volksbuurt alle bewoners betrof, waarbij huiskamer en straat in elkaar overliepen en elkaars functie overnamen.¹² Binnen deze zienswijze lijkt er van privacy geen sprake te zijn geweest, wat ook spreekt uit de herinneringen van veel oud-bewoners. Een belangrijke associatie bij die onderlinge verbondenheid is dan vaak het 'touwte uit de deur'. Hierdoor kon iedereen zomaar bij elkaar naar binnen lopen. Het touwte door de brievenbus gaf in principe aan iedereen de mogelijkheid om het trappenhuis, of zelfs de woning van zijn buren te betreden. Het symboliseert zowel de veiligheid die de wijk zou hebben gekenmerkt, als de intense onderlinge contacten. In die laatste betekenis vormt het de antipool van de anonieme buurt die ervoor in de plaats zou zijn gekomen, waar niemand zijn buren nog kent.

Het beeld van het 'touwte uit de deur' is zo iconisch geworden, dat het zicht op de eigen herinneringen erdoor wordt belemmerd. Want tijdens de interviews bleek dat het gebruik ervan aan sterke beperkingen onderhevig was, en dat het buurtcontact per definitie z'n begrenzungen kende.¹³ Een winkelier van de Hoefkade herinnerde zich bijvoorbeeld, dat vreemden er per se geen gebruik van mochten maken: *Maar echt naar binnengaan deed je niet. Dat was alleen voor het gezin. Dan kreeg je een lel. Je bleef netjes onderaan de trap wachten. Die touwtjes gebruikte je niet, dat was voor het gezin en niet voor vreemden.*¹⁴ Ook Joke (1959) uit de Rubensstraat, in het centrale deel van de wijk, wist nog dat zij nooit zomaar bij een ander naar binnen ging met een touwte of een loper. Dat was volgens haar een kwestie van respect.¹⁵ Er hing bovendien ook niet bij iedereen een touwte uit de brievenbus, zoals geldophaler Gerard schreef, die zijn ervaringen in de Schilderswijk heeft beschreven. In de Naaldwijksestraat was het volgens hem helemaal niet aan de orde, omdat daar door de prostitutie veel 'vreemd volk' rondhing. In de Van Ravesteinstraat daarentegen, waar buitenstaanders maar zelden kwamen, stonden de deuren zelfs wagenwijd open. Er woonden daar grote families, die de hele dag bij elkaar naar binnen liepen.¹⁶ Maar de schaal waarop intensief sociale omgang plaatsvond, was beperkt. In zijn klassieke studie over de volksbuurt uit 1963 hanteerde de socio-

loog Joop Simonse het begrip 'buurgroep' voor bewoners die veel onderling contact hadden en een minimum aan privacy.¹⁷ De gezinnen die hiervan deel uitmaakten typeerde hij als 'open gezinnen'; bewoners die hun buitendeur niet afsloten. Binnen de buurgroep stapte iedereen zonder problemen bij elkaar naar binnen, dus privacy was zo goed als afwezig. Simonse kritiseerde de opvatting dat alle bewoners van een straat of buurt tot een buurgroep behoorden. Er woonden volgens hem ook de nodige 'gesloten gezinnen', die veel meer op hun privacy waren gesteld.

In de Schilderswijk was het sociale contact informeel georganiseerd via de buurgroepen. In de regel was de omvang van een groep gering. Dit kon ook moeilijk anders, omdat mensen op straat zaten in de buurt waar ze woonden. Hun huis moest wel in het zicht blijven, en huisvrouwen moesten op hun kinderen kunnen letten. Met andere woorden, er zat een natuurlijke grens aan de omvang van een buurgroep. Volgens Simonse waren het familiebanden, het gebruik van hetzelfde trappenhuis of een niet te herleiden toevalligheid die tot de vorming ervan leidde. Lange straten kenden dan ook verschillende buurgroepen, die afzonderlijk met elkaar op straat zaten. Ieder had haar eigen domein. Deze vorm van toe-eigening van een straat had tot gevolg dat buitenstaanders er niet erg welkom waren. Zo herinnerde Ria (1950), die opgroeide in de Koninginnestraat vlakbij het Oranjeplein, zich dat zij het duidelijk merkte wanneer zij met haar moeder door een andere buurt wandelde: *Als je met je moeder door de straat heenging waar je niet hoorde, dan zaten ze daar buiten, en dan gingen ze toch achter je rug om van: 'Die kommen daar vandaan, die kommen daar vandaan.'* Je voelde dat je daar niet thuis hoorde. En wij hadden het ook als een ander bij ons kwam. *'Hee joh, je hoort hier niet, ga lekker naar je eigen buurt'*.¹⁸ Ze had het ook over 'onze straten', wanneer ze de buurt bedoelde waar zij en haar uitgebreide familie woonde. In zijn jeugd durfde Hendrik (1947), die in de Trooststraat woonde, nooit door de Van Ravesteinstraat te lopen: *Oh nee, voor geen prijs! Ik kan me herinneren dat in de Ravensteinstraat al die mensen, ik liep er wel langs, je kon er zo in kijken, en dan zag je daar wel al die mensen met mekaar omgaan. Je zag ze allemaal buiten zitten met tafeltjes en kratten bier. Dus in jouw optiek was het, ja je zou nou zeggen een soort maffia, een soort clan, een hele grote clan. Dat idee had je.*¹⁹ Ook John (1956), die in de Van Ostadestraat woonde, ervoer vijandigheid wanneer hij andere straten passeerde. In sommige straten vertoonde hij zich zelfs liever helemaal niet. Omgekeerd gold voor hem hetzelfde. Onbekenden die zomaar door hun straat liepen, werden met wantrouwen bekeken.²⁰ Gezagsdragers konden, net als onbekende postbodes, op het nodige commentaar rekenen. Toen in 1969 een delegatie van het stadsbestuur een rondleiding kreeg door Het Fort, waren de opmerkingen en de geintjes niet van de lucht. Om de burgemeester te stijven in zijn vooroordeel dat het om een slechte buurt ging, verstopte een groepje bewoners zijn fiets. Hij kreeg hem later overigens wel weer terug.²¹

Er bestond bij bewoners van de Schilderswijk maar in zeer beperkte mate het idee tot dezelfde groep te behoren; er was geen 'imagined community' op de wijze

die Benedict Anderson heeft beschreven. De gemeenschap was in zekere zin te echt om verbeeld te zijn. Vijandige reacties bleven ook niet beperkt tot een medewerker van de posterijen die de route kwam opmeten, maar richtte zich net zozeer, misschien nog wel sterker, op bewoners van andere straten.²² Groepsvorming in de Schilderswijk vond plaats op het niveau van de straat, of eigenlijk op dat van het straatdeel. Slechts tegenover de buitenwereld kon men zich op sommige momenten gedragen als één front. Annie Schuurman, directrice van clubhuis De Mussen in de arme Rijswijksestraat, beschreef het in 1969 als volgt: *Zoals een groep sub-groepen kan hebben, zo heeft de Schilderswijk straten-buurt straten-groepen, aparte wijpjes. Zoals in een groep mensen elk individu anders, zichzelf is, is ook elke straat in de Schilderswijk anders, heeft iets eigens. Zoals een mens meer dan één karaktertrek heeft, heeft ook elke straat karakterstukken. Het ene stuk Ravesteinstraat is anders dan een ander stuk. Zoals broertjes en zusjes in een gezin kunnen kibbelen, om later tegen de belager van één van hen gezamenlijk op te treden, zo mogen sommige straten elkaar niet, maar in acties naar buiten voelt de Schilderswijk zich toch één.*²³ Haar ervaring met de wijk ging tientallen jaren terug, naar de tijd toen haar vader nog directeur was van het clubhuis. Zoals zij schreef: in het dagelijks leven waren de grenzen van de buurgroep bepalend, en niet het idee tot één wijk te behoren. Er bestond geen overkoepelend gemeenschapsgevoel. Door de rivaliteit tussen buurgroepen kwam ook veel nadruk te liggen op de vermeende slechte gewoonten en het asociale gedrag van lieden uit een andere straat. Wat het sociale contact betrof, waren deze verschillen ook daadwerkelijk aanwezig. Zo was het zeker niet overal normaal dat bewoners bij elkaar over de vloer kwamen.

Niet alleen had elke straat zijn eigen buurgroep, ook maakten niet alle gezinnen die binnen het geografische domein ervan woonden er deel van uit. In vrijwel iedere straat woonden gezinnen die zich met opzet of door uitsluiting afzijdig hielden van de buurgroep. De moeder van Marga (1948) was geboren in Utrecht, en is volgens haar dochter daarom nooit echt geaccepteerd in de Rembrandtstraat. Ze probeerde het wel, want met Oud en Nieuw maakte ze bijvoorbeeld saucijzenbroodjes klaar voor de hele buurt. Er kwam alleen nooit iemand langs om haar te feliciteren met het nieuwe jaar, waardoor ze altijd met de lekkerrij bleef zitten. Zo'n herinnering contrasteert sterk met de grote vreugdevuren die op hetzelfde moment op alle hoeken van de Rembrandtstraat brandden, en waaromheen zich een heus volksfeest voltrok.²⁴ Het verschil met de verhalen van oud-bewoners die wel tot de buurgroep behoorden is enorm. Verder waren er gezinnen die zich doelbewust distantieerden van de buurgroep. In de decennia na de oorlog zijn velen van hen uit de wijk verhuisd. Dit gold voor de ouders van Ria (1946), die pas na de oorlog in de Schilderswijk terechtkwamen en elf jaar in de Hobbemastraat hebben gewoond. Hier bestond al wel een groep burens die met elkaar op straat zat, maar haar ouders deden hier beslist niet aan mee. Hun dochter mocht niet eens uit het raam hangen, zoals zij andere burens de hele dag zag doen.²⁵

Er waren ook buurten waar het ‘stoepje zitten’ helemaal niet voorkwam. In het nette deel van de Schilderswijk, dat in het bezit was van woningbouwverenigingen, bleef het lang taboe om zomaar op straat te gaan zitten met de buren. Loes (1943) woonde in de jaren vijftig op de Vaillantlaan, een nette winkelstraat in de wijk. Met een vriendinnetje liep ze wel eens stiekem door de straten in de buurt, waar bewoners anders dan in haar woonstraat met elkaar op straat zaten. Ze herinnerde het zich als een avontuur om te zien dat bewoners daar veel meer contact hadden, en openlijk ruzie met elkaar maakten.²⁶ Dat gold ook voor Theo (1947), die in de Wouwermanstraat woonde, in het nieuwste, duurste deel van de wijk. Hier bleef het contact tussen buren beperkt tot een groet bij de deur. Buiten op straat zitten, wat hij wel zag in het midden van de wijk, kwam bij hem in de omgeving absoluut niet voor. Dat volksachtige, zoals hij het noemde, kende hij dus niet uit zijn eigen omgeving.²⁷ Maar zulke straten, waar nooit iemand op straat zat, waren in de naoorlogse periode in de minderheid. Slechts in het zogeheten gouden randje kwam het stoepje zitten helemaal niet voor.

Niet alleen de straat en de woning waren plaatsen van samenkomst, ook lokale instituties als cafés en buurtwinkels vormden belangrijke trefpunten. Juist in delen van de wijk waar het minder gewoon was om met elkaar op straat te zitten, konden buurtwinkeltjes een sterk bindende factor vormen. In delen waar men wel op straat zat, versterkten zij de positie van de buurgroep. Het café op de hoek was veruit favoriet, want hier kende iedereen elkaar en kon men een biertje op de pof bestellen. Na de oorlog had Annie (1931) een café in de Stortenbekerstraat, waar enkel mensen uit de buurt kwamen.²⁸ Een deel van de mannen in de wijk werkte voor lokale aannemersbedrijfjes, die het weekloon nog in de buurtkroeg uitbetaalden. Dit gold bijvoorbeeld voor de vader van Jan (1947), die na de oorlog een eigen bedrijf opzette: *Toen mijn vader voor zichzelf begon, werd er op vrijdag afgerekend in de kroeg. En je hebt mensen die dat aankunnen, en je hebt mensen die zwak zijn. En die kwamen dus om elf uur bij mijn vader aan de deur, en die zeiden: ‘Ome Bas, ken ik nog wat van je lenen, want het is op.’ En dan moest hij nog naar huis, zonder geld! En dan moest mijn vader hem wat lenen, en dat gebeurde dan ook allemaal wel, maar dat zet geen zoden aan de dijk natuurlijk, want vrijdags moest hij het terugbetalen. En je komt op een gegeven moment tekort natuurlijk. En die ellende die hebben we wel gezien, dat door de drank die kinderen gewoon niks hadden.*²⁹

Als jongen woonde Karel (1947) in de Jacob Catsstraat en moest hij regelmatig zijn vader uit het café halen. Hier had hij een keer een aanvaring met een vrouw met een glazen oog: *En daar zat die met dat glazen oog, aan de bar. Maar ik kwam daar binnen, als 14-jarige jongen, want mijn vader dronk altijd een flesje bier, en die moest ik dan nog wel eens uit het café halen. Toen zegt ze: ‘Karel, zal ik eens een mooie foto van je maken?’ Ik denk, nou, waar is dat fototoestel dan? Zegt ze: ‘Draai jij je eigen eens om.’ Had ze d’r tiet eruit gehaald! Zegt ze: ‘Lachen maar! Klik klik!’ Ik was helemaal verbouwereerd. Dat was een rare camera. In ’t café!³⁰* Er bestonden ook genoeg cafés waar het er iets rustiger eraan toeging, en waar

mannen in hun zondagse pak na de kerkdienst een borrel dronken.³¹ Maar in alle gevallen vormde de buurtkroeg een weerspiegeling van de normen en waarden van de buurgroep; hun prominente positie in de kroeg was een uiting van hun invloed in de straat.³² Cafébezoek mocht niet voorbehouden zijn aan mannen, zij maakten wel het leeuwendeel van de clientèle uit. Bij Annie (1931) kwamen ook veel vrouwen in het café, en Marjan (1949), die in het midden van de wijk woonde, vertelde hoe haar ouders 's avonds samen naar het café in de buurt gingen. Wanneer zij midden in de nacht huiswaarts keerden, maakten ze de kinderen wakker voor een lekker 'happie' vis, chocolade of een slaatje uit het bekende cafetaria van Dopmeijer.³³ Dat beeld werd bevestigd door Jan (1940), die opgroeide vlakbij het Oranjeplein. Hij herinnerde zich dat in zijn vroegste jeugd vooral mannen naar de kroeg gingen, maar toen hij wat ouder werd, zag hij er steeds meer vrouwen naartoe gaan.³⁴ In het rapport over de *Massajeugd* uit 1948 vertelde een clubhuisleidster dat de vrouwen waar zij mee werkte, rond de Hoefkade en de Jacob Catsstraat, regelmatig meegingen naar het café. Niet omdat ze het nu zo leuk vonden, maar 'je bent even uit de rotzooi'.³⁵

Niet alle buurtbewoners kwamen in het café. De ouders van Hans (1956), die geen deel uitmaakten van de buurgroep, hielden zich verre van het kroegleven op de hoek van de straat.³⁶ Voor Hans en zijn ouders was het buurtcafé een plaats waar de criminaliteit welig tierde, en waar zatlappen de hele avond aan de toog hingen. Daar wilden zij liever niets mee te maken hebben. Bewoners die niet uitbetaald kregen in het lokale café en minder behoefte hadden aan contact met straatgenoten, waren minder snel geneigd naar het buurtcafé te gaan. Die plek vormde toch vooral het domein van de buurgroep, dus buitenstaanders hadden het gevoel een woonkamer te betreden.³⁷ Als jongen kwam Ruud (1947) regelmatig in de Schilderswijk om mee te doen met de rellen, maar in de buurtcafés durfde hij geen stap te zetten.³⁸

De traditionele buurtwinkels waren voornamelijk het terrein van de vrouw, en dan vooral van degenen die samen de buurgroep vormden. Een bezoek aan de kruidenier op de hoek kon heel wat tijd in beslag nemen, herinnerde Clara (1943) zich: *We hadden zo'n klein kruideniertje op de hoek, dat was het enige ontmoetingspunt geloof ik voor die jufvrouwtjes hoor. Allemaal schortje voor, allemaal pantoffeltjes aan. Schortje met een zak waar een stofdoek in zat. Mijn vader vond het niet zo leuk, want die zei altijd: 'Ach Jezus, ze gaat weer naar Veenstra, hoor. Nou dan is ze wel even aan de weg.' Was het enige wat dat mens geloof ik deed.*³⁹ Veel buurtwinkels hadden een vaste klantenkring. Teun en Jopie (1927 en 1931), die zelf een groentewinkel hadden in de Van Miereveltstraat (in het nieuwere deel van de wijk), zagen tientallen jaren dezelfde gezichten voorbij komen. Kinderen van klanten gingen trouwen en kwamen zelf ook weer met hun kinderen naar de oude zaak toe.⁴⁰ John (1956) groeide op in de Van Ostadestraat, waar in de ochtend een SRV-wagen de straat indraaide. Volgens hem deed die er bij wijze van spreken tot zes uur 's avonds over om het eind van de vrij korte straat te berei-

ken.⁴¹ De Haagse neiging tot overdrijving zal hem zeker parten hebben gespeeld, maar uit meer getuigenissen weten we dat vrouwen de winkels gebruikten als plaats van samenkomst in de straat.

Deze lokale instituties fungeerden niet alleen als verzamelplaats, maar ook als plek waar bewoners de normen van de straat vaststelden en bewaakten. In de buurtwinkel wisselden klanten informatie uit over nieuwe burens, en gingen de buurtroddels over de tong.⁴² De winkel en het buurtcafé waren essentiële (want vaak bezochte) en zeer beeldbepalende (op elke hoek van de straat) instituties op microniveau. Deze informele instituties vervulden in sommige opzichten de functie die formele instituties innamen in de burgerlijke maatschappij. Hier kon de buurgroep zijn dominante positie bekrachtigen.⁴³ Niet zo vreemd dus, dat het verdwijnen van de buurtwinkel een onderwerp was dat in veel interviews terugkeerde. Heleen (1956) was maar één van de vele geïnterviewden die het verdwijnen van de buurtwinkel in verband bracht met een verminderd contact in de straat. Bij het kruideniertje Baks kwamen buurtbewoners elke dag. Het was in haar woorden een 'samenplekje' voor de mensen in de straat. *Maar, en dan ging dat winkeltje weg in de straat, dat kan ik me herinneren. Baks ging dicht. En dat werd, ja, en dan wordt 't al gauw anders.*⁴⁴ Tot in de jaren zeventig bezochten veel bewoners dagelijks de buurtwinkels, omdat zij verse producten nodig hadden.

Een verandering die eveneens een stempel drukte, was dat familie in de naoorlogse decennia steeds vaker bij elkaar in de buurt woonde. De door Willmott en Young beschreven familienetwerken in de Londense wijk East End waren ook kenmerkend voor Nederland, en niet alleen voor de Haagse Schilderswijk. In een rapport uit 1961 over een Rotterdamse saneringsbuurt bleek dat van de 336 onderzochte gezinnen er 142 tot één enkele verwantengroep behoorden.⁴⁵ In de Schilderswijk overlaptten nogal wat familie- en buurgroepen elkaar. Bewoners die veel tijd doorbrachten met de burens hadden ook vaak veel familieleden om hen heen wonen. Het gevoel dat de wijk één familie vormde, gold voor hen letterlijk. Samen met gelijkgestemde burens vormden zulke families een buurgroep, zoals de familie van Jan en Annie, die in de Koninginnestraat en omliggende straten woonden. Volgens Jan vormde hun straat de rode draad van het familieleven, waar tal van ooms, tantes, neefjes en nichtjes samenwoonden.⁴⁶ Het kon mensen in deze omgeving niet ontgaan dat de straat het domein vormde van deze uitgebreide familie. Ook Annie (1950) bevestigde dat haar familie de dienst uitmaakte in het buurtje waar ze woonde: *Ja, onze straten, daar woonde allemaal familie. Als er eentje wegging, dan was het van: 'Oh joh, ome ding wil daar wonen, of Tante Claar wil daar wonen.'*⁴⁷ Een vrijgekomen woning werd vaak meteen ingenomen door de familie, want die onderhield goede banden met de huisbaas. Het kon om tientallen, zo niet honderden verwanten gaan. De oorsprong lag in een aantal verwante gezinnen met tien of meer kinderen, die in of vlak na de oorlog in de Koninginnestraat waren komen wonen. In de loop van de jaren verspreidden zij zich over de hele buurt.

Uit interviews, zowel als uit de politiearchieven weten we dat dergelijke familiebuurtsystemen vaker voorkwamen.⁴⁸

Dit laat onverlet dat heel wat bewoners geen deel uitmaakten van een buurgroep. Er bestonden zelfs buurten waar het verschijnsel helemaal niet voorkwam. Om te achterhalen hoeveel mensen er al dan niet tot een buurgroep behoorden, is een kwantitatieve analyse onontbeerlijk. De interviews laten weliswaar zien dat buurgroepen een belangrijke rol speelden en dat ze op veel plaatsen voorkwamen, maar vertellen ons weinig over de aantallen bewoners die er daadwerkelijk toe behoorden. In sociologische studies gaan de onderzoekers er zonder veel bewijsmateriaal van uit, dat de 'open gezinnen' een grote meerderheid vormden in de buurt.⁴⁹ De enige kwantificering van het sociale leven in de Schilderswijk vormt het al eerder besproken rapport uit 1969 over de heftige en onvoorziene rellen die optraden naar aanleiding van een televisiedocumentaire over een alledaags gezin. Met een enquête probeerden de opstellers greep te krijgen op de omvang en de vorm van het sociale leven in de wijk, door vragen te stellen over het netwerk van buurtbewoners. De beperkingen van het onderzoek zijn al eerder aan bod gekomen, maar niettemin vormen de gegevens een zeldzame kans om het zo spaarzaam vastgelegde sociale leven in deze wijk 'een' iets meer getalsmatige context te geven.⁵⁰

Vijftig procent van de geïnterviewden verklaarde dat hun ouders ook in de wijk woonden. In buurt 15 en 17 woonden de ouders in 15 procent van de gevallen zelfs in dezelfde straat. Of deze bewoners ook veel tijd doorbrachten met hun ouders weten we niet. In buurt 16 en 17, de oudste buurten van de wijk, bezocht bijna veertig procent van de ondervraagden meer dan drie keer per week familieleden. In buurt 15 gold dit voor vijftieng procent. Een iets ander licht werpen de cijfers over de kennissenkring en de vrijetijdsbesteding van bewoners. Twintig procent van de ondervraagden verklaarde dat hun drie beste vrienden of kennissen in dezelfde buurt woonden als zijzelf; bij tien procent woonden ze in dezelfde straat. Dit zijn lage percentages, althans wanneer we ervan uitgaan dat leden van de buurgroep ook elkaars beste vrienden waren. Het is echter goed mogelijk dat een bewoner een aantal goede vrienden had buiten de buurt, maar tegelijkertijd deel uitmaakte van een buurgroep, met wie hij ook veel tijd doorbracht. Ook andere delen van de enquête zijn voor meerdere soorten uitleg vatbaar. Zo is bewoners gevraagd waar zij hun vrij tijd doorbrachten, en of zij dit buitenshuis deden. In blok 16 en 17 antwoordde slechts dertien procent dat zij hun vrije tijd binnen het eigen blok doorbrachten. Mogelijk heeft deze vraag over 'buitenshuis' verwarrend gewerkt. Betekende dit 'buiten het woondomein' of niet, want daar kon ook de ruimte voor de woning toe behoren.

De enquête bood geen sluitend antwoord op de vraag hoe de kwantitatieve verdeling lag tussen bewoners die wel, en degenen die niet deel uitmaakten van een buurgroep. Wel nuanceerde het onderzoek de veronderstelling dat bewoners uitsluitend onderling contact hadden, en slechts een beperkt netwerk hadden bui-

ten de eigen buurt. Ongeveer de helft van de ondervraagden (telkens de jongst aanwezige volwassene in een woning) bracht de meeste vrije tijd door met personen buiten de wijk. Slechts twintig procent deed dit met mensen binnen het eigen blok.⁵¹ Deze uitkomst staat op gespannen voet met de standaardverhalen over de prominente aanwezigheid van buurgroepen in het straatbeeld van de Schilderswijk. Het één hoefde het ander natuurlijk ook niet uit te sluiten. Het hebben van een sociaal leven buiten de wijk betekende niet automatisch dat er geen sterke verbondenheid bestond in de eigen buurt. ‘Thuiskomen’ hield bij veel Schilderswijkers niet alleen het eigen huis in, maar een combinatie van huizen – en de ruimte vóór de huizen. Dat alles beschouwde men als ‘thuis’. Een bewoner van de Jacob Catsstraat kon buiten de wijk allerlei avonturen beleven, maar vervolgens ‘thuiskomen’ in de straat waar hij zijn dag doornam met de burens: *Iedereen zat buiten. Dus, die kwam weer langs, en dan zei je: ‘Hoi Willem, hoe is het met je.’ Willem erbij, en dan ging hij ook zijn verhaal weer doen, wat hij mee had gemaakt. Dat was de buurman. Het was altijd gezellig, en dan werd er nog wel eens een pilsje bij gehaald, weet je wel?*⁵²

Hoe de numerieke verhouding tussen ‘open’ en ‘gesloten’ gezinnen precies lag, wordt niet definitief duidelijk op basis van het beschreven bronmateriaal. Wel bleek lang niet iedereen in de Schilderswijk omringd te worden door familie en beste vrienden, en hadden veel bewoners hun netwerk net zo goed buiten als binnen de wijk. Er bestonden ook maar weinig categorische verschillen tussen de situaties in de verschillende buurten van de wijk. Wel had elke wijk een groep bewoners – in sommige delen hadden ze wellicht zelfs de numerieke overhand – die geen deel uitmaakte van de buurgroep.⁵³ De aanwijzingen hiervoor zijn de levensverhalen van deze bewoners, gecombineerd met de statistische gegevens die een categorie bewoners zichtbaar maakt met een beperkt vrienden- en familienetwerk in de buurt.

Voor de stelling dat ‘open gezinnen’ de meerderheid vormden in volksbuurten, droeg de socioloog Joop Simonse op de keper beschouwd weinig bewijsmateriaal aan.⁵⁴ Waarschijnlijk baseerde hij zijn stelling op het idee dat wanneer de ‘gesloten’ gezinnen in de meerderheid zouden zijn geweest, er geen sprake meer was van een volksbuurt. De meerderheid bepaalde in die redenering immers de toon, en daarmee wat normaal was in de buurt. Dat is echter maar helemaal de vraag. Wat Simonse niet beschreef, terwijl dit wel essentieel was voor de wijze waarop de wijk functioneerde, was de manier waarop de buurgroep en de rest van de bewoners zich tot elkaar verhielden – en de wijze waarop de buurgroep zelf functioneerde. Hun gebruik van de ruimte was immers heel specifiek, en dat gold ook voor de manier waarop zij zich de publieke ruimte toe-eigenden. Het zou ook kunnen dat zij de boventoon voerden in situaties waarin zij niet de meerderheid uitmaakten, omdat de ‘zwijgende meerderheid’ er simpelweg niet in slaagde de positie van de buurgroep te doorbreken. Om meer zicht te krijgen op de wisselwerking tussen verschillende groepen in de buurt, moeten we een beeld zien te krijgen van het sociale leven in de Schilderswijk op microniveau.

9.2 Een dwingend korset

Niet iedereen mocht deel uitmaken van de buurgroep, maar zij drukte wel een stempel op de sociale verhoudingen in de straat. Dat had te maken met hun gebruik van de ruimte en de kracht van hun onderlinge (familie)relaties. Het gedrag van bewoners vormde een belangrijke graadmeter voor de geldende normen. De straat vormde het toneel waar die normen werden vastgesteld. In het boek *De oude garde, het andere slag en de buitenlanders*, over de Haagse volksbuurt Molenwijk, beschreef de historicus Guus Haest hoe een buurgroep functioneerde: *De straat en de buurt zijn het verlengstuk van het huis. De straat is de belangrijkste ontmoetingsplaats en wordt gebruikt voor een scala aan activiteiten, dat uiteen loopt van een praatje bij het boodschappen doen tot het in de zomermaanden naar buiten slepen van tafels, stoelen, muziek en bier.*⁵⁵ Hun sterke aanwezigheid op straat gaf hun de mogelijkheid om uit te maken hoe het eraan toeging. Dit gold zowel voor openbare zaken als voor aangelegenheden die men juist verborgen hield voor de straat, omdat zij niet helemaal volgens het boekje waren.⁵⁶ Een vrouw die ongehuwd zwanger was in een buurt waar dit niet hoorde, kon zich niet meer op straat vertonen. Bewoners die om één of andere reden buitengesloten waren, zaten niet met hun klapstoeltje buiten.

De straat was de plek waar een groep bewoners zijn overwicht kon laten gelden. Met kapotte auto's op de straat, het geluid van hun stemmen en simpelweg hun aanwezigheid lieten zij zien hoe het eraan toe hoorde te gaan in hun buurt. Historicus Leif Jerram heeft geanalyseerd hoe nieuwe ideeën en nieuwe bewegingen – van het nationaalsocialisme tot aan de rechten van de vrouw – een concrete plaats nodig hebben om tot uiting te komen. Daarvan hing hun succes af.⁵⁷ Hetzelfde gold voor de buurtcultuur. Door het intensieve gebruik van de schaarse publieke ruimte bouwde een buurgroep in de straten van de Schilderswijk een sterke positie op. In zekere zin veroverden zij de straat, en op die manier bepaalden ze welk gedrag geaccepteerd was. De zichtbaarheid van elkaars handelen in de smalle straatjes zorgde er vervolgens voor dat bewoners die niet aan de normen voldeden, er snel werden uitgepikt.⁵⁸ Dit kon zelfs zo ver gaan, dat mensen gesommeerd werden de straat te verlaten. Als Karel (1947), die in de Jacob Catsstraat woonde, de Van Ravesteinstraat inliep, stuurden de bewoners hem weg omdat hij daar niet 'thuishoorde'.⁵⁹

In zijn studie over Noord Londen wees Jerry White op eenzelfde verschijnsel. Hij schreef de vijandigheid van bewoners tegenover buitenstaanders, die ertoe leidde dat vrijwel elke vreemde een afranseling te wachten stond, toe aan de slechte reputatie van de buurt. De wereld die hen had afgewezen, wezen zij op hun beurt af.⁶⁰ Ook in de Schilderswijk ontstonden problemen wanneer buitenstaanders de hegemonie van bewoners op de publieke ruimte in een straat betwistten. Dit gold voor de aanwezigheid van de overheid, maar ook voor de wijze waarop nieuwkomers werden benaderd. Zo had men weinig moeite met de komst van ar-

beidsmigranten zolang zij onzichtbaar opgingen in het straatbeeld. In de tijd dat mensenpakhuisen alleen maar een slaapplek vormden voor de buitenlandse arbeiders, was er weinig weerstand. Pas toen de nieuwkomers zich op straat lieten gelden en zij de streng afgebakende publieke leefwereld betraden, rees er verzet. De straat vormde immers het territorium van de buurgroep.⁶¹

De buurgroep manifesteerde zich op allerlei manieren. In veel straten was het de gewoonte om regelmatig een straatfeest te organiseren. In de Terwestenstraat woonde een vrouw die dit voorbereidde: iedereen moest hier een beetje voor betalen, de straat werd afgezet en de hele dag waren er kinderspellen en dansten de bewoners. Dit gold ook voor de Gerard Doustraat, waar de heer Hagenbeek een buurtvereniging had opgericht en de oom van Chris bij betrokken was. Ook hier was betaling nodig.⁶² Marga uit de Rembrandtstraat maakte mee hoe er bij haar in de straat gedanst werd: *De rock 'n roll kwam echt op en dan gingen die ramen open. Iedereen had zo'n pick-up. En dan waren ze echt aan het rock 'n rollen, dat was echt fantastisch. Ik was er nog iets te jong voor, maar ik keek er wel naar. Elvis Presley nadoen, gewoon op straat, in de namiddag.*⁶³ Het bleef echter niet bij rock 'n rollen in de namiddag. We zagen hoe Corrie (1954) met de buurvrouwen soms tot diep in de nacht op straat zat.⁶⁴

In de Van der Helststraat, waar Jan en Heleen (1928 en 1936) woonden, ging het soms nog veel langer door. Een buurman baatte een clandestien café in zijn woonkamer uit, met de burens als belangrijkste klanten. In de ochtend en namiddag werd er gekaart, en voor drie kwartjes kon je er bier krijgen. Eens in het half jaar gingen ze met alle klanten een dagje weg: *Dat was om zo maar te zeggen zuipdag.*⁶⁵ Dan werd er 's middags zoveel gedronken dat Jan er een stokje voor moest steken, omdat anders niemand meer de eetzaak in zou komen. Het kon er heftig aan toegegaan, ook bij feesten die van drank werden voorzien door het illegale café van de buurman. Niemand in de buurt zou over de feesten geklaagd hebben, die soms tot vijf uur in de morgen doorgingen: *Jan: Goeie jongens, in de straat. Maar er waren ook mensen die moesten misschien nog werken. Heleen: En er waren ook mensen met kleine kinderen en zo, maar dat ging gewoon.*⁶⁶ Wat zij beiden ook zo bijzonder vonden, was dat ze nooit mot kregen met de overheid. Niemand klikte. Of alle bewoners van de straat daar hetzelfde over dachten, blijft natuurlijk de vraag. Hun dochter Heleen, die we apart interviewden, vertelde hoe innige contacten tussen burens heel snel en bijna zonder reden konden omslaan in heftige conflicten – en die sleepten zich soms jaren voort.⁶⁷ Het zal een dosis moed hebben gevergd om leden van de buurgroep met kritiek te confronteren.

Een tweede factor die de invloed van de buurgroep bepaalde, was de kracht van hun onderlinge relaties. De familie- en buurtbanden die zich in de loop van de jaren hadden gevormd en die de bewoners elke dag opnieuw bevestigden, zorgden voor een krachtig netwerk en een machtspositie. De socioloog Mark Granovetter onderzocht dit verschijnsel in een buitenwijk van het Amerikaanse Boston, waarin hij een onderscheid maakte tussen 'sterke' en 'zwakke' banden. Hij kwam tot

de conclusie dat er een sterke band tussen twee individuen bestaat wanneer hun sociale netwerk grotendeels overeenkomt. Zo'n gemeenschappelijke kennissen-groep is een aanwijzing dat de twee waarschijnlijk in veel opzichten gelijk zijn. Hetzelfde beroep uitoefenen, zich bewegen in dezelfde kringen en dezelfde normen proberen na te leven. In de regel staat zo'n groep wantrouwend tegenover de buitenwereld. Zwakke banden daarentegen zijn contacten waarmee het individu een brug slaat naar een andere groep.⁶⁸ Het ontbreken van zwakke banden in volksbuurten zou een oorzaak zijn van het mislukken van buurtorganisaties. De wijk bleek namelijk uit talloze klikjes te bestaan, die onderling geen contact hadden. Dat dit ook voor de Schilderswijk opging, is intussen wel duidelijk geworden. In een straat vormde een buurtgroep een netwerk dat bestond uit leden die sterke banden onderhielden. Zij gingen immers allemaal om met dezelfde buren. Dit onderscheidde hen van bewoners van de straat die niet tot de buurtgroep behoorden, omdat zij dit niet wensten – of omdat zij niet geaccepteerd werden. Zij stonden min of meer alleen in hun buurt.⁶⁹

De groep met sterke banden oefende een machtige positie uit, die zij konden gebruiken om andere bewoners in de straat uit te sluiten. Hoe dit in zijn werk ging hebben de sociologen Norbert Elias en John Scotson onderzocht in hun befaamde studie *The Established and the Outsiders*. In Winston Parva, de fictieve naam van hun onderzoekswijk, kwam de macht voort uit netwerken die gevestigde bewoners in de loop van de jaren hadden gevormd.⁷⁰ De familiebanden binnen de groep versterkte de interne cohesie nog eens. Zij hadden bovendien een sterke positie binnen de lokale instituties in de wijk, zoals cafés en buurtwinkels. De gevestigden woonden al zo lang in de buurt dat zij een gedeelde manier van leven hadden ontwikkeld, waar ook een set normen bij hoorde. Om bij de groep te kunnen horen, dienden nieuwkomers hun levenswijze over te nemen. Wanneer een groep nieuwe bewoners zo groot was dat gevestigden in de wijk hun positie als bedreigend ervoeren, stuitten zij op vijandigheid en afkeuring – ook als ze dezelfde achtergrond deelden.⁷¹ Het mechanisme dat zij beschreven, gaat voor tal van situaties op, ook die in de Schilderswijk. De leden van de buurtgroep waren uitgegroeid tot de 'gevestigden'.

Het ging hier overigens om een vrij recente ontwikkeling. Vóór de oorlog en in de eerste jaren na 1945 bestond de buurtgroep enkel op kleine schaal, en alleen in de armste straatjes van de wijk. In de decennia erna vestigden steeds meer bewoners die de normen van de buurtgroep niet onderschreven zich in 'nette' buurten aan de randen van Den Haag. De leefwijze van de aanvankelijk marginale bewoners breidde zich steeds meer uit over de hele wijk, en werd versterkt door de komst van groepen uit arme buurten in het oude Centrum. Dit dynamische karakter van het proces tussen gevestigden en buitenstaanders benoemden Elias en Scotson wel, maar ze besteedden er verder geen aandacht aan: *At present the complex polyphony of the movement of rising and declining groups over time – of established groups which*

*become outsiders or, as groups disappear altogether, of outsider groups whose representatives move as a new establishment into positions previously denied them, or, as the case may be, which become paralysed by oppression – is still largely concealed from view.*⁷² In de Schilderswijk was het complexe proces van opkomende en verdwijnende groepen sterk zichtbaar. Door het vertrek van de burgerlijke groepen kwam de machtspositie binnen het bereik van bewoners die juist graag in de wijk wilden blijven en geen behoefte voelden zich aan te sluiten bij de dominante maatschappelijke normen. Vervolgens zagen zij er streng op toe dat anderen de manier van leven overnamen die zij hadden ontwikkeld.⁷³ De kracht van deze groepen zat erin dat zij fysiek dicht bij elkaar woonden – men kon constant de normen van de straat bij elkaar bevestigd zien en sprak elkaar aan op overtredingen. Een onderzoek dat eind jaren tachtig plaatsvond naar de bewoners van de nieuwe wijk Waldeck aan de rand van Den Haag, toonde deze kracht van de nabijheid. In Waldeck kwamen veel mensen die zich thuisvoelden in de naoorlogse Schilderswijk verspreid tussen andere Hage-nezen terecht. Hoewel het aantal Schilderswijkers in de nieuwbouwwijk groot was, zochten zij elkaar niet op en verdwenen de oude sociale verbanden.⁷⁴

Partnerkeuze

De kracht van onderlinge banden kwam onder meer tot uiting in de neiging om te trouwen met iemand uit de directe buurt, en zich in de buurt van het ouderlijke huis te vestigen. De historicus Jordan Stanger-Ross gebruikte de huwelijksgegevens van Italianen in twee wijken in Amerika en Canada om de vorm en de kracht van de Italiaanse gemeenschap te bepalen. De adresgegevens van de bruid en bruidegom hielpen volgens hem om zicht te krijgen op de sociale patronen van hun leefomgeving.⁷⁵ Toegepast op de Schilderswijk betekende dit dat wanneer een meerderheid van de bewoners van een straat huwde met een straatgenoot, dit een indicatie vormde voor het sociale netwerk van het bruidspaar. De huwelijksgegevens zijn in Den Haag echter niet per buurt beschikbaar, waardoor het niet mogelijk is dit gedrag systematisch in kaart te brengen. De interviews bieden echter wel een inkijkje. Zo woonde Bep (1947) in een geïsoleerd hofje in het oude deel van de wijk. Tot verontwaardiging van haar buurtjongens kreeg zij een vriend die niet uit de buurt kwam: *Want die woonde in Rotterdam. En dat was wel moeilijk. Want de jongens uit de straat die vonden het maar niks, dat ik met een vreemde ging. Die zeiden van: ‘Wat moet die gozer hier, wat is dit, en je kan toch ook wel onze jongens uit de straat krijgen?’ Niet dat hij minder was, maar ik was één van hun. En dat was even moeilijk voor de jongens.*⁷⁶

Deze houding vertoonden niet alleen de jongens uit de straat. Ook een buurvrouw vertrouwde de vrijer van Bep niet, omdat hij elke dag in een prostitutiestraatje kwam waar zij toevallig ook werkte: *Maar ze letten er toch erg op, want hij werkte in de Kranestraat, en daar zaten publieke vrouwen. Maar hij moest door die straat voor zijn werk. Maar mijn buurvrouw kwam daar altijd. Zij kwam naar me toe en zegt: ‘Bep, weet jij dat hij altijd*

door die hoerenstraat gaat? Kijk, dat bedoel ik, dat ze je dan behoeden voor dingen die er kunnen gebeuren. Want ik was natuurlijk nog jong. Dus zeg ik 'ja'. Zegt ze: 'Ja, maar dan loopt hij bij die hoeren.' Ik zeg: Ja, en? 'Ja', zegt ze, 'maar dan moet je toch wel opletten.' Ik zei: 'Ja, maar jullie zeggen nou dingen, maar je weet niet wat er is, want hij werkt daar.' Goh nou, ze was doodziek dat ze dat verteld had tegen me. Maar voor hetzelfde geld weet je het niet, en dan zou je ruzie krijgen. Omdat ze eigenlijk dan toch te behouden zijn voor je, dat ze denken van ja, maar die gozer die komt van buitenaf, en ja, daar weten we niks van.⁷⁷ De vriend van Bep heette Piet – ze is nog altijd met hem getrouwd – en die vond het maar een 'rare wijk' toen hij er eenmaal woonde. Omdat hij er niet geboren was, bleef hij er naar eigen zeggen een buitenbeentje.

Het hofje van Bep stond bekend als een buurt waar de bewoners zich afsloten van de buitenwereld. Directeur De Bruin van clubhuis De Mussen beschreef in 1959 hoezeer de bewoners daar op elkaar gericht waren. De 'vent van het fonds', de melkboer en andere middenstanders waren er nog net welkom, maar de vreemdeling had het er volgens De Bruin niet makkelijk.⁷⁸ De controle die de buurt uitoefende op de relaties tussen bewoners kon nare gevolgen hebben. Zo had Marga (1948) al jaren verkering met een jongen uit de straat. Toen ze zeventien was, maakte hij echter een ander meisje zwanger en verbrak zij de relatie. De burenvonden dit natuurlijk heel vervelend en keken zijn ouders erop aan, ondanks dat ze beiden niet meer in de straat woonden op het moment van de breuk.⁷⁹ Een voorval in 1956 in de Jan de Baenstraat oogde al iets minder onschuldig. Een jongeman van 25 uit die straat werd voor het gerecht gedaagd omdat hij het huis van zijn ex-vriendin, die ook in de straat woonde, had geprobeerd in de brand te steken. Het bleek dat de opgebroken relatie de gemoederen in de straat flink had beroerd: Hij had lange tijd 'vaste verkering' gehad met het bewuste meisje. Zij had de relatie echter verbroken, terwijl bovendien de familie van het meisje de verdachte het leven daarna zou hebben zuur gemaakt.⁸⁰ In zijn radeloosheid had de jongen geprobeerd wraak te nemen op zijn ex-schoonfamilie, door hun huis in brand te steken. Talrijke burenbemoedden zich volgens het krantenbericht met de zaak door op de publieke tribune van de rechtbank plaats te nemen.

Voor opgroeiende vrouwen en hun moeders vormde de straat (en de buurt) een belangrijke huwelijksmarkt.⁸¹ Zoals we zagen woonde Nely (1952) in de Terwestenstraat, met allemaal familie om haar heen. Zij trouwde met een buurtgenoot, en haar broer huwde diens zus.⁸² Bij Annie (1950), die deel uitmaakte van een grote familie in de Koninginnestraat, viel eenzelfde patroon te bespeuren. Zij trouwde niet alleen zelf met iemand uit de buurt, maar haar vele broers en zussen deden hetzelfde. Iedere dag ging ze met al haar zussen koffiedrinken bij één van hen, volgens een roulatiesysteem. Na haar trouwen nam Tonia (1930) afstand van thuis, maar dat ging niet op voor haar zussen: Mijn zussen gingen 's morgens met de kinderen naar één van hen toe en dan gingen ze een hele dag zitten kaarten. Dan lagen de kinderen bij wijze van spreken onder de tafel te slapen. Dat heb ik nooit gedaan. Dat wilde ik ten eerste m'n kinderen niet aandoen en ik had er geen behoefte aan. Ik had het gehad met thuis.⁸³ Op die ma-

nier konden families zich sterk uitbreiden in bepaalde buurten, wat het voor een buitenstaander moeilijk maakte om ertussen te komen. Meester Lammert (1942) kwam er vaak pas op het rapport van zijn leerlingen achter hoe de familieverhoudingen lagen. Een moeder tekende een rapport vaak gewoon met haar meisjesnaam, waardoor de meester zag van wie zij familie was. Door de meisjesnaam van de moeder begreep Lammert dan ineens waarom een bepaald kind van school was afgehaald. Diens moeder behoorde dan tot een familie die een conflict had met de familie van een ander kind, dat ook in zijn klas zat.⁸⁴ Buren werden familie, en familie buren. En dat verstevigde de banden van bewoners in een straat.⁸⁵

De druk van de groep

Zulke steeds zichtbaarder en hechter wordende buurgroepen konden een aanzienlijke machtspositie in de wijk ontwikkelen. De strenge sociale controle die zij oplegden, leidde tot een proces van homogenisering. Een maatschappelijk werkster uit 1961 beschreef hoe dat er in de praktijk aan toeging. Het ging om een woning in een zogeheten mindere buurt van Den Haag. De vrouwen in het hofje hadden de gewoonte elke dag 's ochtends bij één van hen koffie te drinken. Zulke visites konden uren duren, waardoor er – althans in de ogen van een buitenstaander – maar weinig tijd overbleef om het huishouden te doen. De maatschappelijk werkster probeerde één van de vrouwen over te halen in de ochtend haar huishouden bij te houden, zodat zij 's middags in alle rust een aantal visites kon plegen. De vrouw in kwestie ging daar akkoord mee, maar toen de maatschappelijk werkster de volgende keer naar het hofje kwam om de vrouw te bezoeken, werd zij opgewacht door één van de buren: *Deze riep de maatschappelijk werkster toe dat de buurvrouw haar niet kon ontvangen en dat ze niet meer terug hoefde te komen. Voortaan zouden de buren deze vrouw wel helpen. Het was schandelijk dat de maatschappelijk werkster haar 's morgens geen kopje koffie gunde. Het was beter dat zij zich maar nergens mee bemoeide.*⁸⁶ Of de vrouw in kwestie het werkelijk eens was geweest met de maatschappelijk werkster doet er niet eens zoveel toe. De buurgroep werkte normerend en trad op wanneer de norm van de straat ter discussie werd gesteld.

Uit de studies van Michael Dassey en Henri Tajfel bleek al dat een slechte reputatie de groepsnormen kon versterken.⁸⁷ Meester De Bruin van clubhuis De Mussen beschreef dit proces in 1953 voor de Schilderswijk: *Zij voelen zich instinctief de verachten, de mindervaardigen, het puinzoetje. In de woonwijk, de groep of horde voelen zij zich veilig. Een sterk solidariteitsgevoel bindt ze. Moeilijk hebben diegenen het, die naar hun inzichten de groep schaden. Deze worden uitgestoten en moeten optornen tegen alle weerstanden van de primitieve mens.*⁸⁸ Hij beschreef wat hij zag in het vocabulaire van de jaren vijftig, waarin de pathologische verklaring voor afwijkend gedrag domineerde. Zijn observaties zijn daarom niet minder waard, want hij zag een duidelijk verband tussen de slechte reputatie en de groepsdruk die afwijking bestrafte. Dit gold zeker

voor één van de belangrijkste normen in de wijk: zich open gedragen ten opzichte van elkaar, maar gesloten tegenover de buitenwereld. Dit zorgde bijna automatisch tot een sterke controle op elkaars gedrag, wat weer leidde tot een extra druk om zich aan te passen.

De sterke groepsbanden in de Schilderswijk leidden ertoe dat mensen van buiten de straat met wantrouwen werden bejegend. Sociale wetenschappers hebben betoogd dat dit samenging met een lage sociale en ruimtelijke mobiliteit.⁸⁹ In de Schilderswijk was dit echter niet het geval. Na 1945 kwam hier een enorme migratie op gang, zowel binnen de wijk als tussen de wijk en de rest van Den Haag. Zoals we zagen verhuisden duizenden mensen in de jaren vijftig en zestig naar de Schilderswijk, vooral vanuit de binnenstad waar de oude volksbuurtjes werden gesaneerd. Maar ook van buiten de stad kwamen er mensen wonen. Een aantal geïnterviewden herinnerde zich hoe zij en haar straatgenoten omgingen met nieuwe gezinnen. Corrie (1954), die opgroeide in de Netscherstraat, vertelde dat nieuwkomers echt hun best moesten doen om te laten zien dat ze ‘gewoon normaal’ waren. Een nieuw gezin werd in het begin van een afstandje bekeken: *Maar ze keken überhaupt de kat uit de boom. Als d'r een nieuwkomer kwam, nahh; was het oké, dan was het oké.*⁹⁰ Hiervoor moest het nieuwe gezin de normen van de straat metterdaad onderschrijven. Deed men dit niet, dan volgde sociaal ostracisme: de burens negeerden het gezin. Sterke mobiliteit en strenge groepsnormen hoeven elkaar dus niet uit te sluiten. Wanneer een kern van gevestigde bewoners voldoende invloed heeft, kan er voor nieuwkomers een behoorlijke druk bestaan de gevestigde normen te respecteren.⁹¹

Heleen (1956), die opgroeide in de Van der Helstraat – deze ligt net als de Netscherstraat in het nieuwe deel van de buurt – herinnert zich eenzelfde houding tegenover nieuwkomers: *Je kreeg op een gegeven moment toch dat mensen gingen verhuizen en dat er andere mensen kwamen wonen, en die pasten zich dan niet meteen aan. En m'n ouders dachten al direct: 'Daar bemoeien we ons niet mee hoor, da's kouwe kak', weet je. Er werd eerst een beetje de kat uit de boom gekeken, en dan werd er gedag gezegd en als dat niet gelijk beantwoord werd, dan mankeerde er gewoon wat.*⁹² Deze houding komt overeen met wat Standish Meacham schreef over de ontwikkeling van arbeiderswijken. Hij stelde dat een wijk een aantal stadia doorloopt. Na de eerste jaren van vestiging, waarin men elkaar open tegemoet treedt, ontstaat een fase waarin de gevestigde normen streng worden bewaakt en elke nieuwkomer een gevaar vormt voor de bereikte stabiliteit.⁹³ Nieuwkomers worden niet geholpen of wegwijs gemaakt, zij moeten zelf ontdekken welke gevoeligheden en welke ongeschreven regels er bestaan in de wijk – en zich daar vervolgens aan houden. Doen ze dit met succes, dan volgt acceptatie.

Dit verklaart waarom veel bewoners uit oude stadsbuurten zich in de Schilderswijk hebben gevestigd. Zij kwamen doorgaans uit verpauperde volksbuurten in het centrum, waar sociale regels golden die in de naoorlogse Schilderswijk ook de overhand kregen. Zij waren gewend een open bestaan te leiden, dat draaide om

veel contact met de buren. Mede door hun komst konden deze ‘open gezinnen’ een steeds dominanter positie innemen. Zij accepteerden namelijk alleen nieuwkomers die net zo waren als zij. De situatie voor bewoners die hun leven anders wilden inrichten, werd steeds onaangener.⁹⁴ Clara (1943) herkende de druk onder bewoners van de Rochussenstraat om zich aan te passen: *Ik denk, dat als ze daar niet aan meededen dat ze dan op een gegeven moment wel moesten gaan verhuizen. Dan hadden ze het niet leuk. Ze moesten wel aanpassen denk ik. Ja, je moest wel in het straatje passen. Als je uitgesloten werd, dan had je het niet naar je zin, hoor.*⁹⁵ Veel bewoners die geen onderdeel waren van de groep, omdat zij bijvoorbeeld de normen niet onderschreven, verhuisden wanneer dit kon naar een wijk op betere stand. De zichtbaarheid van elkaars handelen en de sterke onderlinge banden van bewoners leidden op deze manier tot dwingende sociale controle en een proces van homogenisering. Dit was een proces dat zich afspeelde op een zeer lokaal niveau, van een buurgroep die elkaar goed kende en regelmatig ook gedeeltelijk familiebanden onderhield. Dergelijke buurgroepen bestonden in bijna alle straten van de wijk, afgezien van een aantal ‘gouden randjes’. Om onderdeel van de buurgroep te blijven, waren zij gedwongen te beantwoorden aan de norm van de straat. Deed een gezin dit niet, dan lag het erbuiten. Bewoners die bij de buurgroep hoorden, ervoeren dit als positief. De buurt fungeerde als een veilige haven in een stad die negatief was over de wijk en haar bewoners. Maar er was nog een andere positieve kant aan een wijk waar iedereen op elkaar lette. Bewoners die in moeilijkheden verkeerden, konden rekenen op steun van de buren. Alleen is de vraag of burenhulp inderdaad een vanzelfsprekend onderdeel vormde van het sociale leven in de naoorlogse Schilderswijk?

9.3 Burenhulp na 1945

Het leven in de buurgroepen beantwoordde in veel opzichten aan de collectieve herinnering aan de volksbuurt van weleer. Ook op foto's uit die periode is te zien dat bewoners met elkaar de dag doorbrachten en vrouwen gezamenlijk de aardappels schilden.⁹⁶ Beelden lijken onomstotelijk bewijs te bieden, maar die zijn natuurlijk per definitie selectief. Want op de foto's staan niet de huisvrouwen die de dag binnen doorbrachten of op het plaatsje achter zaten, in plaats van met de buren aan de voorkant. Zoals bij John (1959) in de Van Ostadestraat, die de buren alleen aan de achterkant van het huis wel eens aansprak, maar geen vrije tijd met hen doorbracht.⁹⁷ Het intensieve straatcontact hoort thuis in het collectieve verhaal over de Schilderswijk, de officiële nostalgie waar velen sterk aan vasthouden.⁹⁸ De voorbeelden van bewoners die een beroep konden doen op de hulp van buren zijn talloos. Ze vormen niet zelden de kern van de herinnerde geschiedenis van de wijk, en oud-bewoners zijn er nog altijd trots op. Maar in welke mate en op welke manier hielpen buren elkaar, en welke voorwaarden waren eraan verbonden?

In onze reconstructie van de burenhulp tijdens de vooroorlogse periode zagen we, dat alles draaide om gelijkheid en wederkerigheid. De schaamte bij relatieve armoede kon groot zijn, en het werd niet gewaardeerd wanneer iemand om hulp vroeg zonder iets terug te kunnen geven. Door deze reciprociteit was burenhulp doorgaans onbetrouwbaar en betrekkelijk, want het kon iemands reputatie in gevaar brengen.⁹⁹ Toen na 1945 de welvaart steeg en de verzorgingsstaat opkwam, werden bewoners van de Schilderswijk minder afhankelijk van burenen. De socioloog Ali de Regt opperde dat burenhulp na de oorlog diende om ‘verzorgingsproblemen’ op te lossen. Mensen pasten incidenteel op elkaars planten, en deden kleine klusjes en boodschappen voor elkaar.¹⁰⁰ In verschillende oude stadswijken bestond volgens De Regt in de jaren vijftig nog een hecht buurtleven. Zowel burenen als familie maakten deel uit van netwerken van gezelligheid en steun. Het belangrijkste waren echter de familiecontacten, en met name de band tussen moeder en dochter. De voorwaarden en beperkingen die aan dit systeem van hulpvaardigheid kleefden, behandelde De Regt echter niet.

In de Schilderswijk was burenhulp een zaak van de buurgroepen. Bewoners die veel contact met elkaar hadden, wisselden op informele wijze goederen en diensten uit. Daarbij was de bereidheid tot het leveren van een tegenprestatie essentieel. In de Koninginnestraat, waar de grote familie van Annie (1950) woonde, bestond een uitgebreid systeem van dienstverlening. Haar moeder maakte op zondag heel veel pudding, die zij uitdeelde aan burenen, familie en anderen. In ruil hiervoor deden de burenen iets terug. Een andere buurvrouw maakte jurkjes van stof, die de moeder van Annie aanleverde. Ook hier was wederkerigheid een voorwaarde.¹⁰¹ Net als bij Heleen (1956), die opgroeide in de Van der Helstraat, voorbij de Vaillantlaan. Zij herinnerde zich de burenhulp, maar wist ook nog dat er altijd wat werd terugverwacht. Burenen die alleen ontvingen, maar niet uitdeelden, kwamen daar niet mee weg: *Ja die waren d'r ook, maar die werden nooit meer geholpen, zo simpel is dat. Gelijk hup, en dat contact werd meestal ook gelijk afgekapt hoor, dat was direct van hard hout.*¹⁰²

Wie voldeed aan de voorwaarde van wederkerigheid en tot de buurgroep behoorde, kon profiteren van het systeem van onderlinge dienstverlening. Sommige geïnterviewden spraken over het lenen van geld aan burenen die door omstandigheden in een moeilijke situatie verkeerden. Zo herinnerde Wil (1938), die in de jaren vijftig opgroeide in de Brueghelstraat, dat een weduwe uit de straat helemaal aan de grond zat. Haar vader heeft haar toen 15 gulden geleend.¹⁰³ Een andere oud-bewoner, Nico (1944), die op verschillende adressen in het midden van de buurt woonde, wist nog dat hij op zijn vijfde bij al zijn tantes langs moest om een gulden te lenen, want dan kon zijn moeder weer boodschappen doen. Hij ging echter niet bij de burenen langs.¹⁰⁴ In de meeste interviews kwam het lenen van geld overigens niet ter sprake, omdat dienstverlening in de regel in natura ging. Mannen hielpen elkaar bij de vele reparaties of opknapbeurten van

het huis. Vrouwen verleenden elkaar allerlei kleine diensten, van het passen op elkaars kinderen tot het delen van een gehuurde wasmachine of het lenen van etenswaren die iemand toevallig even niet had. Zoals Corrie (1954) uit de Netscherstraat het beschreef, toen ze vertelde hoe de vrouwen onderling hun taken verdeelden: *'Ik ga effe strijke An, let jij op die kleine.'* Nou, dat was dan prima. En ja *'neem ik zo een bakkie leut mee'* en dan kwam je terug met de koffie, weet je wel.¹⁰⁵ Kleine gunsten hoorden bij een buurgroep die in sommige opzichten de functie van een gezin vervulde. Het was een logisch uitvloeisel van het intense buurtcontact, dus van gezinnen die elke dag contact met elkaar hadden en vele uren samen doorbrachten. Het was inderdaad *'smeerolie voor de goede verhoudingen'*, zoals de historicus Vincent Sleebe het noemde.¹⁰⁶

Gezinnen die niet aan deze praktijken meededen, omdat het lenen van goederen en diensten tegen hun moraal inging, voelden zich steeds minder thuis in de wijk. Chris (1939) woonde met meerdere familieleden in de Doustraat; zijn familie had weinig op met het grote gezin aan de overkant, waar men van de hand in de tand leefde: *Het krioelde daar op een gegeven moment van de kinderen, en die vraten maar raak, die besteedden maar en die poften maar bij de bakker. Maar mijn vader en moeder hadden nooit van z'n leven een stuiver schuld, snap je wat ik bedoel? Dat was gewoon de cultuur, dat deed je niet. Je had liever honger, mijn vader en moeder ook. Of ze gingen bij een familielid wat lenen, maar je ging niet in de schulden zitten. Jij kon iedereen recht in de ogen kijken.*¹⁰⁷ In de jaren zestig verhuisde Chris, omdat hij de wijk *'wat minder'* vond worden – de visie van zijn ouders was op zijn retour. Hij begon zich te ergeren aan het geschreeuw op straat en aan burens die uit het open raam naar elkaar stonden te roepen. Het systeem van wederzijdse hulpverlening bestond dus bij de gratie van intensief burenccontact.

Dat lag anders zodra zich echte problemen voordeden: langdurige armoede, het overlijden van een echtgenoot of huiselijk geweld leenden zich nu eenmaal minder voor wederkerigheid. Zulke situaties werden gedeeltelijk ondervangen door geritualiseerde gebruiken, die in grote delen van de Schilderswijk in zwang waren. Bij een sterfgeval zorgde de straat voor een begrafeniskrans. Het echtpaar Teun (1927) en Jopie (1931) herinnerde zich nog scherp dat de buurman aan de overkant overleed. Een buurvrouw, tante Sjaan, ging toen bij alle burens langs om geld in te zamelen voor de begrafeniskrans. Toen de lijkwagen langreed, hingen zij de krans eraan.¹⁰⁸ Ze gingen dus niet naar de begrafenis zelf. Bij geboorte was het in sommige delen van de wijk gebruik om bij te springen tijdens de eerste dagen. Dan brachten burens etenswaren langs, zoals een treetje eieren, een flesje room of een biefstukje – en een buurvrouw waste de lakens. De buurt nam feitelijk taken op zich die een kraamhulp tegenwoordig vervult.¹⁰⁹

Wat er buiten deze rituele handelingen om plaatsvond, blijft diffuus. Dezelfde Corrie die beschreef hoe moeders met elkaar de dag doorbrachten op straat, benadrukte dat er van echte bijstand geen sprake was. Afgezien van een paar schoolvriendjes kwam er bij haar thuis zelfs niemand over de vloer. Dat kwam door de

armoede, die zij het liefst niet met de hele buurt deelde: *Er was nu eenmaal niet veel en je wilde toch niet weten dat jij schuifkaas had op brood. Ow, sorry, schuifkaas is één plakje kaas op twee boterhammen. Zo schuif je hem [doet met haar handen voor, twee boterhammen op elkaar, een plak kaas ertussen schuiven].*¹¹⁰ Ook andere huiselijke problemen hield men in de Netscherstraat liever voor zich. Bij het overlijden van een echtgenoot kochten de burens weliswaar een krans, maar volgens Corrie woonde niemand de begrafenisplechtigheid bij. Het medeleven was sterk begrensd: *Je moest ook zeker niet zeuren over je problemen, want dat werd niet gewaardeerd: Gewoon, flink zijn, doorgaan. Dat was die tijd. Dus dan ging je weer door. En dan ging je ook niet bellen van 'buuf, red je het wel?' Nee, ze moest doorgaan. Ja, ja, hij is dood, is erg, maar dat is al drie weken geleden, dus kom op.*¹¹¹

Er zijn echter ook andere getuigenissen. Toen de moeder van Mietje (1949) stierf, werd er wel bijgesprongen. Haar vader was melkboer aan de Hoefkade, vlakbij de Koninginnestraat. Toen haar moeder verongelukte, stond volgens haar de hele buurt klaar om te helpen. Zo nam een zoon van een klant, een zeeman op verlof, de wijk van haar vader over, zodat hij zich kon bezighouden met de begrafenis.¹¹² Appie (1955) groeide op in de Van Ravesteinstraat en schetste het beeld van een arme familie die stelselmatig door de burens werd onderhouden: *Iedereen kon iedereen, en als je een gezin had die het minder had, dat de man was weggegaan of overleden, dan steunde je mekaar. Die kwam weer met een boodschappentas met boodschappjes: koffie, thee, suiker en melk, en die andere, die nam weer aardappelen en groente mee.*¹¹³ Ook Riet, die in een arm hofje woonde aan de rand van de wijk, herinnerde zich een systeem van burens die elkaar altijd bijstonden. Een arm gezin kreeg bijvoorbeeld een kilo aardappelen van een buur die het kon missen.¹¹⁴ Zulke herinneringen aan onbaatzuchtige burenhulp kenmerken zich vrijwel allemaal door hun algemene karakter: het lijken meer beschrijvingen van collectieve dan van individuele herinneringen.

Gezinnen met sociale problemen, zoals alcoholisme of huiselijk geweld, hadden een grote kans buiten de buurgroep te vallen en dus ook verstoken te blijven van de burenhulp die daarbij hoorde. Heel paradoxaal konden moeilijke omstandigheden een gezin in een positie brengen waarin hulp veel minder vanzelfsprekend was. Men moest zich immers wel 'normaal' gedragen om erbij te horen. De goodwill van de straat gaf de doorslag, zoals in de Rochussenstraat. Henny (1945) groeide hier op, in een buurgroep waar haar moeder de spil van vormde. Zij hadden het thuis wat beter, omdat haar vader en moeder allebei werkten. Haar moeder was een 'goudeerlijke kenau', die veel weggaf aan mensen in de buurt. Maar alleen aan mensen die ze mocht, wist haar dochter zich te herinneren.¹¹⁵ Clara (1943), die in dezelfde periode ook in de Rochussenstraat woonde, roemde de solidariteit in haar straat. Maar wie niet meedeed of er niet bij hoorde, had het volgens haar niet makkelijk.¹¹⁶ Ook Piet (1941) groeide hier op en zijn moeder was zo'n buitenbeentje. Ze hadden het thuis heel arm, omdat er geen kostwinner was en zijn moeder niet kon werken vanwege epilepsie. Hij kan zich niet herinneren dat de burens bijsprongen, terwijl ze wel op de hoogte waren van de penibele situ-

atie bij hen thuis. Als Piet iets op de pof moest halen bij kruidenier Veenstra, gaf de winkelier hem ten overstaan van alle klanten te verstaan dat zijn moeder moest ‘miniseren.’ Dat betekende volgens Piet geen tongenworst maar bloedworst, en geen kilo suiker maar slechts een pond. Veenstra was de enige kruidenier in de straat, waar de moeder van Clara ook vrijwel dagelijks kwam om alle roddels uit te wisselen. Voor Piet stond zijn jeugd in het teken van ruzie tussen zijn moeder en de andere burens in de straat. Zijn moeder kon nogal agressief zijn en ze belandde regelmatig in een heftig conflict met de burens, waarbij ze dan op de vuist ging met de tegenpartij. Dat waren publieke gebeurtenissen, waarvan de hele straat getuige was. De zoon schaamde zich deerlijk en liep dan liever een blokje om.¹¹⁷ Zijn moeder viel buiten de boot in de straat, dus kon ze geen beroep doen op de hulpvaardigheid van de buurtgroep.

De moeder van Hendrik (1947) maakte ook geen deel uit van een buurtgroep. Het gezin woonde in de Trooststraat, in het nieuwe deel van de wijk. Doordat zijn vader was opgenomen in een inrichting, was zijn moeder alleen en hadden ze het thuis behoorlijk arm. Ook zij hoefden niet te rekenen op onbaatzuchtige hulp van de buurt; zijn moeder had überhaupt weinig contact met de burens. De zoon herinnerde zich dat andere buurvrouwen een kliekje vormden, maar dat zijn moeder hier niet bij hoorde. Naar zijn idee had dit te maken met haar positie als alleenstaande vrouw: *Ik denk dat als het gewoon een echtpaar, gewoon vader en moeder waren geweest, dat mensen dan toch wel wat opener waren geweest. Ja, een vrouw alleen vinden ze toch maar raar. Die andere mensen gingen namelijk wel goed met elkaar om, had ik het idee.*¹¹⁸ Wel of niet erbij horen in een straat kon van allerlei factoren afhangen, maar de beslissing lag bij de vrouwen die een buurtgroep informeel leidden. Zij waren volgens de historica Melanie Tebbutt, die de sociale geschiedenis van het roddelen in de twintigste eeuw in Engeland bestudeerde, de bewakers van de normen van de straat.¹¹⁹

Wanneer er sprake was van echte armoede, vaak veroorzaakt door het ontbreken van een kostwinner of sociale problemen, kon dat leiden tot een pariastatus. Hulp was dan zeker niet vanzelfsprekend, het tegenovergestelde. Ook blijft onduidelijk of een bewoner die uit armoede niet kon bijdragen aan het systeem van burenhulp, er dan toch een beroep op kon doen. De positie van hulpbehoevenden in de wijk was vermoedelijk erg precair. Lammert was vanaf 1968 docent aan de lagere school in de Koningstraat, en maakte geregeld mee dat armoede een gezin tot het uitschot van de straat maakte. In zijn beginperiode ging hij eens op huisbezoek in een arm hofje in de Gortmolen, waar een gezin zonder moeder woonde in ‘armoede uit 1900’. Ze woonden op de bovenverdieping van een heel smalle hofjeswoning, dat ze bereikten met behulp van een losse ladder vanaf de begane grond, waar een vodenboer zijn spullen opsloeg. Het gezin had geen eigen voordeur. Het hofje was nauwelijks bestraat en slechts verlicht met één lantaarn, die tussen twee huizen aan een draad hing. Op school keken kinderen op hen neer, en

de stank van het hofje hing volgens Lammert om hen heen.¹²⁰ In zijn herinnering was van solidariteit absoluut geen sprake.

Ook bij Nel (1953) ging armoede niet bepaald hand in hand met hulp van de burens. Zij woonden in een arm straatje bij het station, en haar vader was arbeidsongeschikt. Zij kan zich uit haar jeugd alleen bittere armoede herinneren, zonder dat de burens bijsprongen. Overal moest het gezin op bezuinigen. Tijdens de vakantie moest ze naar een kinderkolonie om aan te sterken, en waar ze iets meer te eten kreeg. Ze droeg de hele week door dezelfde kleren en hetzelfde ondergoed. Haar armoedige thuissituatie werd pijnlijk duidelijk tijdens de tweejaarlijkse luizencontrole op school, die eruit bestond dat kinderen vóór de klas hardhandig werden gecontroleerd op luizen. Ze ervoer het als een openbare vernedering. Verder konden andere kinderen tussen de middag thuis lunchen, maar zag zij zich gedwongen om op school te blijven. Ook weer een teken van haar afwijkende gezinssituatie.¹²¹ Door oude kranten in de buurt op te halen en naar de lorrenboer te brengen, bleef er iets extra's over om eten van te kopen.¹²² Dan Bertus (1960), die in de Jacob Catsstraat opgroeide in een crimineel milieu, en niet mocht omgaan met een jongen uit de Waterloostraat: *Ja kijk ik kan me nog herinneren dat in de Waterloostraat een jongen woonde en ja, die waren een beetje vies, die hadden vlooien en zo. Die werden buiten gesloten en daar mocht je ook niet mee spelen of naar binnen.*¹²³ Voor echte armoede, die gepaard ging met stank en vlooien, had men weinig mededogen in de naoorlogse Schilderswijk.¹²⁴

Een andere categorie die buiten de groep kon vallen, waren gezinnen waarvan de vader teveel dronk. Zo herinnerde Kobus (1937), die in de Stortenbekerstraat woonde, zich dat echte alcoholistenfamilies gemeden werden. De burens wilden niets met hen te maken hebben.¹²⁵ Tonia (1930) kwam uit een gezin waar de vader zelf stevig dronk. Zij woonde in de jaren vijftig nog thuis in de Van der Neerstraat, en merkte dat haar ouders helemaal geen contact hadden met de burens: *Nee, mijn vader helemaal niet. Die mochten ze helemaal niet, want die kwam zo vaak dronken thuis. Die lag niet in hun straatje. Hij was op het laatst ook alcoholist. Later, als je volwassen wordt, denk je bij jezelf, die man heeft het waarschijnlijk ook nooit naar z'n zin gehad.*¹²⁶ Ook haar moeder kwam nooit buiten en liet haar kinderen de boodschappen doen. Dan is er nog het verhaal van Fransien (1949), die net als Kobus in de Stortenbekerstraat woonde. Haar vader sloeg haar veel en haar moeder verzorgde haar niet, noch deed ze het huishouden. Overal in huis lag een dikke stoflaag en ze aten thuis enkel groenten uit blik. Ze liep regelmatig met vlooien en al naar school. Er kwam nooit iemand bij hen over de vloer, en de burens wilden niets te maken hebben met het gezin. De burens meden haar ouders, behalve één buurvrouw die regelmatig iets te eten bracht voor haar en haar broer. Verder leefde het gezin in een isolement. Dat gold ook voor leeftijdgenootjes in de straat, bij wie het principe van wederkerigheid al vroeg was doorgedrongen: *Ik kan me ook nog herinneren dat mijn vriendinnetjes buiten speelden toen ik een jaar of acht was. Dan stond ik voor de deur en dan kregen mijn vriendinnetjes een*

dubbeltje of een stuiver om wat snoepjes te kopen, maar ik had nooit wat, want ik kreeg nooit wat. Dan stond ik daar heel zielig voor de deur, dat ken ik me nog herinneren, dat niemand naar me omkeek. En mijn vriendinnetjes verdeelden dan de snoepjes onder mekaar, maar ik kreeg niks, omdat ik nooit wat gaf natuurlijk. Nou, op een gegeven moment was dat zo hoog opgelopen, wat ga je doen als kind zijnde? Dan ga je pikken.¹²⁷ Meester De Bruin van clubhuis De Mussen sprak in gedragen termen over een heilig solidariteitsgevoel in de wijk, maar ook over degenen die erbuiten vielen. Voor hen was er geen plaats in de straat: [Zij] die niet kunnen voldoen aan deze eisen van Gemeenschapszin tasten deze heiligheid aan en zijn de zwarte schapen.¹²⁸ Het is echter maar de vraag of bewoners zich altijd zelf buiten de groep plaatsten, of dat zij er buiten werden geplaatst. Een maatschappelijk werker uit de Schilderswijk drukte zich in 1963 iets minder gedragen uit. Er zou volgens hem sprake zijn van een zekere solidariteit, maar die betrof volgens hem uitsluitend de eigen groep.¹²⁹

De herinneringen aan onbaatzuchtige hulp zijn moeilijk in een bredere context te plaatsen. Bewoners met verschillende achtergronden en verschillende posities in de wijk schetsen geen eenduidig beeld, en ook het archiefmateriaal schiet tekort voor een algemene conclusie. Vrijwel niemand schreef iets op over de manier waarop burens elkaar bijstonden in moeilijke tijden, afgezien van gemeenplaatsen over de solidariteit van bewoners. Toch kunnen we wel een aantal hypothesen formuleren. De eerste hypothese is dat onbaatzuchtige hulp zeker bestond, maar het karakter ervan sterk wisselde, ook tussen verschillende delen van de wijk. Het sprak niet vanzelf, ook niet voor bewoners die veel tijd met elkaar doorbrachten. De regels per buurgroep konden verschillen. In sommige buurten keurde men onderlinge hulp af, terwijl het in andere buurten heel geaccepteerd was. In het nieuwe deel van de wijk, waar vóór de oorlog een sterk 'burgerlijke' cultuur bestond, repten na 1945 veel minder oud-bewoners over burenhulp. Volgens een medewerker van het maatschappelijk werk in 1969 woonden hier zeer veel 'oude SDAP-ers', die er een meer burgerlijke moraal op nahielden.¹³⁰

Een tweede hypothese is dat onbaatzuchtige hulp wel voorkwam bij calamiteiten, maar geen vast bestanddeel vormde van de onderlinge omgang in buurten. De basis van langdurige hulp bestond uit wederkerigheid, waarmee het de vorm kreeg van dienstverlening. Herinneringen van oud-bewoners over hulp gaan vaak over een bewoner die een ongeluk kreeg en naar het ziekenhuis moest. Dan was er altijd wel iemand met een auto die even wilde rijden.¹³¹ Ook de gememoreerde hulp bij het overlijden van de melkboer paste in dit kader. Maar na de eerste dagen moest de familie zich weer oprichten en op eigen benen staan. De historica Joanne Bourke concludeerde in haar studie over de Engelse arbeidersklasse dat burenhulp alleen in noodgevallen werd geaccepteerd, dus als de reputatie van de geholpen familie niet in het gedrang kwam.¹³²

De derde hypothese is dat de hulp beperkt bleef tot een buurgroep, een selecte groep bewoners die voldeden aan bepaalde normen over netheid en gedrag.

Aangezien er bij veel gezinnen in financiële nood sprake was van sociale problemen, zullen zij vaak niet tot zo'n groep hebben behoord en dus ook buiten het systeem van wederzijdse dienstverlening zijn gevallen. De solidariteit werd ingeperkt door de strenge groepsnormen van wijkbewoners. Zo bezien fungeerde burenhulp vooral als smeerolie voor verhoudingen die toch al goed waren.

Besluit

De demografische ontwikkelingen na 1945, die leidden tot een concentratie van bewoners die niet weg konden of niet weg wilden uit de Schilderswijk, zorgde ervoor dat zij zich steeds nadrukkelijker op elkaar richtten. Er ontstonden bijna overal in de wijk buurgroepen, bestaande uit familieleden en burens die veel onderling contact hadden en een dominante positie in de straat innamen. Van een overkoepelende identiteit als 'Schilderswijkers' was echter nog geen sprake. De gemeenschappelijkheid hield halt aan het einde van de straat, wat alleen al bleek uit de sterke rivaliteit tussen straten. Een buurgroep beperkte zich tot een afgebakend gebied, vaak een deel van een straat. Binnen dat gebied bepaalden zij de norm. Lang niet alle bewoners maakten deel uit van een buurgroep, omdat zij dit niet wilden of omdat de 'gevestigde' bewoners hen niet accepteerden. De druk om zich aan te passen aan de norm van de straat nam echter toe, mede door de sterke onderlinge banden van de buurgroep en hun dominantie in de straat. Bewoners die zich hieraan onttrokken, werden een buitenstaander. De tegenstelling tussen 'gevestigden' en 'buitenstaanders' was overal duidelijk zichtbaar. De historische dimensie die in het werk van Elias en Scotson ontbrak, viel wel aan te brengen in de Schilderswijk. De groep gevestigden was immers zelf nog vrij nieuw, wat haar extra reden gaf de nieuw bevochten positie veilig te stellen en te verdedigen tegenover latere nieuwkomers.

Aangezien gezinnen in financiële nood vaak niet konden voldoen aan de normen die bewoners in een straat elkaar oplegden, konden zij nauwelijks deelnemen aan het systeem van wederkerigheid dat tussen andere bewoners van de wijk bestond. Op de keper beschouwd, was burenhulp vooral smeerolie voor de goede verhoudingen. Er is weliswaar gesproken over de normen die bewoners van de Schilderswijk elkaar steeds vaker oplegden tijdens de naoorlogse decennia, maar we weten nog niet welke scheidslijnen zij trokken. De 'frontlinie voor net gedrag' die de Schilderswijk tijdens het interbellum vormde, was duidelijk verschoven. Een groot deel van de zogeheten nette bewoners was uit de wijk vertrokken, met vele instituties in hun kielzog. Maar gedragsregels en scheidslijnen bleven een rol spelen. Tijd dus om ons daarop te richten.

10 Lijnen van onderscheid

We zagen hoe een groep buurtbewoners een dominante positie kon innemen in de straat, door hun sterke onderlinge banden en een intensief gebruik van de ruimte. Zij ontwikkelden normen, waaraan anderen moesten voldoen om tot de groep van gevestigden te worden gerekend. De keuze voor deze normen is volgens de filosoof Pierre Bourdieu niet willekeurig. Ze komen volgens hem altijd voort uit de structurele verschillen tussen individuen, zowel in economisch, sociaal of cultureel opzicht. Alleen valt niet vooraf te bepalen welke verschillen de boventoon gaan voeren.¹ Ook de historicus David Garrioch betoogde dat overeenkomsten op het terrein van religie, familie, buurt of economie vaak als basis dienen voor de vorming van een gemeenschap.² Elk individu heeft wel enig besef van zijn positie in de 'sociale ruimte', zoals Bourdieu dat noemde, en markeert deze ten opzichte van anderen in de buurt. De keuze voor leefregels zou uiteindelijk niet worden bepaald door de structuur van de wijk, maar door de bewoners zelf.

Ook bewoners van de Schilderswijk deelden elkaar in op basis van normen die de dominante bewonersgroepen vastlegden. Zelfs de kleinste verschillen konden breed uitgemeten worden. Dit narcisme van de kleine verschillen deed er vooral toe, omdat juist de kleine afwijkingen van groepsnormen een bedreiging konden vormen voor het voortbestaan van de groep.³ Om de scheidslijnen tussen groepen bewoners te kunnen bepalen, dienen we na te gaan wie er op welke gronden uitlag in een straat. De daadwerkelijke verschillen in economische positie, werk of maatschappelijke achtergrond vormden een reservoir waaruit de bewoners vrijelijk putten. Om vat te krijgen op dat onderscheid is de blik van de bewoners zelf essentieel.⁴ In de wijk bestonden twee manieren van beoordeling. Een bewoner die er niet bij hoorde, had het zogenaamd hoog in de bol, óf hij, dan wel zij was asociaal.⁵ Achter deze twee kwalificaties gingen allerlei gedragingen schuil waarmee iemand zich – in de ogen van anderen – boven de buurt stelde of deze juist naar beneden haalde. De rol van sociale verhoudingen en netwerken (het sociaal kapitaal van Bourdieu) is eerder aan bod gekomen. Hier staat de vraag centraal of een bewoner zich in sociaaleconomisch opzicht kon afscheiden van de groep. Dan

gaat het om thema's als de relatieve rijkdom en armoede, het taalgebruik en de opleiding van bewoners. Daarnaast speelt netheid een rol, dus alle zichtbare gedragingen van bewoners. Tenslotte gaan we na in welke mate relaties, huwelijk en prostitutie als scheidslijnen fungeerden binnen de wijk.

10.1 Inkomen, werk en opleiding

De sociaaleconomische situatie in de Schilderswijk verbeterde sterk in de jaren vijftig en zestig. Er was een grote vraag naar arbeid en de inwoners van de wijk kregen meer te besteden. Dat het niet alleen meer armoe troef was, blijkt onder meer uit de vele voorbeelden van bewoners die de binnenkant van hun vervallen woning tot een waar paleisje wisten om te bouwen.

Ook in het blad van clubhuis De Mussen verschenen artikelen over bewoners die veel moeite deden het interieur van hun huis op te knappen, omdat de kans

Afb. 10.1 Skyleren bankstel van een bewoner in de Jan Steenstraat, 1968. Particuliere verzameling.

op een betere woning vooralsnog ontbrak: De toestanden zijn vaak zo ernstig, dat de mensen zich veel moeite getroosten en veel geld uitgeven om hun huisje zelf wat op te knappen, want kans op een andere woning voor een gezin met vijf of meer kinderen is er toch niet.⁶ Bijna zeventig procent van de beroepsbevolking in de Schilderswijk in de jaren zestig was arbeider, en velen van hen werkten in de bouw. Het opknappen van het interieur, maar ook het inbouwen van een douche, deden zij in de regel zelf of met de hulp van collega's. De tegenstelling tussen de vervallen constructie van het huis en de schitterende binnenkant verbaasde sommige buitenstaanders. Ruud (1947) kwam geregeld in de wijk bij vrienden over de vloer, maar woonde zelf in een andere arbeiderswijk. Hem viel op welke moeite bewoners zich getroosten om van hun vervallen huis nog iets te maken: De huizen waren tochtig en vochtig. Nat en lekkage was geen uitzondering. Toch waren het net kleine paleisjes. De mensen knapten veel zelf op. De houthandel en de kapitaalhandel hadden hier gouden tijden.⁷

Ondanks de welvaartstijging bleef de Schilderswijk het armste deel van de stad vormen. De beroepsbevolking van bijna uitsluitend arbeiders (70 procent), lagere employeés (17 procent) en bedrijfshoofden (10 procent) verdiende het laagste inkomen in de stad, zoals te zien valt in de onderstaande figuur, die de inkomensgegevens in 1960 weergeeft in verschillende Haagse wijken.

Uit deze figuur valt ook op te maken, dat het verschil met sommige andere oude Haagse arbeiderswijken minimaal was. In Duindorp, de Stationsbuurt en Transvaal week de situatie nauwelijks af van die in de Schilderswijk, terwijl de andere wijken het slechts iets beter deden. Het gemiddelde voor de gehele stad toonde een gunstiger aanblik, wat vooral te danken viel aan de nieuwe arbeiderswijken in Den Haag Zuidwest. De verschillen in inkomen binnen de Schilderswijk konden overigens aanzienlijk zijn: 7,5% van de inwoners verdiende in 1960

FIG. 10.1 GEMIDDELD INKOMEN VAN LAGE EMPLOYEES EN ARBEIDERS VERGELEKEN TUSSEN HAAGSE WIJKEN EN DE STAD ALS GEHEEL, 1960

Wijk	F 5 500 – 7 500 per jaar	< 3 750 per jaar
Schilderswijk	6,4%	48,3%
Stationsbuurt	11,8%	44,5%
Transvaal	8,6%	43,6%
Spoorwijk/Laakkwartier	12,5%	41,6%
Oud Scheveningen	12,1%	41,4%
Duindorp	7,5%	46,4%
Den Haag	16,9%	36,9%

Bron: J.J.R. Schmal, Rapport van de Adviescommissie Sociale Aanpassing Probleemgezinnen, uitgebracht aan het College van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage ('s-Gravenhage 1963) 3-4.

meer dan 5500 gulden per jaar, en bijna de helft van hen minder dan 3750. Dit verschil kon verband houden met het inkomen van de vader, maar ook met het aantal kinderen (en hun leeftijd).

Tien jaar later was het gemiddelde inkomen sterk gestegen. Een niet-representatief onderzoek uit 1969 onder 38 bewoners in één van de armste stukken van de Schilderswijk wees uit, dat twaalf personen in dat jaar een inkomen hadden beneden de 6000 gulden, elf een jaarinkomen tussen 6000 en 9600 gulden, en vier een inkomen hoger dan 9600 gulden.⁸ Een ander onderzoek, uitgevoerd onder 82 bewoners in dezelfde buurt, gaf aan dat 45 bewoners, dus meer dan de helft, een jaarinkomen ontvingen van 6100 gulden of hoger.⁹ In tien jaar was het nominale inkomen voor veel bewoners dus verdubbeld.¹⁰ Dat de Schilderswijk de armste bewoners herbergde, betekende dus niet dat zij niet deelden in de enorme inkomensstijging die zich in deze periode voordeed. Er bestond weliswaar nog altijd een tekort aan primaire behoeften, zoals kleding en voedsel, maar dat kwam in de jaren vijftig en zestig vooral door sociale problemen of door bijzondere omstandigheden. Deze konden tot gevolg hebben dat relatief arme gezinnen buiten de boot vielen.

Armoede werd geassocieerd met stank en slechte manieren. Bewoners die aan dat beeld voldeden, vielen niet alleen buiten het systeem van hulpverlening maar werden ook daadwerkelijk gemeden. Marianne (1961) woonde aan de rand van de Schilderswijk, op de Loosduinsekade, vlakbij een paar steegjes met hofjeswoningen. De bewoners waren volgens haar zo arm, dat ze in onbewoonbaar verklaarde woningen moesten wonen, tussen het ongedierte: *En daar woonden allemaal gezinnen, maar op enig moment zaten er ook allemaal bordjes op de deur 'onbewoonbaar verklaarde woning', want de ratten, de muizen en het ongedierte liepen daar over de bedden van de kinderen. Dat heb ik ook wel eens gezien. [lacht] Toen mijn moeder hoorde dat ik daar geweest was, werd ik gelijk bij één oor gegrepen en 'daar mag je niet meer komen!'. Want ja, daar was echt veel ongedierte en de armsten van de armsten die woonden daar. Dat was wel een beetje een trieste ervaring.*¹¹ Meester De Bruin beschreef het geval van Greet Olleman, die op zestienjarige leeftijd zwanger raakte van een brute despoot, een alcoholist die haar regelmatig in elkaar sloeg. Vier kinderen had ze, en vier keer had ze onder dwang van haar man abortus gepleegd: *Halve nachten heb ik met m'n kinderen op de straat gelopen, wachten en maar rondlopen totdat hij sliep. Naar familie of m'n moeder durfde ik niet, want dat maakte hem tot een briesende leeuw.*¹² Haar man gaf haar bijna geen geld, waardoor ze met haar kinderen vrijwel niets had: *Geen cent in huis. Geen korst brood. En ze is alweer vier maanden zwanger. Ze zit tot over haar oren in de schuld bij de huisbaas. Op straat worden ze (haar kinderen, DKK) nagejouwd, dat hun vader weer in de bajes zit. En vele burens grinniken erom. Bij haar familie hoeft ze niet aan te kloppen, die eisen, dat ze van 'm af gaat. Maar dat kan ze niet. En moeder heeft het zelf zo arm.*¹³ De oorzaken van haar armoede, een slecht huwelijk en het alcoholisme van haar man, maakten Greet tot een paria in de straat.

Gezinnen met veel kinderen kregen van andere bewoners al snel het predicaat 'asociaal' opgeplakt. Voor Loes (1943) van de nette Vaillantlaan waren het altijd

grote gezinnen die in armoede leefden.¹⁴ En Tonia (1930), die tijdens haar jonge jaren in de Van der Neerstraat woonde, merkte dat grote gezinnen zoals de hare (twaalf kinderen) altijd een beetje werden gemeden door burens met een klein gezin: *Je hebt natuurlijk mensen, echtparen die 1 of 2 kinderen hadden. Dan zeiden ze, je moet niet met die kinderen van dat grote gezin spelen hoor, want die lopen er zo armoedig bij. Dat tekende je.*¹⁵ Overigens hadden juist een aantal bekende, beeldbepalende en relatief welvarende gezinnen in de Schilderswijk zeer veel kinderen.¹⁶ Zo strikt lag het dus ook weer niet. Niettemin werd armoede vaak in verband gebracht met bepaald gedrag, wat onder meer bleek uit de discussie tussen twee oud-bewoners over de achtergrond van de a- en b-klassen op katholieke lagere scholen. Voor Albert (1919) sprak het voor zich dat de a-klas de arme kant was. De kinderen daar liepen immers in pakken van de crisisdienst.¹⁷ Zijn schoondochter Mietje (1949) had deze tweedeling ook nog meegemaakt. Beide klassen hadden zelfs een aparte ingang naar school, en de nonnen hielden de kinderen strikt gescheiden op het schoolplein. In haar beleving vond de scheiding echter niet plaats op basis van inkomen, maar gaf gedrag de doorslag. De A stond in haar herinnering voor asociaal, voor kinderen die niet voldeden aan de heersende normen.¹⁸ Gezinnen die in relatieve armoede leefden, moesten extra hun best doen om te kunnen voldoen aan de normen van de straat.

Bewoners die ondanks de stijgende welvaart na de oorlog achterbleven, schaamden zich hier vaak voor. De tekenen van armoede, zoals door de gemeente verstrekte kleding, drukten een zwaar stempel. Zo vond Riet (1956) het verschrikkelijk om naar het kledingpunt te gaan: *Ik vond het altijd wel een ramp, daarheen. Je liep zeg maar niet in het nieuwste van het nieuwste. Het was wel nieuw, maar het was ook allemaal hetzelfde.*¹⁹ Ook Nel (1953) schaamde zich voor de kleine verschillen die haar anders maakten dan kinderen uit meer welvarende gezinnen. De afgedragen kleding die ze aan moest; dat ze tussen de middag op school bleef eten en niet naar huis kon; maar bovenal dat ze in de zomer ‘naar Scheveningen’ moest, het vakantiecamp voor de minder bedeedden. Ze schaamde zich vreselijk wanneer ze daar na de vakantie op school over moest vertellen: *Dan moest je zeggen: ‘ik ben op Scheveningen geweest’. Ja, dan werd je al gelijk ingedeeld in die categorieën. Arm, waardeloos, goed, beter, best. Toch wel een hele hiërarchie. Ondanks dat niet iedereen het al te best had, maar degene die het wat beter had die kon zich daarmee onderscheiden.*²⁰ Ook in buurtwinkels lag de schaamte op de loer, vooral door de mogelijkheid op de pof te kopen. De betaling werd dan uitgesteld tot het weekloon binnenkwam. Alleen lukte het lang niet iedereen om aan het einde van de week de rekening te betalen, dus was er dan uitstel nodig. Zo’n lening in een publieke plaats als een winkel kon tot vernederende situaties leiden, vooral wanneer de winkelier de klant ten overstaan van buurtgenoten maande om op kleinere voet te leven.²¹

Niet dat er overal op de pof viel te kopen. In zaken in het zogeheten nette deel kwam het veel minder voor. In de banketbakkerszaak van de vader van Loes

(1943) was het contact met de klanten volgens haar erg prettig, juist omdat er niet gepoft werd: *Er werd natuurlijk vroeger heel veel gepoft. Gewoon, dat er niet betaald werd. Dat was bij mijn vader en moeder natuurlijk niet aan de orde. Zij hadden om die reden denk ik een ander contact met de klant dan wanneer je steeds maar waar geeft en er wordt niet betaald. En dat je dan moet zeggen: je krijgt niet meer, je moet eerst eens gaan betalen of zo. Dat is een andere situatie.*²² De rol van schuldeiser kon een druk leggen op de relatie met de klant. De geïnterviewden die in relatieve armoede opgroeiden, ondervonden dit soms op een harde manier. Zo herinnerde Nel (1953) zich dat dat ze het vreselijk vond om met het opschrijfboekje naar de winkel te gaan, waar haar ouders altijd veel schuld hadden. De winkeliers bij haar in de buurt maakten namelijk wel eens misbruik van hun machtspositie: *En die keken dan in zo'n boekje en zeiden: 'Hé, waar haal jij eigenlijk dat en dat? O, ga je het daar halen? Nou dan mag je hier niet meer binnen. Want of je haalt het hier, of niet' Hij kon heel jouw gezin nagaan. En dat vroegen ze ook wel eens, zo'n kruidenier: 'Waar haalt je mama dit?' Ja, wist jij veel waar dat allemaal vandaan kwam, dan zei je maar wat. En dan was het vervolgens zo dat er geen boodschappen meer gehaald mochten worden, want dan kon je het niet meer op laten schrijven.*²³ Omdat de winkelier in feite leningen verstrekke, kon hij eisen stellen aan het koopgedrag van vooral zijn minvermoggende klanten.

Ook de rekening in het café werd vaak 'opgeschreven'. Annie (1931) had regelmatig klanten die het betalen van hun rekening telkens vooruitschoven. Dan ging ze uiteindelijk bij hen langs om het geld op te eisen: *'Als je niet komt, dan sta ik hier morgen weer.'* Ja, en dan kwamen ze weer. En dan stond ik de volgende week weer aan de deur. *Dat deed ik dan meestal op vrijdags, want ik wist dat ze dan geld hadden gekregen.*²⁴ De buurtwinkels en de cafés waren plaatsen van samenkomst en maakten een belangrijk deel uit van het buurtleven. Ook burens die ruzie hadden, kwamen elkaar daar tegen. De praktijk van het poffen gaf bewoners ook een kijkje in het persoonlijk leven van hun buurtgenoten, die wel eens probeerden de schijn op te houden. In haar jeugd ging Marga (1948) eens per week op zoek naar slachtafval: *Eén keer in de week ging ik de slaggers langs voor afsnijdsels, zogenaamd voor de hond, maar mijn vader at het op, die vond het heerlijk. Dat waren die restjes van worsten en uierboord, vond ie ook zo heerlijk. Dat kon je kopen voor een paar centen en dan was m'n vader helemaal blij.*²⁵ Dat Marga niet gewoon vertelde dat de afsnijdsels voor haar vader waren, duidt erop dat zij wilde voorkomen de reputatie te krijgen arm te zijn.

In de jaren vijftig en zestig kwamen auto's, televisies en vakanties steeds vaker binnen het bereik van de gewone man (en vrouw). Uit de interviews blijkt dat bewoners die een hoger inkomen hadden dan anderen dit niet per definitie verborgen. Wie het zich kon veroorloven een televisie of auto aan te schaffen, liet dit graag zien aan de burens. Deze keken op hun beurt met een mengeling van trots en afgunst naar de gelukkigen die zich luxeartikelen of een vakantie naar het buitenland konden veroorloven. Zoals een maatschappelijk werker in die tijd schreef: *Want juist in deze buurt is sociaal aanzien en sociale status intens belangrijk. Zo belang-*

rijk, dat er misschien teveel tijd aan verloren gaat.²⁶ De ouders van Adrian (1937) raakten in de jaren vijftig steeds meer in de ban van de opkomende welvaart: Dat geld ging zo'n grote belangrijke plaats innemen. Er werd altijd over geld gesproken, geld, geld, geld, en als dan op een gegeven ogenblik het geld geteld moest worden dat binnengekomen was, dan moest ik de kamer uit.²⁷ Het gezin verhuisde later van de Van der Veldestraat naar de Hobbemastraat, waar zijn vader een aantal panden opkocht, die hij vervolgens verhuurde.

Volgens De Bruin van clubhuis De Mussen hadden de mannen met poen het meeste aanzien in de wijk: Over het algemeen voelt de categorie van kooplieden zich hele Pieten wanneer zij met geld kunnen smijten. Zij zijn dan gevierd in de buurt, zij kunnen een biertje weggeven en desnoods twee. Zij zijn de gevierde jongens van de buurt omdat zij 'link' zijn en maling hebben aan de hele wereld. Zij zijn - zo denkt men - de toffe jongens, omdat ze de burgers en de politie te glad af zijn.²⁸ Sommige families die veel verdienden met een goedlopend aannemersbedrijf of als vodenboer, gebruikten hun geld om zaken in de buurt gedaan te krijgen. Studente criminologie Van Ginneken liep in 1975 een tijdje mee in clubhuis De Mussen. Zij merkte dat bepaalde families met geld strooiden om steun te verwerven. Wanneer zij één van de kinderen uit zo'n gezin bijvoorbeeld hielp een emmer water te dragen tijdens een zomerkamp van het clubhuis, moest ze uitkijken niet een tientje in haar handen gedrukt te krijgen.²⁹ Het pronken met materiële welvaart is uitgebreid beschreven in de sociografische literatuur over volksbuurten in de jaren zestig en zeventig. Volgens één van de auteurs stond de grote 'inhaalbehoefte met betrekking tot de materiële cultuur' in verband met de wens om een hoger sociaal aanzien te verwerven. Door de aankoop van luxegoederen, vaak met een lening, konden mensen laten zien 'ook mee te tellen'.³⁰

Materiële welvaart was in principe geen reden om anderen buiten te sluiten, maar dit betekende niet dat er geen jaloezie bestond. Bij Henny (1945) thuis hadden ze het relatief goed: haar vader was typograaf en ook haar moeder werkte. Als eerste in de straat had zij een permanentje, als eerste een step en als eerste een fiets. In de straat bleef dit niet bepaald onopgemerkt: *Dus eigenlijk werd ik een beetje aangekeken in de Rochussenstraat: daar heb je die griet weer. Dat was afgunst. Maar ook onder mijn familie. Want de zussen van mijn moeder zijn wel arm gebleven.*³¹ Tegelijkertijd vormde haar moeder een spil in de buurt en kwamen alle buurvrouwen graag bij haar over de vloer. Dochter Henny mocht geregeld ijsjes halen voor alle vriendinnetjes in de buurt. Het kwam erop neer dat jaloezie en populariteit elkaar afwisselden, en in evenwicht hielden. Dat lag anders bij Neeltje (1929), die begin jaren vijftig in de Schilderswijk kwam wonen, terwijl haar man in de Falckstraat opgroeide, dus in het arme deel van de wijk. Ze had weinig bemiddelde schoonouders, die dit echter niet toonden. Ze zeiden vaak: *'Als je een dubbeltje hebt, moet je een kwartje laten zien.'* Neeltje en haar man woonden zelf in een relatief mooi huis van een woningbouwvereniging, in het midden van de wijk. Ze kon zich een paar voorvallen herinneren waarin afgunst een rol speelde. Toen haar schoonouders verhuisden

en bij haar in de straat kwamen wonen, kregen zij hierover opmerkingen te horen van de burens in hun oude straat: *Toen mijn schoonouders hier gingen wonen, zeiden hun oude burens zo van: 'Jij gaat hoger op. Heb je het hoog in je hoofd of zo.'* Dat heb ik gehoord van mijn man.³² Pronken met weelde die je niet bezat, was blijkbaar geen probleem, maar in een straat met een betere reputatie gaan wonen leidde tot scheve ogen. Aansluiting zoeken bij anderen dan de eigen buurgroep, al was het in dezelfde wijk, hoorde niet.

Haar tweede herinnering aan afgunst betrof de burens. In de straat waar ze woonde, kwam het geregeld voor dat Neeltje op de bezittingen van de burens lette – en omgekeerd. Op een dag kwam er een nieuw gezin wonen, dat een mooie moderne poppenwagen had, terwijl haar dochter met een oude tweedehands speelde. Ook kregen de kinderen in dat gezin elk jaar met Pasen nieuwe kleding, en met Kerstmis opnieuw. Ze liepen er volgens Neeltje niet mee te koop, maar het kon niemand ontgaan. Het viel deze burens op hun beurt op, dat zij ieder jaar met haar gezin langdurig met de trein op vakantie ging naar het buitenland, wat kon omdat haar man bij de spoorwegen werkte. Dat bracht de nodige afgunst teweeg. Maar jaloezie over bezittingen zorgde niet voor sociale uitsluiting. Integendeel zelfs, bewoners die het voor de wind ging hadden juist aanzien in de wijk. Als ze zich maar niet anders gingen gedragen en deel bleven uitmaken van de buurgroep.

Bewoners die wel zorgvuldig verborgen hielden dat ze het financieel beter hadden, vielen vaak op andere gronden buiten de groep. Zo was de positie van winkeliers altijd al ambivalent geweest. Zij waren afhankelijk van de goodwill van hun klanten, maar probeerden zich ook van hen te distantiëren, bijvoorbeeld door hun kinderen te laten doorleren. In de naoorlogse periode bleef dit verschil voor zowel de winkeliers als hun klanten voelbaar. De ouders van Lydia (1945) hadden een bloemenzaak in de Hobbemastraat, waar ze ook woonden. Zij had niet veel vrienden in de buurt, volgde een vervolgopleiding na de lagere school en kwam al snel buiten de wijk terecht. Haar vader hield afstand van zijn familie uit de Rembrandtstraat, die vooral als losse arbeider werkte. In haar herinnering werd het streng afgekeurd als je meer had dan een ander: *De mensen die een eigen zaak hadden en die het redelijk goed hadden, die staken net een kopje daarbovenuit. Die hadden als eerste een auto en die had je ook nodig, want je moest je bloemen wegbrengen. Maar ja, ik ging naderhand in het kappersvak en dan zat mijn haar weer te netjes. Ik hoorde er niet bij, bij wijze van spreken. Vond ik niet erg ook, hoor.*³³

De schoonvader van Zusje (1932) heeft lang lopen tobben of hij wel een auto moest kopen. Hij had een melkwinkel in de Hobbemastraat, maar durfde geen auto aan te schaffen uit angst dat zijn klanten dan zouden wegblijven. Hij had thuis al een piano staan en zijn zoon zat op tennis; een auto zou zijn volgens zijn schoondochter te veel zijn geweest.³⁴ Het tonen van welvaart was toegestaan, maar waar het om ging, was waarmee iemand zijn geld verdiende – en waaraan

hij het uitgaf. Een winkelier die zich enigszins distantieerde van de buurt kon op argusogen rekenen, want liet hij het niet te breed hangen? Alleen al de aanschaf van een piano duidde erop dat hij aansluiting zocht bij de burgerlijke klasse, een teken dat hij het hoog in de bol had. Ook Jules (1931), die actief was bij clubhuis De Mussen, heeft zich zijn hele leven teweer moeten stellen tegen pesterijen over zijn dure accordeon. Zelfs toen hij allang volwassen was, verstopten zijn vrienden het instrument nog regelmatig. Ook zij hadden thuis een piano, wat hen in zijn beleving anders maakte.³⁵ Dat ervoer ook Tonia (1930), die de jaloezie van haar broers opwekte omdat haar man als ambtenaar werkte. De jaloezie betrof niet de hoogte van zijn inkomen, want als bouwvakkers brachten haar broers meer geld binnen: *Maar ze waren heel onaardig tegen ons, jaloers. Wij hadden het eigenlijk beter, zij waren schilders en bouwvakkers. Niet dat ik daar op neerkijk. Maar mijn man was ambtenaar, die heeft veertig jaar bij Financiën gewerkt en ze vonden dat wij het hoog in ons hoofd hadden.*³⁶ De verwijdering tussen Tonia en haar familie had te maken met de werkkring van haar man, niet met de hoogte van zijn salaris.

Niet een hogere sociaaleconomische positie leidde tot afwijzing, maar tekenen van het streven naar aansluiting bij een wereld buiten de Schilderswijk. Zo vertelde Corrie (1954), die in de Netscherstraat woonde, over een buurman die wrevel opwekte vanwege het hebben van een 'goede baan': *Die hebben het dan hoog in de bol. Daar was dan wel gedoe over, dat hadden wij ook. Ik bedoel, iemand met een hele goeie baan en die zich daar ook een beetje op liet voorstaan, mm mm [neus in de lucht], zo'n kapesonlijder. Die had heel veel moeite om te laten zien dat die ook eigenlijk gewoon was.*³⁷ Mensen moesten vooral laten zien dat ze 'gewoon' waren (gebleven), dus niet afweken van wat gangbaar was in de buurtgroep. Het werk moest passen bij de normen die voor iedereen golden. De vader van Henny (1945) kwam niet uit de buurt, werkte als typograaf en probeerde door avondopleidingen hogerop te komen. Terwijl haar moeder de spil van de buurt vormde, probeerde haar vader zich er zoveel mogelijk van te distantieëren. Hij moest niets hebben van de wijk en de heersende omgangsvormen. Zijn dochter zat klem tussen deze twee werelden: *Mijn vader kwam uit een veel netter gezin (dan mijn moeder), dus ik zat er geestelijk altijd tussenin. Mijn moeder nam mij altijd mee naar verjaardagen. In Delft, bij familie van mijn vader, dat waren allemaal hele nette mensen. En dat begreep ik dan niet. Allemaal typografen, dat soort typen. Bij de familie van mijn moeder was het heel anders.*³⁸ Haar vader mocht geen deel uitmaken van de buurtgroep, hij nam wel zijn verantwoordelijkheid. Zo zette hij een buurtbioscoop op en moest hij op bruiloften steevast de toespraak houden. Voor de ouders van Hans (1956) gold hetzelfde. Zij hadden zich opgewerkt, hoefden eigenlijk niet meer in de wijk te wonen en namen ook geen deel aan het buurtleven, maar Hans' vader was wel voorzitter van de lokale katholieke vakbond, het kerkbestuur én het clubhuis. Maar het contact met de burens beperkten ze, en als één van de weinigen in de straat hadden ze geen touwtje uit de brievenbus hangen.³⁹ Juist de bewoners die niet bij de buurtgroep hoorden, vervulden formele en informele publieke functies die de groep overste-

gen. Op dat verschijnsel stuiten we al eerder bij de omgang met bewoners die een rol speelden in de democratische beweging van de jaren zeventig.

Dat niet alle beroepen op eenzelfde enthousiasme konden rekenen, zagen ook sociologen die de volksbuurt in de jaren zestig en zeventig beschreven. Het ging vooral om de verdienste van de baan, en het informele en losse karakter ervan.⁴⁰ De sociale verhoudingen die van belang waren binnen de buurt, golden ook voor het werk. De buurt stond bovenaan in de beleving. Niet onlogisch, want de losse arbeider had niets in te brengen op zijn werk, terwijl hij er wél toe kon doen in de straat waar hij woonde.⁴¹ Dat maakte het zo belangrijk om aan de kant van de eigen groep te blijven staan, dus niet slijmen bij de baas en niet harder werken dan de anderen. Deed je dit wel, dan was je een uitslover en plaatste je jezelf buiten de groep.⁴² Dat verklaart ook de populariteit van de eenmanszaak. Mensen wilden graag eigen baas zijn, dus ongebonden.⁴³ Schoot een bewoner in zijn carrière door naar een andere sociale omgeving, dan bestond de kans dat hij buiten de groep kwam te vallen. Hij had het dan 'hoog in het hoofd'. Die groepshouding komt ook sterk naar voren in de even schrijnende als hilarische autobiografische roman van Philip Snijder *Zondagsgeld* (2009). Zijn vader was lang in de leer geweest bij een kleermaker en niet afkomstig uit de Amsterdamse volksbuurt van zijn vrouw: Bickerseiland. Ook kon hij goed overweg met formulieren en was hij belezen. Dit alles zorgde ervoor dat de familie van zijn vrouw, die de buurt domineerde, hem achter zijn rug om ridiculiseerde en hun gesprek stopte wanneer hij er bij kwam staan. Ze wisten zich geen houding te geven tegenover hem.⁴⁴ Deze herinneringen stemmen overeen met de ervaringen van Hans (1956) en Henny (1945) in de Schilderswijk. Ook hun vaders werden ingezet bij allerlei taken die eigenlijk niet zo goed pasten bij de wijkcultuur, zoals spreken, omgang met autoriteiten of in organisaties zitten. Ze veroordeelden zichzelf zo tot de positie van buitenbeentjes.

In vergelijking met andere arbeiderswijken in de stad was het aandeel lage employeés in de Schilderswijk, zoals politieagenten, typografen en postbodes, aan de bescheiden kant met zeventien procent.⁴⁵ Mannen met dergelijke beroepen zullen zich hebben geconcentreerd in bepaalde straten en delen van de wijk. Daarbuiten zal het percentage arbeiders en eigen bazen ongetwijfeld nog veel hoger hebben gelegen. De postbode (1948) die er zijn wijk liep, woonde zelf in het deel dat aan weerszijden van de Wouwermanstraat lag: *Dat noemden ze het nette Schilderswijk, die hadden wij natuurlijk ook. Maar toentertijd, daar woonden veel ambtenaren, schoolmeesters. Het week gewoon helemaal af van de rest.*⁴⁶ De rest van de wijk was het terrein van de arbeiders, die er veel werkgelegenheid vonden. Grote fabrieken waren op één hand te tellen, maar dankzij de vele kleine bedrijven was er ongeschoold en halfgeschoold werk in overvloed. De Schilderswijk telde in 1968 het hoogste aantal geregistreerde bedrijven buiten het Haagse Centrum, te weten 1913.

Meer dan de helft van de bedrijven viel onder de noemer van handel. Dit waren winkels met allerlei producten, maar ook detailhandelaren zonder een win-

kel, dus venters en andere straatverkopers. De Schilderswijk kende hiervan het hoogste aantal van de stad. De wijk bevatte ook het hoogste aantal bouw-, stukadoors- en schildersbedrijven – en de meeste bedrijven in de voedingsmiddelenlijverheid. Het aantal slaggers, melkboeren en groenteboeren lag bijna dubbel zo hoog als in andere arbeiderswijken of in het Centrum. Het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf was echter één van de laagste van de stad: 4,2 werknemers per bedrijf en 6,9 werknemers per aannemer. Van alle bedrijven in de wijk bestond 43 procent uit slechts één persoon, en 42 procent had twee tot vier werknemers in dienst. In blok 16 was volgens een enquête uit 1969 zo'n 18 procent 'eigen baas'.⁴⁷

Door het grote aanbod van arbeidskrachten in de wijk mogen we aannemen, dat de vele kleine bedrijven hun personeel in de nabije omgeving rekruteerden. Het aantal arbeidsplaatsen was ongeveer 8000, op een beroepsbevolking van bijna 19.000.⁴⁸ De vele kleine bedrijven, het halfgeschoolde werk en het hoge aantal vrije bazen, maakten de Schilderswijk tot het gebied van de kleine ondernemer. De sfeer was informeel, het werk vond plaats tussen groepen bekenden en er werd veel waarde gehecht aan een zekere mate van vrijheid. Dat bewoners een beperkte opleiding hadden genoten, betekende overigens niet dat ze hun vak niet goed verstonden. De meeste jongens leerden het vak tijdens het werk bij hun vader, of bij een oom. Zo waren er bijvoorbeeld families die al generatieslang een goede naam hadden als stratenmaker.⁴⁹

Het verwerven van een goed inkomen zorgde voor sociale status. Alleen waren de mogelijkheden hiertoe voor velen in de Schilderswijk beperkt. Promotie maken of een overstap naar geschoolde arbeid lag niet erg voor de hand, vanwege de beperkte opleiding van de mannen. Dit werd ook nog eens bemoeilijkt door de beschuldiging het 'hoog in de bol' te hebben of door de afkeer van een formele werksfeer. Dus nam men een karwei aan van vele uren laagbetaald, ongeschoold werk, of men organiseerde klussen of handeltjes die extra inkomen opleverden. We hoorden legio verhalen over vaders die het ene ongeschoolde of halfgeschoolde beroep met het andere combineerden. Zij paktten alles aan, zolang het maar betaalde, paste binnen de normen van de buurgroep en ze hun vrijheid niet volledig kwijtraakten. Sommige mannen werkten overdag in de bouw en 's nachts als portier.⁵⁰ Veel werk in de wijk bestond uit '(bij)klussen'. Vaders die buiten hun gewone werk om zwart werkten, wisten het gezinsinkomen aardig op te krikken. Dat lukte niet iedereen, wist Appie (1955) uit de Van Ravesteinstraat te vertellen: *Maar er waren er bij die klusten heel veel. Mijn vader die kwam uit z'n werk, die was meestal dronken, en die ging slapen. Tot de volgende dag, als je geluk had. Maar andere vaders, die hadden gewerkt en die gingen nog een beetje klussen. Behangetje bij die doen, tegelen zetten.*⁵¹

Zwart werken kwam veel voor in de Schilderswijk – maar zeker niet alleen daar. Dat werd niet gezien als iets illegaals.⁵² Zo herinnerde Corrie (1954) zich dat bij haar in de Netscherstraat veel mannen naast hun dagelijkse werk in de avonduren

'klussen' aannamen, en daar betaalden ze geen belasting over: *Kijk, mijn vader werkte de hele dag keihard. Daar kreeg hij bar weinig centjes voor, als kolenboer zijnde. En als die dan 's nachts een baantje had, of 's avonds, was dat zwart. Daar moest hij het van hebben. Ik denk niet eens dat die man erbij stil heeft gestaan van 'ow, hier moet ik eigenlijk ook belasting voor betalen'.*⁵³ In een van haar anekdoten had een man zijn buurman verraden bij de belastinginspecteur. Met deze actie haalde hij zich de woede van de rest van de straat op zijn hals, ook al omdat hij ook zelf zwart bijkluste. Voor dit gezin waren de gevolgen niet mals. Zijn vrouw en kinderen werden met rust gelaten, maar zelf durfde hij niet meer thuis te komen. Dan had hij wel eens toevallig van zijn fiets kunnen vallen, vertelde zijn dochter. Uit arren moede is het gezin tenslotte uit de straat verhuisd: *Toen hebt ie benen moeten maken. Dan moet je echt benen maken.*⁵⁴ Ook de vader van Nel (1953) kluste wel eens bij, door de huur op te halen of als nachtwaker op een bouwplaats: *Dan zat hij in zo'n bouwhok, daar kende hij wel weer iemand. Daar werd altijd weer zwart geld gegeven. Je had helemaal niet dat digitale verkeer. Alles werd cash betaald en verhandeld, goederen tegen geld, geld tegen goederen, daar keek niemand van op.*⁵⁵

Uit veel herinneringen over de rol van arbeid in de Schilderswijk rijst een eenduidig beeld op. Het lijkt erop dat een handige omzeiling van regels, of het gebruikmaken van mogelijkheden op verdiensten die niet geheel legaal waren, op een zeker respect konden rekenen. Zo was Karel (1947) lange tijd samen met zijn vader voddenman, maar ging hij op een bepaald moment als stratenmaker werken voor een baas. Hij liet toen een briefje maken waarop hij zich aanbood als tuinaanlegger bij de mensen in wiens straat hij werkte. Hij kreeg opdrachten en ging in de baas z'n tijd tuinen aanleggen bij bewoners in de wijk. Toen zijn baas hem vroeg waar hij al die tijd was geweest, antwoordde hij: *Ja, ik zit veel aan de achterkant te werken.*⁵⁶ In een andere anekdote bracht Karel met zijn vader een kar vol oud ijzer of karton naar de lorrenboer. Tijdens het wegen verstopte hij zich tussen de wielen, zo telde zijn lichaamsgewicht ook mee. Hoe geloofwaardig deze anekdote is, doet er niet zoveel toe. Het gaat erom dat zulke verhalen, die eindeloos zijn doorverteld, in de buurt als een successtory golden.

Wanneer het mogelijk was om door het flessen van een baas – met wie je feitelijk niets te maken had – een extra centje bij te verdienen, liet je dat niet na. In anekdotes over het werk ging het ook vaak om het uithalen van 'practical jokes', een ander vast element van het sociale leven in de wijk. Dezelfde Karel vertelde hoe hij eens met een collega aan het 'straten' was op een brug, toen er een kano voorbijvoer. Zijn collega Jan pakte een loodzware tegel en gooide hem precies op het uiteinde van de kano, 'zodat die als een Duitse torpedo naar beneden ging'.⁵⁷

Ondanks de vele herinneringen aan de lange dagen die mannen maakten, was hard werken op zich geen doel. Bewoners die met minimale inspanning een maximale beloning verwierven, konden rekenen op respect. Gerard beschreef zijn ervaringen als deurwaarder van zijn vaders kledingzaak op de Hoefkade. Hij ging langs bij gezinnen die op de pof kleding hadden gekocht, en kwam zo in

aanraking met families in alle delen van de wijk. Ook bij een autosloperij moest hij vaak 'knaakkies halen'. De twee eigenaars waren broers en lagen stevast in een fauteuil voor de ingang van hun zaak. Klanten moesten zelf maar uitzoeken wat ze nodig hadden: *Ik heb die gasten nooit zien werken, al hadden ze allebei een volle kontzak van de poen. Ze verkochten nog wel eens een autootje ook. 'Ja mevrouw, de achterruit is kapot, daar moet U effe een nieuwe in laten zetten' Wat hij bedoelde was dat de achterruit kapot was. Met dat sloopding kon je dus alleen maar vooruit rijden! Ik heb me vaak een breuk staan lachen bij die gasten. Een constante lachfilm was het daar.*⁵⁸ Ook Kobus (1936), die in de Stortenbekerstraat woonde, zag hoe veel mannen in zijn omgeving graag een paar nachten hard werkten als classificeerder (schoonmaken van scheepsruimen) om daarna overdag een tijdje vrij te hebben.⁵⁹ In 1963 schreef directeur De Bruin van clubhuis De Mussen over deze werkhouding: *Je moet het doen om te leven. Heel de humor van de ouderen is doorspekt met een geestelijke gesteldheid die voor jongeren funest is. 'Arbeid is voor de olifanten.' 'Als je zo lekker op je rug ligt in 't zonnetje merk je dat doodgaan zo erg niet is.'*⁶⁰ Dit betekende overigens niet dat er in de Schilderswijk, of zelfs maar in delen ervan, een norm bestond om zo min mogelijk te doen. Alleen al de druk om consumptiegoederen te kopen en de barrières naar beter betaald werk maakten dat vaders vaak lange dagen maakten, en niet zelden in verschillende banen.

Het ontbreken van sociale mobiliteit wordt vaak toegeschreven aan een tekort aan kansen. Armoede zou ertoe leiden dat kinderen jong ongeschoold werk gaan doen, waarna zij nauwelijks nog mogelijkheden hebben om sociaal te stijgen.⁶¹ Ook in de naoorlogse Schilderswijk was het de regel dat jongens aan het werk gingen zodra zij (volgens de leerplicht) niet meer naar school hoefden. Zo kon Annie (1945), die in een redelijk welarend gezin in de Koninginnestraat opgroeide, zich niemand in haar straat herinneren die doorleerde: *Mijn broer kon heel goed leren, maar er was geen geld. Vader en moeder hadden heel veel kinderen, en die waren wat blij als er een-tje 14/15 jaar was, want dan ging je met je vader mee. En ik wou dolgraag naar de huishoudschool, maar moeder had geen geld. In onze straat was er niemand die doorleerde, niemand.*⁶² Het waren echter niet per se financiële omstandigheden die het volgen van een vervolgopleiding belemmerden. De stijgende welvaart in de jaren zestig beïnvloedde ook het leven in de Schilderswijk. Vrijwel geen werkloosheid meer en iedereen die dat wilde, kon een inkomen verdienen. De interieurs van de huizen werden opgeknapt, en de eerste televisies en auto's verschenen. Voor een deel van de kinderen moet een vervolgopleiding binnen de mogelijkheden hebben gelegen. Zoals in het gezin van Nel (1953), om de hoek bij Annie. Haar vader en moeder kwamen allebei uit goedverdienende middenstandsgezinnen, maar door de ziekte van haar vader leed ze in haar jeugd bittere armoede. Toch hebben alle kinderen een vervolgopleiding genoten.⁶³

Een verklaring die in de jaren vijftig en zestig wel werd geopperd, maar in de historiografie onderbelicht is gebleven, betreft de sociale druk om niet af te wijken van buurtgenoten. Marga (1948) woonde in de Rembrandtstraat en vertel-

de dat het gezin waarvan de kinderen doorleerden er absoluut buiten viel in de straat: Iemand uit de straat die zat op de HBS en dat was een buitenbeentje. En haar broer zat op de Kunstacademie, dat was een familie waarvan je zegt die waren echt buitenbeentjes. Omdat ze doorleerden.⁶⁴ Chris (1939) woonde in de Gerard Doustraat en als een van de weinige buurtgenoten leerde hij door na de lagere school: Toen ik naar de HBS ging begon het, niet dat ik nou erg veel last heb gehad, maar op een gegeven moment noemden ze me professor toen ik zestien of zeventien jaar was, en nog op school zat. Want dat gebeurde natuurlijk niet. Want wat was de praktijk? Je ging van de lagere school af, en je ging werken. Dat kon niet als je twaalf bent, dus bleef je tot je vijftiende hangen. Dan bleef je maar een paar jaar zitten, maakte allemaal geen donder uit. Want er zaten bij ons in de laatste klas jongens van vijftien jaar, die gewoon de tijd moesten uitdienen totdat ze konden gaan werken, dus iemand die dan vijftien en zestien was en later nog op school zat, ja ... dat was onzin. Dat was een uitzondering, dus je werd dan prof.⁶⁵ Succesvol zijn op een manier die afweek van de normen in de wijk, kon leiden tot uitstoting. Dit merkte De Bruin al in 1953 toen hij in zijn clubhuis in het armste deel van de wijk een laagdrempelig project opzette, waarmee hij jongens in de buurt een vak wilde laten leren. Veel jongens hadden hier helemaal geen behoefte aan en keken juist neer op geschoolde arbeiders: Als wij de jeugd, die in het werkobject is betrokken, spreken over geschoolde en ongeschoolde arbeid, dan is er zelfs bij vele die merkwaaardige geestelijke weerstand tegen de geschoolde, ontwikkelde arbeiders. Deze zijn de 'slijmballen'.⁶⁶

Zelfs het volgen van de lagere school was geen vanzelfsprekendheid. Henny (1945) hoefde van haar moeder niet naar school als ze geen zin had, waardoor ze lange tijd niet kon lezen of schrijven: Nou, mijn moeder kon helemaal niet schrijven. En ik haalde een 4 voor school, omdat ik niet naar school toe hoefde als ik niet wilde. Voor mijn moeder was school niet zo belangrijk. Want mijn moeder ging ook niet naar school, omdat zij een zieke moeder had.⁶⁷ Corrie (1954) uit de Netscherstraat werd op haar elfde van school gehaald, omdat haar moeder ziek werd. De meesters accepteerden dat ze niet meer verscheen, want ze vonden het volgens Corrie logisch dat ze de taken van haar moeder overnam. Om eventuele controle van de inspectie voor te zijn, schreef ze eens per maand een schriftje vol, zodat het leek alsof ze nog iets leerde.⁶⁸ Beide vrouwen vertelden echter wel dat ze een uitzondering vormden in de straat. De meeste kinderen bezochten de lagere school trouw, maar gingen daarna zo snel mogelijk aan de slag. Hoewel Corries broers wel mochten doorleren, gingen die ook het liefst zo snel mogelijk werken. Dan konden ze net als hun leeftijdgenoten geld verdienen. Haar ouders vonden dit geen enkel probleem.

Wie doorleerde, vormde in de meeste straten van de Schilderswijk een uitzondering en viel al snel buiten de groep. Een belangrijke norm voor kinderen uit clubhuis De Mussen was: *Verder leren doe je niet; met leren verdien je geen geld, ga je wel verder leren, dan hoor je niet meer bij 'ons'*.⁶⁹ Deze weerstand zal niet overal even sterk zijn geweest. Zoals eerder aangegeven, vormden de normen waaraan bewoners zich moesten houden zich per straat, en bestonden er nogal wat verschillen tussen buurgroepen. Sommige oud-bewoners die doorleerden kregen het zwaar te ver-

duren, anderen hadden naar eigen zeggen niet het idee dat hun vervolgopleiding hen tot buitenstaander maakte. Hans (1956) uit de Vliegerstraat kon geen drie stappen buiten de deur zetten of hij belandde in een vechtpartij.⁷⁰ De jongens uit de buurt hadden het op hem gemunt, omdat hij uit een 'net' gezin kwam. John (1959) uit de Van Ostadestraat was de eerste in de straat die het VWO volgde, maar dat leidde niet tot pesten. Toch raakte ook hij al snel alle contacten in de buurt kwijt, in zijn herinnering door het vele huiswerk en de vriendinnetjes op school.⁷¹ De breuk met de buurgroep bleek in beide gevallen definitief te zijn. Ook docent Lammert (1942) zag dat ouders in de meeste gezinnen het doorleren van hun kinderen niet stimuleerden. Toen de leerplicht werd opgetrokken naar 14 jaar, kozen de meeste ouders voor de optie van twee jaar ambachtsschool: *En daarna gaat hij maar met mij mee. En met mij mee, dat was echt de bouw. De bouw mensen, die hadden dat schijnbaar zo geleerd. Vergeet niet, dat is ook de periode dat het nog min of meer overzichtelijk was dat wat de vader deed, dat kon de zoon ook worden. Zo hadden de vaders dat van hun vader geleerd, dus die namen hun kinderen mee in de bouw. In de bouw was dat heel gewoon.*⁷² Zoals volwassenen beter geen werk aannamen dat hen buiten de sociale wereld van de Schilderswijk plaatste, gold dat ook voor het doorleren van tieners. Niet iedereen hield zich aan die norm, maar de sociale druk was een factor van belang bij degenen die zich verzekerd wisten van een plek in de buurgroep. Het is een bekend verschijnsel, dat we ook aantreffen in de studie *Urban Villagers* over een Italiaans-Amerikaanse gemeenschap in een grote stad in de jaren vijftig, uitgevoerd door de socioloog Herbert Gans. De bewoners die zich verder wilden ontwikkelen, kregen te maken met weerstanden uit hun oude groep. Het vereiste heel wat emotionele kracht om dat beroep op solidariteit te weerstaan: *In short, he must be able to live his life apart from the people with whom he has grown up, and take both their criticism and ostracism.*⁷³

De druk om niet af te wijken betrof ook de mate waarin bewoners 'plat Haags' praatten. Tijdens de vooroorlogse periode en direct na de oorlog, toen de woningnood veel gezinnen de Schilderswijk in dwong, waren er veel ouders die hun kind zo netjes mogelijk leerden praten: Algemeen Beschaafd Nederlands. De gezinnen waar de ouders plat praten verboden, verhuisden in de decennia daarna in groten getale uit de wijk. Zo herinnerde Loes (1943), die op tienjarige leeftijd verhuisde, zich uit haar contacten met de 'mindere delen' van de wijk voornamelijk het taalgebruik van de kinderen. Wanneer ze daar met een vriendinnetje liep, werd ze uitgescholden met termen waar ze zelf nooit op zou komen. In 1957 vertrok Ria (1946) uit de zogeheten nette Hobbemastraat, en ook zij had het over de straten waar iedereen 'plat Haags' sprak. De postbode die iedere dag door alle straten van de wijk liep, zei het zo: *Ieder vogeltje zingt zoals die gebekt is en nou is het origineel, of eigenlijk was het over het algemeen origineel Haags wat daar gesproken werd, maar daar is natuurlijk wel 40 à 45 procent uit de medische encyclopedie gehaald en dan met name de besmettelijke en dodelijke ziektes, om het maar eens netjes te brengen.*⁷⁴ De gezinnen die bleven en die de kern van buurgroepen vormden, spraken zonder uitzondering het 'origineel Haags' – dat

overigens aan regels gebonden was. Heleen (1956) kwam uit een gezin dat zich uitermate goed thuis voelde in de naoorlogse Van der Helstraat, maar dit betekende niet dat er geen enkele restrictie op het taalgebruik bestond: *Nou, er werd wel opgelet. Niet op het plat praten, want dat hoorde gewoon bij die wijk, maar we hoefden het woord 'kanker' niet te laten vallen, want dan kreeg je echt een dreun van jewelste. Het woord 'k' werd niet genoemd in huis, zei hij (haar vader) altijd; nee dat mocht niet. En terwijl hij zelf het woordje 'godverdomme', nou dat ging hem goed af – want Schilderswijkers die gaven met een scheldwoord aan als ze iets ontzettend mooi vonden.*⁷⁵ Het zogeheten originele Haags spraken ze bij haar thuis ook. De ouders van Heleen hadden de gewoonte om hun kinderen op te voeden met behulp van dreigementen en krachttermen, bijvoorbeeld wanneer ze tegen de zin van haar vader het woord namen: *Oh, dreigen met 'als je je kop niet houdt, dan krijg je een stoot voor je hoofd'. Deden ze nooit hoor.* Het plat praten hoorde gewoon bij de wijk. Slechts een enkeling volhardde in het spreken van Algemeen Beschaafd Nederlands, zoals de ouders van Hans (1956). Zij waren de wijk eigenlijk ontstegen, maar bleven er wonen uit idealisme. Hun zoon mocht absoluut niet plat praten: *Nee, dat was bij ons thuis verboden. Dat werd er echt ingestampt. In zoverre onderscheidden wij ons van de andere Schilderswijkers. We wisten het wel en we deden het weleens voor de gein, maar we deden het meer om de andere Schilderswijkers toch eh, te karakteriseren. Maar nee, mijn ouders vonden dat verwerpelijk als we dat deden.*⁷⁶

De druk van de omgeving om niet af te wijken van de 'norm van de straat' kon extreme vormen aannemen, en zich op tal van gebieden manifesteren. Schoolmeester Lammert (1942) herinnerde zich nog scherp het geval van een meisje dat uit een gezin kwam met een moeder als prostituee. Zij kon ontzettend goed leren en moest volgens hem wel een heel hoog IQ hebben, want ondanks het gebrek aan steun uit het ouderlijk huis kon zij met gemak door naar het gymnasium. Met veel moeite wist hij het meisje inderdaad op het gymnasium te krijgen, dat zij na zes jaar glansrijk afsloot: *Nou, dat kind heeft doorgeleerd. Heeft universiteit gedaan. Dat was toen al uitzonderlijk. De tweede dochter, die zei: 'Ja, ik zeker altijd achter die boeken zitten, nou, mooi niet. Ik ga naar de huishoudschool, meer hoef ik niet' Die zat met haar zestiende achter de ramen. Misschien 18. De oudste dochter is secretaris geweest van een minister en belandde uiteindelijk toch in de prostitutie.*⁷⁷ Het voorbeeld mag dan extreem zijn, het raakte de oudschoolmeester nog altijd toen hij erover sprak. De oorzaak zag hij in de druk uit het milieu, die een glansrijke carrière van hun dochter sterk afkeurden. Ze kwam niet meer over de vloer in haar ouderlijk huis, omdat ze volgens haar moeder teveel 'kouwe kak' had gekregen. Zo'n breuk van een ongetrouwde dochter met haar familie was in dat milieu volgens Lammert niet bestaanbaar. Zij heeft haar carrière dan ook opgegeven.

Het is niet mogelijk om op basis van enige tientallen interviews een conclusie te trekken over de oorzaken van de voortdurende laaggeschooldheid van bewoners van de Schilderswijk. Dat kinderen uit lagere milieus minder vaak een vervolopleiding volgden, concludeerde ook de socioloog Joop Simonse op basis van

verschillende (landelijke) studies.⁷⁸ Hij laat allerlei oorzaken de revue passeren, van de mindere intelligentie van de kinderen tot de slechte aansluiting van het vervolgonderwijs bij de leefwereld van het kind uit een volksbuurt. Over het lage inkomen als oorzaak voor laaggeschooldheid gaat het zelden in zulk onderzoek uit de jaren zestig en zeventig.⁷⁹ Er waren ook wel kinderen die enige jaren doorleerden, bijvoorbeeld op de ambachtsschool. Maar de sociale druk om niet af te wijken van de groepsnorm, bleef een negatieve factor van belang. De vader van Jan (1945) was redelijk welvarend, dus het betalen van een vervolgopleiding kan voor hem nauwelijks een probleem zijn geweest. Toch liet hij zijn zoon geen keuze: *Het was voorbestemd. Er werd niet over gepraat. Je werd stratenmaker, en daar moest je vijftien jaar voor zijn. Ik was met dertien jaar van school af en toen ben ik bij de Haagsche Courant als redactie-courier gaan werken. Later bleek dat dat niet mocht, want je moest een arbeidskaart hebben en die kreeg je nog niet als je dertien jaar was. Dus moest ik weg. Toen heb ik bij een groenteboer gewerkt, en bij een bloemenzaak, en bij een autosloperij op de Hekkelaan. Tot je vijftien bent, dan ga je in het leerlingstelsel en dan moest je vier dagen werken, en 1 dag leren.*⁸⁰ Kinderen wilden zelf liever niet afwijken van hun leeftijdgenoten en de ouders vonden het ook normaler dat een kind na de lagere school ging werken. Zo was het bij hen immers ook gegaan.

Het accepteren van een 'hele goeie baan' of het kiezen voor een vervolgopleiding kon leiden tot vervreemding van de buurgroep. Ondanks de verschillen tussen de straten is dit patroon in de meeste delen van de naoorlogse wijk terug te vinden. Dit mechanisme zal niet voor alle bewoners zijn opgegaan, maar de interviews hebben wel duidelijk gemaakt dat de sociaaleconomische omstandigheden als verklaring voor het gebrek aan sociale mobiliteit in de Schilderswijk niet volstaat. De sociale druk om binnen de eigen groep te blijven speelde ook een uitermate belangrijke rol. Een medewerker van een onderzoek naar sociale mobiliteit schreef aan het participerende clubhuis De Mussen: *Na de afsluiting van het onderzoek 'Werkende Jeugd' heb ik veel gepiekerd over de mogelijkheden, die de jongens en meisjes die Uw clubhuis bezoeken in feite nog hebben. Voor mezelf kom ik tot de verdrietige en ontstellende conclusie, dat dit er maar zeer weinig zijn. Het zal misschien een enkeling gelukken zich te onttrekken aan het milieu maar de remmende invloed van wat U noemde 'de sociale controle van de groep' laat zich wel zo sterk gelden, dat dit percentage naar mijn mening wel heel klein is.*⁸¹

Inkomen, werk en opleiding vormden belangrijke scheidslijnen in de straten van de Schilderswijk, maar niet zoals in de dominante maatschappij. Veel verdienen vormde geen reden om iemand buiten te sluiten. Welvaart kon zelfs statusverhogend werken. Het ging erom waarmee een bewoner zijn geld verdiende. De norm was om op enige afstand te blijven van de overheid en haar instituties, dus niet te streven naar sociale mobiliteit in de dominante maatschappij. Wie dit wel deed, had kapsones en liep de kans op een positie als buitenstaander in de buurt. De sociale druk van de buurgroep kon ertoe leiden dat de maatschappelijke kansen die er wel waren niet altijd gegrepen werden. Bewoners die in relatieve armoede leefden, vielen in de regel niet buiten de groep omdat ze minder geld hadden.

Ze mochten zich schamen voor de situatie waarin ze verkeerden, hun positie in de buurt kwam pas in het geding wanneer zij zich niet meer aan de heersende gedragsnormen konden houden. In dit verband speelde het begrip ‘netheid’ een rol.

10.2 Netjes en vies

Netheid was een begrip dat bewoners van de Schilderswijk hanteerden om een heel scala aan ongeschreven regels mee aan te duiden. Niet alleen over de manier waarop een huisvrouw haar woning schoon diende te houden, maar ook over het gedrag van een gezin in de publieke ruimte. Het hing tot op zekere hoogte af van de hoogte van het inkomen, want een gezin moest wel over de financiële middelen beschikken om bijvoorbeeld een woning netjes te houden of de kinderen fatsoenlijk te kleden. Netheid betrof, kortom, alle zichtbare gedragingen van bewoners. Binnen de wijk bestonden overigens grote verschillen tussen buurten. Een andere buurt betekende een andere sociale omgeving, en daar konden andere regels gelden. Wat in de ene buurt gold als netjes, week af van hoe men daar in burgerlijke milieus over dacht. Maar op sommige gebieden hielden de bewoners zich wel weer nauwgezet aan de gangbare normen.

Een opvallend verschijnsel was de ‘mooie kamer’. In veel gezinnen hield men een kamer vrij van dagelijks gebruik, en richtte men deze in als pronkkamer of opkamer. Hier kon het bezoek worden ontvangen of kwam het gezin samen op belangrijke feestdagen. De rest van de tijd bleef de deur naar die kamer dicht. De opkomst van de mooie kamer bij de arbeidersklasse – op het platteland bestond het fenomeen al veel langer – situeerde Ali de Regt ergens in het interbellum. Zodra er een woning met meerdere kamers beschikbaar kwam, richtte men een ruimte in als pronkkamer.⁸² Welke betekenis moeten we daaraan toekennen? Voor vrouwen zou het de enige ruimte zijn geweest die zij echt schoon en netjes konden houden. Maar de kamer vormde ook een fraai statussymbool. Het inrichten van een dergelijke kamer met de mooiste spullen die een gezin bezat, was een manier om de verworven welstand te etaleren. Om zich te bevrijden van of af te zetten tegen het armoedige verleden.⁸³ In deze visie had het verschijnsel te maken met het inkomen en de kwaliteiten van een huisvrouw. De burgerlijke elite was sterk gekant tegen het verschijnsel, want zij beschouwde de mooie kamer als een verspilling van ruimte en als een teken van de pronkzucht van arbeiders. Volkshuisvesters probeerden het door de indeling van de woning onmogelijk te maken een dergelijke kamer in te richten.⁸⁴ Wanneer arbeiders zich wilden aansluiten bij de burgerlijke moraal – gepropageerd door volkshuisvesters – zworen zij deze aparte kamer vaak af. Het is niet toevallig dat de ‘pronkkamer’ na de oorlog in verband werd gebracht met de Jordaan, de Amsterdamse volksbuurt. Het verschijnsel is in de jaren zestig wel omschreven als de ‘Jordaan-variant van het sa-

loninterieur'. Het aanhouden van een mooie kamer in de decennia na 1945 duidt er in deze visie op, dat bewoners van de Schilderswijk alternatieve normen ontwikkelden en in stand hielden.

De mooie kamer kwam met name voor in het oude deel van de wijk. Soms was het een ruimte waar bijna niemand van het gezin ooit kwam, maar het kwam ook voor dat vader hem op zondag gebruikte om rustig zijn krant te kunnen lezen. Bij Mietje (1949) werd de pronkkamer enkel op zondag gebruikt, maar dan wel door het hele gezin. Haar vader was melkboer en vond het belangrijk op goede voet te staan met alle klanten in de buurt. De rustdag kende volgens zijn dochter een vast stramien: *En wij zaten zondag 's middags, als wij niet gingen rijden, zaten wij boven, in de mooie kamer. Dan gingen de ramen open en dan hadden wij van die spionnetjes, en dan zaten we te kijken, en dan maar zwaaien als er weer een klant voorbijging.*⁸⁵ Volgens Jolanda (1965), die in de Teniersstraat woonde, diende de mooie kamer om te pronken met de verworven welvaart. De kamer lag ook zelden aan de achterkant van de woning: *Ja, ja, zo van: kijk eens hoe mooi chique dat is en als dan de burens langslieden konden ze zien hoe mooi het was. Ja, uiterlijke schijn was erg belangrijk.*⁸⁶

Bij veel gezinnen was het gebruik van de pronkkamer praktisch onmogelijk, omdat het aantal kamers te klein was ten opzichte van het aantal kinderen. Toch probeerden ook deze gezinnen een kamer te reserveren voor speciale gelegenheden. Nel (1953) woonde op de Parallelweg, vlakbij station Hollands Spoor. Haar vader zat vaak zonder werk en het gezin woonde met vijf kinderen op een gedeelde bovenwoning. In de woonkamer sliepen de ouders, de enige zoon had een eigen kamer en de vier meiden sliepen bij elkaar. Ook zij hielden een mooie kamer vrij, die enkel voor visite werd gebruikt.⁸⁷ Jan (1946) groeide op in een woning zonder pronkkamer, maar hij kende het fenomeen wel van al zijn vriendjes en familie: *Ik had verkering met een meisje van een gezin met tien kinderen in de Rembrandtstraat en die zaten in een huisje met een voorkamer, een alkoof, een achterkamer en een uitbouw. Met zijn tien. En toch een mooie kamer. Die kinderen die sliepen in twee stapelbedden langs de kant, dat waren er vier. De vader en moeder sliepen in de achterkamer, in een opklapbed, waar dus ook gewoond werd. De rest van de kinderen lag in die uitbouw, ook in stapelbedden allemaal. Het vocht liep langs de muren, je kunt het je niet voorstellen.*⁸⁸ Jan kwam zelf uit een relatief welvarend gezin. Zijn vader had een eigen bouwbedrijf en ze woonden in een redelijk groot huis. Maar juist zij hadden geen pronkkamer, in tegenstelling tot veel gezinnen die minder riant woonden.

Gezinnen die in de jaren vijftig en zestig uit de wijk vertrokken, hadden doorgaans geen mooie kamer. De ouders van Loes (1943) hadden een banketbakkerij op de Vaillantlaan en zij gebruikten alle ruimten in de woning dagelijks.⁸⁹ Ook bij Harry (1955), die in de als 'net' bekendstaande Vermeerstraat woonde, ontbrak een pronkkamer.⁹⁰ Het verschijnsel is vooral zo fascinerend, omdat het juist werd aangehouden door gezinnen die er praktisch geen ruimte voor hadden. Mogelijk ging het om een compensatie voor de armoedige omstandigheden waarin men

leefde. Het kan ook een indicatie zijn geweest van de afwijkende normen in de Schilderswijk ten opzichte van zoiets als 'netheid'. Vanaf het einde van de negentiende eeuw is het fenomeen van de opkamer tegengegaan door instituties, en na de oorlog hebben veel bewoners in nieuwe arbeiderswijken hem afgezworen. Alleen in de Schilderswijk bleef het tot diep in de jaren zeventig een vast verschijnsel in grote delen van de wijk.⁹¹

De mooie kamer mocht de kroon op het werk van de huisvrouw zijn, het was bepaald niet het enige. De netheid van het huishouden vormde al vóór de oorlog een belangrijke graadmeter, vooral voor vrouwen onderling. De historica Melanie Tebbutt heeft beschreven hoe in Engelse arbeiderswijken niet alleen een heldere woning een statussymbool vormde, maar vooral een schone stoep. De woning zelf viel nog te verbergen voor de burens, maar de stoep fungeerde als het uithangbord voor een beoordeling door de buurt. Met haar onderhoud van de buitenboel kon de vrouw bewijzen tot de nette bewoners te behoren.⁹² Ook in Nederlandse arbeiderswijken besteedden mensen veel aandacht aan het schoonhouden van woning en stoep. De socioloog Talja Blokland tekende op dat een vrouw in een Rotterdamse arbeiderswijk zoveel eer in het schrobben van de stoep legde, dat er een ware strijd ontstond over wie deze het schoonst wist te krijgen.⁹³ Vaak is de sterke nadruk op een net huishouden in verband gebracht met de wens aansluiting te vinden bij de dominante, burgerlijke normen.⁹⁴ Bewoners van krottenwijken zouden zelfs gehecht zijn aan het vuil waarin ze woonden, dus juist grote moeite hebben met een leven volgens de 'nette' normen.⁹⁵ Volgens sommige ooggetuigen waren de woningen en straten van de Schilderswijk dan ook geen toonbeeld van netheid. In 1950 schreef directeur De Bruin van clubhuis De Mussen hoe moedeloos huisvrouwen werden van de armzalige omstandigheden waarin ze moesten leven. Om die situatie te ontvluchten dronken zij uren koffie bij de burens, met als gevolg dat de boel nog verder vervuilde.⁹⁶ Ook de socioloog Nieuwenhuis schreef dat de huisvrouw in zulke gezinnen een veel te zware taak had, waardoor zij zou vluchten in nonchalance en onverschilligheid.⁹⁷ Volgens de maatschappelijk werkers die hij sprak, probeerden de vrouwen er overigens uit alle macht er nog iets van te maken, ondanks de erbarmelijke omstandigheden waarin zij vlak na de bevrijding moesten leven.⁹⁸

Uit de interviews kwam naar voren dat een schoon huishouden, en netheid in het algemeen, wel degelijk een betekenisvol criterium vormde in de wijk. Veel bewoners uit de kleinere straten herinnerden zich nog levendig het vaste ritme van het schoonmaakregime. Op de naleving ervan werd volgens Annie (1950) streng toegezien door de beeldbepalende vrouwen in de buurt: *Want het waren toch allemaal kennissen, en dan zei je: joh, het is nu donderdag, zullen we? Er was gewoon een lijn. Vrijdag en zaterdag moest je het koper poetsen. Als je het niet deed, werd je erop aangesproken. Dan werd er aangebeld: 'Mevrouw Jansen, moet je goed luisteren, zo en zo, de straat, en iedere vrijdag, we willen geen rotzooi van u, en wij doen het zelf ook.'* De ramen werden ook iedere dag gelapt. En als het niet

ging, dan deden de buren het voor de andere mensen. Vrijdag werd de bel gepoetst, de kleding was schoon, de gordijnen werden gewassen, de asbak [vuilnisbak] werd op tijd binnengehaald, en er lag geen vuil buiten.⁹⁹ Ook Bep (1947), die in het Fort woonde, besteedde altijd veel zorg aan haar woning en stoepje. Overdag lag overal op straat speelgoed van de kinderen, dat zij 's avonds naar binnen haalde. Ze veegde dan haar straatje en gooide er een emmer water doorheen. In huis was het eveneens kraakhelder. Toen het Fort eind jaren zestig veel in het nieuws was, kwam de burgemeester eens langs om poolshoogte te nemen. Hij verbaasde zich volgens Bep over de slechte staat van de huizen, waarna zij hem meetroonde naar haar eigen woning: *Kan u zien dat er ook gewone mensen zijn, dat die er ook wonen. Dat het niet allemaal over één kam wordt geschoren. Hij ging mee naar boven, en toen zegt ie: 'Wat heb je hier een paleis.' Maar ik bedoel, ik was vreselijk helder.*¹⁰⁰ Deze verantwoordelijkheid voor een schoon exterieur zal groter zijn geweest in die delen van de wijk waar bewoners veel onderling contact onderhielden, en waar de straat een verlengstuk vormde van de woning. Dan had men zich de straat als het ware toegeëigend, dus hield men die ook schoon.

Ook binnen hield men alles spic en span. Een vrouw die haar woning verwaarloosde, kreeg te maken met de afkeuring van andere vrouwen – en mannen. Na het stoepje was de trap het eerste teken van een net huishouden. Annie herinnerde zich hoe nauwgezet de trap, met een loper en koperen roeden, werd gereinigd: *Dat was iedere vrijdag, alle mensen legden de kleden op de trappen en de mannen klopten ze. Al die mannen klopten. En de dekens, en zelfs de roe en de traploper, werden allemaal gepoetst. Iedere vrijdag. Van die koperen roeden waren dat, met koperen trapogen. Je had die ronde, die ouderwetse, en als je het beter had je die platte van koper. Wanneer je die trap opkwam, dan glom het.*¹⁰¹ Mietje (1949), die in de buurt van Annie de melkwijk van haar vader liep, zag aan de trappen wat voor gezin er woonde: *Maar dan had je dus trappen die geen bekleding hadden en je had trappen met dikke lopers erop. Je kon eigenlijk op het moment dat je zo'n deur opendeed, aan de trap de welstand afzien.*¹⁰² Voor vrouwen in dit deel van de Schilderswijk golden een schone woning en hun gepoetste koperen ringen van de traproedes als statussymbolen. Hierop beoordeelden de buren elkaar.

Heleen (1956) woonde in de Van der Helststraat. Zij herinnerde zich de roddels wanneer de gewassen kleding, die veel mensen aan het balkon ophingen, volgens de buren niet schoon genoeg was.¹⁰³ Ook Adrian (1937) herinnerde zich uit zijn jeugd in de Van der Veldestraat dat juist op het gebied van het huishouden de 'burgerlijke normen' zeer strikt werden nageleefd: *Naar buiten was het natuurlijk een hele burgerlijke omgeving, waar heel veel over elkaar gesproken werd. Zo van: 'kijk eens zij. Heb je die gordijnen van d'r gezien, nou die hangen er al vele jaren en die heeft ze nog nooit gewassen.'*¹⁰⁴ Dit beeld, dat uit veel interviews oprees, komt helemaal niet overeen met de kritische geluiden van maatschappelijk werkers. Zo viel het de informanten in de studie over de massajeugd op, dat veel kinderen nooit hoefden te helpen in het huishouden. Zij interpreteerden dit als een tekort aan belangstelling voor huishoudelijk werk in het gezin, dus als iets negatiefs. Maar die observatie valt ook

anders te interpreteren. In haar studie over de arbeidersklasse in Engeland benadrukte Joanne Bourke de waarde die een huisvrouw hechtte aan haar werk binnenshuis: *By investing time in the household, housewives were bale to experience the pride and sense of well-being that comes from being in charge of the creation of beautiful things.*¹⁰⁵ Ook uit herinneringen aan de naoorlogse Schilderswijk blijkt dat veel vrouwen liever alles zelf deden, zoals de moeder van Heleen (die dezelfde naam heeft): *Ik was zelf thuis, dus de kinderen hoefden mij nou eenmaal niet te helpen.*¹⁰⁶ Net als het vasthouden aan de mooie kamer, kon het vrijwaren van kinderen van huishoudelijke taken een teken zijn van verworven welstand. De vrouw hoefde niet meer uit werken te gaan, dus de kinderen hoefden ook minder mee te helpen. Het vervulde de vader van Marga (1948) uit de Rembrandtstraat zelfs met trots dat hij genoeg verdiende, zodat zijn vrouw niet hoefde te werken. Volgens haar dochter zou zij ook niet anders hebben gewild: *Ze deed dat vol overgave en in dat kleine huisje was ze zo hard aan 't werk, iedere week ging echt alles uit de kamer en dan ook alles. Alle planten, alles, alles weg. Ze was alsmaar bezig in dat huisje.*¹⁰⁷ Dat gold ook voor het gezin van Clara (1943) uit de Rochussenstraat: *Mijn moeder heeft nooit gewerkt. Die was altijd thuis. Die mannen die waren er ook heel trots op hoor, dat hun vrouw niet hoefde te werken.*¹⁰⁸ Er bestonden overigens ook wel degelijk gezinnen waar de kinderen wel moesten meehelpen, bijvoorbeeld omdat ze met zeer velen waren of omdat beide ouders werkten. In gezinnen die vonden dat ze niet thuishoorden in de wijk, zo weten we uit een aantal getuigenissen, was het iets gewoner dat kinderen taken vervulden in het huishouden.¹⁰⁹

In de Schilderswijk bestonden zeker gezinnen die zich niet wilden (of konden) houden aan de normen voor een net huishouden. Maar zij vormden een uitzondering, want vuile stoepen en vieze woningen leidden tot negatieve reacties van andere bewoners. De moeder van Fransien (1949) deed weinig tot niets in huis, wat ze verborgen kon houden voor de burens, omdat die nooit bij haar boven kwamen. Het tij keerde toen het vriendje van haar dochter zijn opwachting maakte: *Want ik leerde mijn man kennen, dat was die daar [wijst op een foto]. Die kwam bij mijn boven en die had, op z'n Hollands gezegd, overal schijt aan. Op een gegeven moment liep hij naar de kast toe en toen schreef hij daar in het stof 'viezerik' op. [Fransien zet een stem op:] 'Joh, kappen joh', hij zegt: 'Nou, het is toch zo?'*¹¹⁰ Vieze gezinnen werden gemeden en konden een afstraffing krijgen. Annie (1950) vertelde over haar vroegste jeugd in de Van Ravesteinstraat, waar haar bovenburens kleden met vlooiën uitklopten, terwijl haar moeder de jongste kinderen net schoon en gekleed in de tuin had neergezet. Ze schold haar burens de huid vol, maar beklagde zich 's avonds ook bij haar man: *'Jan, ik wil hier weg, overal vlooiën, kijk die meid eens.'* Nou, vervolgens mijn vader naar boven natuurlijk, knokken met die buurman, politie erbij, en toen kregen we een huisje in de Koninginnestraat.¹¹¹

Het onderscheid zat vaak in kleine dingen, die kinderen tegen elkaar uitspeelden. De armoede waarin Nel (1953) leefde, leverde haar nogal eens de kwalificatie 'vies' op. Haar nagels waren vuiler dan die van anderen, en ze droeg de hele week

dezelfde kleding. De hele zomer door had ze last van luizen, die vóór in het klaslokaal werden uitgekamd. De schooldokters controleerden streng op hygiëne en wezen publiekelijk op tekortkomingen: *Dan werden luidkeels voor de klas die teksten erbij opgehangen: 'Je moet eens vragen of ze je nagels schoon kunnen maken, dat moet mama gewoon doen, dat moet papa gewoon doen'. Nou ja, dat doen ze helemaal niet. Ze zijn niet eens bezig met nagels. Ze zijn bezig met overleven.*¹¹² Zulke schaamtevolle herinneringen blijven nagloeien in het geheugen van kinderen. Historica Selma Leydesdorff maakte in haar studie over het Joodse proletariaat ook gebruik van herinneringen aan de kindertijd om de sociale stratificatie van het vooroorlogse Amsterdam te reconstrueren. Deze bleken vaak gedetailleerder dan de geschriften over die periode.¹¹³ Het is ook mijn ervaring dat de vijftigers en zestigers van nu – door de bank genomen – veel concreter vertellen over hun jonge jaren dan degenen die in de jaren vijftig en zestig al volwassen waren.¹¹⁴

De schaamtevolle ervaringen vonden vaak plaats op school, waar docenten nogal eens andere normen hanteerden dan thuis. Zo herinnerde Mietje (1949), die als dochter van een melkboer opgroeide op de Hoefkade, zich hoe een meisje in haar klas iedere ochtend ten overstaan van alle leerlingen werd gewassen. De non nam haar dan mee naar achter in de klas, waar een fonteintje stond. Hier deed ze de bril van het meisje af, en begon ze het kind te wassen.¹¹⁵ Ook meester Lammert (vanaf 1969 docent in de buurt van de Koningstraat) zag hoe kinderen uit de hofjescomplexen met de nek werden aangekeken door de andere kinderen: *Die accepteerden eigenlijk al niet dat ze samen moesten spelen. Die stonken enzo. Dat klopte ook, want zodra je een hofje in kwam, stonk het al.*¹¹⁶ Marianne (1961) woonde op de Loosduinsekade, dus aan de rand van de Schilderswijk, maar ze ging er wel eens naartoe, hoewel ze absoluut niet in de onbewoonbaar verklaarde hofjeswoningen mocht komen. Daar liepen volgens haar moeder de muizen en ratten over het beddengoed.¹¹⁷ Ook Lydia (1945), die in de Hobbemastraat woonde, herinnert zich nog scherp de combinatie van armoede en stank: *Bij ons in de klas zat een meisje waar het heel arm was en die niet verzorgd werd en die stonk. En ja, daar ging je niet naast staan of zitten.*¹¹⁸

De reinheid op huis en lichaam bepaalde in hoge mate de positie binnen een buurgroep. Zulke normen duiden echter niet automatisch op een poging om aansluiting te vinden bij de wereld buiten de wijk. Het ging erom binnen de eigen groep niet onder te doen voor een ander. Sommige jongeren, zoals Heleen (1956) tijdens haar schooltijd, vonden deze onderlinge sociale controle moeilijk om mee om te gaan: *Dat vond ik echt een ramp, want iedereen kende alles van elkaar; hoe je vader eruitziet, hoe je moeder eruitziet, waar je woonde en dat soort dingen. Kinderen gebruikten dat tegen je. Vooral 'je pappa loopt altijd in z'n hempie', van die beetje plagerige dingen.*¹¹⁹ Afwijken kon tot een banvloek leiden. Men mocht het niet hoog in de bol hebben, maar ook niet asociaal zijn. In de sociale stratificatie van de wijk lagen armoede, netheid en hygiëne in elkaars verlengde. Iemand die arm was, moest wel zien haar huishouden en kinderen netjes te houden. Het aanhouden van een pronkkamer

was een manier om gebreken te camoufleren. Gezinnen die niet aan dit beeld voldeden, haalden de buurt naar beneden.

We zagen hoe het sociale leven van de Schilderswijk per straat was georganiseerd, en dit werd weerspiegeld in de normen van de buurtgroepen. Iets wat in de ene straat heel normaal was, kon in de andere op afkeuring rekenen. Zo was het in het Fort normaal om de was aan de straatkant te hangen (zie afbeelding 10.2). Maar in de Hobbemastraat vonden bewoners dat asociaal. De moeder van Ria (1946) hing de was altijd op zolder op. Buren zonder plaatsje achter moesten het binnen drogen, op een rekje. Buiten ophangen, zoals in Het Fort – en bijvoorbeeld in de nabijgelegen Teniersstraat – kon absoluut niet. Wie dat deed, kreeg het etiket ‘asociaal’ opgeplakt.¹²⁰ In zijn jeugd mocht Nico (1944) op verschillende adressen in het centrale deel van de wijk hebben gewoond, ook hij kende maar één manier: *De was hing je altijd achter in de tuin, als je een tuin had dan. Of op een plaatsje, bijvoorbeeld een balkon. Het kwam nooit voor te hangen.*¹²¹ In alle straten was netheid een belangrijk criterium, alleen niet overal op eenzelfde manier. Henny (1945) woonde net om het hoekje bij de Van Ravesteinstraat en wist de straat heel precies te type-

Afb. 10.2 Gemeenteraadsleden bezoeken de Krusemanstraat in het Fort, 1953. Bron: Haags Gemeentearchief.

ren, met alle gradaties van ‘a-socialiteit’: *Je hebt dus stukjes in de Van Ravesteinstraat. Je hebt de Parallelweg en je hebt de Hobbemastraat die hem kruisen, het is een hele lange straat. Dat eerste stukje bij de Hobbemastraat waren allemaal halve zigeuners, autohandelaars. Dan kreeg je de Hannemanstraat, daar was het nog slechter, dat was het asociale, en dan kreeg je de Ravesteinstraat bij het Jacob van Campenplein. Daar had je scholen, daar ging het [met de nadruk op ging]. Nou, daar aan de achterkant, bij de Parallelweg, daar woonden wij.*¹²² Zij plaatste zichzelf in het beste deel van de straat.

Nogal wat geïnterviewden hadden een zeer negatief idee over straten die vlakbij hun eigen woonplek lagen. Ook op bewoners van hofjes werd vaak neergekeken, hoewel deze voor kinderen ook iets spannends konden hebben. Zo vertelde Marga (1948) uit de Rembrandtstraat: *Ik vond ze heel gezellig. Van die kleine huisjes en dan kleine poortjes en voortuintjes. En de schillenboer was daar natuurlijk in een schuurtje met een paard erin. Ik vond het altijd wel spannend, want ik mocht daar natuurlijk niet komen, dus ik ging daar natuurlijk wel in.*¹²³ Het valt in retrospectief moeilijk te bepalen waarin bewoners van dichtbij liggende straten nu precies anders waren, maar de overtuiging dat dit het geval was leefde sterk. Zo had Ria (1943) uit de Hobbemastraat het over de ‘mindere delen’ richting station Hollands Spoor, met als verklaring dat mensen daar meer ‘Haags’ waren. Ze praatten platter en hadden andere beroepen. Het mogen vooroordelen zijn geweest, ze hadden wel echte gevolgen. Want kinderen zoals zij meden die buurten. De Schilderswijk bestond uit tal van zulke eilandjes, waardoor een verhuizing een grote verandering kon betekenen.¹²⁴ Toen Marjan (1941) in 1952 van de Van Ostadestraat naar de Jan Steenstraat verhuisde, merkte ze dat het een ‘mindere straat’ was. Hoewel ook zij het nog niet zo makkelijk vond om uit te leggen wat ze daar eigenlijk mee bedoelde: *Slordiger. Ja, groot woord: wat asociaal kan ik niet speciaal zeggen, maar daar neigde het wel wat naartoe.*¹²⁵ Ze vond het er rommeliger, omdat er regelmatig gevechten tussen dronken mannen plaatsvonden bij het café – en het zag er ook viezer uit met een voddendoer in de straat, volgens haar toch iets anders dan een bakker of een kruidenier.

Toen de gemeente in de jaren zeventig de wijk op steeds grotere schaal begon te saneren, vielen de straten niet meer zo schoon te houden als de bewoners gewend waren. Huizen werden onbewoonbaar verklaard en op het moment dat ze leeg kwamen, staken jongeren uit de buurt ze vaak in brand. Afgezien daarvan werden veel onbewoonbare verklaarde huizen nog gewoon bewoond.¹²⁶ Huisjesmelkers hadden er geen moeite mee om slooppanden te verhuren aan de eerste gastarbeiders die aan het eind van de jaren zestig de wijk inkwamen. Aan opknappen deden ze al heel lang niet meer. Toen er hele blokken tegen de vlakte gingen, kregen delen van de wijk het aanzicht van een oorlogsgebied.

Maatschappelijk werkers en onderzoekers schreven regelmatig over de snel verslechterende omstandigheden. In een rapport uit 1967 schetsten studenten van de Sociale Academie wat zij aantroffen in het gebied rond het Oranjeplein, waar behalve twee winkelstraten veel smalle straten met woningen lagen. Het gebied

Afb. 10.3 Straat in de Schilderswijk met veel onbewoonde woningen, waarvan de jeugd al een voorschot heeft genomen op de aanstaande sloop. Op het plakkaat achter het raam staat: 'Dit huis is nog bewoond. Dus gooi geen ruiten in. Dank u'. In een dergelijke omgeving had het weinig zin meer de stoepjes te vegen. De schoonmaakknormen binnenshuis, inclusief het belang van schone, gewassen gordijnen, bleven echter bestaan. Particuliere collectie John Van Vliet, ongedateerd.

was er al decennia slecht aan toe, en stond op de nominatie voor de sloop. Hier bevond zich het hofje van het Gortmolen, waar meester Lammert in 1970 de 'armoede van rond 1900' had gezien bij een alleenstaande vader. Een man die met zijn gezin als één van de laatste bewoners in een woning boven een voddenslagplaats huisde.¹²⁷ Niet ver daarvandaan, in de Jacob Catsstraat, woonde Karel, wiens vader in de jaren vijftig de rioolbuis uit zijn huis had gesloopt en vervangen door de binnenband van een auto. De loden strontpijp leverde hem een paar extra grijpstuivers op.¹²⁸ De twee winkelstraten, de Hoefkade en de Koningstraat, zagen er netjes uit. Hier geen vuil op straat en redelijk onderhouden panden. Dit gold veel minder voor de andere straten en hofjes. Die waren nauw en klein, met een slecht wegdek en te smalle trottoirs. Ook stonden er talloze oude auto's, motoren en fietsen voor de deur. De auto's werden ter plaatse gesloopt en bleven onbeheerd staan. Jonge jongens speelden ermee, en niet zelden functioneerden ze als vuilnisvat. Ook de straatverlichting functioneerde nauwelijks. Er waren voldoende lantaarnpalen, maar de lampen bleken vaak defect: *De jeugd schijnt een*

Afb. 10.4 De wijk in sanering, ongedateerd. Particuliere collectie John van Vliet.

voorliefde te hebben voor het zo snel mogelijk vernielen van de verlichting.¹²⁹ De woningen zelf boden een amechtige aanblik. De verlaten huizen waren dichtgetimmerd of gesloopt, en werden gebruikt als vuilstortplaats of autokerkhof. Gebruikte woningen waren er in de regel zeer slecht aan toe, met deuren die scheef in hun scharnieren hingen. Een begeleider van clubhuis De Mussen liep in dezelfde periode door dezelfde buurt, en verbaasde zich over de vele autosloperijen midden op straat: *Dat de mogelijkheid bestaat om zo maar, ergens middenin de straat, een autosloperij tegen te komen, heb ik me nooit kunnen indenken. Toen ik dit zag, was ik stomverbaasd. Deze 'autokerkhoven' gaven mij echt de indruk, dat ik door vergeten gebied liep, waar het niet hindert dat de wrakstukken opgestapeld liggen.*¹³⁰ Mensen die dit gebied voor het eerst betraden, realiseerden zich met een schok hoe vervallen de wijk was.

Meester Lammert (1942) kwam rond de afbraak op huisbezoek in de buurt, en zag daar het interieur van de allerarmsten: *Daar was een gat in de vloer. En het werd niet meer gerepareerd. Lekkages werden niet meer gerepareerd. Of de mensen moesten het zelf doen, heel veel hebben dat gedaan. Ze schaamden zich om anderen te ontvangen. Er waren huizen bij waar je door de muur heen je hand kon steken, zo naar de burens toe.*¹³¹ Toen de afbraak oprukte en straten half gesloopt waren, was het nauwelijks nog te doen om de normen over netheid na te leven. Eigenaren deden niets meer aan hun woning, en in een sloopgebied kan natuurlijk niemand een straat nog een 'net' aanzien geven. Dit betekende niet dat bewoners ook de binnenkant van hun woning verwaarloosden. De gezinnen

waar Lammert op bezoek ging, schaamden zich voor de slechte omstandigheden waarin ze leefden. In veel huizen deden bewoners niettemin hun best het interieur op orde te houden. Ruud (1947) woonde zelf in de Schilderswijk, maar hij kwam er geregeld bij vrienden thuis. Hem viel het op dat de huizen en de straten vaak een troosteloze indruk boden, maar niet de binnenkant van de huizen: *Mensen knapten van alles zelf eraan op, hoewel het huurhuizen waren. Dat was fantastisch. Van leren wanden, gecapitonneerd tot laqué en verlaagde plafonnetjes. Het zag er mooi uit als je ergens binnenkwam, maar het was niet degelijk. Er waren natuurlijk ook wel gezinnen in slechte huizen. Maar men had mooie gordijnen voor de ramen en sfeerverlichting. De buitenkant was over het algemeen verouderd en de binnenkant was het paleisje. Wat ook altijd opviel was dat vrouwen uit het raam hingen met hun stofdoek om te kletsen. Vooral in de warme dagen. Dat was hier veel meer. De huizen werden echt goed schoongehouden. Het was burgerlijk normaal, de grote schoonmaak werd gehouden. Kijk, het houtwerk zou wel een likje verf kunnen hebben, maar het zag er allemaal wel schoon uit.*¹³²

Ook Bep, die in 1969 figureerde in een omstreden documentaire over de Schilderswijk, liet niet na te benadrukken dat zij belang hechtte aan de aanblik van haar woning. Voordat de cameraploeg zou gaan draaien, had zij voorgesteld om de woning opnieuw te behangen. Ze wist hoe haar buurtgenoten over netheid dachten. De filmmaker vond dat geen goed idee, omdat de situatie anders niet meer 'echt' zou zijn. Maar in de documentaire liet zij de kans niet glippen om er door een kennis iets over te laten zeggen: *Als ik van hier afloop naar de Van Dijkstraat, dat is misschien twee of drie, die dat straatje schoongemaakt hebben.*¹³³ Bep antwoordde dat zij in de negen jaar dat ze er woonde nog nooit 'een straat' had schoongemaakt. Ze leek er zich niet toe verplicht te voelen, maar klaagde er vervolgens wel over dat de benedenburen niet een stukje van haar trap meenamen bij de wekelijkse schoonmaak. Het zijn de uitspraken van één vrouw, en ook nog eens iemand die niet echt bekendstond om haar schone huishouden. Maar ook zij was zich er bewust van, dat ze de normen binnenshuis beter niet kon verwaarlozen. Het belang van een schoon huis kwam ook naar voren in de reacties van buurtbewoners op de documentaire. Zij veroordeelden Bep (onder meer) om de viezigheid in haar huis, want daarmee zou zij de reputatie van de overige bewoners schaden.¹³⁴

Dat de straten vervuild raakten, betekende niet dat een meerderheid van de bewoners dit niet erg vond of de burgerlijke normen rond 'netheid' minder streng naleefden. Alleen konden zij weinig invloed uitoefenen op de uiterlijke neergang van hun wijk: *Bij de meeste bewoners ontstaat het onbehagelijke gevoel in de straat, zoals deze nu is geworden, niet meer thuis te horen; bij anderen – stellig een minderheid – lijkt het alsof het verval hen niet raakt, of zelfs wordt opgenomen in het eigen bestaan en men zijn gedrag aan deze devaluatie aanpast.*¹³⁵ Vuil en viezigheid bleven belangrijke onderscheidingsmiddelen. Toen de wijk eenmaal werd afgebroken, was het echter dweilen met de kraan open. Overigens waren er ook groepen die juist profiteerden van deze chaos, bijvoorbeeld door het clandestien opzetten van een autosloperij. Zo konden zij een machtige positie ontwikkelen in de wijk. Al die jaren bleef het interieur van de

woning een statussymbool, hoe slecht de woning er ook aan toe was. Veel bewoners probeerden de omstandigheden waarin ze woonden te compenseren door extra onderhoud te plegen op de aspecten waar ze wel invloed op uitoefenden.

10.3 seksualiteit, trouwen en prostitutie: een opvallende spagaat

Bij de scheidslijnen in de Schilderswijk is een opvallende spagaat zichtbaar. Aan de ene kant huldigden bewoners bepaalde gedragsregels die totaal tegengesteld waren aan de normen die in de dominante, burgerlijke maatschappij bestonden. Bijvoorbeeld de gewoonte met elkaar op straat te zitten, de barrières die bestonden om hogerop te willen komen in de maatschappij of de ruwe en directe manier van omgang met elkaar. Hier lijken onderdelen van de sociale identiteitstheorie van Tajfel zichtbaar te worden. Schilderswijkers koesterden hun anders-zijn en wezen de 'nette' manier van doen af. Andere normen in de wijk waren wel in overeenstemming met de rest van Den Haag, al was het soms op een manier die geda-teerd overkwam op buitenstaanders. Zo was het vrijhouden van de mooie kamer allang verdwenen uit de meeste arbeidersgezinnen, maar bleven veel bewoners in de Schilderswijk er nog lange tijd aan vasthouden. Het belang dat men hechtte aan 'nethed'; van woningen, trappen, stoepen en van mensen zelf, beantwoordde weer wel aan wat er ook in andere wijken van bewoners werd verwacht. Dezelfde tweeslachtige houding is ook zichtbaar binnen de omgang met seksualiteit, hu-welijk en prostitutie.

De vrije seksuele moraal die tot halverwege de negentiende eeuw kenmerkend zou zijn geweest voor de zogenoemde lagere klassen, verloor in de vorige eeuw snel terrein. Door alle lagen van de bevolking heen werden het concubinaat en ongehuwde zwangerschappen toen afgekeurd.¹³⁶ In de Engelse literatuur heeft men deze standaard doorgetrokken tot de periode na 1945 (Nederlandse histo-rici hebben hier vrijwel geen studie naar gedaan). Zo bestond er volgens Joanne Bourke een grote angst om ongetrouwd zwanger te raken, waardoor het aantal zwangerschappen zonder echtgenoot daalde tot in de jaren zestig.¹³⁷ In die tijd kwam een proces van seksuele bevrijding op gang, waardoor ongehuwde zwan-gerschappen alsook ongetrouwd samenwonen steeds vaker voor kwamen. Zulke normen golden tijdens het interbellum ook voor het grootste deel van de Schil-derswijk. Bewoners waren zeer beducht voor de beschadiging van hun 'eer', af-gezien van het gedeelte van de wijk met veel prostitutie. Of deze lijn net zo mak-kelijk als in Engeland door te trekken valt naar de jaren vijftig en zestig, is echter zeer de vraag. De sociologische rapporten die zowel eind jaren veertig als begin jaren zeventig verschenen, laten een gemengd beeld zien. Oud-bewoners zelf ge-tuigen eveneens van een ingewikkelde spagaat tussen op het eerste gezicht moei-lijk te verenigen normen.

Betrouwbare informatie over de omgang tussen jongens en meisjes is slechts beperkt beschikbaar. Voor de Schilderswijk ontbreken cijfers over het aantal gedwongen huwelijken, en op sociologische rapporten en interviews kunnen we niet blind varen als het om zulke intieme onderwerpen gaat.¹³⁸ Toch valt er wel iets over te zeggen. Het lijkt erop dat de mogelijkheden voor contact tussen jongens en meisjes na de oorlog toenamen. Dat viel reeds op te maken uit het rapport over de verwildering van de jeugd eind jaren veertig. Een maatschappelijk werker die een fabriek uit het Laakkwartier bezocht, waar vooral meiden werkten uit het midden van de Schilderswijk, schreef dat zij vaak op 15-jarige leeftijd begonnen met seksueel contact. Dat had vooral te maken met de angst om 'over te blijven': *Zeer veel gedwongen huwelijken. De omgeving vindt dit zeer gewoon. De meisjes trouwen meest met 20 jaar; de jongens met 20-25.*¹³⁹ In diezelfde periode schatte een sociaal werkster dat ongeveer 25 procent van de meiden die clubhuis De Mussen bezocht uiteindelijk een gedwongen huwelijk sloot. Hoewel prostitutie in deze jaren niet méér leek voor te komen dan vóór de oorlog, beschreven beide rapporteurs dat meisjes van zestien of zeventien voor een pakje sigaretten, een paar nylonkousen of een bioscoopbezoek makkelijk waren over te halen tot seksuele gemeenschap.¹⁴⁰ Deze lossere normen zouden echter lang niet voor alle bewoners hebben gegolden. In een fabriek met iets meer aanzien, waar eveneens vooral meiden uit de Schilderswijk werkten, kwamen gedwongen huwelijken maar voor in 3,5 procent van de gevallen. Ook in dat opzicht bleef het een heterogene wijk.

In de jaren zestig veranderde de situatie. De beschrijving die de socioloog Kraaykamp toen gaf van een volksbuurt kwam overeen met de situatie in de Schilderswijk. Hij concludeerde dat de omgang tussen jongens en meisjes in de tienerleeftijd seksueel verkeer impliceerde, en dat een gedwongen huwelijk geen schande meer was.¹⁴¹ In clubhuis De Mussen zag men al langer dat seksueel geladen contacten zich reeds op jonge leeftijd voordeden: *Een jongetje van 7 jaar komt bij ons op 't clubhuis en geeft, als hij de kans ertoe krijgt, een meisje dat hij aardig vindt – en dat zijn er vele – een zoen en zegt: 'Ha, mijn schatje, ja, dat is mijn lekkere grietje.'* Hij is op het gebied verhouding jongen-meisje volkomen verpest, omdat hij voor oudere mensen thuis allerlei liedjes moet zingen over 'verkering' en 'vrijen' waarvoor hij dan een dubbelje of zo krijgt.¹⁴² Ook in andere delen van de wijk leken er meer vrijheden te bestaan. Zo vertelde Marian (1949) uit de Van Dijkstraat dat de streng katholieke gezinnen, waar er in de naoorlogse wijk overigens steeds minder van waren, zich in de buurt onderscheidden doordat ze alles wat met seks te maken had stiekem deden: *Wij hadden bijvoorbeeld verkering, dan mochten we dat vriendje bovenhalen. Nou, zij stond bijvoorbeeld in het poortje tegen de gevel aan te rijden, omdat ze katholiek was.*¹⁴³ Al op jonge leeftijd kregen tieners verkering. Zo was Marga (1943) uit de Rembrandtstraat veertien toen ze een vriendje kreeg. Ze had er erg naar uitgekeken, omdat al haar vriendinnen al een vriend hadden. Het raakte uit toen ze bijna achttien was, en hij een ander zwanger had gemaakt. Ze waren toen al verloofd.¹⁴⁴ Ook Appie uit de Van Ravesteinstraat was nog geen veer-

tien toen ze verkering kreeg met haar buurjongen van achttien. De eerste tijd zag ze hem overigens vooral als een beschermer tegenover haar agressieve vader.¹⁴⁵

Door de vrije omgang op het vlak van relaties en seksualiteit raakte een jonge vrouw nogal eens zwanger zonder getrouwd te zijn. Net als in de vooroorlogse periode moest een jongen dan wel met het meisje trouwen (en andersom), anders was het een schande. Een medewerker van De Mussen schreef: *Als je in verwachting bent, trouw je met de verwekker van het kind; moeten trouwen is geen schande, of de baby wordt in het ouderlijk huis opgenomen.*¹⁴⁶ Zelfs in de meest beruchte delen van de wijk leefde men naar die regel. Henny (1945) uit de Falckstraat raakte zwanger van een 'kruimeldief' uit Loosduinen, die tijdens haar zwangerschap in de gevangenis zat. Het was echter uitgesloten om niet met hem te trouwen: *Want ik moest trouwen toen hij uit de gevangenis kwam. Het was een schande als je niet trouwde als je zwanger was. Tenminste, de mensen die ik allemaal ken. Het is niet zo slecht geweest in de Schilderswijk hoor. Want ik trouwde met een kruimeldief, omdat mijn vader zei: 'Daar moet je mee trouwen, want het is zijn kind. Want je kind moet een naam hebben.' Zo ging dat bij iedereen.*¹⁴⁷ Directeur De Bruin van De Mussen schreef in 1953 over Ria, een 'net' meisje uit het clubhuis. Haar moeder was verlaten door haar man, maar had een nieuwe kerel leren kennen, met wie ze ook ging samenleven. Dochter Ria kon niet zo goed opschieten met haar stiefvader (en zijn zoon), en vertelde jaren later dat ze uit arren moede toen maar zwanger was geworden om het huis te kunnen ontvluchten. Dit lukte echter niet, omdat ook de verwekker van haar kind de benen nam. Haar moeder noemde haar toen openlijk een hoer, en verstootte haar. De Bruin schreef dat velen haar nu veroordeelden, terwijl ze eigenlijk maar zo weinig van het geval wisten.¹⁴⁸ Zwanger zijn zonder man was zeer ongepast. Als de jongeren nog geen zestien waren, moest er overigens speciale toestemming komen van de Kroon. Dat kon nogal eens voor schaamte zorgen.¹⁴⁹ Gerrie uit de Rochussenstraat beschreef de situatie als volgt: *Als je zwanger was, dan moest je trouwen, al was die jongen veertien, dat maakte niet uit. Maar als je een kind kreeg zonder dat je een gozer had, dan moest het kind weggemaakt worden.*¹⁵⁰

Niet alleen ongetrouwd een kind krijgen was een schande, ook het concubinaat is lange tijd problematisch gebleven. Heleen (1956) uit de Van der Helstraat mocht op haar zeventiende absoluut niet samenwonen met haar vriend, maar trouwen mocht wel: *Mijn ouders zeiden: 'Samenwonen?! Nee, daar doen we niet aan, want het is d'r uit en nooit meer d'r in.' Dus 't is of trouwen, of niks. Samenwonen was te modern, daar konden ze niet aan wennen. Dan maar trouwen.*¹⁵¹ Annie (1950) uit de Koninginnestraat vertelde dat zij en haar vriend pas een huis gingen zoeken toen ze in ondertrouw waren.¹⁵² Alleen bij oudere alleenstaande vrouwen met kinderen werd het concubinaat geaccepteerd, al was het maar uit praktische overwegingen.¹⁵³ Niet dat hier exacte gegevens over zijn; alleen de herinneringen van geïnterviewden die met een stiefvader opgroeiden. Zoals Joke (1959) uit de Rubensstraat, die haar stiefvader gewoon 'vader' noemde. Haar broer noemde hem binnenshuis Ome Joop, maar had het tegen de burens wel over 'vader'.¹⁵⁴ Of deze schaamte, zoals Joke het noemde,

ook voor volwassenen gold, is onduidelijk. In ieder geval had men in grote delen van de wijk weinig moeite met vroege contacten tussen jongens en meisjes.

Een verklaring voor deze vrije seksuele moraal, die in het interbellum alleen bestond in de armste delen van de wijk, was mogelijk de machtspositie van verdienende kinderen. Op het moment dat zij geld inbrachten in het gezin, kregen zij de status van volwassene – en daar hoorde de nodige vrijheid bij. De strenge opvattingen over het huwelijk bleven echter hetzelfde. Ongetrouwd samenleven, laat staan met een kind, was er niet bij. Nu gaf het huwelijk een zwangere vrouw van oudsher meer kans op een stabiele materiële basis, dus de oudere vrouwen in de buurt zullen hier veel belang aan gehecht hebben. Een jongen die dit niet accepteerde, schond de normen van de straat. Het is typerend dat de eerste verloofde van Marga (1948), die het uitmaakte omdat hij een andere vrouw zwanger had gemaakt, al niet meer in de Rembrandtstraat woonde toen het gebeurde: *En de mensen die daar woonden vonden dat wel heel vervelend, maar ... Ik woonde daar toen niet meer, toen het uitging.*¹⁵⁵ Als de ‘mensen die daar woonden’ deze situatie al vervelend vonden bij een meisje en een jongen die al ergens anders woonden, zal dit bij relaties in de straat zelf nog veel meer reuring hebben gegeven. De buurt keek mee bij een ontluikende verhouding, en wanneer het meisje zwanger raakte, moest er een huwelijk volgen. Alleen al om de afkeuring van de buurgroep te voorkomen.

De omgang met prostitutie was evenmin eenduidig. In de eerste helft van de twintigste eeuw was het verschijnsel streng aangepakt. Niet alleen met een bordeelverbod, ook de raamprostitutie werd steeds verder teruggedrongen. In de jaren vijftig beperkte de hoererie zich tot bepaalde buurten met een slechte reputatie, die vaak in de nabijheid van het station lagen.¹⁵⁶ In 1940, dus dertig jaar na het bordeelverbod, telden de autoriteiten 411 bij de politie bekende prostituees in Den Haag. Het werkelijke aantal lag volgens de rapporteurs veel hoger.¹⁵⁷ Het cijfer uit 1957, gebaseerd op adressen waar prostitutie voorkwam, lag met 85 locaties ook weer erg laag.¹⁵⁸ Waarschijnlijk zijn alleen bij de politie bekende werkadressen van prostituees genoteerd. Dit betrof vooral straten rondom de Schilderswijk, waar zij sinds jaar en dag hun professie uitoefenden. Oud-bewoners vertelden echter dat veel vrouwen hun klanten op straat aanspraken, en daarna met hen naar huis gingen. Het Oranjeplein was in de jaren vijftig een bekende plek voor het eerste contact tussen dienstverlener en cliënt. Kees (1935), die tot 1960 op het plein woonde, herinnerde zich dat de prostitutie zich afspeelde in de kleine straatjes rondom, maar dat de klanten op het plein rondhingen totdat zij een prostituee tegenkwamen. Karel (1945) uit de Jacob Catsstraat, niet ver van het Oranjeplein, kende een souteneur bij hem in de straat die zijn vrouw als hoer liet werken: *Wij hadden er in de straat eentje zitten die werkte als souteneur, en zijn vrouw werkte op het Oranjeplein. En dan nam ze een man mee naar huis, ze deden een spelletje, en dan ging ze weer naar het Oranjeplein. Er waren twee vrouwen in de straat die dat deden.*¹⁵⁹ Toen Annie (1950) uit de Koninginnestraat jong was, ging ze vaak op bezoek bij haar oudere broer

in de Kemperstraat: Maar als we naar onze broer gingen in de Kemperstraat liepen daar altijd drie vrouwen, en dan vroegen wij: 'waarom staan die vrouwen daar?' 'Ja, die gaan zich warmen', zei mijn moeder dan.¹⁶⁰ Zowel de Kemperstraat als de Catsstraat kwamen niet voor in het overzicht van de politie uit 1957. In de loop van de jaren zestig steeg het aantal prostituees in de wijk, vooral nadat de politie had besloten tot een gedoogbeleid: stilzwijgende acceptatie. In 1968 besloot zij erin te berusten dat er op bescheiden schaal sprake was van prostitutie in de Naaldwijksestraat, zoals in één van hun rapporten viel te lezen. Een jaar later werd het hele gebied rond het Oranjeplein genoemd als een mogelijk concentratiegebied van prostitutie.¹⁶¹

Tijdens het interbellum was prostitutie bijna nergens in de wijk echt geaccepteerd. Zelfs in het oude deel werden vrouwen die 'in het leven' zaten de straat uitgejaagd. De rapporten die eind jaren veertig over de Schilderswijk werden opgesteld verklaarden eveneens dat ondanks de 'verwilderde' opvattingen van de jeugd eind jaren veertig, zouden zij prostitutie sterk hebben afgewezen: *Hoewel de maatschappelijk verwilderde jeugd in veel gevallen dit bedrijf dagelijks voor ogen ziet, blijft de prostituee buiten de groep staan, waar deze jeugd thuis hoort.*¹⁶² De Engelse historica Joanne Bourke onderschreef deze stelling. Volgens haar leefden prostituees in arbeidersbuurten in een isolement, omdat hun beroep niet werd geaccepteerd.¹⁶³ Uit naoorlogse sociologische rapporten valt op te maken dat deze negatieve houding ook in Nederland aanhield. In de jaren zestig beweerde Simonse zelfs dat wanneer prostitutie in een wijk voorkwam, er niet meer viel te spreken over een volksbuurt.¹⁶⁴ Ook de sociologe Van Rijswijk-Clerx schreef begin jaren zestig dat prostitutie niet voorkwam in de Amsterdamse volkswijk Kattenburg, omdat bewoners het pertinent afkeurden.¹⁶⁵

De interviews met oud-bewoners nuanceren dit beeld enigszins. In het oude deel van de wijk, waar de prostitutie zich voornamelijk afspeelde, beschouwden bewoners de vrouwen die 'in het leven' zaten als een normaal aspect van hun dagelijks leven. Schoolmeester Lammert had in zijn klas veel kinderen van wie de moeder achter het raam werkte. Maar terwijl de kinderen alles gebruikten om elkaar te pesten, gold dat niet voor het beroep van moeders: *Die hoerenstraten waren bij ons. Maar ja, dat hoorde erbij, klaar. Dat was heel gewoon. En dat maakte bij de kinderen niks uit. Het werd gewoon geaccepteerd dat hun moeder achter de ramen zat. Daar hadden de kinderen het niet over. Het was gewoon handel, weet ik veel. Nee, het werd eigenlijk door de kinderen nooit ingezet bij conflicten.*¹⁶⁶ Ook bij Henny (1945) hoorde prostitutie bij haar directe sociale omgeving. Toen zij in de Falckstraat woonde, ging ze om met jongens in de Tullinghstraat, een bekende prostitutieplek. Goede vrienden waarmee ze in het café kwam, werkten als pooier en sommigen deden hun best om haar ook achter het raam te krijgen: *Ja, ondanks dat ze ook met mijn broer omgingen, en met mijn ouders, maar ze probeerden het wel. Ik was natuurlijk een meisje met blond haar, ik woonde in die buurt, ik had een tattoo, anders hoorde je er niet bij. Maar je moest er gewoon zo allemaal uitzien in die buurt, anders kon je er niet aarden.*¹⁶⁷ Eenmaal bood een vriend van haar broer haar een lift aan naar

het werk op de kermis. Tijdens de autorit kreeg ze in de gaten dat hij haar wilde meenemen en drogeren, maar ze wierp zich uit de auto en wist zo te ontsnappen: *En die gozer heeft me nooit meer aangekeken daarna. En die kwam ook niet meer in die koffient, die kwam er niet meer in. Dus, ik ben er goed vanaf gekomen.*¹⁶⁸ Dat er in haar vriendenkring pooiers zaten, was overigens geen probleem: *Wij gingen ook met pooiers gewoon om, dat waren moordkerels, maar ze moesten weten dat je niet te pakken was. Dus dat moest je gewoon heel duidelijk maken.*¹⁶⁹ Henny kreeg een relatie met een jongen wiens broer pooier was, en haar ouders waren bang dat ze ook achter het raam zou belanden. In haar kennissenkring hoorde prostitutie er gewoon bij, net als bij Bertus (1960). Hij woonde in de Jacob Catsstraat, naast twee hoerenmadammen, en was goed bevriend met een familie die een aantal hoerenkasten uitbaatte. Met hen ging hij ook wel eens de stad in om te stelen.¹⁷⁰

Directeur De Bruin van clubhuis De Mussen schreef ook over gevallen van prostitutie in de buurt. In één verhaal had hij Dientje, een onhandelbaar kind, weggestuurd voor twee dagen. Daarop kwam haar oma naar het clubhuis en brak de storm los. De muren van het clubhuis dreunden volgens De Bruin op de melodie van haar scheldwoorden. Ze vertrok samen met haar kleindochter, die wat haar betreft nooit meer terug zou komen. De volgende dag kreeg De Bruin het verzoek bij de oma langs te komen en hoorde hij de achtergronden van de problemen: *D'r dochter, waar Dientje een kind van is, was al een tijd aan 't vozen met andere kerels. Nou heeft ze d'r man in de steek gelaten en 'zit als publieke vrouw'. Een stiefzoon, die een paar jaar bij haar in huis is geweest, is haar 'bikker' [pooier] geworden. Die jongen is 18 jaar. Haar man is een goeie kerel, die trouw zijn 66 gulden op tafel legt.*¹⁷¹ De Bruin voegde hieraan toe, dat dit bepaald niet de eerste keer was dat hij iets dergelijks meemaakte.

Niet alle buurtgenoten kwamen zo intensief in contact met de prostitutie. Zo verklaarde Jan (1945), die toch in een buurt woonde waar veel betaalde seks plaatsvond, dat zijn familie geen prostituees in hun 'kennissenkring' had.¹⁷² Ook Nico (1943) uit de Rembrandtstraat vertelde dat hij niet echt hoeren kende, maar dat hij wel precies wist wie het waren.¹⁷³ Deze houding kwam vaker voor. In 1973 werd er in de Naaldwijksestraat een actiecomité opgezet om de toenemende prostitutie tegen te gaan. De politie ondervroeg verschillende leden van het comité over de achtergronden van hun actie. Zij bleken de prostitutie in de straat te tolereren, zolang ze zich er maar van konden distantiëren. Een vrouw die met man en twee kinderen (van elf en dertien) al jaren in de straat woonde, vertelde dat ze goede relaties had met de hoeren. Alleen lag er sinds kort een peeskamertje naast de slaapkamer van haar kinderen, met recht een onhoudbare situatie: *Het werkkamertje van de prostituee grenst precies aan het slaapkamertje waar mijn twee kinderen liggen. Aangezien deze slaapkamer in een uitbouw achter ons huis is gelegen, is het allemaal vreselijk gehorig. Op de slaapkamer kun je dan ook precies horen wat er zich in het werkkamertje van de prostituee afspeelt. Aangezien dit voor mijn kinderen een onhoudbare situatie is, slapen zij tegenwoordig in mijn bed en slapen mijn man en ik op het kamertje van de kinderen.*¹⁷⁴ Meerdere geïnterview-

den vertelden een soortgelijk verhaal. De prostitutie was geen probleem, er waren goede contacten, maar ze mochten niet de hele straat overnemen. Zolang het beperkt bleef, konden ze een deel van de straat voor zichzelf reserveren. Toen dat niet meer mogelijk was en de prostituees overal om heen dreigden te gaan wonen, wilden ze graag verhuizen naar een andere straat.

De vrouwen hadden hun eigen methodes om de goodwill van de buurt te verkrijgen. Veel geïnterviewden vertelden over de boodschapjes die ze mochten doen voor de hoeren en over de flinke fooi die ze dan kregen. De kinderen van Dick (1922) zaten in een hoerenbuurt op school: *Maar vrije kinderen liepen dan door die straten heen, die deden boodschappen. Dus huppakee, kregen ze een gulden voor een paar boodschapjes doen. Die waren royaal zat hoor!*¹⁷⁵ Zijn dochter vertelde dat de vrouwen ook voor de kinderen opkwamen wanneer deze werden gepest in de straat. Dan kregen de pestkoppes er stevig van langs. Overigens mocht Pick's dochter maar voor een aantal specifieke prostituees boodschappen doen. Voor de rest moest ook zij afstand houden van de vrouwen, omdat haar ouders bang waren dat hun kinderen in het vak gezogen werden. De Bruin maakte zich halverwege de jaren zestig behoorlijk kwaad over de footjes die de prostituees uitdeelden. De aanvankelijke negatieve houding van de jeugd tegenover de groei van het aantal prostituees was er volgens hem door weggenomen: *Het blijkt dat je met geld veel kunt doen. Een jongen van 14 jaar vertelde ons, dat hij in de afgelopen week 15 gulden had verdiend door het verrichten van enkele boodschappen. Er werd royaal met geld gesmeten, de jeugd werd gewonnen! En vooral aan de oudere jeugd werd veel aandacht geschonken.*¹⁷⁶ Volgens De Bruin hadden vijftien jongens uit zijn clubhuis, in de leeftijd van veertien tot zeventien jaar, toegegeven herhaaldelijk seksuele omgang te hebben gehad met prostituees, waarna zij hun verzet tegen de hoeren opgaven. Ook de grote familie van Jan (1945), die in de Koninginnestraat woonde, had helemaal geen probleem met de prostitutie, zolang ze er maar niks van merkten. Hij deed regelmatig boodschappen voor de hoeren in de buurt, want *je zocht overal een manier om een centje te verdienen.*¹⁷⁷ Zijn oom had een café op de hoek van de Naaldwijksestraat, waar zich in zijn tienertijd steeds meer prostituees vestigden. Zolang je je niet met hen bemoeide, had je er volgens hem geen last van.

In andere delen van de Schilderswijk werd prostitutie weliswaar niet openlijk bedreven, maar er woonden wel hoeren. Dat een buurvrouw prostituee was, leek doorgaans geen reden om haar te veroordelen. Hans (1956) uit de Vliegerstraat vertelde dat zijn buurman zijn vrouw als hoer liet werken. De reacties uit de buurt waren zeker niet negatief: *In zekere zin droeg de man ook wel respect, want hij had het wel voor mekaar met z'n grote Amerikaanse auto die hij elke dag stond te wassen. En ja, hij deed dus niks. In die zin, z'n vrouw werkte voor 'm, die hoefde hij alleen maar naar het werk te brengen.*¹⁷⁸ Kobus (1937) groeide op in de Stortenbekerstraat en zag verschillende meisjes om hem heen naar een leven in de prostitutie neigen. Maar volgens hem leverde hun dat geen slechte reputatie op: *Welnee. Mijn schoonmoeder zei altijd: 'ik ben blij dat ze er zijn, want dan hebben wij rust.'* Zo werd dat opgepakt.¹⁷⁹ Ook Bep (1947), uit het Fort, veroor-

deelde prostituees niet. Het was volgens haar wel een goede zaak, want dan hadden de vrouwen iets meer rust. In haar ogen waren het normale mensen, alleen oefenden ze een beroep uit dat anderen afwezen. Ze dacht wel dat een deel van de vrouwen het waarschijnlijk tegen haar zin deed, maar heel zeker was ze daar niet van. Daarvoor kende ze hun achtergrond niet goed genoeg.¹⁸⁰

Hoewel prostituees na de oorlog niet meer de straat werden uitgejaagd of automatisch veroordeeld voor het werk dat ze deden, bewaarden veel bewoners wel enige afstand tot hen. Met als uitzondering degenen die in het deel van de wijk woonden waar de prostitutie daadwerkelijk werd bedreven, zoals in het geval van Henny (1945). Zij kende de achtergronden van de prostituees en wist te vertellen dat velen van hen van het platteland kwamen, en met grote cadeaus verleid waren tot een leven achter de ramen. Sommigen waren zelfs gedwongen, zoals een vriendin van haar: *Ik had twee vriendinnen, en één daarvan is door haar man in het leven geschopt. Hij komt uit de Van Bassenstraat. Ze hadden een kindje, en die hield hij uit het raam vanaf de tweede etage, en hij zei: 'Als jij nu niet in het leven gaat, dan laat ik dat kindje vallen.'* Het was ook zijn kind.¹⁸¹ De meeste bewoners kenden alleen de bijnamen van de vrouwen, zoals 'het Paasei' (voor een vrouw die elke dag met een grote strik voor het raam zat), niet hun echte naam of achtergrond. Henny herinnerde zich vooral de agressieve echtgenoten en pooiers, die vrouwen dwongen in het leven te gaan. Uit het politiearchief blijkt dat zij in dezelfde straat woonde als een bekende criminele familie. De vader van deze familie liet zijn dochter trouwen met een zakenpartner uit de onderwereld, die haar de prostitutie indreef. Volgens de berichtgeving van de politie wist de vader ervan, maar 'hij leek het niet heel erg te vinden'.¹⁸² De concrete herinneringen van insiders waren minder rooskleurig dan die van bewoners die alleen elke dag langs de ramen liepen. Voor de meesten van hen bleef prostitutie, ondanks de nabijheid, toch een onbekende wereld.

Besluit

De sociale scheidslijnen in de Schilderswijk waren niet overal hetzelfde. Maar ondanks de verschillen tussen buurgroepen – zij vormden de schaal waarop de normen werden vastgesteld en afgedwongen – zijn er wel bepaalde patronen zichtbaar die voor grote delen van de Schilderswijk golden. Er waren vele manieren waarop mensen zich boven de buurgroep konden plaatsen of juist het predicaat 'asociaal' opgeplakt kregen. Op sommige vlakken verschilden de normen van de straat sterk van de wereld buiten de wijk, maar op andere vlakken richtten bewoners zich juist sterk naar de burgerlijke normen. Rijkdom of armoede vormde in principe geen grond om iemand buiten te sluiten. Het ging er meer om op welke manier een buurtgenoot zijn geld verdiende. Zo kregen bewoners met een baan in de ambtenarij al snel het verwijt kapsones te hebben. Ook doorleren kon op weinig waardering rekenen. Jongeren die op hun zestiende of zeventiende nog

op school zaten, werden uitgemaakt voor 'professor' en liepen de kans buiten de buurtgroep te vallen. De meeste mannen in de Schilderswijk werkten als arbeider of als 'eigen baas'. Het was in veel delen van de wijk de norm om op enige afstand te blijven van de maatschappij erbuiten. Deze houding weerspiegelt de ideeën van Tajfel over de gevolgen van minderheidsvorming. De negatieve reputatie van de wijk en de beeldvorming over de bewoners ervan, leidden bij veel bewoners tot afwijzing van die buitenwereld en extra benadrukking van hun 'anders zijn'.

Netheid bleef ook na de oorlog een centraal begrip in de Schilderswijk. Dat kon gaan om het voeren van een huishouden, het schoonhouden van de buitenboel, maar ook om kleding en gedrag. Het begrip werd anders geïnterpreteerd dan in andere arbeidersbuurten. Opvallend is het verschijnsel van de 'mooie kamer', die tot diep in de jaren zeventig overal in de wijk te vinden was. Het aanhouden van een pronkkamer was wellicht een manier om de slechte omstandigheden waarin veel mensen leefden (of tot voor kort hadden geleefd) te compenseren. Het kan ook zijn voortgekomen uit een weigering om de burgerlijke normen, die zo'n kamer al vanaf de vroege twintigste eeuw afwezen, klakkeloos over te nemen. Voor de stelling dat bewoners van de Schilderswijk zich weinig gelegen lieten liggen aan hun omgeving, is geen enkele aanwijzing gevonden. Zij die zich niet aan de schoonmaaknorm hielden, kregen juist het verwijt de naam van de straat naar beneden te halen en liepen de kans buitengesloten te worden. Ten tijde van de grote sanering van de wijk werd het regime van normen, zoals het wekelijks schoonhouden van het eigen stoepje, steeds vaker losgelaten. Maar dit gold per se niet voor het interieur van de huizen, waar bewoners hun ziel en zaligheid in stopten.

Wat de seksuele moraal betreft, die bleek in de Schilderswijk al in de jaren vóór de seksuele revolutie een stuk vrijer dan elders in de stad. Jongens en meisjes hadden al vroeg verkering en intieme relaties. De ouders deden hier niet zo moeilijk over, die kwamen pas in actie als een meisje zwanger raakte. Een huwelijk was dan onontkoombaar, en ongehuwd samenwonen *not done*. Een fenomeen als prostitutie was minder normaal dan vaak wordt gedacht. Dat de vrouwen niet werden weggepest, duidt wel op een zekere tolerantie. Een prostituee in de straat vond men niet onoverkomelijk en vormde zeker geen aanleiding tot collectieve actie. De vrouwen verkeerden echter wel in een zeker isolement, ook in de buurten waar ze hun werk uitoefenden. Met als uitzondering de kleine minderheid van straten en buurtgroepen waar de pooiers en de prostituees zelf toe behoorden. Er bestonden in de Schilderswijk veel regels die het gedrag van bewoners reguleerden. Eén hiervan was dat een bewoner moest meedoen aan het publieke leven in de straat wilde hij zichzelf niet buitensluiten. Door hieraan mee te doen, was hij ook verplicht de andere normen van de wijk te onderschrijven, die in dit hoofdstuk deels zijn beschreven. Wanneer hij van deze regels afweek, was de kans groot dat er één of andere repercussie kwam. Dit was een onvermijdelijk gevolg van de publieke wijze van samenleven in de wijk.

11 De macht van de straat

Een vrouw van achter in de zestig probeerde de sociale regels van de Schilderswijk uit te leggen aan de hand van een gebeurtenis die ze een week voor het interview had meegemaakt. Ze woonde in een buitenwijk van Den Haag, waar ze al een tijdje last had van een bepaalde gewoonte van haar buurvrouw. Net als zij op leeftijd, maar niet afkomstig uit de Schilderswijk. Nadat zij de vrouw twee keer had gesommeerd op te houden, was ze de derde keer tot actie overgegaan. Ze had de vrouw ‘gepakt’, dat wil zeggen een paar klappen verkocht – in haar deuropening. Ze noemde het een zuiver rationele beslissing, zonder dat emotie een rol speelde. Ook toen de politie en de kinderen van de buurvrouw verhaal kwamen halen, had ze rustig uitgelegd dat haar geen schuld trof, want ze had gewaarschuwd en zou het opnieuw doen als de vrouw door bleef gaan: *Op zulke momenten heb je toch die Schilderswijkse mentaliteit weer even nodig*, besloot ze.¹ Het verhaal fascineert, bovenal door de houding tegenover het toepassen van geweld. Niet uit blinde agressie, maar als een rationele keuze. Het optreden was met andere woorden onderdeel van haar gedragsrepertoire.

De anekdote is des te opvallender, omdat veel studies er vanuit gaan dat het publieke geweld na de oorlog snel verdween toen de opwaartse sociale mobiliteit ook voor de zogeheten lagere sociale klassen binnen bereik kwam.² De dominante, burgerlijke samenleving zou geweld door volwassenen in de publieke ruimte niet langer accepteren. De norm verschoof van het publieke naar het private domein, en wel voor iedereen. Dit was onderdeel van een ontwikkeling die in de Middeleeuwen was begonnen, en die bijvoorbeeld ook terug te zien is in het sterk aflopende aantal moorden in de loop der eeuwen.³ In cafés in Parijs waar vooral arbeiders kwamen was het in de tweede helft van de negentiende eeuw al ongepast om je reputatie te verdedigen in een fysiek gevecht.⁴ In de loop van de twintigste eeuw kwam deze ontwikkeling nog in een stroomversnelling, toen een beschavingsoffensief van de overheid en maatschappelijke organisaties de normen van de middenklasse dwingend oplegde.⁵ Het geweld dat bleef bestaan, was volgens de Franse historicus Robert Muchembled onderdeel van de strijd van jongeren om te integreren in de wereld van volwassenen, een wereld waarvan zij de normen wel volledig onderstreepten.⁶

Deze redenering sluit aan bij de visie dat de omstandigheden maakten dat bepaalde bevolkingsgroepen over een afwijkend gedragsrepertoire beschikten.⁷ Als er geen kans is op sociale mobiliteit, dient het ook geen doel zich aan te sluiten bij de normen van de dominante maatschappij. Maar we concludeerden al eerder dat er in een populatie die onderaan de ladder stond een dynamiek kon ontstaan waarin afwijkende gedragsregels juist extra werden aangezet. Dat gold zeker voor de toepassing van fysiek geweld, temeer omdat bewoners van volksbuurten zich met hun kracht daadwerkelijk onderscheidden van de ‘professoren’ met een bureaubaan. Het krachthonk in clubhuis De Mussen sloeg al in de jaren dertig aan bij de jeugd, in tegenstelling tot de boekerij. De jongens deelden elkaar in: van ‘slappe vaatdoeken’ die net begonnen, tot de gespierde ‘ijzeren bintjes’.⁸ Voor Noord-Londen concludeerde Jerry White dat het veelvuldig voorkomen van geweld tussen bewoners niet duidde op desintegratie van gemeenschapszin of van de collectieve identiteit, maar eerder op het omgekeerde: *At one level it actively reinforced the feeling of proud exclusivity, that Campbell Road set higher standards of toughness than elsewhere. ‘It was the survival of the fittest’, is used frequently to explain life in Campbell Road by those who lives there, and it is said with at least a hint of self-satisfaction.*⁹ De rol van het publiekelijk beslechten van conflicten is een belangrijke test voor de uiteenlopende perspectieven. In hoeverre vormde het een geaccepteerd aspect van het sociale leven in de naoorlogse wijk? Dit thema zal vanuit een aantal perspectieven onderzocht worden. Allereerst door in te gaan op de manier waarop conflicten in de wijk werden beslecht. Hierna bespreken we meer in detail één van de meest beroemde en best beschreven conflicten in de geschiedenis van de Schilderswijk: het verhaal van Rinus de Wipper. Tot slot verruimen we het thema van dit hoofdstuk iets door de opkomst en rol van een aantal beroemde en machtige families in de wijk te behandelen. Allereerst staat hun houding en die van de rest van de wijk ten opzichte van criminaliteit centraal. Hierna zal beschreven worden op welke wijze deze families hun macht vestigden, en wat precies hun rol en reputatie was bij de overige bewoners. Deze gebeurtenissen spelen zich voornamelijk af in de jaren zestig en zeventig.

11.1 Conflictbeslechting – geintjes, schelden en vuisten

In 1972 concludeerde Schnetz in zijn studie naar de gedragsnormen in clubhuis De Mussen, dat fysieke kracht en conflictbeslechting met de vuisten graadmeters waren van iemands positie in de buurt: *Een conflict praat je niet uit, je vecht het uit.*¹⁰ Ook directeur De Bruin besprak dit verschijnsel al tijdens het interbellum regelmatig. Het was niet makkelijk om een goede reputatie te behouden: *Als je ergens nauwlettend moet oppassen om je naam niet te verspelen, dan is het bij deze primitieve mensen. En dat kan ook niet anders. Vandaag zijn het de goeiers die d’r laatste heitje aan ’t bossie blokken vergooien,*

om jou voor 't een of ander te plezieren, morgen zullen die, o zo kwetsbaren, geneigd zijn om je door de gehaktmolen te draaien.¹¹ Voor Antwerpen betoogde Antoon Vrints dat geweld op straat niet per definitie bij een ontregelde of chaotische wijk hoorde. Geweld was niet altijd emotioneel, maar kon een kanaliserende functie vervullen bij het bepalen van de positie van bewoners in een buurt. Publiek geweld, met burens als toeschouwers, vormde volgens hem een manier om de eer te bewaken en de norm vast te stellen.¹²

In de naoorlogse Schilderswijk lijkt verbaal en fysiek geweld in de publieke ruimte wijder verbreid te zijn geweest dan tijdens het interbellum. De afwezigheid van buurgroepen vóór de oorlog, toen het burenccontact zich in veel delen van de wijk beperkte tot een groet in het voorbijgaan, verhinderde dergelijke vormen van conflictbeslechting. Na de oorlog veroverden bepaalde groepen bewoners steeds grotere delen van de wijk, en zij gebruikten het theater van de straat als openbare rechtbank.¹³ Archiefbronnen om de herinneringen aan die praktijken te toetsen, zijn er echter nauwelijks. De Haagse politie, de meest aangewezen gemeentelijke dienst om op te treden tegen geweld, noteerde slechts een fractie van wat er voorviel. In 1975 rapporteerde een agent: *Slechts incidenteel komt er eens iets ter kennis van de politie, doch in het algemeen ziet men waarschijnlijk uit angst voor represailles van deze groep af van het doen van klachten of van aangiften.*¹⁴ Ook docent Lammert vertelde dat de politie op afstand bleef. Toen hij net was aangesteld nam het politiebureau telefonisch contact op, met de vraag of hij bepaalde familienamen in de klas had. Op zijn bevestigende antwoord vertelde de agent dat wanneer zich ruzies voordeden met deze families, hij dit zelf moest oplossen. Ze zouden zeker niet voor elk wissewasje komen opdraven.¹⁵ Het aantal gevallen van geweld of intimidatie in de wijk dat de politie noteerde, is daarom onbetrouwbaar.¹⁶ Uit interviews met oud-bewoners weten we dat geweld een vast onderdeel vormde van de sociale omgang in de wijk.

Het is mogelijk om verschillende vormen van geweld in de straat te onderscheiden op basis van de deelnemers aan het conflict. Om te beginnen situaties waarin twee personen van dezelfde buurgroep tegenover elkaar kwamen te staan. Verder deden zich conflicten tussen buurgroepen onderling voor, en tot slot kon er geweld worden gepleegd tegen buitenstaanders. Ruzies tussen burens konden over de kleinste zaken gaan, werden soms fel uitgevochten maar kenden zelden een langdurig karakter. Schoolmeester Lammert kende ze maar al te goed. Het waren volgens hem net veenbranden, die snel oplaaiden maar ook weer spoedig doofden. In zijn klaslokaal merkte hij het meteen wanneer er weer eens iets aan de hand was, omdat dochters niet meer met elkaar mochten spelen als hun moeders ruzie hadden. Die namen die houding van animositeit meteen over.¹⁷ Het ging vaak om 'geintjes' die volledig uit de hand liepen. Zo herinnerde Bep (1947) zich een voorval met de was van de burens: *De was hing op een rekje uit het raam. De buurvrouw boven had ook d'r was hangen en haar man had een lange onderbroek, en dan naaide ik die pijpen*

dicht... [lacht] Toen was ik al getrouwd. En 's morgens stond hij z'n broek aan te trekken, dus dan hoorden wij boven – want het was gehorig – dat hij stond te schelden dat die broek dicht was.¹⁸ Ook geluidsoverlast zorgde voor de nodige conflicten. Als één van de eerste bewoners van de Trooststraat had Hendrik (1947) een geluidsinstallatie, die hij graag op zijn hardst zette. Die gewoonte leidde nogal eens tot fysieke bedreigingen: *Jaja, ze zijn me wel eens achterna gerend, hoor. We hadden een trap in het huis en daar zat een looper in en daar zaten roeden in en dan trokken ze zo een roe los en dan liepen ze me achterna met een roe in de handen.*¹⁹ Alleen door de deur snel op slot te doen, wist hij een knokpartij te voorkomen.

Geintjes uithalen hoorde bij de folklore van de buurt. Annie (1946), die in de Cuypstraat woonde, herinnerde zich dat ze vaak het haar van haar oma helemaal scheef afknipte, terwijl de oude vrouw lag te slapen. Zulke streken was ze nog altijd niet kwijtgeraakt: *Oh, dat doe ik nog! Op één zit er hier beneden een man en ik ga daar wel eens zitten, een bakkie, en dan zeg ik: 'Hé, zullen we een geintje uithalen?' en dan zegt hij: 'Goed.' Heb ik aan de overkant een euro gedaan met kit, zie je al die buitenlanders bukken. Haha, ik lag helemaal in een deuk! Ik heb het laatst ook hiernaast gedaan bij die jongens, heb ik twintig eurocent vastgeplakt en toen bukten ze. Je kunt het vragen, hier in die hoek. Ik heb me de pestpokken gelachen, dat is toch geinig?*²⁰ Veel geintjes die ontspoorde, hadden te maken met het duiven melken, een populaire sport van mannen in de Schilderswijk.²¹ De beestjes werden gehouden op de daken van de huizen. Directeur De Bruin van clubhuis De Mussen schreef menigmaal dat de mannen in de buurt zich weinig bezighielden met hun gezin, maar al hun tijd besteedden aan kaarten, vissen en hun geliefde duiven.²² Het naar de eigen til lokken van duiven uit de buurt hoorde daarbij. Het vangen van andermans duiven kon voor heftige ruzies zorgen, die vervolgens op straat werden beslecht. Zo herinnerde Jan (1946), die zelf geen duiven hield, zich hoe zijn oom in de Van Ravesteinstraat andermans duiven voor de grap de nek omdraaide: *Dat ging er wel eens hard aan toe. Er werd wel een robbertje gevochten om die duiven. Met de buurman, en vaak de overbuurman. Ze zaten namelijk nog geen vijftig meter hemelsbreed uit mekaar. En die had een duif gevangen, en de rare gewoonte was bij die mensen dat je een duif ving en hem de nek omdraaide in het zicht van de burens. En dan werd er wel eens ruzie gemaakt.*²³ In de Van der Helststraat gebeurde hetzelfde. Heleen (1956) wist nog hoe haar vader andermans duiven de nek omdraaide en ze vervolgens in een schoendoos bij hen afleverde.²⁴ Haar vader vertelde dat hij geregeld op straat op de vuist ging nadat hij een duif van de overbuurman had gevangen. Het ritueel hoorde bij de mores van de straat.²⁵ Een openbare vechtpartij was een geëigende manier om zulke kleine conflicten op te lossen.

De stap van een geintje naar een vechtpartij was snel gezet. Postbode Giel (1948) gaf een gedetailleerd beeld van het kenmerkende sarren in de wijk, met burens die elkaar voortdurend probeerden af te troeven. Bij warm weer, als zij gezamenlijk op straat zaten met een biertje erbij, hoefde er maar iets te gebeuren of de vlam sloeg in de pan. Ruzies en vechtpartijen hoorden bij de temperatuurswisselin-

gen van de straat. De volgende dag werden er dan alleen nog flauwe opmerkingen over gemaakt: *Dan zeiden ze: 'Hee, lekkere blauwe lamp', weet je wel? 'Hoe kom je daaraan?' Dan had hij hem zelf geslagen. Zulk soort dingen. Dat was ook een vorm van afreageren. Dat narren. Continu narren, dat deden ze, daar zijn ze heel goed in.*²⁶ Bewoners van een buurgroep waren elkaar constant aan het testen en hun positie ten opzichte van elkaar aan het bepalen. De aanleiding was vaak een 'geintje', maar de afhandeling van het conflict kon clowneske vormen aannemen. Vader Jan (1928) herinnerde zich hoe hij een rivaliserende duivenmelker op straat eens een lesje had geleerd, door zijn broek naar beneden te trekken en hem en plein public 'op de blote kont' te slaan.²⁷ Bewoners losten hun conflicten doorgaans in de openbaarheid op. De jeugdherinneringen van Nel (1953), die in het zogeheten slechte deel van de Parallelweg woonde, wezen daar ook op. Pas toen zij, alweer wat ouder, vriendinnen kreeg die uit een ander milieu kwamen, ontdekte ze dat het niet per se normaal was dat mensen elkaar zomaar een mep gaven. Niet overal hoorde het erbij dat men elkaar op straat voor het minste of geringste te lijf ging: *En dat is natuurlijk iets heel raars als je op een gegeven moment groter wordt en je krijgt contacten van buiten zo'n wijk. Dat je dan denkt, als je bij vriendinnetjes op bezoek komt, 'Oh, het kan ook wel gewoon anders.'*²⁸

Sociologen die de naoorlogse Nederlandse volksbuurt beschreven, roerden het onderwerp geweld nauwelijks aan. Voor zover ze het wel deden, leek het vooral een zaak van mannen. Vrouwen zouden niet vechten.²⁹ Maar uit studies over de vooroorlogse periode weten we dat vrouwen hun conflicten wel degelijk fysiek beslechtten.³⁰ In zijn beschrijving van 'Campbell Bunk', de meest beruchte buurt van Londen tijdens het interbellum, heeft historicus Jerry White het over de veelvuldige vechtpartijen van vrouwen met elkaar – en met mannen. Het zou deel uitmaken van de strijd om de macht in het gezin. Vrouwen bedienden zich niet zelden van het mannelijk gedragsrepertoire en kwamen lang niet altijd als verliezer uit de strijd. De vrouwen in Noord-Londen ontkleedden zich soms zelfs net als de mannen tot hun middel, voordat ze het gevecht aangingen.³¹ In de Schilderswijk gingen vrouwen elkaar ook na 1945 te lijf, zeker verbaal. Zij vormden de poortwachters van de buurgroep en hadden een breed repertoire ter beschikking om hun ongenoegen te uiten.³² Ook fysiek lieten zij zich niet onbetuigd. Over de Van Miereveltstraat, die als net bekendstond, wist winkelier Teun (1927) zich te herinneren: *Twee schoonzusters voor de winkelramen, die waren aan het vechten, ze trokken de plukken haren uit mekaars kop. Ik zei: 'Laat maar gaan.' Want het waren alle twee klanten, dus dan krijg je met één van de twee ruzie.*³³ De volgende dag stond één van die vrouwen in de winkel, toen de ander binnenkwam. Van hun conflict viel geen spoor meer te bekennen. Schoolmeester Lammert vond de vechtpartijen tussen twee vrouwen erg vervelend, omdat het krabben, bijten en aan haren trekken een grote impact had – ook op de kinderen. Die moesten toekijken hoe hun moeders op school over de vloer rolden.³⁴ Ria (1946) zag geregeld twee buurvrouwen in de Hobbemastraat met elkaar op de vuist gaan. Het begon met schelden en vloeken vanaf de balkons,

om te eindigen in een vechtpartij op straat. Het ging om een nette winkelstraat, waar zulk gedrag in de vroege jaren vijftig waarschijnlijk nog niet werd geaccepteerd. Vandaar dat Ria stiekem uit het raam keek en de politie verscheen om het conflict op te lossen.³⁵ In de documentaire *Mensen van goede wil* (uit 1969) vertelden Bep en Rinus over hun conflicten, vaak het gevolg van zijn alcoholgebruik. Tijdens een delirium had hij in de kroeg gevochten en toen hij thuiskwam, ging hij zijn vrouw achterna. Naar eigen zeggen wilde hij haar doodmaken, maar zij was niet onder de indruk: *Bang voor m'n man ben ik ten eerste al niet, of die nou dronken is of nuchter. Dus, voordat hij z'n handen goed heb kunnen lichten, hed-ie van mij toch ook al wat hoor. Ik bedoel zo makkelijk ben ik ook niet. Daar ben je niet voor getrouwd. Ik heb goed wat op m'n leier ook gehad, o o o, als ik die klappies nog moet krijgen.* Ze had de straalbezopen Rinus opgetild en door de kamer op het ledikant gegooid.³⁶

Ruzies tussen kinderen waren voor ouders regelmatig een aanleiding om op de vuist te gaan. Marjan (1949) vertelde dat er in haar jeugd in de Van Dijkstraat vooral werd gevochten vanwege de kinderen. Als zij als meisje huilend naar boven kwam en vertelde dat een ander haar iets had aangedaan, stormde haar vader of moeder naar buiten. Dan vielen er harde woorden in de straat – of een paar rake klappen. Daarna was het voorbij.³⁷ Hoezeer geweld erbij hoorde, kwam ook naar voren in een andere herinnering, waarin Marjan het huidige grimmige stadsgeweld afzette tegen een overzichtelijker verleden: *Vroeger, als je ruzie had, kon je een glas in je gezicht krijgen, maar nou is het gelijk maar een pistool of een mes of iets anders!*³⁸ Ook Annie (1950) maakte het vechten over de kinderen mee. Wanneer haar vader merkte dat een kind van hem was geslagen door een ouder kind, ging hij er direct op af. Zulke conflicten konden volgens haar snel uit de hand lopen: *Dat ging over en weer, dat werd echt knokken hoor. Want mijn vader was ook echt een vechtersbaas hoor, daar waren ze ook allemaal bang voor. Jaha, nee, als meneer boos werd, ja, mijn vader deed nooit wat, maar als er eens wat is, je moest niet aan de kinderen komen.*³⁹ Volgens Elisabeth (1943), die in haar kweektijd op een katholieke school aan de arme kant van de Hoefkade werkte, drong dit geweld ook de scholen binnen. Dan kwam er weer eens een moeder verhaal halen wanneer de kinderen onderling ruzie hadden: *En op de b-school, want dat waren de armen natuurlijk, daar kon het zijn dat er ineens een moeder binnenkwam, die sleurde het kind aan haar haren de bank uit, omdat dat kind ruzie had gehad met haar dochtertje, en die kwam verhaal halen. We hebben maar een emmer water over die moeder heen gegooid, om haar los te krijgen.*⁴⁰

Als jonge moeder woonde Ellen (1933) afwisselend in een woonwagen en in bouwvallige huizen in het oude deel van de wijk, waar zij geregeld vanwege haar kinderen in een vechtpartij met de burens belandde. Als een ouder buurtkind één van haar kinderen sloeg, stapte zij naar diens ouders om hen 'een klap voor de kop' te geven. Wie niet wilde vechten, vatte de dreiging met geweld op als een waarschuwing.⁴¹ Dat merkte ook Appie (1955), die in de Van Ravesteinsstraat woonde: *Soms dan hadden ook kinderen onderling ruzie. 'Jij hebt mijn kniekers gepikt', of 'jij hebt mijn tol gepikt', ik geef maar een voorbeeld. Dan gaf het ene kind toch een mep en die ging*

dan weer jankend naar de moeder en ja, zo kreeg je ruzie [tussen moeders], zo van 'denkt erom dat je toch niet meer slaat', of ze pakt dat kind bij d'r oor beet, en dan komt die andere moeder, 'en je moet met je handen van m'n kind afblijven', weet je, dat soort kleine dingetjes waren dat. Het waren geen slachtpartijen.⁴² Bij Bertus (1960) in de Jacob Catsstraat gingen ruzies over dezelfde soort kleine zaken, maar konden de gevolgen behoorlijk veel groter zijn: Er was een jongetje geslagen en ja, toen zijn die broer en ouders even terug gekomen, die hebben het hele huis kort en klein geslagen. En die mensen zijn ook verhuisd. Als er zulke vechtpartijen voorkwamen was het beter dat een gezin verhuisde.⁴³

Opkomen voor je kinderen was ook een thema in de eerder geciteerde documentaire uit 1969. De moeder van het gezin beklagde zich bij haar man over de vrouw van de melkboer, die hun zoon had verdacht van het pikken van stroopwafels: Nou, ik ben wel naar d'r toe geweest, ik heb gevraagd, wat ze d'r eigen godverdomme verbeeldt en ik heb ook gezegd dat ik naar de Van der Vennestraat gaat voor d'r [daar was het politiebureau gevestigd], vuile vieze kankerbak. Ja, maar ze ken lachen hoor, want ze is toch nog niet van me af, daar ken ze van op an. Want één dezer dagen pak ik dat ziekte [die vrouw] toch wel buiten, hoor, dan grijp ik d'r toch bij d'r godverdomme, dat ken je van mij aannemen, want nou deed ze net in ene, van, ja, maar dat mag ik toch, achter een toonbank. Krijgt ze de dooie dood. Tiefusbak.⁴⁴ De moeder verdedigde de reputatie van haar zoon gewoon in de winkel, ten overstaan van alle klanten. Ze deed dit op een manier die in de dominante samenleving als weinig eervol zou worden beschouwd, namelijk met schelden en dreigen. Om haar woorden kracht bij te zetten dreigde ze zelfs naar de politie te gaan, maar tegelijkertijd wilde ze de vrouw 'buiten' zelf aanpakken. Het monopolie op geweld lag voor haar duidelijk niet bij de politie.⁴⁵ Overigens zijn de uitspraken van deze moeder mogelijk niet representatief voor de houding van alle wijkbewoners. Later zal deze documentaire en de nasleep ervan nog aan bod komen, en zal blijken dat het gezin geen al te beste reputatie had in de buurt. Het dreigen met geweld (en de toepassing ervan) om een conflict op te lossen, sluit echter wel aan bij de herinneringen van andere oud-bewoners.

In de Rochussenstraat woonde Piet (1941), met een moeder die fel reageerde wanneer iets haar niet beviel. Ze kwam geregeld met haar burens in een vechtpartij terecht, maar ook de schoolleiding moest het bezuren wanneer de kinderen in haar ogen onterecht werden gestraft. Zijn broertje raakte geregeld in de problemen, en dan beende zijn moeder op hoge poten naar school. Zelf was Piet in eigen woorden een 'groenzoertertje', maar toch had hij een keer een klap gekregen van de lerares. Hij hield er zijn mond liever over, maar de buurtkinderen lichtten zijn moeder in en haar reactie joeg het schaamrood naar zijn kaken: 'Wat gvd?!!' Hupsakee, naar school. Toen heeft ze dat mens met haar haren door de tent gesleurd. Nou, daar ben je lekker mee hoor, als kind.⁴⁶ Nu was zijn moeder een minder geziene vrouw in de straat, maar zulke reacties op sancties die de kinderen raakten, kwamen vaker voor. Docent Lammert herinnerde zich nog zijn beginperiode op de school in de Koningstraat, eind jaren zestig. Het eerste wat hij te horen kreeg, was dat de vorige twee

docenten met een hartaanval waren afgevoerd: Ik heb wel wat meegemaakt, het eerste jaar was wat dat betreft spannend. Ja, als ik nu lees over een hamer die door de klas werd gegooid, nou, dan denk ik, dat heb ik ook wel meegemaakt. En ook dat een vader heel boos werd omdat ik zijn zoon de deur uit had geknakt. Die was de school uitgelopen en naar huis gegaan, om verhaal te halen. En op een gegeven moment was er veel lawaai bij de voordeur en die werd opengedaan door de conciërge, en even later gaat de klassendeur open en toen zwaait er een mes door het klassenlokaal heen en die bleef trillend in het bureau staan. En ik was zo boos, dat iemand dat durfde te doen. Ik zat gewoon aan het bureau na te kijken, ik weet niet eens of er een kind naast me zat. Maar, ik was zo boos: ik pakte het mes, ik heb het zo gebroken [beeldt uit hoe hij het mes breekt op zijn bovenbeen], en zei: 'U zie ik, kwart over twaalf!' En die man was weg, en ik heb hem nooit meer gezien.⁴⁷

In een buurt waar de sociale controle groot was en afwijkend gedrag kon leiden tot een slechte reputatie, leidden fysieke of verbale gevechten tussen burens niet tot sociale uitsluiting of een andere sanctie. In sommige straten, zoals in de zogeheten nette Hobbemastraat, bezagen bewoners zulke taferelen stiekem en met een zekere minachting. Maar in het gros van de buurten gold het als een legitiem middel om conflicten tussen burens op te lossen. Zoals Henny (1945) vertelde: Wij werden als volgt opgevoed. Mijn moeder zei: Hen, een pak slaag is geen schande, maar laat je niet op je kop zitten. Nou, als er wat was, dan hoefde ik het niet te nemen, en dan ging ik er op af. Want dat was niet eerlijk, en dat was dat dan. En krijg ik een pak slaag, jammer dan. Dat gaat er niet uit.⁴⁸ Ze belandde zelf regelmatig in een vechtpartij en benadrukte dat een dergelijke houding noodzakelijk was om je staande te houden in de buurt. Meedoen aan het publieke leven betekende ook: het overnemen van de wijze van conflictbeslechting in de dominante buurgroep. Dus geen blad voor de mond nemen, en als het moest een ruzie in het openbaar uitvechten. Wel met als kanttkening, dat men een dag later weer gewoon samen een biertje ging drinken. Het is de aard van 'volksmensen', vertelde Nico (1944), die in zijn jeugd veel verhuisde, maar telkens in het midden van de wijk bleef wonen. Hij werd regelmatig geconfronteerd met het snelle oplaaieren en uitdoven van conflicten: En wat je vaak zag, was dat bijvoorbeeld bepaalde burens heel veel met elkaar omgingen en dan in één keer escaleerde dat op de een of andere manier. Dan heb je ergens ruzie over en wordt er gescholden en dan na een paar dagen was het weer over. Dan was het gewoon weer alsof er niks aan de hand was.⁴⁹ Ook ruzies tussen moeders konden zomaar ontstaan, maar ook zo weer overwaaien. Dan gingen de vrouwen samen naar de markt, waar het ineens misging: Want dat doen ze dan, en dan komen ze terug [van de markt], en dan komen ze een andere buurvrouw tegen, want die heeft toevallig ruzie met die buurvrouw, dus die zegt niets, die gooit de kop links, en die andere spreekt ermee, nou, daar hebben die twee die samen naar de markt gingen, die hebben daar weer ruzie over, ohhhh.⁵⁰ Het was soms net een veenbrand, zo herinnerde docent Lammert zich. Maar het had ook een gezellige kant, want bij een ruzie hoorden ook een verzoening. Dat gold overigens niet voor de echte vetes binnen een familie of tussen families, want die konden eindeloos duren.

Ook in vooroorlogse Antwerpse volksbuurten en in Londense achterbuurten werden reputaties publiekelijk vastgesteld en bewaakt. Geweld was één van de

middelen voor bewoners om zich te verdedigen tegen laster. Dat deze praktijk nog op een dergelijke schaal voorkwam in een naoorlogse wijk is veel minder bekend. Dat had ermee te maken dat de Schilderswijk een bijzondere ontwikkeling doormaakte: het publieke leven breidde zich tegen de stroom in steeds meer uit. In grote delen van de wijk zonderden buurgroepen zich af van de rest van de stad en ontwikkelden een eigen normenrepertoire: het publieke leven en het 'theater van de straat' hoorden daar bij. De overdracht van deze normen van ouders op hun kinderen was ook heel direct. De volwassenen vochten de conflicten van kinderen fysiek uit, en de laatsten werden aangemoedigd zich niet op hun kop te laten zitten: *The violence was easy come, easy go*, zoals Jerry White schreef over Noord-Londen.⁵¹

Soms kenden de conflicten een heftiger en serieuzer karakter, en één daarvan kwam directeur De Bruin ter ore. Ene Bertje (niet zijn echte naam) had een schandaal veroorzaakt, dat twee aktes en een tijdspanne van drie jaar besloeg. Toen de jongen dertien was, betrapte zijn moeder hem toen hij vrijde met het buurmeisje Corrie, dat een jaar ouder was. De ouders waren witheet, en zijn vader sloeg hem zo hard dat hij met een gebroken arm en een diepe wond naar het ziekenhuis moest. Toch verklaarde Bert tegenover De Bruin dat hij geen spijt had; het kon hem niet schelen wat ze er van vonden. Drie jaar later hadden hij en zijn vrienden motorfietsen en was de vader van Corrie, die al die tijd van haar ouders nauwelijks naar buiten had gemogen, slaags geraakt met de groep omdat ze teveel herrie maakten. Wat er vervolgens plaatsvond was een publieke, theatrale vernedering van de vader van Corrie, met Bert als organisator. De jongens wikkelden zwarte doeken om de bromfietsen, en reden met huissloffen en oude hoeden op demonstratief door de straat: *De malle tocht van vijftien bromfietzers met de bromfiet in de ene hand en in de andere een boek met het gezang van: 'Wie is de heerser van de straat boe, boe, boe!', bracht de hele straat in beweging, met de pro's en de contra's*.⁵² De vader van het meisje dreigde naar de politie te gaan, ook voor de zedenzaak van drie jaar eerder. En de vader van Bert schaamde zich zozeer voor zijn zoon, dat hij de straat niet meer op durfde. Het ging bij dit conflict duidelijk om een publieke zaak, waarbij de één probeerde de reputatie van de ander te schaden. Tegelijk ging het om de heerschappij over de straat. Niet alleen maakten de jongens dit tot inzet van hun acties, het effect op de vader van Bert viel evenmin mis te verstaan.

Dit slepende conflict, maar vooral de manier waarop het publiekelijk werd 'uitgevochten', doet sterk denken aan de praktijk van charivari. Een manier van sociale controle die vooral in de vroegmoderne tijd in dorpen en stadsbuurten werd uitgeoefend.⁵³ Een buurtgenoot die de normen, meestal op huwelijksgebied, niet eerbiedigde, werd bijvoorbeeld bespot door achterstevoren op een ezel te moeten rijden, naar ketelmuziek te moeten luisteren of anderszins. De omstanders en de aanstichters, de laatsten droegen vaak 'zotskappen', vermaakten zich kostelijk. Volgens de historisch criminoloog Spierenburg verdwenen charivari in ste-

den rond 1800, om alleen in geïsoleerde gemeenschappen op het platteland nog voort te leven tot in de twintigste eeuw. Spierenburg betoogde dat deze informele vormen van sociale controle zo effectief waren omdat hun legitimiteit op een ander gevoel voor privacy stoelde, waarbij het erom ging een positieve reputatie te behouden in de sociale omgeving.⁵⁴ Deze publieke reputatie zou echter zou met de toenemende hang naar privacy in de twintigste eeuw zo goed als verdwenen zijn.⁵⁵ In het voorval dat De Bruin schetste, herkennen we echter zonder moeite de contouren van een traditioneel spottafereel. Maar in de Schilderswijk was dan ook, zoals we al eerder zagen, na 1945 juist steeds minder sprake van privacy. We moeten de charivari misschien niet als een middeleeuws curiosum beschouwen, maar als een verschijnsel dat zich onder bepaalde voorwaarden nog altijd kan voordoen (los van het tijdsgewricht).

De charivari zou een aanvulling zijn (geweest) op de formele controle door de overheid. In het voorbeeld van Bertje dreigde de vader van Corrie na de publieke vernedering de politie in te schakelen, om het pleit alsnog in zijn voordeel te beslechten. Dat lijkt erop te duiden, dat de informele en de formele conflictbeslechting naast elkaar bestonden, maar niet in een duidelijke hiërarchie. Of de vader van Corrie uiteindelijk als morele winnaar uit de strijd tevoorschijn zou komen, was echter geen uitgemaakte zaak. Het ging er immers om de publieke opinie aan je kant te krijgen. Misschien moeten we de charivari niet zozeer beschouwen als een ritueel dat aan bepaalde concrete eisen moet voldoen (bijvoorbeeld de zotskappen, de ketelmuziek, of de op een kar gehesen poppen van stro), maar als een vorm van conflictbeslechting. Niet verbaal of fysiek, maar door middel van spotternij. Op die manier bezien, vallen de vele 'geintjes' in de wijk er ook onder. Ook de streek die Bep (1947) uithaalde, viel binnen de grenzen van dit ritueel. De bovenbuurman van wie ze de broekspijpen dichtnaaide, stond namelijk slecht bekend in de straat. Zij vertelde hoe zijn vrouw, die een stuk ouder was, tijdens een ruzie alle meubels naar buiten had gesmeten, tot de kachel aan toe. Niet alleen Bep vond dit asociaal gedrag. Het dichtnaaien van de broekspijpen, een geintje dat ongetwijfeld breed werd uitgemeten in de straat, vormde in zekere zin een spotternij om deze buurman op zijn plek te zetten.⁵⁶ De afnemende betekenis van een publieke reputatie, door veel historici onderschreven, lijkt in de Schilderswijk in deze periode niet van toepassing. Hier was juist een omgekeerde ontwikkeling zichtbaar. Men kon de publieke eer zowel succesvol verdedigen door middel van fysiek geweld als door publieke spotternij.

Niet alle conflicten werden publiekelijk opgelost. Gevoelige zaken binnen het gezin, zoals huiselijk geweld, bleven vaak verborgen. Buren die het toch merkten, kozen er doorgaans voor op afstand te blijven. Tijdens de ravage die de buurvrouw in haar eigen woning aanrichtte, hield Bep zich immers ook gedeisd. Toen ze de volgende dag weer buiten kwam, riep ze wel door het gesneuvelde raam: *Zo, goeiemorgen! Aardig tekeer gegaan, hè?* De moeder van de vrouw was er, en die vroeg aan

Bep waarom zij niet had ingegrepen. Zij antwoordde dat ze zich niet met zoiets wilde bemoeien, straks kreeg ze zelf iets naar haar hoofd. Bovendien ‘lagen ze zo weer met elkaar in bed’. Een ernstiger geval speelde zich af in een slecht bekend staande straat waar Appie (1955) bij haar moeder en stiefvader woonde. De stiefvader mishandelde haar vrijwel dagelijks. Toen ze tien of elf was, mocht ze in het weekend ook niet meer thuiskomen en bracht ze hele dagen door in de HEMA, want daar was het lekker warm. Ook bij haar grepen de burens, onder wie veel familie, niet in. Wel kreeg ze soms de sleutel van een tante, zodat ze daar de dag kon doorbrengen. Tante had dan thee, koekjes en waxinelichtjes op de trap achtergelaten. Dat gebeurde altijd wel in het geniep.⁵⁷ Gezinsproblemen maakten geen deel uit van het publieke leven. De neiging was daar niet teveel aandacht aan te besteden, zelfs te doen alsof er niets aan de hand was.

Naast conflicten tussen individuen binnen een buurtgroep kwam er ook rivaliteit tussen straatgroepen of families voor. De Schilderswijk vormde een lappendeken van groepjes die elkaar sterk bekritiseerden. Uit tal van bronnen blijkt dat de straat voor de leden van een buurtgroep een belangrijke bindende factor vormde, maar ook dat deze binding gepaard ging met rivaliteit ten aanzien van andere straten en buurtgroepen.⁵⁸ De wijk fungeerde als een netwerksamenleving en was dus zeker geen verbeelde gemeenschap. Lange straten kenden meerdere buurtgroepen, elk met een eigen reputatie. Lydia (1945) uit de Hobbemastraat ging in de zomer mee met ‘de groepen’, een initiatief om met kinderen uit arbeidersbuurten dagtochtjes te maken. Hier ontmoette ze kinderen uit andere straten van de wijk. Ze zongen dan strijdlieiders over hun eigen straat.⁵⁹ Ook de leiding van clubhuis De Mussen klaagde er regelmatig over dat bewoners van straten zo vijandig tegenover elkaar stonden. Het leidde regelmatig tot gevechten tussen jongeren: *Elke belangrijke straat kent haar horden in die bepaalde volkswijken met haar aanvoerders. Er leeft daar een heilig solidariteitsgevoel. Dat de ene groep ‘besonje’ heeft met de andere is een normaal verschijnsel.*⁶⁰ Door de hele wijk heen was het een bekend verschijnsel: de besognes tussen groepen jongeren, die konden uitmonden in vechtpartijen. Zelfs van de Vermeerstraat, gelegen in het zogeheten netste deel van de wijk, herinnerde Harry (1955) zich de continue conflicten tussen groepen jongeren uit verschillende delen van de straat. Zijn straat werd in tweeën gesplitst door de brede Wouwermanstraat, en in het deel bij de Haagse Markt ging het er wat ruwer aan toe. Als Harry daar liep, keek hij altijd goed uit wie er op straat rondliepen – om een vechtpartij te voorkomen. Ook de oudere jongens, die rondreden op hun Puchs en Mobyettes, waren per straat georganiseerd en gingen regelmatig met elkaar op de vuist. Harry herinnerde zich een aantal keer klappen te hebben opgelopen, terwijl hij confrontaties in principe uit de weg ging.⁶¹ Hendrik (1947) uit de Trooststraat, ook in het nieuwe deel van de wijk, herinnerde zich dat hij met jongens uit de straat de geruchtmakende film *West Side Story* (uit 1961) naspeelde: *Kreeg je ineens West Side Story, dan had je de Jets en de Sharks, en dan gingen we dat in de straten*

natuurlijk nadoen.⁶² Hier kwamen ook vechtpartijen van, maar het ging niet echt op leven en dood. Dat je een blauw oog kreeg, of tand door je lip, dat soort dingen. Het ging nooit met wapens en zo.⁶³

Fysieke confrontaties waren niet voorbehouden aan de jeugd. In de Jacob Catsstraat maakte Theo (1933) mee hoe hij als buitenstaander door een hele straat werd bedreigd. Niet lang na de oorlog was hij met vrienden verstopperij aan het spelen in de Van Ostadewoningen, het verarmde hofjescomplex. Een groep jongens begon hem lastig te vallen en hij zag de bui al hangen, dus rende hij weg om zijn broer erbij te halen. Bij terugkeer stond er een hele groep op hen te wachten: *Allemaal familie, van die jongetjes. Want ik heb mijn grote broer erbij gehaald, dus die dachten: er moet gevochten worden. Toen stond er 30 man om hem op te vangen. En toen zijn we naar huis gegaan.*⁶⁴ Zijn broer vond het Theo's eigen schuld, hij had gewoon niet in dat hofje moeten komen. Rivaliteit tussen buurgroepen die tot vechtpartijen tussen volwassenen leidde, lijkt vooral te zijn voorgekomen in het oude deel van de wijk. Hier woonden grote families in elkaars buurt, dus waren de banden extra sterk. Van een hofje waar een bekende familie woonde, stond de toegangspoort bekend als 'de Bloedpoort'. Volgens Karel (1947) vonden hier geregeld vechtpartijen plaats tussen families. Hij herinnerde zich nog hoe een groep volwassenen naar de poort liep om een conflict uit te vechten: *En die familie ging dan weer naar die Bloedpoort en dan zag je dat als jongens zijnde, dat ze allemaal met pannen heet water, zoals met de Romeinen, die gingen toch ook over de dinge [de muur, bedoelt hij, DKK]. En dat deden ze daar ook. Joh, je moeder, met die pannen heet water!*⁶⁵ In andere delen van de wijk lijken zulke heftige confrontaties niet te zijn voorgekomen, wel refereerden veel mensen aan de Bloedpoort.⁶⁶ Conflicten tussen rivaliserende buurgroepen konden overigens ook zonder geweld worden opgelost. Zo herinnerde Jan (1946), telg uit één zo'n groep, zich dat zijn familie bijna nooit conflicten had met andere groepen, omdat 'niemand hen aandurfde'. Bij een geschil met een andere beruchte groep besloten beide partijen de zaken rond de tafel te regelen, omdat zij een veldslag voorzagen. Er is toen voor gekozen om, onder leiding van een stamoudste, zoals Jan het noemde, de ruzie bij te leggen.⁶⁷

Het ultieme moment van ontlasting voor de breed gevoelde rivaliteit tussen straten was tijdens de jaarlijks terugkerende kerstbomenjacht. Dit fenomeen, dat door heel Nederland voorkwam – zowel in dorpen als in steden –, groeide in de Schilderswijk uit tot een jaarlijkse veldslag tussen rivaliserende straten. Ieder wilde zoveel mogelijk kerstbomen (en ander brandend materiaal) verzamelen om met Nieuwjaar een zo groot en hoog mogelijk vuur op de hoek van de straat te kunnen laten ontbranden. We hadden het eerder over confrontaties met de Haagse politie, maar in de periode die daaraan voorafging, speelde de strijd om brandstof zich vooral af tussen bewoners onderling. De geografische herkomst van de groepen laat opnieuw zien dat de straat de belangrijkste bindende factor vormde in de naoorlogse wijk. Jongens trokken door alle buurten, op zoek naar kerstbomen voor hun eigen straat. Met fietskettingen, stokken met een spijker aan

het uiteinde en allerlei andere potentieel levensbedreigende wapens gingen zij elkaar te lijf.⁶⁸ Gevonden kerstbomen werden op geheime plekken bewaard en vurig bewaakt door de straatgroep. Voor zijn ogen zag Piet (1941) de vuistgevechten plaatsvinden: *Het rare was zelfs, dat het volwassenen waren. Je denkt, het is opgeschoten jeugd maar het waren vaak volwassenen die er een zootje van maakten. Maar ja, dat was niet mijn ding. Ik moest er weinig van hebben. Ik was er altijd snel vertrokken.*⁶⁹ Ook postbode Giel (1948) zag dat volwassenen zich in de strijd mengden.⁷⁰ Veel andere geïnterviewden herinnerden zich de kerstbomenjacht vooral als een aangelegenheid voor de jeugd, die echter wel met goedkeuring van de ouders plaatsvond.

Tijdens of na Nieuwjaar gingen de verzamelde kerstbomen in de brand. Het was uiteraard de sport om de grootste fik van de buurt te hebben, het liefst één die hoog boven de huizen uitkwam: *De Rembrandtstraat was heel erg lang. Van de Hobbemastraat naar de Singel en in die ene straat waren drie vuren. Er waren mensen bij die daar werkelijk alles op gooiden, tot meubels aan toe. Die waren zo dronken. En dan stonden de politieagenten op de hoeken van de straat en dan probeerden de vrouwen met oliebollen die politieagenten weg te houden. Dan was het echt, door de hele wijk hoor, één groot feest.*⁷¹ In het stukje Rembrandtstraat tussen de Hobbemastraat en de Houtzagersingel waren volgens Marga (1948) wel drie brandstapels. Het bleef volgens haar niet bij kerstbomen, complete inboedels gingen het vuur op. Berichten uit de *Haagsche Courant* bevestigen dit beeld. Zo gooide men in 1965, op de hoek van de Jan Steenstraat en de Hoefkade, een bakfiets met hulpmotor op het vuur. Ook is een aantal keer een pakhuis of winkel met autobanden leeggeroofd. De krant schreef in 1970 dat er in de Hillegondastraat een aantal bromfietsen en een paar aanhangwagens die in de straat stonden, de fik in waren gegaan.⁷² Veel gebeurtenissen zullen de kolommen van de *Haagsche Courant* niet gehaald hebben, maar sommige geïnterviewden vertelden wel heel fantastische verhalen. Zo beweerde Jolanda (1965) dat in haar jeugd het vuur voor haar huis in de Teniersstraat het hoogste kwam van allemaal. Eén keer hadden jongens uit de buurt het zelfs voor elkaar gekregen een passagiersbus te stelen uit de HTM-remise in de Dynamostraat. Ook deze zou op het vuur zijn terechtgekomen.⁷³

Terwijl de weken vóór het Nieuwjaarsvuur vooral in het teken stonden van de strijd tussen verschillende straten, konden de gebeurtenissen tijdens de brand een eigen dynamiek krijgen. Ook de directe burens waren dan een potentieel mikpunt. De wens om het vuur zo hoog mogelijk te doen oplaaien, zorgde ervoor dat soms ook waardevolle spullen van burens eraan moesten geloven. Jan (1940) woonde in de Van Hogendorpstraat, in de richting van station Hollands Spoor, en herinnerde zich dat verzet tegen de brandstichting zinloos was. Auto's en andere brandbare voorwerpen konden maar beter in een andere buurt worden neer gezet, want ze liepen anders de kans op de brandstapel terecht te komen.⁷⁴ Theo (1933) woonde in de Jacob Catsstraat, in het hart van de wijk, en beschreef hoe vooral handkarren en auto's van bewoners die niet zo'n goede reputatie hadden

in de straat op het vuur terecht kwamen.⁷⁵ Bertus (1960) maakte dit ook mee in de Catsstraat, maar dan twintig jaar later: *Er gingen ook auto's op. Kijk, je had wel eens families en dat was dan van: 'Daar hebben we mot mee en die auto gaat er vanavond ook op.'*⁷⁶ De slachtoffers haalden wel eens verhaal, maar niet wanneer de dader tot een beruchte familie behoorde. In dat geval accepteerde men maar liever zijn verlies. Dat de avond soms werd gebruikt om openstaande rekeningen te vereffenen, herinnerde ook Nel (1953) zich: *Dat waren niet alleen jongeren die daar bezig waren met Oud en Nieuw, en met de vechtpartijen. Dat waren gewoon hele families. En Oud en Nieuw was natuurlijk ook de mooiste tijd om iemand eens een klap voor zijn kanis te verkopen wat je eigenlijk al heel lang eens wilde doen, maar waar je nooit een reden voor had gevonden. Je kon legitiem drinken, dus je kon ook vreselijk uit je dak gaan. Er braken af en toe ook hele vechtpartijen uit. Dat je als kind er bij stond en dacht 'nou ja, ach, de buurman is weer een keer uit zijn dak gegaan'.*⁷⁷

Voor bewoners van de Schilderswijk die zich niet actief bij één van de strijdende groepen aansloten, konden de dagen rond Nieuwjaar behoorlijk vervelend zijn. Teun en Jopie (1927 en 1931) vonden het zelfs de rotste tijd van het jaar. Zij woonden in de Van Miereveltstraat en zagen hoe de meest normale jongens in die weken 'helemaal gek' werden. Hun zoon mocht niet meedoen, maar ze konden hem maar met moeite binnenhouden. Kerstbomen die ze zelf verkochten, werden gestolen door groepen rauzende jongens. Maar het ergst vonden ze de brand zelf. Zo'n gigantische vuurzee in de smalle straatjes van de Schilderswijk moet een zenuwslopende ervaring zijn geweest voor bewoners van hoekhuizen: *Ik kreeg de beroerte altijd, die week van het Oudejaar. Dan kon ik gewoon niet slapen. We hadden die hoek, en dan heb ik gezien dat die rubberbanden, invalidewagens, alles gooiden ze erop. En dan heb ik gehad dat m'n ramen gewoon kokend heet werden. Dat ik m'n gordijntjes eraf moest halen. Toen dacht ik: 'Ik wou dat ik hier weg was.'*⁷⁸ Bij veel bewoners sprongen de ruiten trouwens werkelijk van de hitte.⁷⁹ Het zal zeker zo zijn dat niet alle bewoners actief meededen aan de gevechten vóór en tijdens Nieuwjaar, en dat veel volwassenen net als Piet en Riet hoopten dat het snel voorbij zou zijn. Veel geïnterviewden kwamen tijdens Nieuwjaar helemaal niet naar buiten of probeerden de rellen zoveel mogelijk te ontlopen. Het waren toch vooral de buurgroepen die zich tijdens dit feest prominent lieten gelden.

Tijdens de Nieuwjaarsbranden kwamen de verschillende verbanden die binnen de buurt een rol speelden duidelijk aan de oppervlakte. De kerstbomen werden verzameld per buurgroep. De rivaliteit tussen de straten, die normaal een relatief onschuldig karakter droeg, culmineerde dan in hevige vechtpartijen. Tijdens de jaarwisseling zelf moesten bewoners van de straat er echter ook aan geloven. Tenslotte eindigde de nacht vaak in een conflict met de politie, waarbij de buurgroepen eensgezind tegen deze gezagsdragende buitenstaander optraden. Er was dus zowel sprake van vijandigheid binnen een straat, tussen straten en tussen de buurt en de politie.

Fysiek en verbaal geweld hoorden bij het sociale leven in de Schilderswijk, en conflicten losten bewoners regelmatig met de vuisten op. Omdat binnen een

buurgroep privacy vrijwel afwezig was, werden reputaties in veel Schilderswijkse straten publiekelijk verdedigd. Dit kon onder meer door middel van fysiek geweld – dat niet algemeen werd afgekeurd – of door inzet van vormen van charivari. Dit is in tegenstelling met het algemene beeld in de historiografie, waarin de publieke reputatie al in de eerste helft van negentiende eeuw verdwenen zou zijn uit arbeiderswijken. De behandeling van buitenstaanders, dat wil zeggen bewoners die niet beantwoordden aan de normen van de straat, kon eenzelfde patroon volgen. Dit betrof bewoners die het ‘hoog in hun bol hadden’ of volgens de buren asociaal waren. In de meeste gevallen leefden zij overigens min of meer ongestoord een geïsoleerd leven. De man uit de Koninginnestraat die met zijn aktetas elke ochtend naar zijn ambtenarenbaantje ging hoorde er dan wel niet bij, maar werd niet de straat uitgewerkt.⁸⁰ Ook een vervuild gezin dat in de laatste hofjes in de Waterloostraat woonde werd weliswaar gemeden, maar kreeg niet te maken met geweld. Hans (1956) had het moeilijker. Hij was zo anders dan de rest van de buurt, dat hij ze thuis met zijn broers wel eens nadeed. Hij moest zich geregeld verdedigen tegen aanvallen van buurtjongens.⁸¹ Ook nieuwkomers werden aan een extra strenge keuring onderworpen. Menig geïnterviewde vertelde dat wanneer een nieuw gezin niet ‘meedeed’ in de buurt, het er beter aan deed te verhuizen. Kleine pesterijen en uitsluiting zullen vaak al reden genoeg zijn geweest om de wijk achter zich te laten. Alleen zijn conflicten tussen bewoners waarbij één partij uiteindelijk verhuisde zelden in de archieven opgenomen. De politie bekende in de jaren zeventig dat zij slecht op de hoogte was van gebeurtenissen die zich in de Schilderswijk afspeelden. Angst voor represailles speelde volgens hen een belangrijke rol.⁸² Het meest roemruchte conflict van een bewoner die het verbruid had in de buurt, is de zaak Rinus de Wipper, die zich in 1969 afspeelde in de Jan de Baenstraat. Door de uitgebreide documentatie over deze zaak en doordat bijna alle bewoners er wel iets van hebben meegekregen, staan wij er hier uitgebreid bij stil.

11.2 Rinus de Wipper – een publieke terechtstelling

Vrijwel alle oud-bewoners van de Schilderswijk kennen de rel rond Rinus de Wipper. Maar lang niet iedereen herinnert zich nog wat er in de zomerdagen van 1969 precies gebeurde in de Jan de Baenstraat, noch waarvoor Rinus en zijn gezin zo publiekelijk zijn berecht door de buurt. Door mee te doen aan een documentaire van de KRO haalde het gezin zich de woede van een aanzienlijk en invloedrijk deel van de bewoners op de hals, maar wat lag daaraan ten grondslag? Hoe veranderde buurtgenoot Rinus in een buitenstaander die weggejaagd mocht worden? De gebeurtenissen rondom de documentaire zijn uitgebreid vastgelegd in verschillende bronnen, die grotendeels zijn ontsloten in het onderzoek dat de sociolo-

gen Hans van der Brug en Dick Verzijden een jaar na de rellen hebben uitgevoerd. Hun studie bevat niet alleen de interviews met verschillende betrokkenen, maar ook de resultaten van een uitgebreide enquête en de complete transcripties van zowel de documentaire als de actualiteitenrubrieken die in de dagen na het programma zijn uitgezonden. Verder hebben zij alle krantenberichten over de affaire geanalyseerd. Kortom, een unieke toegang tot deze spraakmakende affaire.

Cineast Hans Koekoek kreeg in 1968 van de KRO de opdracht een gezin te filmen dat in slechte omstandigheden in een oude stadswijk woonde. Het idee voor een dergelijk portret was ontstaan na het verschijnen van een soortgelijke Canadese film, genaamd *Things that cannot change*, die volgens de omroep te fatalistisch was getoonzet. De bedoeling van de Nederlandse film moest zijn om duidelijk te maken dat het gezin zelf niets kon doen aan zijn situatie, maar dat andere omstandigheden tot een verbetering van hun positie zouden leiden. Heel concreet luidde de opdracht aan de makers: *Naar analogie van 'Things that cannot change' een portret maken van een zwak-sociaal gezin in ons land, waarbij de nadruk niet moet vallen op de onontkoombaarheid van hun positie.*⁸³ De invloed van de 'structurele school', met zijn nadruk op de allesbepalende invloed van de maatschappelijke omstandigheden, was duidelijk herkenbaar. Cineast Koekoek twijfelde tussen een volkswijk in Amsterdam, Utrecht of Den Haag, maar koos uiteindelijk voor de laatste, omdat hij mensen kende en Hagenaars volgens hem niet de gewoonte hadden om 'geforceerd leuk te doen', iets wat in Amsterdam voor zijn gevoel wel vaak gebeurde. Hij vroeg aan zijn contactpersoon, een echtpaar dat hij had gefilmd voor een ander programma, of zij een groot gezin kenden dat in een klein huis woonde. Zij dachten aan een familielid van hen, Rinus, die twee straten verderop in de Jan de Baenstraat woonde. De man had een groot gezin en Bep, de vrouw des huizes, was volgens hen een 'radauw'. Koekoek ging naar hen toe en ze gingen direct akkoord.

Rinus was in 1969 tweeëndertig jaar oud en werkte volgens de gegevens van de documentairemakers als chauffeur in de nachtdienst. Henny (1945) wist te vertellen dat hij een collega was van haar ex-man, een 'kruimeldief' uit Loosduinen die als kolenboer werkte.⁸⁴ Naast zijn nachtwerk maakte Rinus 's middags van twee tot zes samen met zijn vrouw kantoren schoon. Ook Bertus (1960) uit de Catsstraat kende Rinus, zij het alleen uit verhalen van zijn kennissen. Hij vertelde dat de man zo 'gek was als een deur': *Je moest niet met hem dollen, want hij kwam zo op je af, van welke familie je ook was.*⁸⁵ Hij was dus niet bang voor de grote families die bij menig bewoner veel angst inboezemden. Wellicht trok hij zich gewoon niet veel aan van wat anderen over hem dachten. Zijn vrouw Bep was een jaar jonger, en had in de jaren vijftig op het clubhuis De Mussen aan de Hekkelaan gezeten. Leidster Annie Schuurman schreef in 1969 dat zij een vrolijk en gezellig kind was geweest, zij het niet altijd makkelijk.⁸⁶ Ten tijde van de documentaire had het gezin zeven kinderen en woonde het in een kleine woning, in een min of meer gemiddelde straat, in het midden van de wijk. De cineast verbleef tweeënhalve week bij het gezin, hij

sliep er zelfs regelmatig en zij lieten hem vrij om alles te filmen wat hij zag. Van tevoren had de vrouw des huizes nog voorgesteld om eerst de kamer op te knappen, maar Koekoek drong erop aan het gezin en het huis te filmen zoals ze op dat moment waren. Authenticiteit was zijn uitgangspunt. Naderhand vertelde Bep dat ze ‘het echt waren’ in de film, dus dat er geen trucs waren toegepast. Wel vond ze dat de crew selectief had gefilmd. Ze lieten wel zien hoe zij vanaf de bank haar dochter lag te commanderen, maar niet hoe hard zij eigenlijk werkte.⁸⁷

De regisseur heeft uiteindelijk maar materiaal van één dag gebruikt, waarop te zien valt hoe het huis van het echtpaar eraan toe is. Het ging om een driekamerwoning, met een voorkamer, achterkamer en een kabinet – een douche ontbrak. De woning zag er vervallen en rommelig uit, vooral het deel waar de kinderen sliepen: hier waren vier of vijf bedden tegen elkaar aan geschoven. De muizen, volgens de bewoners tam geworden in hun huis, nam Koekoek scherp in beeld, waardoor ze zo groot als ratten leken. Er was ook op locatie gefilmd, onder meer op de school van de kinderen en bij de zuigelingenzorg. Een belangrijk deel van de film bestond uit de gesprekken tussen Rinus, Bep en Koekoek. Ze praatten veel over de slechte omstandigheden waarin ze woonden en het gevoel van moedeloosheid die dit veroorzaakte. Rinus vertelde dat hij soms zo gek werd van de kleine ruimte, dat hij zich moest inhouden om niet zijn biezen te pakken en er vandoor te gaan: *Maar ja, wie pak je ermee? En wat gaan ze dan zeggen? Kijk, die vuile slijker, zo wordt er toch allemaal gerejoneerd, die neemt de luie lat, die viespeuk, laat de kinderen in de steek.*⁸⁸ Hier lijkt Rinus zich in zijn keuzes overigens wel degelijk beperkt te hebben gevoeld door de mening van de buurt. Op het moment van filmen was hij van de drank af, maar in de jaren ervoor zat hij soms wel drie of vier avonden per week in de kroeg. Daar moest hij vaak eerst de schuld van de vorige avond betalen alvorens opnieuw ‘op de lat te kunnen hijsen’. Het hele weekloon ging er aan op, en ook nog wel meer. Toen hij eens een echt goede week had gemaakt, vierde hij dat met een potje bier. Hij kwam niet alleen thuis zonder het verdiende geld: *Met geen jas, geen mouw meer in z’n jas, geen auto meer, alles verkeild, geen kenteken ... alles had ik verkocht, ... voor 35 flessen bier. Ja, gebeurd.*⁸⁹ Nu hij van de drank af was, ging het allemaal een stuk beter – wat zijn vrouw beaamde.

De kleine, slechte woning maakte het onontkoombaar dat alle zeven kinderen in dezelfde kamer moesten slapen. Toen Rinus hierover vertelde en beschreef hoe al zijn kinderen ziek werden wanneer er één een zweer had, vulde hij aan dat het ook bijna onmogelijk was voor hem en zijn vrouw om zich af te zonderen: *Kijk, je mot met mekaar leven, hè, een vent mot ook eens een keer een vrouw hebben, hè. Als je een kunstje wil flikken dan moet je, dan ken je die kinderen niet uit de achterkamer laten komen, ja, zo is het toch. Veronderstel dat jij daar, hè, ligt te wippen, bij wijze van spreken, en die klanten komen eruit lopen.*⁹⁰ De documentaire eindigde ermee dat Rinus vertelde wat een betere woning voor hen zou betekenen: de kinderen een eigen kamer, een bankstel neerzetten en de jongens allemaal op hun eigen tijd naar bed, zodat ze elkaar niet meer wakker

maakten. Maar dat leek vooralsnog een droombeeld: *Nee, ik heb af en toe de neiging nog om, dan heb ik opeens, dan is de hele moed eruit, weg. Oetskiepplee. En dan denk je nog, zal je nou nog teruggaan of zal je nou niet teruggaan. Zal ik m'n biezen niet pakken, stiekem, en m'n eige lichten 's nachts. Uiteindelijk pak ik haar d'r mee. Ze wordt er geen gulden wijzer van, joh.*⁹¹

De documentaire werd op zondagavond uitgezonden. Direct na de uitzending kwamen de eerste reacties los in de buurt. In de Jan de Baenstraat hingen mensen uit het raam om er schande over te spreken. De volgende dag kwamen de tongen pas goed los. In de ochtend stonden er vooral groepen vrouwen op straat, die het gezin van Rinus en Bep luid veroordeelden. De twee belangrijkste aanklachten waren dat haar huishouden niet netjes was en dat ze zich asociaal hadden gedragen door hun 'vuilbekkerij'. Een ooggetuige wist te vertellen dat een deel van de vrouwen 's ochtends naar de markt was geweest, waar ze van kooplui en van klanten uit andere wijken te horen kregen dat ze op de televisie hadden gezien dat de Schilderswijk zo'n vieze buurt was. De burens waren verbolgen, omdat het leek alsof het gezin representatief was voor de hele wijk en het er overal zo aan toeging. In de loop van de middag nam het aantal verontwaardigde bewoners toe, totdat de groep tegen vijf uur was uitgegroeid tot ongeveer 250 personen. De sfeer werd ook agressiever, zeker toen verschillende vrouwen rondliepen met borden waarop 'Rinus De Wipper' stond geschreven. Ergens in de middag moet de eerste vrouw met die tekst op een bord de straat ingelopen zijn, waarop zij meteen navolging kreeg. In de loop van de avond waren er meerdere spandoeken en borden met deze bijnaam op straat te zien. Eén ding was duidelijk: met zijn zijdelings geplaatste opmerking over de invloed van het ruimtegebrek op zijn liefdesleven had Rinus een buurtnorm overtreden. De kinderen scandeerden tot laat in de avond zijn bijnaam – in allerlei varianten. De zoon van Rinus stormde naar buiten toen hij tegenover hun bovenwoning een man met een spandoek zag lopen. Na een handgemeen trok hij zich weer terug. Zijn ouders liepen telkens langs de ramen van hun woning en Bep reageerde op de aanzwellende menigte: *Jullie man gaat naar de hoeren; mijn man doet het tenminste nog met z'n eigen vrouw!*⁹²

In de loop van de avond escaleerde de zaak. Het aantal aanwezigen liep al snel in de duizenden. De pers was vrij massaal naar de straat afgereisd, evenals de KRO en regisseur Hans Koekoek. De politie liet zich in geen velden of wegen zien. Koekoek vertrok toen hij een klap in zijn nek had gekregen van een woedende buurtgenoot die hem herkende. Een aantal medewerkers van de KRO wist de woning van Rinus en Bep binnen te komen. Tijdens het zenuwachtige interview dat toen volgde, vertelde het angstige echtpaar niet te begrijpen waarom de mensen zo boos waren. Ze hadden juist geprobeerd om de wijk te helpen door de slechte woonomstandigheden aan de kaak te stellen. Ze waren niet de enigen die zo leefden, maar anderen durfden niets te zeggen. Rinus en Bep hekelden de houding van het publiek, dat hen ervan beschuldigde niet netjes te zijn, terwijl zij in dezelfde omstandigheden verkeerden. Uit schaamte zouden zij alleen nooit een ca-

mera in hun woning toestaan. Volgens Bep was het publiek buiten geen haar beter dan haar gezin: *Ja, en er komt een grote vent met dat bord aanzetten, dat m'n zoontje van 12 jaar erop afgaat, hè, dat ie dat kind op z'n flikker wil slaan, hè, die vuile viezerikken, hè, noemen d'r eigen netjes dan, hè, laten ze dat bij d'r eigen rotte troep doen dan.*⁹³ Toen de journalisten het huis verlieten, probeerden ze de menigte voor de deur te interviewen. Omdat veel omstanders ook woedend waren op de KRO, die een dergelijk gezin als typerend afschilderde voor de hele wijk, vertelden de journalisten maar dat ze voor de neutrale NTS werkten.

De woede van de menigte, vooral uit de directe omgeving afkomstig, richtte zich op het gezin. Zowel jongeren als ouderen waren agressief; rond achten sneuvelden de eerste ruiten in de straat. Nog steeds hield de politie zich afzijdig, afgezien van drie agenten die de voordeur van Bep en Rinus moesten verdedigen. De tactiek was, zo verklaarde commissaris Onderdelinden later, om tolerantie te tonen voor 'gerechtvaardigde grieven'. Alleen moest dit niet tot gevaarlijke situaties leiden voor de familie zelf. Met een paar gebroken ruiten kon hij niet zitten. Het opstootje was volgens hem noodzakelijk om bewoners hun woede te laten ventileren.⁹⁴ Deze zienswijze van de ordebewakers sluit aan bij de ervaring van Rinus diezelfde middag. Toen hij naar bureau Van der Vennestraat ging om de hulp van de politie in te roepen, vertelden ze hem dat hij deze situatie zelf had gewild en dat hij er vast 'lekker poen voor had ontvangen'.⁹⁵ Commissaris Elbers, officier van piket op 12 mei, verklaarde echter dat hij te weinig agenten tot zijn beschikking had om de enorme menigte in bedwang te houden. Ingrijpen zou volgens hem zeker slachtoffers hebben gekost. Hoe dan ook, de politie hield zich lange tijd op de achtergrond.⁹⁶ Ondertussen voelde het gezin zich zo bedreigd dat het huisraad naar buiten begon te gooien. Ook op straat werd een en ander vernield. Toen KRO-medewerker Schmidt rond negenen de straat inkwam, stuitte hij op het volgende tafereel: *Om negen uur, kwart over negen waren we in de Jan de Baenstraat. Het werd gaandeweg drukker. Er was een drukkende sfeer. De mensen hingen uit de ramen. De mensen waren aan het praten, schreeuwen, aan het discussiëren, kijkend naar één punt. Ze schudden aan de auto's. Ze gooiden met bordjes van servies, roepend: 'Rinus de Wipper'. Ze waren aan het lachen en tieren. Er waren veel oudere mensen. Ik heb ze niet zien gooien.*⁹⁷ Andere ooggetuigen berichtten in dezelfde trant, al varieerde de toon wel. Dagblad *De Telegraaf* sprak over 'verontwaardigde buurtbewoners die voor het huis samendromden, gewapend met stokken en stenen'.⁹⁸ Een groot deel van de avond bevond een grote groep buurtbewoners zich in de Jan de Baenstraat om zijn grieven kenbaar te maken. Ouderen en jongeren tezamen; sommigen geëmotioneerd en kwaad, anderen lacherig en in een 'relstemming'. Maar eensgezind in hun afkeer van het gezin van Rinus en Bep.

Toen de situatie penibel dreigde te raken, omdat de menigte het huis wilde bestormen, probeerde de politie na aandringen van aanwezige journalisten om een politiewagen voor de deur van het huis te plaatsen.⁹⁹ Uiteindelijk ontsnap-

ten de jongste kinderen, samen met hun moeder, onder een regen van stenen in een auto. Niet veel later ontzette de politie ook Rinus, die aanvankelijk weigerde te vertrekken. Allen werden naar het Tehuis voor Onbehuisden vervoerd. Toen de avonddienst was afgelopen, kon de politie met een groot aantal agenten de straat succesvol afsluiten. De burens en betrokkenen die oprecht boos waren op Rinus en Bep waren met hun acties gestopt, en de dienstdoende agenten kregen uit verschillende woningen koffie aangeboden. Later kwam er volgens officier Elbers zelfs nog een vrachtwagen met limonade voor de agenten, een traktatie van de buurtbewoners.¹⁰⁰ Buiten de Jan de Baenstraat gingen de rellen overigens nog in alle hevigheid door. Jongeren uit de hele buurt kwamen af op berichten in het NTS-nieuws van half elf. Ook een bericht op de politieradio over versterking in de Jan de Baenstraat zou veel jongeren, die op zo'n bakkie waren afgestemd, naar de buurt hebben geleid.¹⁰¹ Op dat moment ging het enkel nog om de strijd tussen jongeren en de politie, die de straat met waterkanonnen en charges schoonveegde. Rond half twee in de nacht hadden de meeste jongeren zich teruggetrokken.

Deze laatste fase van de rel had niets meer met het gezin van Rinus en Bep te maken, en een deel van de bewoners maakte zich zelfs kwaad over het jongeren-geweld. Toen bekend werd dat een politieagent gewond was geraakt door een scherp stuk ijzer, hebben buurtbewoners zelfs geld ingezameld voor een fruitmand. De agent schreef als dank hierop een gedicht aan de bewoners, dat in de *Haagsche Courant* is afgedrukt: *Onbehouden elementen gaven aan het protest een andere kleur / en veroorzaakten in de straten de grofste straatterreur. / Onmiddellijk staakte de wijk hun protest in de straten, / En wenst hiermee het gepeupel alleen te laten.*¹⁰² De twee onderzoekers Van der Brug en Verzijden achtten het onwaarschijnlijk dat er die maandag veel jongeren uit andere wijken op de rellen waren afgekomen. Van de acht gearresteerden die nacht woonden er zes in de Schilderswijk, onder wie vier in dezelfde buurt als Rinus en Bep.¹⁰³ Op dinsdag en woensdag bleef het onrustig, maar de ongeregelde heden hadden toen weinig meer van doen met de documentaire. Op dinsdag was de straat nog steeds afgesloten en kwamen er uit de verre omstreken jongeren naar de buurt toe om te rellen. Woensdag regende het en vond bovendien de halve voetbalfinale van de Europa Cup I plaats. Het bleef dan ook rustig op straat.

Voor dit boek is met name de eerste dag interessant, toen buurtbewoners zich specifiek op het gezin van Rinus en Bep richtten. Deze actie doet opnieuw denken aan charivari, het gebruik om een lid van de gemeenschap buiten te sluiten door bespotting en vernedering.¹⁰⁴ Van oudsher vormden overtredingen van gemeenschapsnormen omtrent seksualiteit een belangrijke aanleiding voor charivari, en ook in dit geval lag de nadruk op die ene seksueel getinte opmerking van de heer des huizes. Vandaar dat de vrouwen en enkele mannen die met borden en spandoeken rondliepen, daarop de term 'Rinus de Wipper' hadden geschreven. Het ludieke aspect van de situatie kwam duidelijk naar voren in de verschillende rapportages: Rinus en zijn vrouw werden bespot, uitgescholden, kinderen riepen

‘Rinus de Wipper’ of ‘Lekker wippen’ – en de ouderen lachten mee.¹⁰⁵ Volgens politieofficier Elbers werd er ’s middags veel gelachen en hing er een vrolijke sfeer. De bewoners waren het gezin op een ludieke manier voor gek aan het zetten, iets dat wel vaker voorkwam in de wijk. Door het massale karakter kreeg het een element van charivari. Intussen ging het wel degelijk om een serieuze zaak, want met de publieke en collectieve afkeuring van het gezin vond er feitelijk een afrekening plaats en werden zij buiten de gemeenschap geplaatst. Doordat de sfeer aan het begin van de avond omsloeg, voelden Rinus en Bep zich echt bedreigd. Het kwam erop neer, dat het gezin op maandag 12 mei 1969 door de wijk publiekelijk werd terechtgesteld. Er zat toen niets anders op dan te vertrekken. Rinus en Bep zijn nooit meer teruggekeerd en kregen een nieuwe woning toegewezen op een geheim adres.

Voor welke misdaad veroordeelde de buurt hen nu precies? Zelf waren ze zich ervan bewust dat ze een woning lieten zien die niet aan alle normen rond orde en netheid voldeed, maar hier schaamden ze zich naar eigen zeggen niet voor. Voor hun gevoel hadden ze er juist goed aan gedaan om te tonen hoe erg de woningtoestand was. Alle bewoners die aan het demonstreren waren voor de wijk, durfden volgens Bep niet te laten zien hoe hun huis eruit zag. Haar echtgenoot was het met haar eens: *Daar schamen ze d’r eigen voor, want dan krijgen ze een naam. Snap je? Nou ik niet! Ik heb er schijt aan.*¹⁰⁶ Hun woning was inderdaad niet de enige die er slecht aan toe was, noch zullen zij de enige zijn geweest die een klein en vol huis niet helemaal aan kant hadden. Er waren echter ook genoeg woningen in de Schilderswijk die er een stuk netter uitzagen. Wellicht waren Bep en Rinus wel een beetje een uitzondering in de Jan de Baenstraat, verder een heel normale straat middenin de wijk. De paar geïnterviewden die hen persoonlijk kenden, woonden rond het Oranjeplein. Zowel Bep als Rinus lijken meer verbonden te zijn geweest met deze buurt, die in de rest van de wijk een slechte reputatie had – alleen al vanwege de prostitutie. Maar zelfs als zij in de Jan de Baenstraat buitenbeentjes waren, zullen zij niet de enige zijn geweest. Er waren meer gezinnen in de straat die uit de toon vielen of door de rest van de bewoners met de nek werden aangekeken. En het verschil tussen de expressieve, open houding van Bep en Rinus en de rest van de straat was ook niet zo groot. Om het gezin te straffen gingen de burens immers massaal de straat op met hun spandoeken en borden, luid schreeuwend en scheldend. De misdaad van het echtpaar zal dus niet te maken hebben gehad met hun woning of taalgebruik.

Het verschil tussen hen en andere bewoners van de Schilderswijk met een minder netjes huis of grover taalgebruik, was dat Bep en Rinus hun leefomstandigheden zomaar toonden op de nationale televisie. Het echtpaar gaf zelf al aan dat niemand anders dat durfde, omdat ze ‘te schijterig’ waren een slechte naam te krijgen. Zij durfden het wel aan, maar de documentaire werd vervolgens aangekondigd als een portret van een gezin uit de Schilderswijk. Die aanpak suggereer-

de dat deze beelden typerend waren voor de hele wijk. Veel bewoners waren het hier niet mee eens, want ze vonden het gezin veel asociaal en viezer dan zichzelf. Hun belangrijkste klacht was, dat de documentaire het aanzien van de wijk had geschaad. Zoals de man op maandagavond onder luid gejuich antwoordde op de vraag waarom al die mensen op straat waren: *Nou ja, moet u luisteren, ... omdat ze die hele buurt hier in grabbels gooien, hè, zoals hun leven, zo leven wij toch niet allemaal?* Een ander vond de documentaire goed waardeloos, omdat het een schande is voor heel de straat. En een hele schande voor heel de Schilderswijk.¹⁰⁷ Uit de enquête die een klein jaar later is gehouden, bleek eveneens dat de centrale aanklacht tegen het gezin was dat het de naam van de wijk door het slijk had gehaald: 51 procent van de kijkers vond dit. Zelfs veertig jaar later is dit de belangrijkste herinnering aan Rinus de Wipper. Marga (1948) uit de Rembrandtstraat weet nog dat ze 'woedend' was toen ze de documentaire zag. Ze vond het een schande dat ze zo'n gezin lieten zien, terwijl er alleen maar hardwerkende mensen in de buurt woonden.¹⁰⁸ Overigens had Rinus zelf ook twee banen – en zijn vrouw werkte. In latere verhalen over de affaire zijn elementen ervan steeds meer uitvergroot. Zo vertelde Heleen (1956) dat het echtpaar duizend gulden zou hebben gekregen om zijn woning zo veel mogelijk te besmeuren. Ze hadden onder geplaste matrassen in hun huis gegoooid, alle andere meubels eruit gehaald en een ontzettende bende laten zien. Door zulke beelden zou de Schilderswijk zo'n slechte naam hebben gekregen.¹⁰⁹

De hele affaire vertoont aspecten die aansluiten bij de eerder besproken theorieën over afwijkend gedrag. Het was de opzet van de KRO om te laten zien hoezeer bewoners van krottenwijken werden beperkt door hun armzalige leefomstandigheden. Zij wilde een bij de tijdgeest passende structuralistische kijk op de situatie bieden. De opdracht aan Koekoek luidde expliciet dat het moest gaan om een gezin dat 'van goede wil' was, maar dat gewoon niet vooruit kwam door dat ellendige krot waarin ze woonden. De regisseur vond zo'n gezin, met ouders die volgens de KRO inderdaad zeer sympathiek waren, met hart voor hun kinderen en dromen over de toekomst. Het hoofd van de informatieve afdeling, Schoonhoven, verklaarde een jaar na de uitzending: *Ik vond gezien de opdracht dat de film erg goed voldeed. De familie was een zwak-sociaal gezin. Ze waren van goede wil. Hij was een goede huisvader. Het was een woonsituatie waarin ik ook zou degenereren.*¹¹⁰ Het leven in het kleine, slechte huis maakte dat ze bijna de moed opgaven. Alleen waren de bewoners van de Schilderswijk het volstrekt niet eens met dit perspectief. Er waren volgens hen genoeg bewoners die in een klein huisje met veel kinderen woonden, bij wie het er een stuk netter uitzag. Voor de buurtbewoners droeg het gezin zelf schuld aan de omstandigheden waarin het verkeerde.

De reden voor de volkswuede, namelijk de overtuiging dat Rinus en Bep de wijk in een kwaad daglicht zetten, verdient nadere aandacht. Het doet namelijk vreemd aan, en dat niet alleen doordat de bewoners juist door hun reactie de reputatie van de wijk extra beschadigden. Wat opvalt, is dat bewoners die zich door-

gaans vijandig opstelden tegenover de buitenwereld – en hun afwijkende normen vaak uitvergrootten en er trots op waren – zich zo beducht betoonden voor hun reputatie. Dit valt alleen te verklaren uit de wens van bewoners van de Schilderswijk om tegen de klippen op – ondanks hun slechte naam – toch een positief beeld te behouden van hun eigen straat en leefomgeving. Op sommige vlakken deed men dit door afwijkende normen uit te vergroten, op andere vlakken door burgerlijke normen te benadrukken. Het succes van deze houding hing van twee voorwaarden af. De sociale druk om niet af te wijken en de normen van de groep te onderschrijven, en daarnaast de noodzaak om de buitenwereld op enige afstand te houden.¹¹¹ Bep en Rinus overtraden beide regels.

Het echtpaar was inderdaad niet trots op de wijk, maar vertelde luid en duidelijk dat ze leden onder de omstandigheden waarin ze moesten leven. Daarmee weken ze af van de dominante houding in de Schilderswijk. Het overgrote deel van de geënquêteerden verklaarde dat de omstandigheden geen excuus vormden voor bepaald gedrag: *In de Schilderswijk zijn de meeste mensen van oordeel dat omgevingsinvloeden slechts van ondergeschikt belang zijn, dat men ervan moet maken wat ervan te maken is, en veroordeelt men degenen die daarin niet slagen.*¹¹² Maar dit was nog niet alles. Bep en Rinus overtraden de groepsnormen ook nog eens op de nationale televisie, tegenover meer dan een miljoen mensen die naar het programma keken en die toch al een lage dunk van de wijk hadden. Het echtpaar bevestigde de slechte reputatie, terwijl een deel van de bewoners juist zijn best deed om een positief beeld van de wijk te behouden. Dat ‘eigen volk’ zich zo negatief uitliet over de buurt, ervoer men als een aanval op het zorgvuldig geconstrueerde zelfbeeld van een dominant deel van de bewoners. In hun ogen ging het om dubbele verraders. Ze hielden zich niet aan de normen die bewoners bij elkaar afdwongen, en deden dit voor het oog van een buitenwereld die de Schilderswijkers zelf met zoveel wantrouwen bezagen.

In de dagen na de televisie-uitzending leek het alsof alle bewoners, inclusief veel maatschappelijk werkers en politieagenten die actief waren in de wijk, de documentaire scherp veroordeelden. Er was niemand in de menigte te vinden die er een goed woord voor over had. Toen de onderzoekers Van der Brug en Verzijden een aantal maanden later hun enquête in de wijk afnamen, bleek de situatie toch genuanceerder te liggen. Lang niet alle ondervraagden vonden het een slechte documentaire. Een kwart van de mensen vond het portret zelfs goed tot zeer goed, en slechts iets meer dan de helft wees het categorisch af. De enquête stond uitgebreid stil bij de vraag of bepaalde kenmerken van de ondervraagden significant verband met hun oordeel hielden. Het bleek dat hoe verder geïnterviewden van het gezin afwoonden, hoe positiever zij over de film dachten. Het is niet ondenkbaar dat bewoners aan de randen van de wijk zich minder vereenzelvigden met de buurt en de uitzending bekeken zonder zich aangevallen te voelen. Deze lijn valt door te trekken naar het oordeel over de film en de mate waarin onder-

vraagde bewoners zich verbonden voelden met de buurt. Degenen die zich geen 'Schilderswijk' voelden, maar zich wel verbonden voelden met de buurt, vonden de film gemiddeld genomen 'goed'.¹¹³ Goed gemaakt en de woningnood was duidelijk in beeld gebracht. Degenen die meer buurtgebonden waren en zich ook 'Schilderswijk' voelden, beoordeelden de film slechter. Zij maakten zich vooral kwaad over het generaliserende karakter ervan, en over de onfatsoenlijkheid van het gezin De Wipper. Het is aannemelijk dat de bewoners die zich 'Schilderswijk' voelden in de enquête hebben aangegeven dat zij vonden dat de bewoners van de buurt anders waren dan de rest van de stad (43% van de ondervraagden verklaarde dit). Pas door het idee te hebben af te wijken, is het immers mogelijk om een eigen identiteit te creëren, met een aparte benaming. Wie deze identiteit had aangenomen, voelde zich aangevallen toen een andere 'Schilderswijk' zo publiekelijk de groepsnormen overtrad. Zij waren ook zichtbaar op straat, in tegenstelling tot het kwart van de bevolking dat de film wel goed vond. Die waren tijdens de rellen binnen gebleven, waar regisseur Koekoek wel een verklaring voor had: *Je kan daar niet filmen en mensen vinden die het een goeie film vonden. Die worden dan opgehangen. Han Mulder in het Parool heeft ze wel gevonden, maar die heeft dan ook geen namen genoemd. Je kan in Libanon ook geen mensen voor de kamera halen, die er anders over bepaalde dingen denken.*¹¹⁴ Zijn opvatting sluit aan bij de uitkomsten van de enquête. De sociale controle maakte het voor bewoners vrijwel onmogelijk om een positieve mening over de film te uiten.

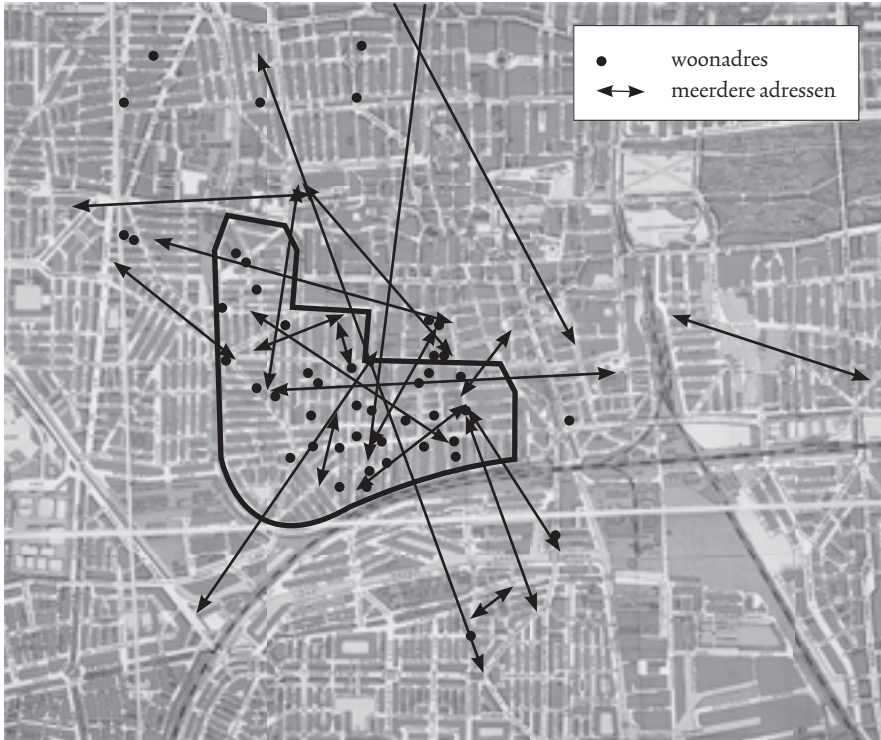
De zaak De Wipper was een eenmalige gebeurtenis met een grote impact op de bewoners en op de beeldvorming van de buitenwereld op de wijk.¹¹⁵ Een volksopstand als deze vond niet iedere week plaats, en het is dan ook verleidelijk om de hele zaak als een exceptie te beschouwen. Met andere woorden, een gebeurtenis die niet representatief was voor de manier waarop de bewoners van de Schilderswijk met elkaar omgingen. Maar dat zou een gemiste kans zijn. Een gedetailleerde kijk op zowel de rellen zelf als de aanleiding en de gevolgen laat zien dat, hoewel de gebeurtenissen in mei 1969 zeker extreem waren, ze wel voortkwamen uit de sociale verhoudingen in de wijk. We zagen immers dat het niet ongevoel was om burens streng tot de orde te roepen wanneer zij de regels overtraden, of wanneer een bewoner het gevoel had in zijn eer te worden aangetast. In de Jan de Baenstraat gebeurde dit op collectief niveau. Rinus en Bep hadden de normen overtreden en de buurt ook nog eens naar beneden gehaald door hun verbond met een televisieomroep. Zij waren van een gezin dat misschien geen al te beste reputatie had, maar toch gewoon deel uitmaakte van de straat, in één klap verworpen tot de ultieme buitenstaander – verraders pur sang. Hiermee hadden zij de zorgvuldig gekoesterde eigenwaarde die een deel van de bewoners zo moeizaam had opgebouwd, ernstig beschadigd. Tegelijkertijd bestond er een aanzienlijke minderheid die zich niet zo druk maakte om de film, om de doodeenvoudige reden dat zij geen deel uitmaakte van de groep die hun afwijkende normrepertoire

koesterde. Zij hield zich stil, ging niet de straat op, en praatte waarschijnlijk niet al te openlijk over wat ze van de film vond. De affaire De Wipper was een uitvergroting van de dagelijkse verhoudingen in de wijk, waar een strenge sociale controle samenging met een harde veroordeling van mensen die zich buiten de groep stelden. Een groep bewoners speelde voor eigen rechter en trok zich weinig aan van het officiële gezag. Ditzelfde verschijnsel deed zich voor bij de gecompliceerde verhouding met ‘criminaliteit’ in de wijk.

11.3 De terreur van de straat

Al voor de oorlog stonden bewoners in bepaalde hofjes en kleine straatjes, waar ook clubhuis de Mussen zijn bezoekers rekruteerde, heel tolerant tegenover kleine criminaliteit. Het kon vrij openlijk plaatsvinden, en zonder dat de burens klikten. Bovendien speelden zowel kinderen als volwassenen er een rol in. Het betrof de armste stukken van de buurt, waar bewoners met veel moeite in hun primaire levensbehoeften voorzagen. In de overige delen van de wijk lijkt diefstal een minder geaccepteerde bron van inkomsten te hebben gevormd. Wel waren bewoners hier regelmatig het slachtoffer van dieven. Hoe was de situatie in de jaren vijftig en zestig? Leidde de stijgende welvaart en de maatschappelijke stabiliteit inderdaad tot een afname van de vermogenscriminaliteit, zoals sociale wetenschappers in die tijd voorspelden?¹¹⁶ Voor de Schilderswijk sprak dit niet vanzelf, omdat er lang niet op alle vlakken sprake was van stabiliteit. Andere factoren speelden wellicht een doorslaggevend rol, bijvoorbeeld de naoorlogse demografische ontwikkeling, met een steeds grotere concentratie van gezinnen die nergens anders terecht konden. Een mogelijk gevolg hiervan was de toenemende dominantie van een bevolkingsgroep die sommige vormen van crimineel gedrag accepteerde, onafhankelijk van de sociaaleconomische omstandigheden. Een verlangen ‘eigen baas’ te zijn en een zeker wantrouwen tegenover de buitenwereld speelden eveneens mee.¹¹⁷ Drie vragen staan hier centraal. Hoe verhield het aantal bewoners dat werd verdacht van misdrijven in de wijk zich tot het stedelijk gemiddelde? In welke mate was er sprake van acceptatie van delicten? En welke positie namen de groepsleden in die verantwoordelijk waren voor de meeste misdrijven?

Het archiefmateriaal over de aanwezigheid van dieven en andere criminelen in de Schilderswijk is beperkt, al zijn er wel meer gegevens beschikbaar dan over de vooroorlogse periode. In deel één is een ruimtelijke analyse gemaakt van de verdachten van diefstal rond 1920. Hieruit bleek dat de Haagse verdachten weliswaar voor een belangrijk deel in de wijk woonden, maar zeker niet uitsluitend. Voor de jaren 1956 tot 1958 is een soortgelijke ruimtelijke analyse van misdrijfplegers mogelijk, maar wel op basis van een ander criterium dan tijdens het interbellum. In de jaren twintig ging het om vrijwel alle arrestanten, inclusief

Afb. 11.1 Woonplaatsen van bekende criminelen in Den Haag, 1956-1958. Bron: HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 5563-4.

kinderen die op de uitkijk hadden gestaan. In de jaren vijftig hield de gemeentepolitie een register bij met personen waar zij in het bijzonder de aandacht op wilde vestigen, omdat zij zich bezighielden met diefstal, heling of aanverwante criminaliteit.¹¹⁸ Waarschijnlijk waren dit figuren die vaker in aanraking waren geweest met justitie. Bijnamen als Bambam, Zwarte Piet, Tarzan, Joop de Klimmer, de Blikken Dominee, de Pettespringer of de Gespierde Lafaard, doen vermoeden dat deze mannen (er zaten geen vrouwen tussen) al een behoorlijke reputatie hadden opgebouwd voordat ze in het register terechtkwamen. Er waren 84 namen en adressen vermeld. Wanneer we deze adressen op een geografische kaart zetten, zien we een opmerkelijke verschuiving ten opzichte van de vroege jaren twintig. Niet langer waren de dieven verspreid over de verschillende arme buurten rondom en in het Haagse Centrum, het zwaartepunt lag nu duidelijk in de Schilderswijk. Daar woonde de meerderheid van de zwaardere criminelen eind jaren vijftig.

Andere kwantitatieve gegevens versterken het beeld van een wijk met relatief veel criminaliteit. In het rapport van Van der Brug en Verzijden is ook een deel

FIG. 11.1 RELATIEVE AANTAL JONGEREN (TOT TWINTIG JAAR) OPGEPAKT VOOR WANGEDRAG EN MISDRIJVEN PER WIJK IN 1968

	Wangedrag door jongens	Misdrijven door jongens	Misdrijven door meisjes
Stad	1:58 jongens	1:32 jongens	1:237 meisjes
Transvaalkwartier	1:45 jongens	1:28 jongens	1:273 meisjes
Laakkwartier/ Spoorwijk	1:38 jongens	1:25 jongens	1:296 meisjes
Scheveningen/ Duindorp	–		1:258 meisjes
Schilderswijk	1:27 jongens	1:14 jongens	1:109 meisjes

Bron: Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 33.

gewijd aan de jongerencriminaliteit in de Schilderswijk anno 1968.¹¹⁹ Zij hadden gegevens overgenomen uit jaarverslagen van de kinderpolitie, die later verloren zijn gegaan. Het ging zowel om jongeren die bij de politie bekend waren vanwege wangedrag, als jongeren die zich aan een misdrijf schuldig hadden gemaakt. Een bewerking van de resultaten is terug te vinden in figuur 11.1.

Terwijl in de stad als geheel in 1968 één op de 32 jongens een misdrijf pleegde, ging het in de Schilderswijk om één op de veertien jongens. Het aantal keer dat jongens door wangedrag in aanraking kwamen met de politie lag ook hoger dan in de andere wijken. Meisjes uit de Schilderswijk zaten wat wangedrag betreft op het stedelijk gemiddelde, maar lieten zich bij de misdrijven wel meer gelden. Terwijl andere arbeidersbuurten hier onder het stedelijk gemiddelde scoorden, zat de Schilderswijk er sterk boven met crimineel gedrag bij één op de 109 meisjes. De jongens pleegden het vaakst diefstal in de vorm van inbraak en ‘overige vermogensdelicten’. Van die laatste categorie pleegden de jongens meer dan een kwart van het totale stedelijke aantal, terwijl zij verhoudingsgewijs iets meer dan negen procent van het totaal aantal jongens uitmaakten. Er was voor de verschillende buurten van de Schilderswijk ook nog berekend hoeveel misdrijven en wangedragingen er op basis van het inwonertal zouden moeten voorkomen, en hoe hoog dit cijfer in werkelijkheid was. Die vergelijking leverde de volgende cijfers op.

Het verwachte aantal werd bepaald door het totale aantal wangedragingen en misdrijven te verdelen over de verschillende buurten op basis van hun aantal bewoners. Blok 15, dat zowel voor als na de oorlog bekendstond als het nettere deel, bleef ver achter bij de verwachtingen. Hoewel de buurt het grootste aantal jongeren huisvestte, kwam een relatief gering aantal jongens in aanraking met de politie. Vooral de jonge jongens pleegden veel minder vaak een misdrijf dan viel te verwachten op grond van de bevolkingscijfers per buurt; maar ook de oudere jon-

FIG. 11.2 AANTAL MISDRIJVEN EN WANGEDRAGINGEN PER BUURT IN 1968 (TUSSEN HAAKJES DE VERWACHTE AANTALLEN OP BASIS VAN HET RELATIEVE AANTAL JONGEREN IN DE BETREFFENDE BUURT)

	Misdrijven jongens 5-14 jaar	Misdrijven jongens 15-20 jaar	Wangedrag jongens 5-14 jaar	Wangedrag jongens 15-20 jaar	Wangedrag meisjes 5-20 jaar
Blok 15	44 (102)	71 (110)	28 (58)	38 (35)	43 (42)
Blok 16	92 (65)	69 (67)	44 (37)	15 (22)	17 (27)
Blok 17	86 (55)	100 (63)	55 (32)	24 (20)	32 (23)

Bron: Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 35-36.

gens bleven daar ver bij achter. De cijfers van deze buurt waren vergelijkbaar met die van Transvaal, een wijk die er tegenaan ligt. In beiden buurten kwam één op de 24 jongens in aanraking met de politie vanwege een misdrijf. Ook het wangedrag van jonge jongens lag aanmerkelijk lager dan was verwacht. Dit past bij het beeld van de kaart aan het begin van deze paragraaf: ook daar blijft het westelijk deel van de wijk relatief leeg.

In blok 16 en 17 was de situatie anders. De misdrijven van jonge jongens lagen in beide buurten de helft hoger dan verwacht. Voor de oudere jongens gold dit niet in buurt 16, maar wel voor buurt 17. Terwijl er 63 misdrijven waren voorzien, werden er in 1968 zo'n 100 geteld. Eén op de zes jongens werd opgepakt in dat jaar. Ter vergelijking: voor de stad als geheel lag dit cijfer op 1 op de 32 jongens. Er valt echter wel iets op deze cijfers af te dingen. Ze waren niet gebaseerd op afzonderlijke individuen, maar op het aantal aanhoudingen voor een bepaald misdrijf. Er kunnen dus veelplegers tussen hebben gezeten, waar de gegevens ook op wijzen. In de Schilderswijk werd in het betreffende jaar maar driemaal iemand voor de eerste keer opgepakt vanwege een inbraak. In 37 van de in totaal 58 gevallen ging het om personen die al meer dan zevenmaal eerder waren opgepakt. Voor de stad als geheel lag het aantal recidivisten lager. Nu is inbraak iets anders dan winkeldiefstal of het wegnemen van bouwmaterialen. Het zou kunnen dat inbrekers meer beroepsmatig, dus regelmatig, de fout ingingen dan kleine overtreders. Cijfers van het statistisch bureau van de gemeente Den Haag uit die periode lijken te onderschrijven dat er relatief veel delinquenten in de wijk woonden. Het percentage dat in aanraking kwam met politie, ten opzichte van alle jongeren in de wijk, liep van 1966 tot 1969 op van 6,5 procent naar respectievelijk 7,6, 6,8 en 5,1 procent. De daling in het laatste jaar zou te maken hebben met het uit de statistiek verdwijnen van schoolverzuim.¹²⁰

Het aantal arrestanten en criminelen in de Schilderswijk mag relatief hoog zijn geweest, dit betekent nog niet dat bewoners diefstal een geaccepteerd middel

vonden om een inkomen te verwerven. Een aanwijzing dat zij dergelijke praktijken niet per definitie afkeurden, was dat het in veel straten nauwelijks mogelijk was om iets geheim te houden voor de burens. Iemand die afweek, zo hebben we gezien, kon moeilijk in de buurt blijven wonen. Dit lijkt in het geval van criminelen niet het geval te zijn geweest. Zij concentreerden zich na de oorlog juist in steeds uitgestrektere delen van de wijk. Om een scherper beeld te krijgen van de ongeschreven regels omtrent diefstal, heling en aanverwante zaken zijn andere bronnen nodig. De sociologische studies over volksbuurten uit de jaren zestig en zeventig geven niet echt uitsluitsel over de omgang met criminaliteit. Ze wezen wel op een eigenzinnige omgang met de eigendommen van 'anderen', maar dit betrof vaak kleine, onschuldige diefstallen; niet de ontvreemding van geld.¹²¹ Bovendien zouden de aantallen zijn afgenomen in een stabiele wijk met groeiende welvaart.

De ooggetuigen in de Schilderswijk zagen iets heel anders. Jongerenwerker Schnetz van De Mussen schreef in 1973 dat de jongens en meiden in het clubhuis een 'gebrekig inzicht in mijn en dijn hadden'. Hij formuleerde hun algemene houding als volgt: *Stelen doe je van de rijken en van anoniemen. Maar van de eigendommen van je eigen groepsleden blijf je af.*¹²² Directeur De Bruin had al veel eerder gezien dat pupillen het niet altijd even nauw namen met andermans spullen, en hij zag dit verschijnsel niet verminderen in de jaren vijftig en zestig. Keer op keer, soms in gedragen bewoordingen, dan weer met concrete anekdotes, beschreef hij de gewoonte van de Mussenjeugd om diefstal te plegen. In 1957 noemde hij het beperkte inzicht in mijn en dijn een vorm van lijden voor de jeugd. Ze zouden zo gefixeerd zijn op de verwerving van allerlei spullen, dat ze niet doorhadden dat ze daarmee onomkeerbaar op het 'hellend pad van de misdaad' terecht kwamen: *Ook vele ouders helpen dapper mee. Anders was het uitgesloten dat er in bedrijven zoveel gestolen wordt. Wat b.v. in het bouwbedrijf gestolen wordt is ontstellend.*¹²³ Begin jaren zestig probeerde De Bruin bij huisbezoeken aan ouders uit te leggen dat zij moesten optreden tegen het stelen van hun kinderen, waarop hij vaak als respons kreeg: *'Ach, kleinen stelen, maar groten stelen het meest.'*¹²⁴ De welvaart had geen einde gemaakt aan deze situatie, maar de problemen juist verergerd. Steeds vaker kwam hij groepen jongens tegen die met elkaar de grote warenhuizen, automaten, zwembaden en het marktterrein afstruinden: *Sterk in dadendrang, opvallend brutaal gaan ze hun gang.*¹²⁵

Speciale zorgen maakte De Bruin zich om de jongens die veel succes oogstten met hun criminele activiteiten. Dit waren volgens hem de 'gevierde penozejongens', die veel aanzien genoten omdat ze de politie te slim af waren: *Hij die tot de onderwereld behoort en zelfs de lik verkiest boven het verlinken van je maat, deze is koning. Die slaagt zonder in de boeien te gaan, is de trots van de wijk, waar de meiden om vechten. En de koters uit deze wijk kennen al jong de goedgeefsheid van deze zwijgzame 'goeie heertjes'. En de bekaaiden zullen dezen minzaam groeten en d'r handje ophouden, en met dezen weten en politie haten.*¹²⁶ Eind jaren zestig was de situatie volgens de nieuwe directeur van De Mussen nog vrijwel

hetzelfde. In 1968 nam Ruud Schuurman het stokje van zijn schoonvader over. Hij was al lange tijd in het clubhuis werkzaam geweest, maar zag weinig verandering in het gedrag van de jeugd. De levensomstandigheden waren beter geworden, zo constateerde hij, maar dit had weinig invloed op de neiging van een ander te nemen. Volgens Schuurman was het vaak niet eens een begeerte maar een soort agressiviteit, een weerstand tegen anderen. Hij verbond dit met de generatielange zorg voor 'brood op de plank': *Nu de levensomstandigheden beter zijn geworden is echter hun instinctieve levensinstelling van vroeger nog gelijk gebleven, in die zin dat bijv. ook nu meer gegeten wordt dan nodig is. Waar jarenlang met een tekort werd geleefd, gaat men materialistisch denken en leven en blijft men nog lang onverzadigbaar.*¹²⁷ De criminaliteit leek niet te zijn verminderd. Nu richtte de leiding van clubhuis De Mussen zich ook op de bewoners van de armste hofjeswoningen, waar ook tijdens het interbellum veel criminaliteit bestond. Hoe algemeen deze houding in de jaren zestig was, valt alleen via andere bronnen te achterhalen.

Herinneringen over criminaliteit ophalen, heeft iets problematisch. Wie zulk gedrag destijds niet afkeurde, zal zich ook met terugwerkende kracht geen crimineel noemen. Ook hangt niemand graag de vuile was buiten. We zagen al dat vrijwel niemand zwartwerken als iets onoorbaars beschouwde. Op de vraag of er veel diefstal werd gepleegd, antwoordde vrijwel iedereen ontkennend. Zo vertelde Karel (1947), uit de Jacob Catsstraat, dat hij enkel wel eens kleine dingen gapte, maar in andere delen van zijn verhaal kwamen wel opvallende zaken naar voren. Zo ging hij met zijn vader met de gevulde voddewagen naar de weger. Vlak voordat ze de weegschaal opgingen, dook Karel in het wiel van de wagen, zodat de lading zwaarder uitviel. Overigens had zijn vader dan al het karton om en om met water besprenkeld, zodat het vrachtje zwaarder woog. Dit zag hij echter niet als criminaliteit: *Het moest gewoon, om aan poen te komen!*¹²⁸ Ook Annie (1950) vertelde enkel over de onschuldige zaken die in de wijk voorvielen, diefstalletjes en dergelijke. Haar tante Marga kon echter wel een grote televisie kopen omdat haar man veel geld verdiende met schimmige handeltjes. Ze maakte er tijdens een interview een gebaar bij alsof ze iets achterover drukte.¹²⁹ Henny (1945) was één van de weinigen die meer losliet over haar ervaringen met criminaliteit. Ze was getrouwd geweest met een man uit Loosduinen, een 'kruimeldief', over wie ze nogal neerbuigend praatte. Het was een man die het niet echt had gemaakt, en in de gevangenis belandde voor de diefstal van een zak kolen. Er waren volgens haar wel zware criminelen in de buurt, maar daar sprak niemand over. Zelf maakte ze alleen de lichtere vormen mee: *Nou ja, criminaliteit, ik heb wel jongens gehad, die zeiden: wil je die en die ketting hebben, dan steel ik hem voor je. Dat is nog wel eens gebeurd. Maar dat vind ik onder kleine dingetjes vallen.*¹³⁰

Ook Kobus uit de Stortenbekerstraat bagatelliseerde zijn ervaringen. Als kleine jongen nam hij altijd samen met een paar buurtkinderen de tram naar Scheveningen. Ze kregen dan van thuis wat geld mee, dat ze echter direct moesten inle-

veren bij de oudste jongens van de groep. Die bewaarden de ‘pot’, die ze dan toevallig ‘verloren’: Ja, dan zat je, en dat had je maar te accepteren, want anders ging je volgende week niet meer mee. Vervolgens moesten we bij de Witte Brug bij de halte gaan staan, ging het hele zaakje in het gras liggen, en dan moesten de jongsten bedelen bij de bushalte. Of je alsjeblieft zes cent kon krijgen omdat je je geld kwijt was.¹³¹ Uiteindelijk wisten de jonkies voldoende geld in te zamelen voor de terugreis. Wanneer ze de straat inkwamen waren de oudste jongens al vertrokken, om het geld van de groep ‘op te vreten’. Zulke voorvallen schaarde Kobus onder de nietige zaken. Op een gegeven moment bereikte hij namelijk de leeftijd dat hij zelf de pot mocht bijhouden.

Het ging in de interviews vooral om herinneringen aan voorvallen die naar het idee van de betrokkenen geen naam mochten hebben. Zoals de situaties rond de bouwplaatsen, waar volgens De Bruin zoveel werd gestolen. Tonia (1930) herinnerde zich geen criminaliteit in haar jeugd in de Van der Neerstraat, afgezien van het pikken van een appel misschien. Maar later in het interview vertelde ze dat haar broers echte Schilderswijkers waren, in tegenstelling tot zichzelf. Op de vraag wat dat inhield, vertelde ze: *Nou, gemakkelijk hè. Ik heb wel broers gehad, die waren nogal handig. Die hadden een centrale verwarming nodig en dan gingen ze op pad, 's avonds op een bouw-werk een centrale verwarming pikken, later toen ze volwassen waren. En die mentaliteit had ik niet. Ik zal iemand nog niet een dubbeltje afhandig maken.*¹³² Het draait om het achteloos gebruikte woord ‘pikken’. Dat was toegestaan, in tegenstelling tot stelen. Pikken deed je van de grote hoop, en niemand zou het echt missen.¹³³ Om de bouwplaatsen te beschermen zetten bedrijven geregeld een nachtwaker op de plek neer. De vader van Marga (1948), uit de Rembrandtstraat, deed dit er in het weekend bij om genoeg te verdienen om een televisie te kunnen kopen.¹³⁴ Soms waren er drastischer maatregelen nodig. De eigenaars van een bedrijf schakelden de broer van Annie (1950) in om hun bouwplaats in Spoorwijk te beschermen, die volgens haar telkens opnieuw werd beroofd door een familie ‘zigeuners’ uit de Schilderswijk. De politie kon het bouwbedrijf niet helpen, dus nam men Annies broer Henk in de arm. Hij kwam uit een familie van stratenmakers, die een behoorlijke reputatie had in een deel van de wijk: *En mijn broer, die had zulke armen, die gooide heel een politiewagen omver. Die was oer en oersterk, mijn broer Henk. Nou, en die hadden ze uitgekozen. Ze zeiden: ‘Joh, we krijgen ze niet in bedwang, en de politie ook niet.’ Mijn broer heeft dat binnen een maand tijd helemaal opgelost. Die heeft ze een paar keer tussen het prikkeldraad gedouwd. En, nooit geen last meer.*¹³⁵

Voor bewoners die zich echt deel voelden uitmaken van de buurt hoorde criminaliteit er niet per se bij, maar behoorde pikken of iets ‘achterover drukken’ wel bij het buurtleven. Degenen die iets meer op afstand stonden, omdat ze niet tot de buurgroep behoorden of enkel om professionele redenen in de wijk waren, zagen dat toch anders. De visie van de medewerkers van clubhuis De Mussen spreekt boekdelen, maar ook Hans (1956) uit de Vliegerstraat, die een hoge opleiding volgde en ambitieuze ouders had, wees op het veelvuldig voorkomen van

diefstal en heling in de buurtcafés in zijn omgeving. Het was volgens hem ‘algemeen bekend’ dat gestolen goederen daar werden doorverkocht, al moest hij wel een voorbehoud maken. Omdat hij zelf nooit in die cafés kwam, had hij het uit de tweede hand.¹³⁶ Volgens politieagenten die in de jaren zestig en zeventig in de wijk werkten, waren bewoners van de kleine hofjes rondom het Oranjeplein ‘dag en nacht’ in de weer. Maar dan wel vooral met prostitutie en inbraken.¹³⁷ Docent Lammert maakte gezinnen mee waarvan de vaders op illegale wijze een inkomen verwierven. Hij moest in het begin uitkijken dat hij er niet in werd meegezogen. Toen hij eens op ouderbezoek aan tafel zat bij een gezin, maakte hij hen een compliment over een mooi smeedijzeren lampje dat er stond. Voor de vader was het een teken dat de onderhandelingen waren begonnen: *Zegt pa tegen mij: ‘Nou meester, als u dat leuk vindt, dan weet ik er voor u wel één te vinden, dan wilt u hem hebben.’* Nou, ik wist wel dat ze er daar op oneerlijke manieren aankwamen, en ik zeg zo van: *‘Dat bedoel ik helemaal niet. Dat zou ik niet leuk vinden, want het is en blijft uw lampje. Anders als u bij me langskomt dan zegt u: Kijk, daar hangt mijn lampje, en dat vind ik niet leuk.’* Zo heb ik mij er vanaf gemaakt. Maar als je daar op inging, dan had ik het zo gekregen. Dan had hij wel iets versierd. Dat noemen ze ook zo: versieren. Dat is niet inbreken, bovendien, ze braken toch bij rijken in? Dat is Robin Hood!¹³⁸

Het was voor kinderen in de klas van Lammert een normale situatie als er een vader in de gevangenis zat. Ze vonden het net zomin een gespreksonderwerp als een moeder achter het raam. Sommige kinderen gingen er zelfs prat op: Een jongen uit één van die bekende families. Wij hadden schooltuintjes op de Pompstationsweg, bij de gevangenis. En ik wist dat die pa weer zat voor een paar maanden. Maar dat mocht niet verteld worden. Komen we dus op een gegeven moment aanrijden bij de schooltuintjes, we rijden langs de gevangenis, en hij brult: *‘Kijk, meester, en hier bedoel ik nou, hier zit mijn vader!’* De kinderen reageerden daar niet op.¹³⁹ Lammert suggereerde net als De Bruin in zijn teksten dat dergelijke bewoners op een zeker respect konden rekenen. Buren keken elkaar er niet op aan waar ze hun welstand aan te danken hadden. Wie het breed had, kon daar openlijk status aan ontleen. Of dat overal in de wijk gold, is echter maar de vraag. Wel lijkt het erop, dat diefstal en heling in de regel op stilzwijgende goedkeuring of acceptatie konden rekenen. Slechts een kleine groep bewoners ging echt met overtuiging het slechte pad op. Zij vormden de Haagse onderwereld, de penoze. Alle oud-bewoners kenden de vaak grote families die het niet nauw namen met de wet, en die veel meer inkomen hadden dan een gewone arbeider. Het waren bekende, beeldbepalende figuren in sommige delen van de wijk. Maar ook in de betere buurten sprak men hun naam uit met een mengeling van ontzag en vrees. Of zweeg men liever, want dat was veiliger. In de citaten die hier volgen, zijn de familienamen die mensen noemden – soms per ongeluk – verwijderd. Hun identiteit is ook niet van belang voor de strekking van ons verhaal. Wat wel van belang is: hoe kwamen deze families aan hun reputatie? Hoe verhielden zij zich tot de rest van wijk? En wat kan hun geschiedenis ons vertellen over de schimmige verhouding tussen goed en kwaad in de Schilderswijk?

De directeur van De Mussen constateerde begin jaren zestig dat bepaalde groepen jongeren steeds meer de overhand kregen in de straten rondom het clubhuis. Voor het eerst gebruikte hij het woord 'terreur'. Er waren jongeren die zich niets meer lieten vertellen en die bij tegenspraak direct met geweld reageerden. In zijn artikelen citeerde hij een aantal ouders: 'Mondje dicht, en je nergens mee bemoeien, dat is de enige manier om in deze buurt te kunnen leven', zei mij een goedwillende moeder. 'Weet vooral wat je zegt, als ze een ruit ingooien of je wasgoed, dat aan de lijn hangt, van je stelen.' 'Eén verkeerd woord en er kan een bonje uit voortkomen waar je versted van staat', vertelde mij een vader. 'Niet te veel praten, je deur op slot houden, niemand heeft, als er wat gebeurt is, het gedaan, niemand weet iets', zei mij een ouderpaar, dat kort geleden in 't straatje was komen wonen. Zij vertelden mij dat er een onzichtbare terreur was. 'Enkelingen overheersen de straat.'¹⁴⁰ Een paar jaar later begon hij er opnieuw over hoe een nieuwe groep jongens tussen de vijftien en negentien jaar het clubhuis terroriseerde. Tegenspraak had geen zin, want ze stonden direct met een stiletto klaar wanneer je ze vertelde dat ze op hun beurt moesten wachten bij het biljarten. 'Eén medewerker had bij een confrontatie een steekwond opgelopen: In de buurt zijn zij gevreesd. Daar zwijgt iedereen uit vrees voor dergelijke reacties. Zij hadden eens volkomen bewust een aantal ruiten ingegooid. Aan een flink manspersoon die dit gezien had, vroegen wij waarom hij niets gedaan had om dit vandalisme af te remmen. 'Ik heb net een autootje gekocht voor twaalfhonderd gulden; als ik me er mee bemoeid had, hadden ze 's avonds de banden doorgesneden, of m'n auto in gruzelementen geslagen.' In de buurt voeren zij een terreur uit, die velen met angst vervult.¹⁴¹

De politie was concreter in haar verslagen en sprak over grote families die in de jaren zestig en zeventig steeds meer macht kregen in de straten waar ze woonden. Nu kwam het vaker voor dat families bij elkaar in de straat gingen wonen, waarna zij een stempel drukten op de buurt. Maar de politie doelde op families die zich asociaal en crimineel gedroegen, ook ten opzichte van hun medebewoners. De oorzaak van deze ontwikkeling zou gedeeltelijk bij de gemeentelijke overheid zelf hebben gelegen, wiens beleid het was de families zoveel mogelijk bij elkaar te plaatsen. Volgens de adjudant die hierover rapporteerde, waren de gevolgen aanzienlijk: 'Het zijn de namen die je steeds weer hoort als er sprake is van intimidaties in de één of andere vorm. Levend van de bijstand en misdrijf. Blijken buurtgenoten of winkeliers bezwaren te hebben tegen gedragingen van leden uit bedoelde families, dan durven zij dat niet te uiten uit angst dat er wraak d.m.v. mishandeling, brandstichting of vernieling wordt genomen. Bedreiging met genoemde misdrijven komt vele malen meer voor dan bij de politie bekend is. Doordat het bedoelde families de laatste jaren, met medewerking van de gemeentelijke huisvesting, is gelukt in elkaars onmiddellijke omgeving te gaan wonen, kunnen zij door bendevorming in hun buurt doen wat zij willen. De buurtbewoners hebben tegen hun optreden geen middelen. De politie doet er slechts incidenteel iets aan, namelijk als zij er door aangifte kennis van krijgt.'¹⁴² In het politierapport stonden de namen en de straten van de meeste beruchte families, maar er werd benadrukt dat de lijst nog geenszins compleet was. Op de kaart is aangegeven om welke straten het ging.

De achtergrond van deze families verschilde nogal. Sommigen kwamen oorspronkelijk uit het oude Haagse Centrum en waren vlak na de oorlog in de Schil-

Afb. 11.2 Straten waar de families woonden die de politie in 1975 bij name noemde. Bron: HGA, Archief Gemeente-politie, inv.nr. 6211.

derswijk komen wonen. Andere families hadden een achtergrond in woonwagenvakken en trokken pas in de jaren zestig naar de wijk. Weer anderen woonden er al vóór de oorlog, meestal in de buurt van het Oranjeplein. De politie hield de dossiers van de verschillende families zo goed mogelijk bij. Velen hadden een uitgebreid strafblad van diefstal, flessentrekkerij, oplichting en geweldpleging. Ook kwamen ze meestal uit zeer grote gezinnen, met kinderen die – eenmaal volwassen – gewoon bij hun ouders bleven wonen. Een man uit de Jan Steenstraat werd geboren in 1949 in een gezin met uiteindelijk veertien kinderen. Zijn vader was in de jaren twintig uit Brussel naar Den Haag gekomen en had zich gevestigd in de buurt rond het Oranjeplein. Begin jaren zestig woonden alle kinderen nog bij hun ouders in de straat. De oudste was van 1936, en kwam al op jonge leeftijd in aanraking met de politie. Eerst voor baldadigheid, zoals het slopen van auto's, fietsjes stelen van andere kinderen, zwemmen in de Hofvijver en diefstal bij de HEMA. In 1960 stal hij een snorfiets en vernielde hij een snoepautomaat, wat hij naar eigen zeggen al vaker had gedaan. Zijn jeugd had hij in verschillende inrichtingen doorgebracht; in 1972 logeerde hij zonder vaste woon- of verblijfplaats bij familieleden.¹⁴³

Een andere bewoner met een strafblad – volgens de politie lid van de bekendste familie – kwam in 1938 ter wereld in een woonwagen. Op zijn vijftiende kwam hij voor het eerst in aanraking met de politie vanwege mishandeling. Daarna volgden tal van aanklachten, van diefstal tot geweldpleging. Begin jaren vijftig leefde het gezin in een woonwagen, daarna vestigde het zich eerst in de Paulus Potter-

straat, later in de Van Ravesteinstraat. Hoewel de man zes jaar lagere school had doorlopen, kon hij nauwelijks lezen of schrijven. Vanaf 1956 werkte hij met zijn vader als lorrenkoopman, in later jaren verdiende hij zijn geld als zelfstandig opkoper van oud papier en afvalstoffen. Regelmatig moest hij een tijdje het gevang in, maar in 1975 kwam hij met een speciaal verzoek: uitstel van zijn straf tot 3 januari. Op die datum moest een vriend van hem ook naar de gevangenis, en wanneer zij hun straf samen uitzaten konden hun echtgenoten langskomen.¹⁴⁴ Een familielid van hem, misschien zijn zus, kwam tijdens de naoorlogse decennia ook veelvuldig in aanraking met de politie. Zij werd onder meer verdacht van diefstal in vereniging, oplichting, mishandeling en verduistering. Van andere families zijn net zulke uitgebreide dossiers aangelegd. Het valt op dat vaak zowel mannen als vrouwen de misdaden pleegden, en dat er veel banden waren doordat de verschillende families onderling huwden.

De families waren niet alleen bekend vanwege hun criminele activiteiten, ze speelden volgens de politiedossiers ook een prominente rol in het buurtleven. We zagen dat buurtgroepen in een straat normerend konden werken, maar de invloed van deze families ging heel wat verder. Meester Lammert vertelde daarover: *Die hadden een naam. En die hadden toch ergens een bepaalde grip.*¹⁴⁵ Uit de interviews valt goed op te maken wat dit inhield. Catootje (1934) vertelde hoe er na de oorlog een familie bij hen in de Rijswijksestraat kwam wonen, die de andere bewoners van de straat angst inboezemde. Ook zij was bang voor die mensen, die volgens haar zwaaiend met wapens door de straat gingen en er niet voor terugdeinsden een gevecht te beginnen. Voor haar persoonlijk was vooral het dochttertje uit deze familie bedreigend. Ze probeerde het meisje te mijden, maar ze moest haar wel toestaan mee te spelen met de andere buurtkinderen. In die situaties koos ze ervoor niets tegen haar te zeggen. Overigens werd haar eigen familie behoorlijk met rust gelaten, wat volgens Catootje door haar moeder kwam, die met hand- en spanndiensten de goedkeuring van de familie kreeg. Andere burens praatten wel, maar niemand durfde iets te doen: *Maar die bemoeiden zich daar niet mee. Zo min mogelijk. Alhoewel ze wel bij ons binnen kwamen hoor. Mijn moeder die zat ook een beetje onder de plak en ze deden ons natuurlijk nooit wat, niemand raakte ons aan. Kijk, en daar deed zij dat ook voor. En ze hoefden het ook niet te proberen, want dan ging mijn moeder daar naar toe hoor. Die pikte helemaal niks. Maar anderen, die waren er helemaal bang voor. Oh, het was tuig.*¹⁴⁶ Ze omschreef de families als ‘clans’, een term die de politie ook zou gaan gebruiken.

Er lijkt een reële dreiging te zijn uitgegaan van de families, dus bewoners hielden zich het liefst zo stil mogelijk. Dan hadden zij er het minste last van. Maar soms wist iemand niet dat hij een familie voor de voeten liep. Zo werd Els weggepest uit een woning in een voor haar nieuwe straat, omdat de familie die daar de scepter zwaaide het pand voor zichzelf had gereserveerd. Ze zag zich uiteindelijk genooddaakt 's nachts met een bakfiets te vertrekken, zo bang was ze geworden van de constante intimidaties.¹⁴⁷ In dezelfde straat woonde Appie (1955), wiens

moeder was hertrouwd met een man uit een soortgelijke familie. Zoals we zagen, wilde haar stiefvader niets met haar te maken hebben, en mishandelde en verwaarloosde haar. Hij gooide haar zelfs eens door het raam van de voorkamer, zodat ze met glasstukken van de glas-in-loodruit in haar lichaam op straat belandde. Niemand durfde echter in te grijpen, uit angst de man en zijn familie voor het hoofd te stoten. Een tante liet haar wel stiekem binnen, maakte de wondjes schoon, maar stuurde haar dan toch weer naar buiten: *Mensen waren eigenlijk bang voor m'n stiefvader en zijn familie, want ja, vroeger had je allemaal beruchte families, die hadden een soort status en daar keken ze tegenop. Daar hielden ze de deur voor open. Al stonden ze jouw kind in elkaar te trimmen, dan hield je nog de deur voor ze open.*¹⁴⁸

De grip waar meester Lammert het over had, spreekt uit het voorbeeld van Appie met haar helse jeugd waar niemand durfde in te grijpen. Maar zij was bepaald niet de enige die met verhalen kwam over de terreuracties van deze families. Verschillende oud-bewoners herinnerden zich de macht die de families bezaten en de manier waarop zij deze misbruikten. Je moest ze vooral niet boos maken, want dan liep je gevaar dat de hele familie ineens op je stoep stond. In de praktijk betekende dit onder meer dat niemand uit de school klapte over de soms brute misdaden die deze families pleegden. Henny (1945) maakte dit van dichtbij mee toen ze in de Tullingsstraat woonde. Op een avond reed er een auto door de straat, waar vanuit iemand met een pistool de woning van haar bovenburen beschoot. Henny kende de achtergrond van het conflict, maar het kwam niet in haar hoofd op er iets over te zeggen. Zij en haar man Gerrie (1940), die ook bekend was in dit deel van de buurt, wisten hoe ze zich moesten gedragen: *Je bleef op afstand. Horen, zien en zwijgen. En als je dat niet kan, dan kon je daar niet wonen, dan werd je eruit getreiterd, of weggepest, of, ... Hij: Maar als je iemand had zien schieten, en je kon hem, dan zou je hem ook niet verraden. Zij: Dat was horen, zien en zwijgen. Hij: Dan konden ze praten wat ze wilden, maar dan had je gewoon niets gezien. Zij: Dat was stilzwijgend wel verplicht... je bemoeide je er ook niet mee. Want als je dat wel deed, dan kostte het je de kop.*¹⁴⁹

Nu was Gerrie zelf ook geen makkelijke jongen, maar hij kwam niet uit een grote familie – en maakte geen deel uit van een clan. Hij wist wel heel precies wat er kon gebeuren wanneer iemand zijn mond voorbij praatte: *Je kon voor alles een pak slaag krijgen, als je je bek niet hield. En dat deed hij dan niet, dat deden ze broers. Maar dat deden ze niet, maar je werd wel bedreigd. Je moest ook zo'n gozer van zo'n familie geen knal geven, dan kwam de hele familie. Dat was schering en inslag. Echt gemeen waren ze niet.*¹⁵⁰ Om deze laatste opmerking te illustreren vertelde hij over die keer dat hij een autoband wilde kopen bij een lid van een clan met een sloperij. Het was regenachtig en donker, en toen de eigenaar hem een band wees en vroeg of hij die wilde hebben, zei hij direct 'ja'. Maar dichterbij gekomen zag hij dat de band volledig verrot was en wilde hij van de koop afzien: *Ik zeg: 'Maar die koop ik niet, die is helemaal verrot.' Hij zegt: 'Maar jij koopt hem wel.' Ik zeg: 'Ben je helemaal godverdomme', dus ik geef hem een knal, ik ben weggegaan. Ik koop die band niet. Hij zegt: 'Ik kom je wel opzoeken.' Ik zeg: 'Ik woon op de Zuiderparklaan num-*

mer zoveel, al kom je met je hele familie, je komt maar.' Maar ze zijn nooit geweest. Want ze weten dat ze fout zitten.¹⁵¹

De nabijheid van deze families kon ook een andere uitwerking hebben. Joke (1959) uit de Rubensstraat vertelde over de 'knokkersfamilies', die volgens haar geen enkele bedreiging vormden: Maar daar had je vroeger geen last van. Ze konden met elkaar knokken en dan kwam er politie, en dan knokten ze tegen de politie bijvoorbeeld. En had jij wat, dan hielpen ze je. En nu is het echt van, ik bedoel er kan er eentje in elkaar geslagen worden en ze lopen zo voorbij. Dat was gewoon vroeger niet.¹⁵² De families hadden eens aangeboden haar oma te helpen, die tot de sloop in de Kuipstraat woonde. Op een zeker moment hadden de burens een aantal panden in de straat gekocht, waaronder de woning van oma. De nieuwe eigenaar vertelde haar dat ze nog maar in een klein deel van haar huurhuis mocht blijven wonen, de rest zou naar iemand anders gaan. Dit kwam ter ore van de beruchte familie uit de buurt van Joke, die het probleem wel even voor haar zou oplossen: En toen zeiden ze tegen me oma: 'Oma, daar gaan we niet aan beginnen.' Ze zeiden: 'Zullen we effe komen?' 'Nee', zeg oma, 'doe dat maar niet, want daar krijgen we rottigheid van. Ik woon hier, dat doen we niet'.¹⁵³ Een familie die 'grip' had, kon dus ook bescherming bieden. Mietje (1949) maakte dit mee met haar vader, die een zuivelhandel dreef op de Hoefkade, maar zich nooit zorgen hoefde te maken over zijn veiligheid in dit ruwe deel van de wijk: Ja, dat was dus een hele levendige buurt, en mijn vader waande zich daar ook veilig. Want ik bedoel, kwam niet aan mijn vader, want dan gingen ze allemaal, vooral die lui van die ene familie, nou dan ...¹⁵⁴

De controle die families uitoefenden in bepaalde straten kon weliswaar een gevoel van veiligheid geven, maar dat hing wel af van de luimen van de clan. Na hevige rellen die zich op Nieuwjaar rond de Hoefkadebuurt afspeelden, volgde een uitgebreid rechercheonderzoek. Hierin kwamen de twee kanten van die medaille duidelijk naar voren. Het was één van de eerste keren dat de politie zich uitgebreid bezighield met de situatie in de wijk. Bij de rellen rond Rinus De Wipper lieten ze bewoners nog lange tijd uitrazen, en was het beleid vooral om niet te provoceren. In januari 1975 vermeldde het politierapport nog: Tactiek is om een zoveel mogelijk tolerante houding aan te nemen, gezien het traditionele karakter van de Oudejaarsnacht. Bij het ontstaan van baldadigheden die een excessieve vorm aannemen wordt onmiddellijk opgetreden.¹⁵⁵ Het lijkt gemeentebestuur te zijn geweest om zo veel mogelijk op afstand te blijven. Een notitie van een week later vermeldde dat de politie zich wel heel begrijpend kon opstellen, maar dat het hier om een 'probleemgebied' ging, die niet als een gewone wijk viel te behandelen. De suggestie was om meer politieagenten beschikbaar te stellen, zelfs als dat ten koste ging van andere, rustiger wijken.¹⁵⁶ In de weken hierop verschenen er verschillende rapporten en verslagen van gespreksrondes met winkeliers. Zelfs de burgemeester was hierbij aanwezig.

Wat bleek? De rellen rond Nieuwjaar gingen niet enkel over de verbranding van kerstbomen, maar een deel van de relschoppers had winkels op de Hoefkade geplunderd.¹⁵⁷ Een aantal beruchte families (de politie sprak over 'clans') had hier

het voortouw in genomen, en zij stonden 's nachts op straat gewoon hun geplunderde waren uit te delen aan buurtbewoners. Het ging vooral om bier en sigaretten, want zaken als zeep, kaas en blikken appelmoes werden naar het adres van een bekende familie in de buurt gebracht. De politie kon ter plekke echter niets meer vinden, waarschijnlijk omdat de spullen alweer waren doorverkocht of weggegeven. Uit het rechercheonderzoek bleek dat tien van de 27 winkeliers uit angst voor represailles geen aangifte hadden durven doen bij de politie: *Men motiveert dat door te zeggen dat men in de omgeving van de Hoefkade het gehele jaar door toch al zoveel last heeft van kleine geweldplegingen en of baldadigheden, waartegen men om meerdere redenen geen verweer heeft of in moeilijkheden komt met klanten.*¹⁵⁸ Voor winkeliers was het blijkbaar niet nieuw om bedreigd of aangevallen te worden. Van de politie verwachtten zij niet veel. In een gesprek met de burgemeester vertelde een aantal winkeliers, dat zij de gemeente ervan verdachten de Hoefkade tot vogelvrij gebied te hebben verklaard. Uiteraard ontkende de burgemeester dit, maar veel indruk maakten zijn woorden niet.¹⁵⁹

De winkeliers probeerden zich op verschillende manieren te wapenen tegen derellende menigte. Sommigen dachten erover een wapen aan te schaffen. Anderen wilden tegen betaling de hulp van bepaalde families inschakelen om hun bezittingen te beschermen. Weliswaar kon de politie hier geen bewijs voor vinden, maar Gerard, wiens vader een kledingmagazijn had op de Hoefkade, vertelde over de bescherming door de overbuurman, een bekende caféhouder.¹⁶⁰ Eén bakker had zich van de bescherming van zijn familie verzekerd, voor het geval iemand iets tegen hem zou ondernemen. Een andere tactiek om vernieling te voorkomen was om de deur van de winkel gewoon open te gooien met Nieuwjaar. Het gerucht ging dat sommige winkeliers geen aangifte wilden doen bij de politie, omdat zij de achtervolgde stenengooiers een schuilplaats aanboden in hun winkel. Op die manier hoopten zij gespaard blijven voor verder geweld. Eén winkelier legde na aandringen van een politieagent een uitgebreide verklaring af, waarmee hij een inkijk gaf in de rol die sommige families in de buurt speelden. De winkelier had tweehonderd gulden gegeven aan een bekende clan, maar dit geld was niet bedoeld om bescherming met Nieuwjaar te garanderen. De winkelier wilde een ander probleem oplossen. Hij werd gehanteerd door de partner van een vrouw met wie hij een affaire had, en die nu een kind van hem had gekregen. De precieze achtergronden van deze driehoeksverhouding zijn niet op te maken uit het politierapport, en doen ook niet ter zake. Wellicht was zij een prostituee en was de partner haar pooier. Hoe dan ook, de clan had de opdracht aangenomen en de man in kwestie kreeg tijdens Nieuwjaar een 'verschrikkelijk pak slaag'.¹⁶¹

Door zulke verklaringen in het politieonderzoek vangen we glimpen op van de rol die de clans speelden in de wijk. Ze waren gevreesd om hun represailles, maar konden ook diensten verlenen bij conflicten. Docent Lammert vertelde hierover: *Als je bevriend met ze was, dan gebruikten anderen die namen, drie families waren het, die gebruik-*

ten dat om die anderen weer onder de grip te krijgen: 'Want dat zijn vrienden van mij.'¹⁶² Zulke families hadden hun machtsbasis in een bepaalde straat. Daarbuiten kende men hun naam en reputatie wel, maar daar hadden bewoners er niet zoveel mee te maken. Binnen een straat of buurt konden ze echter alleenheerser zijn. Nel (1953) groeide met een dergelijke clan in haar buurt op, en zag hoe verstrekkend de invloed van één familie kon zijn: *Je had ook straten waar gewoon helemaal niemand meer doorheen ging en ook geen politie durfde op te treden omdat die straat in het bezit was van een hele familie. Ja, van een beruchte familie ook wel. Wij hadden twee families. Dat waren zowat clans op een gegeven moment. Die hadden ook weer relaties met mensen die op een zigeunerkamp stonden, en mensen die analfabeet waren. Mensen die gewoon geen spetter uitvoerden, maar altijd alles in huis hadden.*¹⁶³

Aan afrekeningen in deze milieus kwam niet altijd geweld te pas. In de jaren zeventig deden zich steeds meer brandstichtingen voor in de wijk, die verband hielden met conflicten in het circuit van de clans. Ook winkeliers waren hier bang voor. In januari 1975 kwam bij de politie het bericht binnen dat een café op de Hoefkade op het punt stond in brand te worden gestoken. Dit zou verband houden met een vete tussen rivaliserende families in de buurt. De politie kwam erachter dat er al benzine was ingeslagen om de daad bij het woord te voegen. Maar ook andere partijen in de buurt moesten vrezen voor brandstichting: *Er is ook een aktiecomitee in de straat, dat door middel van publiciteit aandacht vraagt voor de problemen van de winkeliers. Ook zij worden bedreigd met brandstichting.*¹⁶⁴ Clubhuis De Mussen, dat zich te midden van deze families staande moest zien te houden, probeerde uit alle macht een neutrale positie in te nemen. Het bleek geen eenvoudige opgave om wel het vertrouwen van de bevolking te behouden, maar tegelijkertijd niet te worden ingelijfd door het machtsstelsel in de buurt. In 1970 kwamen er ook al brandstichtingen voor met als enig doel een reactie van de politie uit te lokken. Volgens een getuige was ene Willem, zestien jaar, de aanstichter van de branden. Hij en zijn kompanen gebruikten clubhuis De Mussen op de Hoefkade als uitvalsbasis voor hun acties. Directeur Schuurman ontkende dit. Weliswaar was Willem de kleinzoon van Jan, het beruchte hoofd van een grote familie van wie de meeste leden herhaaldelijk in aanraking kwamen met de politie, maar de kleinzoon zou zich alleen bezighouden met zaken 'het clubhuis betreffende'. Drie jaar later moest Schuurman echter wijken voor de realiteit en de oudere jeugd toegang weigeren, omdat er geen greep meer op viel te krijgen. Bij het minste of geringste trokken ze een wapen. Eind jaren zeventig ontstond er bovendien twee keer een brand in het clubhuis, waarvan de tweede zeker geen ongeluk was. De geschiedenis van een halve eeuw De Mussen (aandenkens, archiefstukken, foto's, tentoonstellingen en zelfgemaakt speelgoed) ging in de vlammen op.¹⁶⁵ Dat zou erop kunnen duiden, dat het clubhuis in de jaren zeventig niet langer de zegen had van de clans.

Vrijwel alle oud-bewoners die voor dit boek zijn geïnterviewd, kenden de namen van de gevreesde clans: families die bepaalde straten of buurten in de greep

hielden. Wie niet bij hen in de straat woonde, kwam zelden met hen in contact. Bewoners van andere buurten durfden vaak niet eens een straat in te gaan waar zo'n clan woonde. Het was immers hun territorium, dus een ander had daar niets te zoeken. Nu behoorde Jan (1946) zelf tot een clan, die in het oude deel van de wijk woonde, in een paar straatjes bij elkaar. Hij was zich bewust van de reputatie van zijn familie: *En wij hadden zelf een naam, die niet zo heel goed was, een beetje beruchte naam. En natuurlijk waren er bij die een beetje buitensporig waren, het was vooral vechten, zulk soort dingen. Maar geen moordenaars of zware inbrekers. Maar een knokpartij gingen ze niet uit de weg. Ook een aantal broers van mij. Ik heb er nooit mee te maken gehad, maar heel veel last gehad.*¹⁶⁶ Hij had er in latere jaren vooral last van, omdat de politie hem toen vaak aanhield als hij zijn achternaam noemde. Een familielid van hem hebben wij ook geïnterviewd, en zij bevestigde het verhaal over de vechtersbazen in haar familie, maar wilde daar weinig over kwijt. Volgens haar bezorgde een andere familie, één die later de wijk introk en van een woonwagenkamp kwam, de buurt veel meer last. Zij konden een onbekende man die door hun straat liep zomaar een pak slaag geven.¹⁶⁷

In de wijk werden families die bij de politie bekend waren zowel gevreesd als bewonderd. Voor sommigen waren zij de helden van de buurt, die altijd bij-sprongen als ze aan jouw kant stonden. Bep uit het Fort vertelde over zo'n familie bij haar in haar buurt. Ze zaten weliswaar in de criminaliteit, spookten van alles uit en op een nacht werden ze zelfs in hun huis beschoten door een rivaliserende groep, maar daar had zij geen last van: *Die mensen waren voor ons altijd aardig, en nou, er hoefde met ons niks te gebeuren, want dan zouden zij bijvoorbeeld daarvoor in de bres springen.*¹⁶⁸ De families stonden bovenaan in de hiërarchie van de wijk, want door hun getalsmatige overwicht en hun sterke onderlinge banden hadden ze een machtspositie opgebouwd. Sommige medebewoners profiteerden hiervan, anderen waren het slachtoffer. Maar niemand waagde het om hun criminele activiteiten openlijk te veroordelen. Het is bovendien maar zeer de vraag of zij moreel werden veroordeeld voor hun leefwijze. Zij wisten de autoriteiten met succes te misleiden of waren hen zelfs de baas. Ze stelden zich autonoom op tegenover de buitenwereld, maar wisten toch een groot inkomen te verwerven. Met andere woorden, zij leefden op een manier waar een deel van de bewoners op z'n minst enigszins jaloers op zal zijn geweest.

Er speelde bovendien nog iets anders mee. Steeds meer bewoners van de oorlogse Schilderswijk stonden wantrouwend tegenover de overheid. Demografische verschuivingen hadden ertoe geleid dat grote aantallen bewoners elders waren neergestreken. De politie liet de wijk een beetje aan haar lot over, en wanneer ze er kwam stuitte ze in veel gevallen op een muur van stilzwijgen. Autoriteiten werden niet alleen tegengewerkt, zij konden in de loop van de jaren zestig steeds vaker rekenen op een vechtpartij. In de jaren tachtig, toen de wijk al sterk aan het veranderen was, omschreven politieagenten deze houding als volgt: *Maar in princi-*

pe heeft men liefst niets te maken met de politie en soms is er zelfs sprake van uitgesproken vijandigheid. Op welke manier ook wordt opgetreden, het is nooit goed. Als de politie niets/nauwelijks iets doet is zij 'laf, doet zij wel wat dan krijgt zij de halve wijk op de nek.¹⁶⁹ Lege panden werden in brand gestoken met als doel de politie en de brandweer uit hun tent te lokken.¹⁷⁰ De rellen die daarop volgden, trokken veel publiek dat de relschoppers enthousiast aanmoedigde.¹⁷¹ Andere instituties konden op eenzelfde wantrouwen rekenen. Maatschappelijk werk kreeg nauwelijks een voet aan de grond in de wijk, en eigen organisaties konden evenmin op enige steun rekenen. Al deze ontwikkelingen leidden tot een soort machtsvacuüm, wat ruimte bood voor een aantal roemruchte grootfamilies. Het gevolg was dat bij problemen niet de hulp van de politie, maar van zo'n familie werd ingeroepen. Dat kon op den duur uiteraard niet goed gaan. In dit verband is het interessant dat meester Lammert vertelde dat één van deze families helemaal niet op die heroïsche positie zat te wachten: *Ja, maar ik vraag me altijd achteraf af of ze daar op uit waren. Daar waren ze volgens mij helemaal niet op uit, maar ze waren voor een gedeelte van de wijk helden, ze werden ook gebruikt.*¹⁷²

Het zal van het moment hebben afgehangen of de beruchte families gezien werden als helden of als schurken. Hun gedrag joeg mensen angst aan, waardoor ze zich oppermachtig konden voelen in de wijk. Zij bepaalden wat er gebeurde, regelden zaken en werkten bewoners eruit wanneer die het verbruiden. Het is veelzeggend dat Rinus de Wipper, die zo genadeloos de wijk werd uitgejaagd, geen enkel respect had voor deze families: *Hij kwam gewoon naar je toe en wie je ook was en welke familie je ook had.*¹⁷³ Met zijn brutale houding zal hij zeker bepaalde families in de wijk tegen zich in het harnas hebben gejaagd. In de regel wisten bewoners heel goed dat het oppassen was geblazen met zulke machtige families. Zolang je er niets mee te maken had, bleven problemen meestal uit. Dan kon er nog wel eens het positieve beeld blijven hangen van jongens die weliswaar losse handjes hadden, maar in principe geen vlieg kwaad deden. Wie wel in de buurt woonde of tegen de belangen van een van de clanleden inging, had meestal minder positieve ervaringen.

Besluit

Het publiekelijk beslechten van conflicten was in grote delen van de Schilderswijk een bekend verschijnsel. Bewoners uit dezelfde buurt probeerden elkaar uit met geintjes, die gemakkelijk uitmondde in vechtpartijen. Kleine meningsverschillen of conflicten met kinderen konden ertoe leiden dat volwassenen elkaar te lijf gingen. Zulke aanvaringen waren de volgende dag meestal alweer bijgelegd. De rivaliteit tussen straten bestond vooral uit vechtpartijen tussen jongeren, al wilden in sommige delen van de wijk de ouderen ook nog wel eens meedoen. Hoewel zeker niet alle bewoners het gevecht zochten, keurden zij geweld zelden openlijk af. Ook leverde het de vechtersbazen geen slechte reputatie op in

de buurgroep. Integendeel, het publiekelijk verdedigen van een reputatie was in grote delen van de Schilderswijk geaccepteerd. Het gebrek aan privacy in de buurgroep speelde hier een rol bij. Deze directe vorm van conflictbeslechting kon in bijzondere omstandigheden grote gevolgen hebben. Toen het gezin van Rinus zich liet filmen door de KRO, haalde het de woede van de wijk op zijn hals – met heftige rellen als gevolg. Tegelijkertijd liet het onderzoek naar aanleiding van de film zien dat er een aanzienlijke groep bewoners was die zich stilletjes distantiëerde van de volkswoede. Zij vond de film wel goed (als aanklacht), maar lieten zich daar niet openlijk over uit. Deze stille minderheid, misschien een kwart van de wijkbevolking, voelde zich niet persoonlijk geraakt door een gezin dat – althans in de ogen van velen – het imago van de Schilderswijk schaadde. Zij voelde zich doorgaans ook geen uitgesproken Schilderswijker, maar woonden wel in de buurt.

In de wijk kwam relatief veel criminaliteit voor. Er woonden bekende criminelen en de jeugdcriminaliteit was er hoog. Verschillende oud-bewoners vertelden dat er duidelijke eigen normen bestonden. Zo werd iets ‘pikken’ van de grote hoop niet afgekeurd. Bewoners konden er zelfs aanzien mee verwerven. Een aantal grote families dat succesvol wist te opereren in de schimmige economische tussenwereld, wist in de jaren zestig en zeventig een machtige positie op te bouwen in delen van de wijk. Zij konden rekenen op een mengeling van ontzag en vrees. Niet alleen omdat zij fysieke conflicten altijd in hun voordeel beslechtten, of omdat tegenspraak en verzet steevast leidden tot repercussies. In de ogen van een dominant deel van de wijk, dat zelf een aantal afwijkende groepsnormen combineerde met wantrouwen jegens de buitenwereld, ging het bij deze roemruchte families om succesvolle wijkbewoners. De politie was zeker geen vanzelfsprekende bondgenoot en er bestond een neiging om autoriteiten (en instituties) op een afstand te houden. In deze omstandigheden gedijden families die het niet zo nauw namen met de wet.

12 Conclusies en nabeschuwing

De Haagse Schilderswijk heeft in de periode 1920 tot 1985 een gedaanteverwisseling ondergaan. Alleen is de aard ervan anders dan vaak wordt gedacht. In het huidige debat over arbeiderswijken wordt de komst van buitenlandse migranten en hun gezinnen doorgaans als kantelpunt gezien in een ontwikkeling van sociale neergang en culturele vervreemding.¹ Hoe plausibel dit beeld op het eerste oog mag lijken, het idee van een homogene, stabiele wijk die in de jaren zeventig plots zou zijn verstoord door de aanwezigheid van arbeidsmigranten klopt niet. Ook vóór deze periode zorgden de constante demografische verschuivingen, waarbij telkens de bovenlaag van de wijk vertrok en plaatsmaakte voor een nieuwe groep bewoners, ervoor dat weinig lang hetzelfde bleef. Tevens bleek ook vóór de jaren zeventig een deel van de bewoners een aanzienlijke afstand tot de samenleving te behouden. De Schilderswijk bood de gehele twintigste eeuw door een plek aan de armste bewoners van de stad (zij het niet uitsluitend aan hen) en aan degenen die nergens anders terecht konden of wilden, omdat ze niet voldeden aan de normen van de buitenwereld. Het gevolg was een geleidelijke sociale teloorgang van de wijk en een steeds slechtere reputatie. Onze reconstructie van deze turbulente geschiedenis levert een andere kijk op een aantal thema's die al lange tijd onderwerp zijn van het wetenschappelijke en maatschappelijke debat. Kort gezegd draait het om de vraag hoe het komt dat, deels onafhankelijk van de economische omstandigheden, bepaalde groepen bewoners worden gemarginaliseerd en zich als een aparte groep gaan zien – en gedragen.

In het interbellum leek de Schilderswijk sterk op veel andere arbeidersbuurten in Nederland. Van veraf leek het een homogene wijk, waar alle bewoners dezelfde gedragsregels naleefden. Dit beeld is onder historici lange tijd dominant geweest en slechts mondjesmaat bekritiseerd. Uit deze studie rijst een geheel ander beeld op: de sociaaleconomische verschillen waren aanzienlijk en weerspiegelden zich in het fijnmazige stelsel van rangen en standen in de wijk. Verschillen in inkomen speelden een rol bij de behandeling door instituties als kerk en armenzorg – de beter gesitueerden kregen op allerlei wijzen een voorkeursbehandeling – maar ook bij de onderlinge verhoudingen in de wijk. Wie het beter had, keek neer op

bewoners van de goedkoopste krotwoningen en probeerde zich op allerlei wijzen van hen te onderscheiden. Anderzijds zorgden de inkomensverschillen bij de armere groepen voor schaamte en jaloezie, gevoelens die een belemmering konden vormen voor burenhulp.

Niet alleen op sociaaleconomisch vlak waren de verschillen aanzienlijk. Wanneer we kijken naar de mate waarin bewoners aansluiting probeerden te vinden bij de wereld buiten de wijk, levert dat al net zo'n verbrokkeld beeld op. Velen kopieerden het 'nette' gezinsleven zoals dat werd gepropageerd door de dominante maatschappij en streefden naar sociale mobiliteit in opleiding en werk. Enkel de bewoners van de armste delen – de hofjes rond het Oranjeplein nabij het station Hollands Spoor – lieten de dominante normen voor wat ze waren. Zij gingen losser om met seksualiteit; de omgeving vond het niet erg wanneer een meisje gedwongen moest huwen, terwijl dit in de rest van de wijk een jonge vrouw haar reputatie kostte. Ook kon er in deze straatjes, ondanks de zichtbaarheid van elkaars handelen, vrij ongestoord crimineel gedrag plaatsvinden. Het contact tussen burenen was op eenzelfde wijze verdeeld. Terwijl men in de beste delen naar burgerlijk voorbeeld vrijwel geen contact had met de burenen en bewoners in het midden-deel alleen volgens strikte regels met elkaar omgingen, was privacy in het armste deel vrijwel afwezig. In de vooroorlogse Schilderswijk weerspiegelden sociaaleconomische verschillen zich in standsverschillen, en bestonden de burgerlijke en niet-burgerlijke levenswijze naast elkaar – voor veel bewoners té dicht. Het was dus zowel een op burgerlijke normen geschoeide 'moderne arbeiderswijk', als een subculturele volksbuurt.

De Schilderswijk vormde voor veel mensen een doorgangsbuurt. In de jaren dertig vertrokken de gezinnen die het zich konden veroorloven naar de nieuwbouwwijken rond het Zuiderpark: degelijke woningen, in een nette buurt. Maar lang niet iedereen kon zich die overstap destijds permitteren. Direct na de oorlog stroomden de bouwvallige woningen in 'Het Wijk' vol met evacués uit andere delen van de stad, en met jonge gezinnen die door de woningnood nergens anders terecht konden. Toen de ergste woningnood voorbij was en de economie in de jaren vijftig geweldig aantrok, waren steeds meer bewoners van de Schilderswijk in staat hun buurt achter zich te laten. De gemeente, die in andere delen van het centrum een begin maakte met de sloop en nieuwbouw van krottenwijken, gebruikte de leeggekomen woningen om gezinnen te huisvesten die nergens een thuis vonden. Zij mengden zich onder de bewoners die niet wilden of niet konden vertrekken. De Schilderswijk veranderde hierdoor in een verzamelplek voor hen die niet meebewogen in de vaart der volkeren, wat zijn reputatie niet ten goede kwam. In de woorden van clubhuisleidster Annie Schuurman ging het in de jaren zestig om 'een begrip': de bekendste nationale probleemwijk. Dit alles bleef niet zonder gevolgen. Terwijl een groot deel van de Hagenaars gebruik maakte van de mogelijkheden die de nieuwe welvaart bood om sociaal te stijgen, vond er

in de Schilderswijk een omgekeerd proces plaats. De overgebleven bewoners trokken zich terug en de normen die in het interbellum nog enkel voorkwamen in de armste straatjes, verspreidden zich over een groot deel van de wijk.

De gemeentelijke overheid had op ten minste twee manieren een hand in de ontwikkelingen die zich na de oorlog voordeden. Om te beginnen gebruikte zij de Schilderswijk als vestigingplaats voor ‘sociaalzwakke gezinnen’ die om wat voor reden ook niet in aanmerking kwamen voor een sociale huurwoning. Dit zorgde voor een sterke concentratie van maatschappelijke problemen. We zagen dat in de jaren vijftig bekende Haagse criminelen in de Schilderswijk woonden, maar ook dat de prostitutie zich na de oorlog sterk uitbreidde. Verder liet de overheid tot halverwege de jaren zeventig veel op zijn beloop in de wijk, getuige onder meer de beperkte steun voor gezinnen die probeerden de achteruitgang van hun omgeving tegen te gaan. Ook viel de aanwezigheid van opbouwwerkers in het niet bij de afzijdigheid die de politie in acht nam bij de terreur in sommige straten en buurten. Het gezag liet de bewoners hun conflicten zoveel mogelijk onder elkaar oplossen. Hierdoor kon een aantal beeldbepalende families een alternatief gezag uitoefenen in hun buurt. De socioloog Loïc Wacquant beschreef dit proces – een combinatie van ‘social dumping’ en een terugtrekkende overheid – voor getto’s in de Verenigde Staten en in Frankrijk.² Ook Amanda Seligmann concludeerde dat aan de gettoïsering in Amerikaanse steden een terugtrekkende overheid voorafging.³ Het gevolg van deze ontwikkeling in de Schilderswijk was het ontstaan van een ‘wereld op zich’, een vrijplaats waar andere regels golden en de buitenwereld met wantrouwen werd bejegend. Met andere woorden: de wijk ging pas na de oorlog op grote schaal voldoen aan de definitie van volksbuurt die de socioloog Van Doorn gaf: een arbeiderswijk met een afwijkende set normen en waarden.

De normen in de Schilderswijk verschilden na de oorlog nog steeds per straat en werden vastgesteld en bewaakt door een groep bewoners – in dit boek buurgroepen genoemd. Door hun zichtbaarheid en sterke onderlinge banden namen zij een steeds dominantere positie in. Ze ontwikkelden een stelsel van normen en waarden dat soms wel, maar vaker niet overeenkwam met wat gemeengoed was in de rest van Den Haag. Ondanks hun onderlinge verschillen valt hier wel een bepaald patroon in te ontdekken, namelijk dat de wijk minder trekken vertoonde van een ‘moderne arbeiderswijk’. Wanneer men burgerlijke normen naleefde, betrof dit meestal een vooroorlogse variant. Netheid was een belangrijk begrip, en sloeg zolang dat nog mogelijk was op zowel het interieur als de staat van de woning. In tegenstelling tot de heersende normen hielden veel bewoners nog lange tijd een ‘mooie kamer’ aan, iets dat gezien de kleine behuizing niet bepaald vanzelfsprekend was. Ook op seksueel gebied bestonden er normen die deels wel, deels niet overeenkwamen met die in de buitenwereld. Meisjes en jongens waren vrij in hun onderlinge contacten, en bij zwangerschap raakte iemands reputa-

tie niet per se aangetast. Ook prostituees vormden een bekend verschijnsel in de straten; zij konden wonen en werken zonder de status van paria te krijgen. Wel leidde een zwangerschap onontkoombaar tot een huwelijk en kon ongetrouwd samenwonen rekenen op afkeuring, ook toen dit in de buitenwereld steeds normaler werd. De onveranderlijkheid van normen in de Schilderswijk had te maken met de beperkte sociale en geografische netwerken van zijn bewoners. De contacten tussen leden van een buurgroep hadden veel weg van wat de socioloog Mark Granovetter 'strong ties' noemde: gesloten netwerken tussen individuen die veel kenmerken deelden. Er bestonden weinig contacten met de wereld buiten de eigen groep.⁴ Het isolement waar de bewoners van de Schilderswijk in terecht kwamen, leidde ertoe dat zij geen deel namen aan ontwikkelingen elders in de maatschappij. Hun levenswijze was in sommige opzichten gestold in de tijd.

In hun onderlinge verhoudingen en in hun opstelling tegenover de buitenwereld ontwikkelden veel buurgroepen een afwijkend gedragsrepertoire. Instituties konden op weinig steun rekenen, ook als ze gedeeltelijk uit de wijk afkomstig waren en duidelijk de belangen van de bewoners vertegenwoordigden. De beperkte aanhang van actiegroepen vormt hier een voorbeeld van, maar ook de tanende populariteit van clubhuis De Mussen, dat zijn meest trouwe aanhang naar de Haagse buitenwijken zag vertrekken. Ook politieke partijen, kerken en de politie genoten maar weinig steun in de wijk. Het verzet tegen de buitenwereld, in de vorm van geweld tegen de politie of diefstal bij anonieme instellingen, ontmoette weinig afkeuring bij medebewoners. In veel gevallen was ook het belang dat werd gehecht aan onderwijs – bij uitstek een sleutel tot de wereld buiten de wijk – beperkt binnen de buurgroepen. Dit gebrek aan bindingen met instituties die de intieme cirkel overstegen, stond in sterk contrast met de intense contacten die burens met elkaar hadden. Leden van buurgroepen brachten grote delen van de dag met elkaar door en vormden een front tegen elke inmenging van buiten. Hun sociale omgang kenmerkte zich door onderlinge dienstverlening, geintjes en conflicten die snel opvlamden, en even spoedig weer uitdoofden. De groep die deze normen stelde was dominant aanwezig, maar had getalsmatig niet per se de overhand. Bewoners die niet tot deze groepen behoorden, uit vrije wil of omdat zij niet geaccepteerd werden, moesten op hun hoede zijn. Wanneer de buurgroep zich tegen hen keerde, konden zij het mikpunt worden van geweld of van collectieve vernederingen die het karakter aannamen van een charivari. Deze veranderingen in omgang en mentaliteit ontstonden in de jaren vijftig en kregen de wind in de zeilen in de jaren zestig, toen veel ambitieuze bewoners naar een nieuwbouwwoning in een ander stadsdeel verhuisden.

De geschiedenis van de Schilderswijk stelt onze inzichten bij over de verklaringen van afwijkend gedrag. De dominante hypothese is dat mensen zich zullen aanpassen aan de normen van de burgerlijke klasse zodra zij de kans krijgen op sociale mobiliteit. Deze structurele visie is in de jaren zestig in de sociale we-

tenschappen opgekomen, en heeft in de geschiedschrijving nog nauwelijks aan kracht ingeboet.⁵ In de naoorlogse Schilderswijk zagen we echter iets anders gebeuren. Ondanks de mogelijkheden voor sociale stijging in de jaren vijftig en zestig ondergingen de bewoners hier een proces van sociale zelfuitsluiting, waarbij steeds meer ruimte kwam voor afwijkend gedrag. Sociale wetenschappers hebben dit verschijnsel de laatste decennia verklaard door te wijzen op de interne dynamiek in dergelijke groepen. Een sterk negatief stigma, in combinatie met sociale druk, kan ertoe leiden dat een bevolkingsgroep zich afkeert van de maatschappij en een eigen gedragspatroon ontwikkelt – en aanhoudt. De psycholoog Tajfel wees erop dat een nadruk op het unieke karakter van een groep het effect kan hebben dat zij ondanks hun slechte reputatie een besef van eigenwaarde behouden. Zij kunnen zelfs de vooroordelen die de buitenwereld over hen heeft overnemen en daar trots op zijn. Op deze wijze kan een afwijkende cultuur blijven voortbestaan, onafhankelijk van de maatschappelijke omstandigheden. Een voorwaarde is dat het contact met de buitenwereld beperkt blijft. Leden van de groep die op welke wijze ook afwijken, worden uitgestoten.

We zien deze processen van sociale (zelf)uitsluiting zich na de oorlog nadrukkelijk voltrekken in veel straten van de Schilderswijk. Bewoners met afwijkende normen domineerden in toenemende mate het alledaagse bestaan. Degenen die er andere ideeën op nahielden keerden zich van het straatleven af, teneinde repercussies te voorkomen. De intensieve sociale contacten in de buurt, onderdeel van het afwijkende gedragsrepertoire, zorgden voor een strenge sociale druk om niet af te wijken. De schaal waarop dit proces zich afspeelde, was dat van de straat. Binnen een straat (of een hofje), waar bewoners vaak door allerlei (familie)verbanden met elkaar verbonden waren, kon er sprake zijn van een druk om zich te houden aan de normen van de buurgroep. Dit verschijnsel deed op microniveau na de oorlog in steeds meer straten voor.

Elementen die hier beschreven zijn voor de Schilderswijk vinden we terug in de naoorlogse woonwagenkampen in Nederland. Ook hier was sprake van een sterk wantrouwen tegenover de buitenwereld, versterkt door een overheidsbeleid dat deze bevolkingscategorie steeds meer isoleerde.⁶ Woonwagenbewoners hadden ook het idee een andere cultuur te hebben dan de ‘burgers’ en koesterden hun groepsbanden.⁷ Het is niet toevallig dat in de Schilderswijk een deel van de nieuwe bewoners in de jaren vijftig en zestig afkomstig was van een woonwagenkamp. Ook is er een opvallende parallel met wat de socioloog Jan Dirk de Jong recent heeft beschreven in zijn studie over de Marokkaanse straatcultuur in Amsterdam-West. Na deze jongeren jarenlang geobserveerd te hebben, concludeerde De Jong dat zij hun negatieve groepsidentiteit kunnen uitwissen en vervangen door de positieve identiteit van ‘kapot moeilijke’ (verschrikkelijke stoere) straatjongens. Om hun zelfbeeld te beschermen tegen het negatieve stigma, plaatsen zij de normen van de straatcultuur hoger dan de waarden en normen van de dominante sa-

menleving. De Jong benadrukt, in navolging van Tajfel, dat niet de Marokkaanse cultuur of de omstandigheden het onaangepaste gedrag van de straatjongens verklaren, maar een groepsproces dat ertoe leidt dat de reputatie van een 'kapot-moeilijke Moco' uitgroeit tot een geuzenidentiteit.⁸

Op grond van mijn studie valt tot op zekere hoogte een herwaardering te bepleiten van bepaalde elementen van de theorie van de armoedecultuur, in de jaren vijftig ontwikkeld door de antropoloog Oscar Lewis. Zowel in de Schilderswijk als bij de door hem onderzochte groepen bleven afwijkende gedragspatronen bestaan, onafhankelijk van de kansen op sociale mobiliteit. Grotere welvaart betekende niet automatisch aansluiting bij de buitenwereld. Een aanvulling op Lewis zou kunnen zijn dat het beleid van de Haagse gemeente dit proces versterkte, door gezinnen uit andere krottenwijken in de Schilderswijk te plaatsen en de situatie lange tijd op zijn beloop te laten. Deze studie laat zien dat de structurele en de sociaal-culturele visie elkaar niet uitsluiten, maar aanvullen. Situationele aspecten als overheidsbeleid en armoede leiden tot een dynamiek waarin een groep zich afzondert van de samenleving, en niet de kansen pakt die er wel degelijk zijn. De groepsnormen die zij ontwikkelden in generaties van armoede, blijven op deze manier bewaard. De buurgroep in de naoorlogse Schilderswijk bleef weinig aandacht schenken aan de opleiding van hun kinderen, omdat zij die immers zelf ook niet hadden. Zij stonden wantrouwend tegenover het gezag, hielden er hun eigen omgangsnormen op na en belangrijker nog, zij wisten de bewoners die deze normen niet onderschreven naar de marge van hun sociale wereld te duwen. Het was hun straat, en zij zetten de toon. Sociale wetenschappers als Douglas Massey, Julius Wilson, en in Nederland Godfried Engbersen, wezen op de culturele aspecten van bepaalde gedragspatronen. Het is tijd dat historici ook de kracht van het groepsproces op waarde gaan schatten. Het veronachtzamen hiervan leidt er namelijk toe dat er te eenvoudige verklaringen worden gegeven voor maatschappelijke achterstanden. Het is soms niet genoeg om mensen de mogelijkheid te bieden op een goede opleiding, een warm huis en een redelijk inkomen. Voor mensen die te lang onder stigmatisering hebben geleden, is dat onvoldoende om de veiligheid en de gebondenheid van de eigen groep los te laten.

De situatie die na 1945 in de Schilderswijk ontstond en in de jaren zestig en zeventig verhevigde, was geen lang leven beschoren. De groep die er bleef wonen en die op sommige onderdelen duidelijk afweek van wat de rest van de stad normaal vond, kreeg te maken met twee grote veranderingen in hun leefomgeving. Op de lange termijn leverden die echter een onverwachte continuïteit op voor de wijk. Dit was, om te beginnen, de komst van buitenlandse migranten, en daarnaast de sloop en nieuwbouw van de wijk. Koloniale migranten kwamen na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975, maar ook al daarvoor, in grote aantallen in de Schilderswijk terecht. In dat specifieke jaar was negen procent van de

Schilderswijkers van Surinaamse afkomst, twee jaar later ging het om vijftien procent.⁹ De eerste arbeidsmigranten kwamen vanaf de jaren zestig stilletjes de wijk binnen en betrokken bouwvallige pensions. De gastarbeiders uit Turkije en Marokko namen snel in aantal toe, en in de jaren zeventig en tachtig bepaalden zij steeds meer het beeld. De vrijgezelle mannen maakten plaats voor gezinnen die zich meer in het straatbeeld manifesteerden. Door hun zichtbaarheid in de wijk werden zij een concurrent voor de buurgroepen, die immers lange tijd de dienst hadden uitgemaakt in de straten van de Schilderswijk. Zij zagen met lede ogen toe hoe de nieuwkomers niet voldeden aan de normen waar zij elkaar zo nadrukkelijk aan hielden.

Voor sommige autochtone bewoners die in de wijk altijd al buiten de boot vielen, betekende de komst van migranten echter een welkome doorbraak van de sociale verhoudingen. Hans (1956) vond het een verademing toen de buitenlanders de wijk inkwamen, want die brachten volgens hem goede manieren met zich mee: *Gewoon dingen van algemeen fatsoen. Of: 'Zal ik je helpen met dat?' Die beschaving heb ik eigenlijk pas in de stad gezien toen de Surinamers en anderen hun intrede deden. Die hebben de samenleving daar goed mee gedaan.*¹⁰ De verhoudingen tussen nieuwkomers en gevestigde bewoners was niet per se slecht. Autochtone bewoners probeerden de migrantenvrouwen de manieren en normen van de straat bij te brengen, en in het begin probeerden velen hieraan te voldoen.¹¹ Volgens meester Lammert (1942) was het de eerste jaren een heel plezierig geheel.¹² Heleen (1956) herinnerde zich dat haar vader regelmatig schold op de 'pokkezwarten', die te lui waren om te werken, maar dat het in het dagelijks leven nogal meeviel: *M'n vader zei altijd: 'Die mensen passen zich nog wel redelijk aan', want toen had gewoon, ja ik zou bijna zeggen, blank de overhand.*¹³ Marianne (1960), die op de Loosduinsekade woonde aan de rand van de wijk, herinnerde zich de eerste jaren van toenadering als heel positief: *Wat ik zelf leuk vond, was dat de buitenlandse mensen een beetje onze richting opkwamen. En dat we daar dan ook contact mee hadden.*¹⁴ De arbeidsmigranten waren in de eerste jaren onzichtbaar in het straatbeeld, manifesteerden zich bijna niet in de wijk, en de bewoners hadden vaak het idee dat ze hen wel 'op konden voeden' om net zo te worden als zij. En anders bleven ze buitenstaanders: daar waren er ook wel meer van in de wijk.¹⁵

De situatie werd pas problematisch toen de oude bewoners in de minderheid raakten en zij niet meer in staat waren de toon te zetten in de buurt. Dat betekende in veel gevallen het einde van de buurgroep, en het einde van de 'macht van de straat'. Het effect hiervan op de oude bewoners mogen we niet onderschatten. De bewoners van de Schilderswijk, die tegen de klippen op trots waren op hun straat, zagen met de komst van grote groepen nieuwkomers hun zorgvuldig opgebouwde leefwereld ineenstorten. De regels waar zij elkaar aan hielden, van de intensieve buurtcontacten tot de nette gordijnen en de afkeer van de buitenwereld, vormden belangrijke onderdelen van hun identiteit. De nieuwkomers kenden deze scheidslijnen niet, of wilden er niet aan voldoen. In relatief korte tijd

waren de regels waar de oude bewoners naar leefden niet meer relevant, omdat zij niet meer de toon konden zetten in hun straat.¹⁶ Dit moet voor velen een traumatische ervaring zijn geweest. De komst van de migranten betekende ook het einde van de macht van de grote families. Karel (1947) zag hoe hun invloed verminderde, en hoe zij zich verkeken op de nieuwkomers: *En toen gingen hun naderhand, toen ze niemand meer konden pakken, die zogenaamde sterken, toen gingen ze ineens tegen de Turken, die kwamen toen. Daar woonden hun tussen. Zij woonden op de Catsstraat bij hun kofffient, en daar kwamen een paar Turken wonen. En toen wilden ze ruzie maken met een paar Turk. Maar die Turk, die ging opbellen, toen kwamen er opeens driehonderd Turken aan, dat leger werd heel groot inenen. Toen gingen ze poeschijten. Die werd zo bang als ik weet niet wat, die ging gauw weg met zijn kofffient. Toen ging die Turk in die kofffient. Dat vond ik prachtig. Zie je wel, schijtebroek, nu ga je eraan.*¹⁷

De buurgroep kon natuurlijk niet in de knel komen zolang er niemand verhuisde. Dat dit wel gebeurde, had gedeeltelijk te maken met de tweede grote verandering. De slechte woningen, die in de hele geschiedenis van de wijk zo'n belangrijke rol speelden, gingen in de jaren zeventig en tachtig eindelijk op de schop. De Schilderswijk veranderde in het 'grootste saneringsgebied van Europa', en de buurgroepen die zo bepalend waren geweest in de straten, raakten uiteengeslagen door het bouwgeweld. Tijdens de sloop trokken de bewoners noodgedwongen weg. Of het hun bedoeling was in de wijk te blijven, of dat velen het wel goed vonden om te vertrekken, vormde geen onderwerp van deze studie. De achtergronden van de demografische omwenteling vormen evenwel een intrigerend vraagstuk, waar historici zich nog te weinig mee hebben beziggehouden. In de interviews keerde vaak de klacht terug dat de gemeente voorrang gaf aan de gezinnen van migranten, om zo de oude bewonersgroep uit elkaar te trekken. Feit is dat de nieuwe woningen bestemd waren voor Hagenaars met grote gezinnen en een kleine portemonnee, precies zoals de actievoerders het hadden gewild. De oude bewoners van de Schilderswijk voldeden steeds minder aan dit profiel, maar de migrantengezinnen des te meer. De meeste oud-bewoners keerden daarom niet terug. Ze vertrokken naar de buitenkant van de Haagse agglomeratie, soms met de hele straat naar een flat in Zoetermeer,¹⁸ soms als individueel gezin naar een woning in Voorburg. Voor hen die bleven was de sfeer van de wijk ingrijpend veranderd. De oude infrastructuur van kleine winkeltjes, bekende gezichten in de straat en een eigen taal verdween. Dé Schilderswijker, die achteraf gezien niet eens zo lang bestaan heeft, bestond alleen nog als nostalgische schim uit het verleden.

Dit boek is geen ophemeling geworden van de gouden tijden van de autochtone volksbuurt, toen geluk nog heel gewoon was en de gezichten in de straat vertrouwd aanvoelden. Er is geprobeerd zo diep als mogelijk door te dringen in het dagelijks leven van de Schilderswijk, wat resulteerde in een geschiedverhaal waarin zowel verbondenheid als verdeeldheid centraal stonden. Bekend zijn met elkaars handel en wandel betekende kunnen meeleven met elkaar, maar ook? ja-

loezie en neerbuigendheid. Het ontstaan van de vertrouwde buurgroep leidde tot het uitsluiten van degenen die er niet bij hoorden. De gedeelde omgangsnormen, betekenden dat degenen die zich eraan onttrokken konden rekenen op scherpe kritiek. Het groeiende wantrouwen tegen de buitenwereld na de oorlog leidde tot een sterk wij/zij-gevoel onder bewoners, maar betekende ook dat er geen tegenkrachten waren voor de grote invloed en soms regelrechte terreur van bepaalde families. Voor sommige oud-bewoners zal de inhoud van dit boek niet overeenkomen met het beeld dat zij hebben van hun verleden in de wijk. Veel oudere Schilderswijkers denken met weemoed terug aan hun jeugd, omdat de wereld van toen zoveel begrijpelijker en eenvoudiger lijkt dan de huidige tijd. Zij voelen zich soms meer verbonden met de smalle straten en slechte woningen in de oude Schilderswijk dan met hun huidige omgeving. Dit is begrijpelijk, en in zekere zin inherent aan het verstrijken van de jaren. Maar het gevaar bestaat dat deze romantisering, die iedere generatie op een bepaald moment treft, de overhand gaat krijgen in het maatschappelijk debat over steden en wijken. De Schilderswijk was een plek waar men gelukkig en vertrouwd kon wonen: in de jaren dertig, de jaren vijftig, de jaren zeventig en ook nu. Maar het was nooit een paradijs op aarde.

Bijlage Lijst van geïnterviewde personen

	voornaam	sexe	geboorte- jaar	geboorteplaats	straat
1	Ad	man	1916	Den Haag	Honthorststraat Wouwermanstraat
2	Albert	man	1919	Den Haag	Hobbemastraat
3	Sjaak	man	1921	Zwijndrecht	Koningstraat
4	Pieter	man	1921	Den Haag	Jacob Catsstraat
5	Dick	man	1922	Den Haag	Doedijnstraat
6	Pauw	vrouw	1922	Den Haag	F. van Riemsdijkstraat Teniersstraat Jan de Baenstraat
7	Leo	man	1922	Den Haag	Teniersstraat
8	Gerrit	man	1922	Den Haag	Van Beyerenstraat Parallelweg
9	Mimi	vrouw	1923	Den Haag	Parallelweg
10	Bea	vrouw	1927	Den Haag	Van Mierisstraat
11	Teun	man	1927	Den Haag	Brueghelstraat
12	Gillian	man	1927	Den Haag	Hoefkade Rochussen- straat Jacob Marisstraat
13	Jan	man	1928	Den Haag	Van der Helststraat
14	Neeltje	vrouw	1929	Pijnacker	Hoefkade
15	Riet	vrouw	1930	Den Haag	Van der Duynstraat
16	Lowie	man	1930	Den Haag	Rijswijksestraat
17	Ria	vrouw	1930	Den Haag	Heemstraat Van Ostadestraat

beroep vader	eigen beroep (of van echtgenoot)	periode in de Schilderswijk
Opzichter gasfabriek	Docent lagere school	1916-1940
Winkelier	Winkelier	1919-1947
	Melkboer	1945-1980
Eigenaar broodfabriek	Controleur in Levensmiddelen-industrie	1921-1940
Los arbeider	Los arbeider	1942-1970
Glazenwasser		1922-1932
Kleermaker	Jurist	1922-ca. 1955
Postbeambte	PTT	1922-1942
Stoffeerder bij Pander	Secretaresse	1923-1970
Haagse Tram-maatschappij	Secretaresse	1927-1935
Winkelier	Winkelier	1945-1985
Glazenwasser	Verpleegkundige	1927-heden
Arbeider	Los arbeider	1930-1985
Tuinder	NS	1949-1970
	Docent middelbare school	1954-heden
Chauffeur	Kantoorbaan	1930-1956
	Jeugdwerker	1930-1966

	voornaam	sexe	geboorte- jaar	geboorteplaats	straat
18	Tonia	vrouw	1930	Den Haag	Vliegerstraat Potterstraat (hofje) Van Mierisstraat Van der Neerstraat
19	Jan	man	1930	Den Haag	Jacob Catsstraat
20	Carol	man	1931	Den Haag	Terwestenstraat
21	Jopie	vrouw	1931	Den Haag	Hannemanstraat Te- niersstraat
22	Annie	vrouw	1931	Den Haag	Stortenbekerstraat
23	Jules	man	1931	Den Haag	
24	Andre	man	1932	Den Haag	Hoefkade
25	Jan	man	1932	Den Haag	Paulus Potterstraat
26	Theo	man	1933	Den Haag	Jacob Catsstraat
27	Ellen	vrouw	1933	Niet Den Haag	J. van Campenstraat Rijswijksestraat Tullinghstraat Van Osstraat Hobbema- straat
28	Zusje	vrouw	1933	Den Helder	Hobbemastraat
29	Catootje	vrouw	1934	Den Haag	Rijswijksestraat
30	Kees	man	1935	Den Haag	Oranjeplein
31	Heleen	vrouw	1936	Den Haag	Van der Helststraat
32	Kobus	man	1937	Den Haag	Stortenbekerstraat
33	Mietje	vrouw	1949	Den Haag	Hoefkade
34	Fransien	vrouw	1949	Den Haag	Stortenbekerstraat Honthorststraat
35	Heleen	vrouw	1956	Den Haag	Van Ravesteinstraat Van der Helststraat
36	Adriaan	man	1937	Den Haag	Van de Veldestraat Hobbemastraat
37	Wil	man	1938	Den Haag	Brueghelstraat
38	Els	vrouw	1939	Scheveningen	Vaillantlaan Van Ravesteinstraat Bosboomstraat Falck- straat
39	Chris	man	1939	Den Haag	Gerard Doustraat
40	Ger	man	1940	Den Haag	Frans Halsstraat

beroep vader	eigen beroep (of van echtgenoot)	periode in de Schilderswijk
Los arbeider	Ambtenaar ministerie	1930-1959
Kolenboer	Ongeschoold werk in fabriek	1930-heden
Haagse Tramvrijwilligers	Kantoorbaan	1931-1948
Meubelmaker	Winkelier	1931-1985
Schoonmaakster	Café-eigenaar	1931-heden
	Brandweerman	1931-1960
Ambtenaar	Kantoorbaan	1932-1952
IJsmaker		1932-1951
Kolenboer	Geschoolde arbeider	1933-1954
Onbekend	Onbekend	1954-heden
Militair	Winkelbediende	1943-ca. 1975
Los arbeider	kantoorbaan	1934-1956
Taxichauffeur	Kantoorbaan	1935-1960
	Geen	1936-1985
Metaalbewerker	Jeugdwerker	1937-ca. 1967
Winkelier	Architect	1949-ca. 1975
Vrachtwagenchauffeur		1949-ca. 1975
Los arbeider	Los arbeider	1956-1975
Schilder	Kunstenaar	1937-1958
Brandstoffenhandelaar	Bouwvakker	1938-ca. 1967
Visser	Schoonmaakster	1960-heden
Schilder	Kantoorbaan	1939-1963
Vertegenwoordiger	Arbeider	1940-ca. 1970

	voornaam	sexe	geboorte- jaar	geboorteplaats	straat
41	Jan	man	1940	Den Haag	Van Hogendorpstraat
42	Piet	man	1941	Den Haag	Rembrandtstraat Rochussenstraat
43	Marjan	vrouw	1941	Den Haag	Jan Steenstraat Van Ostadestraat
44	Lammert	man	1942	Friesland	Koningstraat (hoofd lagere school)
45	Elisabeth	vrouw	1943		Van Beijerenstraat (lerares lagere school)
46	Loes	vrouw	1943	Den Haag	Vaillantlaan
47	Clara	vrouw	1943	Den Haag	Rochussenstraat
48	Nico	man	1944	Den Haag	Rembrandtstraat Van der Neerstraat Rubensstraat Paulus Potterstraat Hoofstraat Mierlostraat
49	Henny	vrouw	1945	Den Haag	Rochussenstraat Fal- ckstraat Jan Steenstraat
50	Lydia	vrouw	1945	Den Haag	Hobbemastraat
51	Jan	man	1945	Den Haag	Jan de Baenstraat Falckstraat Konings- straat, Bruningstraat Rembrandtstraat
52	Annie	vrouw	1946	Den Haag	Van Ravesteinstraat Cuypstraat Paulus Potterstraat
53	Ria	vrouw	1946	Den Haag	Hobbemastraat
54	Ruud	man	1947	Den Haag	Hoefkade
55	Karel	man	1947	Den Haag	Jacob Catsstraat
56	Bep	vrouw	1947	Den Haag	J. van Campenstraat Wijnand Nuyenstraat
57	Hendrik	man	1947	Den Haag	Van Ostadestraat Trooststraat
58	Theo	man	1947	Den Haag	Wouwermanstraat Hobbemastraat

beroep vader	eigen beroep (of van echtgenoot)	periode in de Schilderswijk
Kapper		1940-1989
Uitkering	Kantoorbaan	1941-1968
Kledingmaakster	Marine	1941-ca. 1960
	Hoofd school	1968-2007
	Lerares lagere school	1974-onbekend
Banketbakker	Kantoorbaan	1943-1953
Postbode	kantinejuffrouw	1943-heden
Los arbeider venter	Ondernemer	1944-1962
Typograaf	Bouwvakker	1945-ca 1975
Winkelier	kapster	1945-1965
Aannemer	Stratenmaker	1945-ca. 1980
Los arbeider	Schoonmaakster	1946-heden
Nachtwaker		1946-1957
	Winkelier	niet
Venter	Venter Los arbeider	1947-1990
Staalarbeider	Fotograaf	1947-1967
Schoonmaakster	Restauranthouder	1947-1964
Melkboer	Magazijnmedewerker	1956-heden

	voornaam	sexe	geboorte- jaar	geboorteplaats	straat
59	Giel	man	1948	Engeland	Hoefkade
60	Marga	vrouw	1948	Den Haag	Rembrandtstraat
61	Marjan	vrouw	1949	Den Haag	Van Dijkstraat
62	Annie	vrouw	1950	Den Haag	Jan de Baenstraat Rembrandtstraat Koningin- nestraat
63	Nely	vrouw	1952	Den Haag	Terwestenstraat
64	Nel	vrouw	1953	Den Haag	Parallelweg (bij Naald- wijksestraat)
65	Corrie	vrouw	1954	Den Haag	Netscherstraat Van Mierisstraat
66	Claassen, Harry	man	1955	Den Haag	Vermeerstraat
67	Appie	vrouw	1955	Den Haag	Van Ravesteinstraat
68	Riet	vrouw	1956	Den Haag	Buitenom
69	Heleen	vrouw	1956	Den Haag	Van der Helststraat
70	Hans	man	1956	Den Haag	De Vliegerstraat
71	John	man	1959	Den Haag	Van Ostadestraat
72	Joke	vrouw	1959	Den Haag	Rubensstraat
73	Bertus	man	1960	Den Haag	Jacob Catsstraat
74	Marianne	vrouw	1960	Den Haag	Loosduinsekade
75	Rene	man	1961	Den Haag	Rembrandtstraat
76	Jolanda	vrouw	1965	Den Haag	Teniersstraat

Vanwege privacyoverwegingen is er voor gekozen om de geïnterviewden anoniem op te voeren. De transcripts van de interviews zullen gedeponereerd worden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

beroep vader	eigen beroep (of van echtgenoot)	periode in de Schil- derswijk
Militair	Postbode	1947-ca. 1980
Bouwvakker	Kapster	1948-1963
Huisschilder Cafehouder	Buurtwerker	1950-heden
Stratenmaker Ambtenaar		
Metselaar	Winkelbediende	1954-heden
Metaalarbeider Nacht-waker Huurophtaler	Kantoorbaan	1953-1962
Kolenboer	Schoonmaakster	1954-1986
PTT	Ambtenaar	1955-1967
Kolenboer		1955-heden
Lompenhandel	Schoonmaakster	1956-1980
Los arbeider		1956-1975
Kantoorbaan	Jurist	1956-1972
Arbeider	Jurist	1959-1967
Vrachtwagenchouffeur	Winkelbediende	1959-1970
Betonvlechter	Onbekend	1960-1980
PTT	Kantoorbaan	1961-1973
Meubelmaker	Electricien	1961-1976
Bakker		1965-1977

Noten

Noten bij Inleiding

- 1 John Duivesteijn, *Kijk op de Schilderswijk. Geschiedenis van een arbeiderswijk* (Den Haag 1984), 86.
- 2 Het is niet duidelijk wat een 'volksbuurt' precies is en hoe het zich bijvoorbeeld onderscheidt van een arbeiderswijk. Verschillende sociologen gaven verschillende definities, waarbij afwisselend de 'eigen cultuur', de immobiliteit van de bewoners of de egalitaire verhoudingen centraal stonden. Ik waag me niet aan een eigen definitie, omdat die binnen het kader van deze studie geen doel dient. De begrippen zullen door elkaar heen worden gebruikt.
- 3 Dit verschijnsel is ook geconstateerd voor de Londense East End. Benjamin Lammers, 'The birth of the East End: neighborhood and local identity in interwar East London', *Journal of Social History* 39 (2005) 2, 331-344.
- 4 Pim Fortuyn, *De verveesde samenleving. Een religieus-sociologisch tractaat* (Uithoorn en Rotterdam 2002) 99.
- 5 Tineke Lupi, 'Het territorium als bindmiddel. Over burens, buurten en beleid', in: Leo Lucassen en Wim Willems (eds.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 55-82, aldaar 58-59.
- 6 Over aanverwante onderwerpen is wel veel geschreven. Over socialisme: Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001). Over gedragsnormen: Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; Een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984); Over verheffing: Adrianne Dercksen en Loes Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Meppel 1987). Instituties als kerk, politie en maatschappelijk werk zijn in de Nederlandse historiografie zelden tot nooit in relatie tot de volksbuurt beschreven.
- 7 Uitzonderingen daargelaten: Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987); Zelfs over Nederlands beroemdste volksbuurt, de Jordaan in Amsterdam, is nog nooit een wetenschappelijke historische studie verschenen. Historicus James Borchert stelde dat het tekort aan dergelijke studies wellicht veroorzaakt wordt door het tekort aan bronnen om het informele leven te beschrijven. James Borchert, 'Urban neighborhood and community: informal group life, 1850-1970', *The Journal of Interdisciplinary History* 11 (1981) 4, 607-641, aldaar 607-608.
- 8 Wim Willems, 'Verplaatsing als opdracht. Naar een meerstemmige stadsgeschiedenis', in: Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2007) 37-68, aldaar 42-45.
- 9 Het verschil tussen maatschappij en natuur was dat in de eerste de natuurlijke selectie werd beperkt door instituties en morele waarden. Robert Park, 'Human ecology', *The American Journal of*

- Sociology* 42 (1936) 1, 1-15, aldaar 7-8. Ook Roderick McKenzie, 'The ecological approach to the study of the human community', in: Robert Park and Ernest Burgess (eds.), *The City* (Chicago 1967, eerste druk in 1926) 63-80, aldaar 75.
- 10 Deze vorm van gemeenschap is gebaseerd op het werk van Benedict Anderson. Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (London 1983) 15.
  - 11 Lammers, 'The birth of the East Ender', 332.
  - 12 Iemand kan zich zowel onderdeel voelen van de abstracte groep van gelovigen, als van de concrete kerkgemeenschap waar hij deel van uitmaakt. Volgens historica Joanne Bourke wordt het begrip 'gemeenschap' meestal niet eens uitgelegd. Joanne Bourke, *Working-class cultures in Britain, 1890-1960* (Londen en New York 1994) 137.
  - 13 Herbert Gans, *The urban villagers. Group and class in the life of Italian-Americans* (New York 1962) 104-105; Lammers, 'The birth of the East Ender', 331-344. De keuze voor de kenbare gemeenschap is echter wel enigszins vloeibaar: in de loop van deze studie zal ik soms wat opschuiven op de lijn.
  - 14 De meeste historici onderzochten segregatie in de negentiende eeuw en beschouwden de homogene arbeiderswijken in de twintigste eeuw als een natuurlijk eindpunt. Zie David Ward, 'Victorian cities: how modern?', *Journal of Historical Geography* 1 (1975) 2, 135-151, aldaar 136; David Cannadine, 'Victorian cities: how Different?', *Social History* 2 (1977) 4, 457-482, aldaar 457-458; Simon Gunn, 'The spatial turn: Changing Histories of Space and Place', in: Simon Gunn en Robert Morris (eds.), *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1850* (Ashgate 2001) 2; Willem van den Berg, Marco van Leeuwen en Clé Lesger, 'Residentiele segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 4, 402-427, aldaar 406-407.
  - 15 Bourke, *Working-class cultures*, 145-149.
  - 16 Robert Roberts, *The classic slum. Salford life in the first quarter of the century* (Manchester 1971) 5. Zie voor sociale structuur en huisvesting in negentiende-eeuws Amsterdam: Theo van Thijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 111-116. Dit thema wordt verder behandeld in hoofdstuk 1.
  - 17 John Benson, *The working class in Britain, 1850-1939* (London en New York 2003) 118.
  - 18 Michael Young en Peter Willmott, *Family and kinship in East London* (London 1962) 116.
  - 19 Bourke, *Working-class cultures*, 144.
  - 20 Selma Leydesdorff heeft deze bevolkingsdynamiek beschreven voor de Amsterdamse Joodse bevolking in het interbellum: Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*. Maar ook de wijken van Willmott en Young waren onderhevig aan demografische verschuivingen. Niet voor niets deden ze zowel onderzoek in de oude volksbuurt Bethnal Green als in de nieuwbouwwijk Greenleigh.
  - 21 Norbert Elias en John Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (London 1965).
  - 22 Gans, *The urban villagers*, 26.
  - 23 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 128. Voor de negentiende eeuw: Gareth Stedman Jones, *Outcast London. A study in the relationship between classes in Victorian society* (Oxford 1971) 338.
  - 24 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 200.
  - 25 Antoon Vrints stelt in zijn recente studie dat de onderste lagen van de Antwerpse bevolking een afwijkende omgang hadden met geweld en op andere wijze de publieke ruimte gebruikten. Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011).
  - 26 Talja Blokland, *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad* (Den Haag 2005) 29-35.
  - 27 Ulf Hannerz, *Soulside. Inquiries into ghetto culture and community* (New York en London 1969) 194-195; David Harding, *Living the drama. Community, conflict, and culture among inner-city boys* (Chicago en

- London 2010) x; Loïc Wacquant, *Urban outcasts. A comparative sociology of advanced marginality* (Cambridge en Malden 2008) 89-91; Joop Simonse, *Belemmerde kansen. Een sociologische schets van de volksbuurt* (Alphen aan den Rijn 1971); Stedman Jones, *Outcast London*, 336 en 346-349.
- 28 Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen* (Utrecht etc 1969, eerste druk 1937) 164-165.
- 29 Jacques van Doorn, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954) 87.
- 30 Oscar Lewis, *Five families. Mexican case studies in the culture of poverty* (London 1975, eerste druk 1959). Zie ook Godfried Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (Leiden 1990) 5-8.
- 31 Vrints, *Het theater van de straat*, 229.
- 32 Stedman Jones, *Outcast London*, 336 en 346-349.
- 33 Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (Maastricht 1999).
- 34 Onder andere: James Wilson, *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy* (Chicago 1987); Douglas Massey en Nancy Denton, *American apartheid. Segregation and the making of the underclass* (Cambridge 1993). De socioloog Harding stelt dat deze publicaties het weer mogelijk maakten te praten over cultuur zonder direct te worden afgeserveerd. Harding, *Living the drama*, x.
- 35 Vincent Sleebe deed een dergelijke oproep in een artikel over bewoners van Noord-Groningen. Vincent Sleebe, 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en culture of poverty in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 1, 1-30, aldaar 29.
- 36 Georg Simmel, *Conflict. The web of group-affiliations* (Glencoe 1955, Duitse origineel 1922) 129-137.
- 37 Simmel noemt dit niet expliciet. Wel genoemd in: Michael Anderson, *Family structure in nineteenth century Lancashire* (Cambridge 1971) 103.
- 38 De historicus William Rowe gebruikt de ideeën van Simmel om de gemeenschap in een Chinese stad te bestuderen. Gemeenschap kreeg volgens hem vorm in onderlinge afhankelijkheid, maar ook in het conflict met andere subgroepen. William Rowe, *Hankow. Conflict and community in a Chinese city, 1796-1895* (Stanford 1989) 7-8.
- 39 Leif Jerram, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011) 272.
- 40 Gunn, 'The spatial turn', 11; Marlou Schrover en Jelle van Lottum, 'Spatial concentrations and communities of immigrants in the Netherlands, 1800-1900', *Continuity and Change* 22 (2007) 2, 215-252, aldaar 216. Leen Beyers, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijn-cité Zwartberg, 1930-1970* (Amsterdam 2007). Het belang van het gebruik van publieke ruimte is ook beschreven in verschillende sociologische studies: Talja Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Kampen 1998) 95; Mitchell Duneier, *Slim's table. Race, respectability, and masculinity* (Chicago 1992) 158-161.
- 41 Lamberta Jens, *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk* (Nijmegen 1940) 9.
- 42 Martin Bosma, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011) 150.
- 43 Amanda Seligman, *Block by block. Neighborhoods and public policy on Chicago's Westside* (Chicago en London 2005).
- 44 Wacquant, *Urban outcasts*, 89-91.
- 45 Annemarie Cottaar stelde in haar proefschrift dat de concentratie van woonwagenbewoners in regionale kampen na de oorlog leidde tot een sterk wantrouwen tegenover de buitenwereld en een groeiende profilering van de eigen groep als 'een minderheid in eigen land'. Annemarie Cottaar, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Groepsvorming en beleid, 1870-1945* (Amsterdam 1996) 280.
- 46 Van Doorn, *De proletarische achterhoede*, 16-22.
- 47 Jan Kok et al., "'Toen scharrelde ze met haar hele zoodje naar een derde-achterkamer". Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 3,

- 333-360; Schrover en Van Lottum, 'Spatial concentrations'; Ad Knotter, 'Poverty and the family-income cycle: casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century', *History of the Family* 9 (2004) 2, 221-237.
- 48 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 12-13.
- 49 De geschiedenis van het clubhuis, dat nog steeds bestaat, is onlangs geboekstaafd: Diederick Klein Kranenburg en Wim Willems, *Niks geteisem. Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011). Met foto's van Eva Hofman.
- 50 Jan Bleyen en Leen van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis* (Leuven en Den Haag 2012) 90-91.
- 51 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 34 en verder.
- 52 Ook Wim Willems constateerde dit in zijn project waarin hij oudere Hagenaars naar hun herinneringen vroeg. Willems, 'Verplaatsing als opdracht', 47; Wim Willems (eds.), *Mijn stad. Herinneringen van Hagenaars* (Den Haag 2005).
- 53 Bleyen en Van Molle, *Mondelinge geschiedenis*, 91-92. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 131-132.
- 54 Paul Thompson, *The voice of the past. Oral history* (Oxford en New York 1988) 116. Bleyen en Van Molle, *Mondelinge geschiedenis*, 89. Over de werking van het geheugen, zie Douwe Draaisma, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom* (Groningen 2008) 64-87.
- 55 Overigens gingen deze krantjes het hele land door, merkte ik uit de reactie op mijn oproep. Tot Limburg aan toe reagerden oudbewoners op mijn oproep.
- 56 Ook de opname moest worden opgestuurd, wat fraude vrijwel onmogelijk maakt.
- 57 De transcripties van de interviews zijn gedeponerd in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Noten bij 1 Schooiers en patsers

- 1 Martha de Pauw, *Ongetiteld* (ca. 1970).
- 2 Bourke, *Working-class cultures*, 149. Zie ook Benson, *The working class in Britain*.
- 3 HGA, *Huurcommissies gemeenten 's-Gravenhage en Loosduinen*. Zie verder hoofdstuk 6.1.
- 4 Interview met Gillian (1927).
- 5 Auke van der Woud wijst er ook op dat de groepen die net ontsnapt waren aan de armoede streng neerkeken op de leefwijze in de sloppen. *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 395-396.
- 6 De aanvragen van de degenen die nooit in loondienst hadden gewerkt, de zogenaamd 'ongeorganiseerd', werden in 1934 en 1935 in slechts de helft van de gevallen gehonoreerd. *Jaarverslag Crisiscomité 1936*. HGA, *Haagsch Crisiscomité (HCC)*, Beheersnummer 491, inv.nr. 70.
- 7 Brief aan het Crisiscomité, 8-3-1934. HGA, HCC, inv.nr. 37.
- 8 Brief van hoofddeester gemeentelijke bewaarschool Scheveningen aan het Crisiscomité, 3-12-1931. HGA, HCC, inv.nr. 6.
- 9 Brief van onbekende aan het Crisiscomité, 19-12-1932. HGA, *Crisiscomité*, inv.nr. 13.
- 10 Harry Van Eijk, *Meer schaduw dan licht. Het Haagse leven tijdens de crisisjaren 1930-1939* (Soest 2012) 35.
- 11 Brief van A.H. de Kooij aan het Crisiscomité, 1-4-1933. HGA, HCC, inv.nr. 15.
- 12 *Jaarverslag van het Haagsch Crisiscomité, 1933*. HGA, HCC, inv.nr. 70.
- 13 In een brief aan het Crisiscomité schreef een bewoner van de Schilderswijk dat de lange rij voor het kantoor hem ontmoedigde zijn zaak te bepleiten; hij zou die dag toch niet meer aan de beurt komen. HGA, HCC, inv.nr. 8.
- 14 Een brief gericht aan het Crisiscomité, 16-2-1932. HGA, HCC, inv.nr. 7.
- 15 Klacht opgeschreven door collectant, 12-9-1932. HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 16 Brief van winkeliersvereniging 'Vaillantlaan' aan het Crisiscomité, 4-4-1932. HGA, HCC, inv.nr. 8.

- 17 In de jaren dertig stonden er in de wijk drie katholieke kerken. In 1947 was 35 procent van de bewoners van de Schilderswijk rooms-katholiek.
- 18 Interview met Jan (1930).
- 19 Interview met Albert (1919).
- 20 Interview met Ad (1916).
- 21 Interview Albert (1919).
- 22 Veel winkeliers bezaten een rijtje woningen als oudedagsvoorziening. In de Brueghelstraat bijvoorbeeld woonde een deel van de huurders vlakbij hun panden. Cor van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van jut: de Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 2, 190-214, aldaar 2-5.
- 23 Interview met Andre (1932).
- 24 Interview met Jan (1930).
- 25 Interview met Zusje (1933).
- 26 Brief van 'Vereeniging van uitvoerders en bazen in de burgerlijke- en waterbouwkunde' aan het Crisiscomité, 16-12-1931. HGA, HCC, inv.nr. 6.
- 27 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 20-9-1932. HGA, HCC, inv.nr. 7.
- 28 Brief van gepensioneerd hoofdambtenaar Bergsma aan het Crisiscomité, 16-12-1931. HGA, HCC, inv.nr. 6.
- 29 Brief van adjunct-directeur Maatschappelijk Hulpbetoon Riem Vis aan het personeel van Maatschappelijk Hulpbetoon, 9-10-1933. HGA, Archief Maatschappelijk Hulpbetoon (MH), inv.nr. 95.
- 30 Bijsteun werd verleend aan een (levensvatbaar) bedrijf, om tijdelijke moeilijkheden te onder-
vangen. HGA, MH, inv.nr. 86.
- 31 Brief van de heer Vermeij aan Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon, 19-6-1940. Deze brief is aan het begin van de oorlog geschreven, maar er is geen aanleiding om aan te nemen dat zij een andere situatie beschreef dan in de jaren dertig. HGA, MH, inv.nr. 86.
- 32 Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 228.
- 33 Brief van 'Commissie van leiders van de gemeentelijken diensten voor sociale zaken in de 9 groote gemeenten' aan 'Den Heer directeur van de Vereeniging van Nederlandsche gemeenten', 31-12-1947. HGA, MH, inv.nr. 86.
- 34 In hoofdstuk zes staat deze sociaaleconomische diversiteit centraal.
- 35 Brief van S. Tismeer aan het Crisiscomité, 29-9-1933. HGA, HCC, inv.nr. 16.
- 36 Dit komt ook terug in de beschrijvingen van de sociograaf Henk Dijkhuis, die eind jaren dertig vijftig dagen in de Amsterdams volksbuurt De Jordaan verbleef. Henk Dijkhuis, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis* (Amsterdam 1939) 27-28. Er werd neergekeken op mannen die op kosten van hun vrouw leefden.
- 37 Interview met Ad (1916).
- 38 Interview met Gillian (1927).
- 39 Sakari Saaritsa, 'The poverty of solidarity. The size and structure of informal income smoothing among worker households in Helsinki, 1928', *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 2, 102-127, aldaar 102.
- 40 Jerry White, *Rothschild buildings. Life in an East End tenement block, 1887-1920* (Londen en Boston 1980) 96.
- 41 Borchert, 'Urban neighborhood and community', 622-623.
- 42 Paul Kok, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000) 71.
- 43 Melanie Tebbutt, *Women's talk? A social history of 'gossip' in working class neighbourhoods, 1880-1980* (Aldershot 1995) 70.
- 44 Michael Boyer, 'Poor relief, informal assistance, and short time during the Lancashire cotton famine', *Explorations in Economic history* 34 (1997) 1, 56-76, aldaar 73.

- 45 Vincent Sleebe, 'Burenhulp tussen 1890 en 1950', in: Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risco's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 722-32, aldaar 729.
- 46 Saaritsa, 'The poverty of solidarity', 121.
- 47 De katholieke armenzorg merkte dit op in een brief aan het Haagsch Crisiscomité. Brief van het RK Armbestuur aan het Crisiscomité, 4-1-1932, HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 48 Notulen Dagelijks Bestuur Haagsch Crisiscomité, 22-2-1936. HGA, Crisiscomité, inv.nr. 2.
- 49 Brief van 'Onrechtvaardig afgewezen oranjeklant' aan het Crisiscomité, 1-10-1932. HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 50 Brief van Onbekende aan het Crisiscomité, 21-4-1933. HGA, HCC, inv.nr. 13.
- 51 Notulen Dagelijks Bestuur, 17-9-1936. HGA, HCC, inv.nr. 2.
- 52 Brief van M. Nooijen aan het Crisiscomité, 30-3-1932. HGA, HCC, inv.nr. 15.
- 53 Ditzelfde verschijnsel signaleerde Selma Leydesdorff in haar studie naar de joodse wijk in Amsterdam in het interbellum. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 227.
- 54 Brief van M. Groenedijk aan het Crisiscomité, 11-5-1932. HGA, HCC, inv.nr. 7.
- 55 Ibidem.
- 56 Jacob de Bruin, *De musschen en hun clubhuis* (Den Haag 1939) 35.
- 57 Brief van mevrouw N.N. aan het Crisiscomité, 22-12-1932. HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 58 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 6-7-1932. HGA, HCC, inv.nr. 205. Er staat niet vermeld of het 60 gulden per maand of per week is, maar ook in het eerste geval is het een voor die tijd gemiddeld inkomen in de Schilderswijk.
- 59 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 23-3-1933. HGA, HCC, inv.nr. 13.
- 60 Brief van 'buren hofje Koningstraat' aan het Crisiscomité, 9-2-1934. HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 61 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 24-1-1933. HGA, HCC, inv.nr. 13.
- 62 Ibidem.
- 63 Ibidem.
- 64 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 3-12-1932. HGA, HCC, inv.nr. 205.
- 65 Leydesdorff, *Wij hebben als mens*, 227.
- 66 Brief van C.J. Huijzen aan het Crisiscomité, 24-2-1933. HGA, HCC, inv.nr. 14.
- 67 Anonieme brief aan het Crisiscomité, 9-2-1934. HGA, HCC, inv.nr. 35.
- 68 Bourke, *Working-class cultures*, 149; Blokland, *Goeie Buren*, 117-118.
- 69 Ook Saaritsa concludeerde dat de voorwaarde van reciprociteit de leningen tussen burens voor de armste categorieën onbereikbaar maakte. Saaritsa, 'The poverty of solidarity', 121.
- 70 Deze voorbeelden keren regelmatig terug in interviews, maar ook in een aantal geschreven herinneringen. Duivesteijn, *Kijk op de Schilderswijk*, 82.
- 71 Chris Gordon, *The bevolkingsregisters and their use in analysing the co-residential behaviour of the elderly* (Den Haag 1989) 52. Gordon noemde bij deze stelling overigens geen enkele verwijzing.

Noten bij 2 De frontlinie van net gedrag

- 1 De Mussenvriend, november 1962.
- 2 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 245-247. Haar studie is in lijn met het werk van Norbert Elias: Norbert Elias, *Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation* (Basel 1939). Tot op heden is de veronderstelling dominant dat westerse samenlevingen vanaf de middeleeuwen een proces van civilisatie hebben ondergaan, die uiteindelijk ook in de lagere klassen veel invloed heeft gehad. Zie Vrints, *Het theater van de straat*, 17-21.
- 3 De geschiedenis van clubhuis De Mussen is pas onlangs geboekstaafd. Zie Diederick Klein Kra-

- nenburg en Wim Willems, *Niks geteisem!*
- 4 Beschouwing uit *Het Vaderland*, 25-10-1934.
  - 5 Clubhuizen werden in deze periode in meerdere steden opgezet. Rotterdam had de primeur met clubhuis De Arend. Herman Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970* (Amsterdam en Utrecht 1987) 129.
  - 6 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 13.
  - 7 Bijvoorbeeld in het landelijke onderzoek naar de 'verwildering' van de jeugd. Herman Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek naar de 'massajeugd' te 's-Gravenhage* (Den Haag 1950).
  - 8 Dit werd bevestigd door een Mus van het eerste uur, die vanaf zijn jeugd actief was in het kader van het clubhuis. Interview met Bertus de Wolff (1930).
  - 9 Interview met Ad Peeters (1916).
  - 10 Interview met Albert (1919).
  - 11 Interview met Gerrit (1922).
  - 12 Interview met Carol (1931).
  - 13 Interview met Martha (1922).
  - 14 *Ibidem*.
  - 15 Interview met Gillian (1927).
  - 16 Interview met Andre (1932).
  - 17 *Ibidem*.
  - 18 Bourke, *Working-class cultures in Britain*, 96. Zie ook Blokland, *Goeie bureu*, 101-103. Tebbutt, *Women's talk?*, 76-77.
  - 19 Interview met Martha (1922).
  - 20 Interview met Bea (1927).
  - 21 Interview met Martha (1922).
  - 22 Interview met Gerrit (1922).
  - 23 Interview met Annie (1931).
  - 24 Ad Peeters, *Aan de rand van de stad. Belevissen van een schoolmeester omstreeks 1935* (ongepubliceerd 2002) 14.
  - 25 *Ibidem*.
  - 26 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1938.
  - 27 Peeters, *Aan de rand van de stad*, 17.
  - 28 *Idem*, 23.
  - 29 Interview met Theo (1933). De broers zijn afzonderlijk geïnterviewd.
  - 30 Interview met Theo (1933).
  - 31 De Bruin, *De Musschen en hun clubhuis*, 30.
  - 32 Archief De Mussen, *Levensbericht*, november 1935.
  - 33 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1937.
  - 34 Archief De Mussen, *Levensbericht*, januari 1937.
  - 35 Archief De Mussen, *Levensbericht*, november 1937. De diepere oorzaken zag De Bruin in het gebrek aan perspectief bij de jeugd en hun ouders.
  - 36 Interview met Catoetje (1934) en Lowie (1930).
  - 37 Interview met Catoetje (1934).
  - 38 De Bruin, *De Musschen en hun clubhuis*, 13.
  - 39 Dijkhuis, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, 15.
  - 40 Knotter, 'Poverty and the family-income cycle'.
  - 41 Interview met Catoetje (1934).
  - 42 Vrints, *Het theater van de straat*, 222-225.
  - 43 Dit verschijnsel wordt de armoedecyclus genoemd. Zie Knotter, 'Poverty and the family-income

- cycle', 235. De sociologe Hilda Verweij-Jonker beschreef hoe de lage lonen van arbeiders in Eindhoven eind jaren dertig ertoe leidden dat de volgende generatie, net als hun ouders, geen opleiding kon volgen. Hilda Verweij-Jonker, *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven (Assen 1943)* 180.
- 44 Knotter, 'Poverty and the family-income cycle', 235.
- 45 Interview met Ad (1916).
- 46 Interview met Theo (1933).
- 47 Beschouwing van Meester De Bruin, *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 48 Interview met Jules (1931).
- 49 Van Doorn, *De proletarische achterhoede*, 18 en 29.
- 50 Archief De Mussen, *Levensbericht*, februari 1938. Ook: *Dijkhuis, Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, 27.
- 51 Beschouwing van De Bruin, *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 52 Archief De Mussen, *Levensbericht*, 1-5-1937.
- 53 Beschouwing van De Bruin, *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 54 De Bruin, *De Musschen en hun clubhuis*, 38.
- 55 *Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport maatschappelijke verwildering der jeugd (Den Haag 1953)* 54-55.
- 56 Archief De Mussen, *Mussenvriend*, maart 1946.
- 57 Knotter, 'Poverty and the family-income cycle', 222.
- 58 In paragraaf 10.1 komt dit thema opnieuw aan bod.

Noten bij 3 Het intieme leven

- 1 Tebbutt, *Women's Talk?*, 79. Dit thema past ook weer binnen de eerder genoemde civilisatiethese van Elias.
- 2 Margo de Koster, 'Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie) conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechter van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 8 (2001) 101-131, aldaar 113.
- 3 Joan Sangster, "'Bad girls': the regulation of sexuality through the female refuges act in Ontario, 1920-1945', *Journal of the History of Sexuality* 7 (1996) 2, 239-286, aldaar 255.
- 4 Sleebe, 'Van vader op zoon', 14.
- 5 Veel studies maken gebruik van rechtbankverslagen, die per regio zijn georganiseerd. Antoon Vrints, 'De retoriek van de rottigheid. Belediging en seksuele eer in het buurtleven te Antwerpen, 1910-1950', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 38 (2008) 3-4, 349-377, aldaar 351. Sleebe, 'Van vader op zoon'. Overigens wordt ook in de bestaande Engelse literatuur over de arbeiderscultuur bijna geen aandacht besteed aan lokale verschillen. Bijvoorbeeld Bourke, *Working-class cultures in England*; Tebbutt, *Womens talk?*
- 6 Vrints, 'De retoriek van de rottigheid', 365; Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de 17de en 18de eeuw (Amsterdam 1996)*.
- 7 Interview met Jopie (1931).
- 8 Dossier uit 1935. HGA, Archief Diaconie Hervormde Kerk (DHK), inv.nr. 2151.
- 9 Interview met Martha (1922).
- 10 Interview met Mimi (1923).
- 11 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 12 Brief van man aan vrouw, uit dossier. HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 13 HGA, DHK, inv.nr. 2150.

- 14 Interview met Mimi (1923).
- 15 Tebbutt, *Women's Talk?*, 78.
- 16 Tom Wakefield, *Forties child. An early autobiography* (London 1980) 62-64, geciteerd in: Tebbutt, *Women's Talk?*, 79. Ook Roberts, *The classic slum*, 30.
- 17 Vrints verdedigt het idee dat in arme buurten de publieke reputatie van een individu van belang was om een beroep te kunnen doen op opgebouwde reciprociteitsrelaties. Dit maakte het belang van een goede reputatie groter. Vrints, *Het theater van de straat*, 118.
- 18 Beschouwing van Meester de Bruin in *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 19 Archief De Mussen, *Levensbericht*, april 1937.
- 20 Archief De Mussen, *Levensbericht*, juni 1937.
- 21 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 22 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 23 Ibidem.
- 24 HGA, DHK, inv.nr. 2150.
- 25 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 26 Reconstructie op basis van dossiers van de Middernachtszending en gegevens uit het bevolkingsregister. HGA, DHK, inv.nr. 2151 en HGA, *Gezinskaarten 1818-1939*.
- 27 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 28 Beschouwing van De Bruin in *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 29 Carl Chinn, *They worked all their lives. Women of the urban poor in England, 1880-1939* (Manchester 1988) 14.
- 30 Young en Wilmott concludeerden in de jaren zestig dat het sociale leven in het Londense East End draaide om de grootmoeder, en dat haar mening de norm was. Young en Willmott, *Family and kinship*. Zie ook Tebbutt, *Women's Talk?*, 102-103.
- 31 Mussenvriend, oktober 1948.
- 32 In de literatuur wordt in dit kader vooral de druk van de ouders genoemd. Roberts, *The classic slum*, 35; Knotter, 'Poverty and the family-income cycle', 235.
- 33 Martin Bossenbroek en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- 34 Bourke, *Working-class culture*, 38.
- 35 Idem, 38.
- 36 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 273.
- 37 Cecil Rolph, *Women of the streets. A sociological study of the common prostitute* (London 1955) 166.
- 38 Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 272.
- 39 Ibidem.
- 40 Zie bijvoorbeeld Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 393; Roberts, *The classic slum*, 8-9.
- 41 Vrints, 'De retoriek van de rottigheid', 365. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*.
- 42 Jens, *Criminaliteit in verband met familie en wijk*, 30.
- 43 De lijsten, die tussen 1909 en 1919 werden opgesteld, zijn in het archief van de Haagse gemeentepolitie niet aanwezig, en het lijkt erop dat alleen uit Den Haag aan de oproep van de vereniging gehoor werd gegeven. In het archief van de Nederlandse Vereniging tegen Prostitutie zijn geen lijsten uit andere steden aangetroffen. IISG, Archief Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid (NCIZV), inv.nr. 20.
- 44 Op sommige adressen woonden meer dan 1 prostituee. Op afbeelding 3.1 komt het aantal stippen dan ook niet geheel overeen met het aantal prostituees.
- 45 In hoofdstuk vijf wordt hier verder op ingegaan.
- 46 De gebeurtenissen in clubhuis De Mussen, die zich in 1931 in dit deel van de wijk vestigde, maar al snel door een volgens de directeur 'onmogelijke opstelling van de burens' moest verhui-

- zen naar het oudste deel van de wijk, ondersteunen deze zienswijze. Zie Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 49.
- 47 Vrints, *Het theater van de straat*, 118.
- 48 In 1940 werd op last van de bezetter een lijst van bij de politie bekende prostituees opgesteld. Het totaal kwam uit op 411 hoeren. De opstellers zelf gaven aan dat het daadwerkelijke cijfer veel hoger lag. HGA, archief gemeentepolitie, inv.nr. 6293.
- 49 Kopieboeken processen-verbaal van de Zedenpolitie, 1927-1942. Gedateerd 3-6-1939, HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6514.
- 50 Ibidem.
- 51 Gedateerd 14-5-1937, idem.
- 52 Gedateerd 17-6-1937, idem.
- 53 Gedateerd 7-6-1937, idem.
- 54 Ibidem.
- 55 HGA, DHK, inv.nr. 2150.
- 56 HGA, DHK, inv.nr. 2151.
- 57 Het verschijnsel dat de wereld voor veel bewoners in deze buurt ophield bij het eind van de straat, is al meerdere malen beschreven. Tebbutt, *Women's Talk?*, 76. In de Schilderswijk merkte clubhuisleider De Bruin telkens weer dat bewoners een sterke neiging hadden om zich per straat te organiseren. Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 74-75.
- 58 Interview met Catootje (1934).
- 59 Interview met Catootje en Lowie (geboren 1930 en 1934).
- 60 Pieter Hus, *Niet bij brood Alleen. Husseklus deel 1. De klus van Pieter Hus*, 1 t/m 18 (Ongepubliceerd z.j.) 72.
- 61 Meester De Bruin schreef dat hij maar beter kon zwijgen over wat er op jonge leeftijd allemaal wel niet op seksueel gebied gebeurde in de wijk: *Het Vaderland*, 24-10-1934.
- 62 Archief De Mussen, *Levensbericht*, april 1937.
- 63 Mussenvriend, oktober 1965.

Noten bij 4 Verspreiding en acceptatie van criminaliteit

- 1 Sleebe, 'Van vader op zoon', 14.
- 2 Leydesdorff, *Wij hebben al mens geleefd*, 131-132.
- 3 Roger Hood en Kate Joyce, 'Three generations. Oral testimonies on crime and social change in London's East End', *British Journal of Criminology* 39 (1999) 136-160, aldaar 144-146.
- 4 Idem, 151.
- 5 Jerry White, *The worst street in north London. Campbell Bunk, Islington between the wars* (London 1986) 126-127.
- 6 Jens, *Criminaliteit in Utrecht*, 9.
- 7 Idem, 176.
- 8 Simonse, *Belemmerde kansen*, 142 en 144-156.
- 9 Julius Wilson, *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996) 67.
- 10 Lewis, *Five families*.
- 11 Uit vele critici: Wacquant, *Urban Outcasts*, 117-118.
- 12 Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 7. Voor- en tegenstanders verschillen vooral van mening over de mogelijke autonomie van een dergelijke cultuur.
- 13 HGA, Archief gemeentepolitie, inv.nr. 5563.
- 14 Pieter Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987) 229-230.
- 15 Rapportenboek inbraak, 1939. HGA, Gemeentepolitie, inv.nr. 1114.

- 16 Proces-verbaal B, nummer 247. HGA, Gemeentepolitie, inv.nr. 4818. Alle verdere informatie over dit netwerk is afkomstig uit dit proces-verbaal.
- 17 Dit zien we ook in sociologische studies uit de jaren vijftig over volksbuurten of 'slums' in Amerika en Engeland; Young and Willmott, *Family and kinship*, 187. Zij stelden dat er vrijwel geen sprake was van een generatiekloof binnen deze systemen, omdat de jeugd al jong onderdeel uitmaakte van de volwassen wereld. Ook Gans, *The urban villagers*, 36-40.
- 18 In 1931 werd er bijvoorbeeld in de Haagse gemeenteraad een discussie gevoerd over het slopen van woningen in onder andere het Lamgroen, het Spui, de Bakkerstraat, het Westeinde en het Kortenbosch, allemaal woningen die voorkwamen in het verdachtenregister van de politie begin jaren twintig. HGA, *Verslagen en handelingen gemeenteraad*, 3 november 1931. Kees Stal, 'ruimtelijke ontwikkeling', in: De Nijs en Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 11-55, aldaar 40.
- 19 Brief van bewoners Hunzestraat aan gemeentebestuur Den Haag, 17-7-1937. HGA, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 903.
- 20 Archief De Mussen, *Levensbericht*, juni 1937.
- 21 Archief De Mussen, jaarverslag 1959.
- 22 Jens, *Criminaliteit te Utrecht*, 11. Zie ook William Whyte, *Street corner society. The social structure of an Italian slum (Chicago 1943)* 273-276.
- 23 Wilson, *When work disappears*, 67-71.
- 24 Behalve het verklikken van Arkenbout werd er in 1939 nergens een zaak van heling of diefstal gemeld waarbij een bewoner niet het slachtoffer was.
- 25 Ad Peeters, 'Herinneringen 1916-1946' (ongepubliceerd 1987) 46.
- 26 Dit was de manier waarop gasmeters in Amsterdam werkten. Voor Den Haag is er geen specifieke literatuur, wel herinneringen van oud-bewoners. K. Niessen, 'Penningen voor de gasmeter', *Ons Amsterdam* 47 (1995) 11, 260-262.
- 27 HGA, archief gemeentepolitie, inv.nr. 1114. De gaspenningen werden in de wintermaanden meer gestolen dan in de zomer.
- 28 Interview Gillian (1927).
- 29 Brief van B&W aan V.d. Lans, 24-11-1938. HGA, Archief gemeentelijk gasbedrijf, inv.nr. 119.
- 30 Brief van v.d. Lans aan B&W, 9-11-1938. HGA, Archief gemeentelijk gasbedrijf, inv.nr. 119.
- 31 Archief De Mussen, *Levensbericht*, juni 1937.
- 32 De Bruin, De Musschen, 42.
- 33 Idem, 43.
- 34 Beschouwing van De Bruin, *Het Vaderland*, 25 oktober 1934.
- 35 De Bruin, De Musschen, 43.
- 36 Mussenvriend, oktober 1948.
- 37 Het wantrouwen tegen alles wat te maken had met gezag, is ook opgetekend voor de Amsterdamse Jordaan. Dijkhuis, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, 53-54.
- 38 Herman Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970 (Amsterdam en Utrecht 1987)* 121.
- 39 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 35.
- 40 Het verhaal 'Jan en Piet' is opgenomen in de bundel *De Mussen... en wij?* (Den Haag 1952) 102-106, aldaar 105.
- 41 Mussenvriend, mei 1952. In dit stuk wond De Bruin zich op over de wildgroei aan clubhuizen na 1945, die zonder veel kennis van zaken een grote zak geld zouden krijgen van de overheid.
- 42 De Bruin, De Musschen, 47.
- 43 Mussenvriend, januari 1948.
- 44 *Het Vaderland*, 25-10-1934.
- 45 Mussenvriend, 1-10-1948.

- 46 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 37-41.
- 47 Clubhuis De Mussen bestaat nog steeds, en het borstbeeld van Meester De Bruin neemt er een prominente plaats in.
- 48 Archief De Mussen, *Levensbericht*, februari 1933.
- 49 De Bruin, De Musschen, 59.
- 50 Uit de archieven van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij blijkt dat niemand in deze periode bereid was in de Schilderswijk langs de huizen te gaan om nieuwe leden te werven. Zij vreesden namelijk dat de overbekende weerzin ten opzichte van het gezag zich tegen hen zou keren. Jaarverslag 1926, Archief SDAP, Federatie Den Haag, IISG.
- 51 David Sibley, *Outsiders in urban societies* (Oxford 1981) 56.
- 52 Anne Sutherland, *Gypsies, the hidden Americans* (London 1975) 78.
- 53 Sari van der Poel, 'De vulkanische relatie tussen overheid en woonwageneigenaren', *Tijdschrift voor Criminologie* 40 (1998) 3, 234-256, aldaar 254.
- 54 Archief De Mussen, *Levensbericht*, februari 1937.
- 55 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1935.
- 56 De Bruin, De Musschen, 35.
- 57 *Het Vaderland*, onder andere 18-6-1935.
- 58 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1935.
- 59 De Bruin, De Musschen, 35.
- 60 *Idem*, 51.
- 61 *Ibidem*.
- 62 Archief De Mussen, *Levensbericht*, november 1937.
- 63 De Bruin, De Musschen, 33.
- 64 *Idem*, 50.
- 65 Interview met Theo (1933).
- 66 De Bruin, De Musschen, 35.
- 67 Archief De Mussen, *Levensbericht*, april 1937.
- 68 *Ibidem*.
- 69 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1935.
- 70 De Bruin in *Het Vaderland*, 24-10-1934.
- 71 *Ibidem*.
- 72 Archief De Mussen, *Levensbericht*, juli 1937. Dit kwam ook terug in het onderzoek naar Joods Amsterdam van Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 131-132.
- 73 Archief De Mussen, *Levensbericht*, 15-6-1937.
- 74 *Ibidem*.
- 75 Interview met Catootje (1934).

Noten bij 5 Privaat, publiek en de buitenwereld

- 1 Uit verschillende perioden: Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 42; Simonse, *Belemmerde kansen; Lupi, 'Het territorium als bindmiddel'*, 63.
- 2 *Mussenvriend*, januari 1948.
- 3 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 242.
- 4 Standish Meacham, *A life apart. The English working-class, 1890-1914* (London 1977) 50.
- 5 Interview met Ad (1916).
- 6 Interview met Gerrit (1922).
- 7 Interview met Ria (1930).

- 8 Interview met Martha (1922). Wanneer mensen 'dik zijn' met elkaar betekent dit dat zij veel onderling contact hebben.
- 9 Interview met Leo (1922).
- 10 Interview met Martha (1922).
- 11 Interview met Carol (1931).
- 12 Interview met Annie (1931).
- 13 Vrints, *Het theater van de straat*, 48-49. Vrints situeert zijn onderzoek in de 'armere buurten', een ietwat vage afbakening.
- 14 Tebbutt, *Women's Talk*, 61. Ook de oma van de auteur kwam altijd op precies dezelfde wijze binnenvallen in zijn ouderlijk huis. Haar eerste woorden na binnenkomst waren: 'Ja, ik ga gelijk weer weg hoor', waarna ze zo een uur bleef hangen.
- 15 Archief De Mussen, *Levensbericht*, april 1937.
- 16 De Bruin, *De Musschen*, 42.
- 17 Interview met Catootje en Lowie (1934 en 1930).
- 18 *Ibidem*.
- 19 Archief De Mussen, *Levensbericht*, april 1937.
- 20 Philip Snijder, *Zondagsgeld* (Amsterdam 2007).
- 21 J. De Bruin, *De Musschen en hun Clubhuis* (Den Haag 1939) 8-9.
- 22 *Levensbericht*, februari 1937.
- 23 Archief De Mussen, *Levensbericht*, 1 maart 1938.
- 24 Vrints, *Het theater van de straat*, 118.
- 25 Jan Haveman, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952) 63.
- 26 Van Doorn, *De proletarische achterhoede*, 16-20.
- 27 Interview met Andre (1931).
- 28 *Ibidem*.
- 29 Het vraagstuk van de protestpartij wordt verder uitgewerkt in paragraaf 8.2. Zie Margrit van der Steen, *De stem van het volk. Kiezers in Den Haag* (Den Haag 2012) 17.
- 30 IISG, Archief SDAP, afdeling Den Haag, Band 1935-1937.
- 31 Jaarverslag 1926, IISG, Archief SDAP, Afdeling Den Haag, inv.nr. 1091, band III.
- 32 Er is weinig bekend over de relatie tussen kerkelijke denominatie en de daadwerkelijke verbondenheid met de kerk in Nederlandse arbeiderswijken tijdens het interbellum.
- 33 Geen van de gevonden literatuur over buitenkerkelijkheid in Nederland gaat in op deze kwestie. Bijvoorbeeld Heije Faber, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen 1970). Historicus Paul Kok vermeldt dat er over de kerkgang van Leeuwarders niets bekend is, enkel over de gezindte waar bewoners toe zeiden te behoren. Kok, *Burgers in de bijstand*, 182.
- 34 Interview met Lowie (1930).
- 35 Archief De Mussen, *Mussenvriend*, april 1946.
- 36 In de jaren na 1945 probeerden de kerken om hun positie binnen de armenzorg te continueren. Marco van Leeuwen, 'Armenzorg 1912-1965: van centrum naar periferie', in: Van Gerwen en Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen*, 520-570.
- 37 Interview met Gillian (1927).
- 38 Jan herinnerde zich dat in de kerk bij hem in de buurt, de Jozefkerk, de banken vooraan voor hem en zijn familie bestemd waren. In de kerk van zijn zus, de Marthakerk aan de Hoefkade, was dit juist andersom. Interview met Jan (1930).
- 39 Ook in een Arnhemse arbeidersbuurt in de jaren twintig kwamen de armste bewoners maar weinig naar de mis. Jos Palm verbindt dit met het feit dat ze alleen maar achter in de kerk mochten staan. Jos Palm, *Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland* (Amsterdam en Antwerpen 2012) 48-49.

- 40 Nieuwenhuis, Rapport omtrent het vraagstuk van de massajeugd, 44.
- 41 Mussenvriend, maart 1951.
- 42 De socioloog Herbert Gans suggereerde in zijn studie over de Italiaans-Amerikaanse gemeenschap in de jaren vijftig dat de kerk wel als 'moral agency' werd geaccepteerd, maar niet als instituut. Gans, *The urban villagers*, 110-113.
- 43 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 80 en 106-107.
- 44 De Bruin had het meer op kindertjes die nog durfden te liegen, dan op 'totaal misvormde' kindertjes van de nette arbeiders. Archief de Mussen, *Levensbericht*, oktober 1938.
- 45 Mussenvriend, december 1946.
- 46 Mussenvriend, september 1945.
- 47 Ibidem.
- 48 Mussenvriend, december 1946.
- 49 De sociograaf Dijkhuis signaleerde de beperkte aanhang bij jeugdverenigingen eind jaren dertig ook in de Amsterdamse Jordaan. Dijkhuis, *Vijftig dagen*, 31-32.
- 50 Interview Lowie (1930).
- 51 Interview Albert (1922).
- 52 Interview Martha (1922).
- 53 Interview met Leo (1922). De functie van een lokale winkel als verzamelplek voor gelijkgestemden, maar ook als plaats waar de lokale zeden werden gecontroleerd, is al vaker naar voren gekomen. Zie ook Tebbutt, *Women's talk?*, 65-66. Blokland, *Goeie bureu*, 96.
- 54 Blokland beschrijft ook de sterke groepsvorming die zich onder katholieken kon voltrekken. Blokland, *Goeie Bureu*, 135-140. Zij maakt echter onderscheid tussen religieus standvastigen en gematigd religieuzen. De tweede categorie creëerde minder een groepsidentiteit als gelovige, maar het kon wel een sterke organisatorische functie vervullen.
- 55 Interview met Albert (1919).
- 56 Ibidem.
- 57 Interview met Jan (1930).

Noten bij 6 Demografische en economische ontwikkelingen in het interbellum

- 1 Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage?*, 98.
- 2 De oud-directeur van de Dienst voor de Volkshuisvesting, Bakker Schut, schreef na zijn pensioen een lijvige studie over alle woningtypen in Den Haag, waarin hij veel aandacht had voor de verschillen voor en na de Woningwet. Pieter Bakker Schut, *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage* (Den Haag 1949) 74-83.
- 3 Pooley betoogde zelfs dat de verschillende onderzoeksschalen de belangrijkste oorzaak waren voor uiteenlopende resultaten bij studies over de negentiende-eeuwse stad. Colin Pooley, 'Residential differentiation in Victorian cities: a reassessment', *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 9 (1984) 2, 131-144, aldaar 132.
- 4 Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*. Ook Maarten van Doorn, 'Haagse straatportretten', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 100 (1990) 195-229. Zij onderzochten beiden de verschillende straten op basis van beroep. Leo Lucassen wees al eerder op de beperkte betrouwbaarheid van het beroep als graadmeter voor welvaart. Leo Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 2, 92-115.
- 5 Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage, *Jaarboek 1919-1923* (Den Haag 1923) 89.
- 6 Het grote aantal verhuizingen in de vooroorlogse Jordaan is hier ook een indicatie voor. Jan Kok et al.,

- “Toen scharrelde ze met haar hele zoodje naar een derde-achterkamer”. Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 3, 333-360, aldaar 357.
- 7 Ibidem.
  - 8 Lucassen, ‘De selectiviteit van blijvers’, 100.
  - 9 HGA, Huurcommissies gemeenten ’s-Gravenhage en Loosduinen.
  - 10 De ontwikkelingen die zich op sociaaleconomisch gebied voordeden in de Schilderswijk worden uitgebreid behandeld in het tweede deel van dit boek.
  - 11 Het nagaan van de samenstelling van huishoudens op een bepaald adres is mogelijk aan de hand van gegevens uit het bevolkingsregister.
  - 12 Schmal, *Den Haag of ’s-Gravenhage*, 108-110.
  - 13 P. de Baar en C. Slechte (eds.), *Haagse hofjes. Tien historische artikelen* (Leiden 1982) 82. Het precieze aantal hofjeswoningen in de Schilderswijk is niet bekend. Van Baar telde voor 1895 een aantal van 9700 hofjes in heel Den Haag, waarvan een kwart in de nieuwe wijken te vinden was. De Schilderswijk was in deze periode de enige ‘nieuwe wijk’.
  - 14 De huurinformatie in deze paragraaf is afkomstig uit het archief van de Haagse Huurcommissie. HGA, Huurcommissie gemeenten ’s-Gravenhage en Loosduinen, inv.nr. 33, 301 en 302.
  - 15 Joost Blasweiler en Koos Havelaar, *Jacobastraat vooruit, 1882-1994* (Den Haag 1994) 65. Ook I. van Creveld, ‘Een stadje in de stad’. *De Van Ostadewoningen* (Den Haag 1999). Zie hiervoor bijvoorbeeld ook: Wouter Beekers en Rolf van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming, 1876-2003* (Hilversum, 2008) 122-124. Controle op goede bewoning was bij verenigingen in heel Nederland gemeengoed.
  - 16 Volgens Schmal telde de gehele stad 944 verenigingswoningen uit deze periode. Schmal, *Den Haag of ’s-Gravenhage*, 96. Op basis van de literatuur over verschillende verenigingen en een handmatige telling van een aantal projecten lijkt dit aantal echter te laag: Creveld, *Een stadje in de stad*, en Duijvesteyn, *Kijk op de Schilderswijk*, 42-48. Het aantal bleef echter relatief klein. Pieter Bakker Schut en S. de Monchy, *De volkshuisvesting te ’s-Gravenhage, 1914-1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting* (Alphen aan den Rijn 1939) 17.
  - 17 Creveld, *Stadje in de stad*, 51. Ook in de Jacobastraat had een filantropische ondernemer veel woningen gebouwd. Het voornemen van de eigenaar om de bewoners hun woning te laten kopen mislukte, maar ook hier was tot na 1945 sprake van controle op de bewoning. Zie Blasweiler en Havelaar, *Jacobastraat vooruit*, 65.
  - 18 Interview met Pieter Hus (1922). Na 1945 ontwikkelde Het Fort zich tot een van de armere delen van de Schilderswijk, toen het complex was verkocht aan een onwillige huurbaas. Het is goed mogelijk dat de achteruitgang al in de jaren dertig begon, toen ook andere complexen van deze vereniging, gebouwd in dezelfde periode, aan verbetering toe waren.
  - 19 HGA, Huurcommissie, inv.nr. 302.
  - 20 Interview met Gillian (1927).
  - 21 *Verslag van het bestuur der vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenen te ’s-gravenhage* (Den Haag 1920). Ook Creveld, *Stadje in de Stad*, 71.
  - 22 HGA, Archief van Stadsontwikkeling en volkshuisvesting, inv.nr. 1596.
  - 23 *Verslag van den toestand der Gemeente ’s-Gravenhage over het jaar 1922*, 86.
  - 24 HGA, Huurcommissie, inv.nr. 33 en 301.
  - 25 Omdat de Huurcommissie alleen in het begin van haar bestaan zo uitgebreid onderzoek naar de huursituatie heeft gedaan, zijn deze gegevens alleen voor 1919 beschikbaar. Het voordeel van deze tijdsopname is dat de prijzen onderling goed vergelijkbaar zijn.
  - 26 Interview met Ad (1916).
  - 27 Bakker Schut, *Enige grondslagen*, 78. Bakker Schut schrijft specifiek over de Van de Veldestraat, dat er sprake was van gedrongen bebouwing met onvoldoende licht en lucht.

- 28 Dergelijke woningen op de begane grond waren in veel gevallen winkelpanden, maar voor de even dure bovenwoningen zal dit niet gegolden hebben. Regelmatig stond er bij een dure benedenwoning de toevoeging 'w', wat waarschijnlijk 'winkel' betekende.
- 29 Bakker Schut, *Enige grondslagen*, 87. De auteur vermoedde dat de tweede etage pas na de stichting voor afzonderlijke bewoning werd ingericht, omdat de zolderruimte anders wel was afgewerkt in het ontwerp.
- 30 Het Oranjeplein was in de negentiende eeuw door de gemeente ontwikkeld, met de bedoeling er een woonomgeving te ontwikkelen voor de bemiddelde Hagenaars. De opkomende industrialisatie, de beperkte mogelijkheden van de gemeente om grond aan te kopen en de slechte reputatie van dit deel van de stad maakten dat het Oranjeplein een uitzondering bleef. Zie Schmal, *Den Haag of 's-Gravenhage*, 78-95.
- 31 De gemeente Den Haag hield voor iedere woning in de stad bij wie de opeenvolgende hoofdbewoner was en of deze onderhuurders had. Hiernaast vermeldden de gezinskaarten uit het bevolkingsregister de gezinssamenstelling van de hoofdbewoner. Met deze gegevens is het mogelijk de huishoudens te reconstrueren van de duurdere woningen in de Rembrandtstraat in 1919.
- 32 Ad Knotter, 'Poverty and the family-income cycle: casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century', *History of the Family* 9 (2004) 221-237.
- 33 Informatie over de fiscale huurwaarde uit 1928 wijst erop dat de huren in deze straat ongeveer overeenkwamen met die in de Rembrandtstraat. De huurwaarde had een fiscale betekenis en kon verschillen van de daadwerkelijk gevraagde huur. De waarde is bekend voor 1928, bijna tien jaar na de informatie over de andere straten in deze paragraaf. Dit maakt een vergelijking met de andere straten onbetrouwbaar.
- 34 Interview met Leo (1922).
- 35 Interview met Jopie (1931).
- 36 Beschouwing uit *Het Vaderland*, oktober 1934.
- 37 Interview met Ad (1916).
- 38 Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002) 39-41.
- 39 Thimo de Nijs, 'Economie', in: De Nijs en Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 164.
- 40 De Schilderswijk werd in 1923 aangewezen als zogenaamde woon-en industriewijk, waar bedrijfsjes zich vrij mochten vestigen. J. Claringbould, *De ontwikkeling van het bedrijfsleven in het gebied van de kamer van koophandel en fabrieken voor 's-Gravenhage* (Den Haag 1932) 9.
- 41 De Nijs, 'Economie', 164.
- 42 Er waren in de Schilderswijk ook een aantal zeer grote bedrijven gevestigd, zoals de bakkerij van Hus op de Jacob Catsstraat en de houtzagerij van Dekker aan de Houtzagerssingel.
- 43 Volkstelling 1947, www.volkstellingen.nl. Het inwoneraantal van de twee vergeleken gebieden lag ongeveer gelijk in dat jaar, maar de oppervlakte van de Schilderswijk was aanmerkelijk geringer dan die van de andere wijken samen – en het had bovendien geen apart industriegebied; alle bedrijven lagen tussen huizen in.
- 44 Thimo de Nijs, 'Haagse kruideniers tijdens de crisis van de jaren dertig', *Die Haghe* 113 (2003) 162-181, aldaar 162 en 176. Overigens, ook de kruideniers met een omzet van 20.000 tot 30.000 gulden, waarvan een gezin redelijk kon rondkomen, kwamen in de Schilderswijk het vaakst voor.
- 45 Ook na 1945 werd nog gewezen op de relatief losse band die er in het bouwbedrijf bestond tussen werknemer en werkgever. Aan het eind van een klus werden de werknemers meestal ontslagen. W. Laman Trip, 'De ontwikkeling van het bouwbedrijf', in: *Zo werkt Den Haag. De ontwikkeling gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw* (Den Haag 1958) 92-98, aldaar 96.
- 46 Van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang*, 110.

- 47 Jaarverslagen Maatschappelijk Hulpbetoon. HGA, MH, inv.nr. 12.
- 48 Robert Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939. Een onderzoek naar regionale verschillen* (Utrecht 1985) 75 en 337. De indexcijfers gaven de omvang weer van de werkloosheid als een 'percentage werkloosheidsdagen van het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden indien er geen werkloosheid was geweest'. Idem, 15.
- 49 Van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang*, 113.
- 50 *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage 1938 I*, bijlage 22, 3.
- 51 *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage 1934*, bijlage 23. Na 1934 daalde de woningproductie wel in snel tempo.
- 52 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', *Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage 22 (1935)* 12, 57.
- 53 Transvaal en Spoorwijk waren gebouwd na de invoering van de Woningwet in 1902; hierin waren onder meer de minimumeisen voor het bouwen van arbeiderswoningen aangescherpt. Over Spoorwijk werd zelfs geschreven dat het een zorgvuldig vormgegeven wijk was met groene, besloten pleintjes. Kees Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: De Nijs en Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 11-54, aldaar 38.
- 54 Terwijl er in 1933 in totaal nog geen duizend woningen werden gebouwd in de prijsklasse onder de 400 gulden per jaar, steeg de woningvoorraad in deze categorie met 2.561.
- 55 In 1933 volgde in de Schilderswijk op een verhuizing nog vaker een huurverhoging dan een verlaging. 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1933', *Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage 20 (1933)* 12, 40.
- 56 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1933', 47.
- 57 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1933'.
- 58 Het totaal aantal onderzochte verhuizingen bedroeg 7.336. 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', 48.
- 59 In de categorie woningen tussen de 275 en 300 gulden per jaar betrokken de helft van de mensen die verhuisden een 'betere woning'.
- 60 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', 65.
- 61 Ibidem.
- 62 Interview met Gillian (1927), gehouden op 8 oktober 2009.
- 63 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', 49. Van de 2783 bewoners die verhuisden naar een 'betere woning', konden de onderzoekers in 1412 gevallen geen aantoonbare verbetering constateren. Indachtig de genoemde beperkingen in kennis over de finesses van de Schilderswijkse woningmarkt, zal dit cijfer waarschijnlijk lager zijn geweest.
- 64 Jaarverslag 1935. HGA, Vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenenden te 's-Gravenhage (VWWM), inv.nr. 22.
- 65 Reactie op brief van voorzitter die pleit voor opheffing Vereniging, 1938. HGA, VWWM, inv.nr. 12.
- 66 Jaarverslag 1936, HGA, VWWM, inv.nr. 22.
- 67 In 1937 miste het bestuur door leegstand een bedrag van 1296 gulden, het jaar daarvoor zelfs maar 438 gulden. Bij een huurprijs tussen de drie en vier gulden per week betekende dit dat er minder dan tien van de tweehonderd woningen leegstonden.
- 68 Jaarverslag Vereniging 1937. HGA, VWWM, inv.nr. 12.
- 69 Brief aan het bestuur van interim-voorzitter Spanjaard, 1938. HGA, VWWM, inv.nr. 12.
- 70 Ingezonden brief van het bestuurslid Hijmans, 1-1-1939. HGA, VWWM, inv.nr. 12.
- 71 Gespreksverslag van bijeenkomst met Directeur van Dienst Volkshuisvesting en Stadsontwikkeling, 3-3-1939. HGA, VWWM, inv.nr. 12.
- 72 Brief van bestuurssecretaris Belinfante, 1-1-1939. HGA, VWWM, inv.nr. 12.

- 73 De Nijs, 'Haagse kruideniers', 176. De Nijs stelt dat volkswijken relatief veel winkels kenden, meer dan de gegoede wijken, waar men vaak zijn levensmiddelen uit zaken in het centrum betrok.
- 74 Pieter Bakker Schut, *Rapport betreffende Winkelstelling 1935, uitgebracht door den Directeur van den Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 27 febr. 1936* (Den Haag 1936).
- 75 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', 48.
- 76 'Kruidenierstelling te 's-Gravenhage, januari 1941', *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* 37 (1942) 2-3, 102-112, aldaar 109. Het aantal kruideniers daalde tussen 1932 en 1941 van 216 naar 151 winkeltjes. In 1941 werden 85 van de aanwezige kruideniers gedreven door één of twee personen.
- 77 De Nijs, 'Haagse kruideniers', 176.
- 78 Interview met Albert (1919). Klantenbinding kon actief worden nagestreefd. Een andere geïnterviewde vertelde dat bij de geboorte van haar kind de zuivelhandelaar met een doosje eieren kwam aanzetten als geschenk. Zij voelde zich hierna gedwongen bij hem boodschappen te doen. Interview met Martha (1922).
- 79 De Nijs, 'Haagse kruideniers', 166-167.
- 80 Niet alle winkeliers verdienden goed. Er waren in de Schilderswijk ook talloze kleine winkeltjes waarvan de eigenaar in diepe armoede leefde. De Nijs, 'Haagse Kruideniers', 162.
- 81 Dit gold ook voor de vader van Albert (1919), die de twee verdiepingen boven de winkel aan anderen verhuurde. Heijden onderzocht voor Tilburg de achtergrond van de huisjesmelkers. Er bleek maar weinig sociale afstand te zijn tussen huurder en verhuurder; de plaatselijke middenstand vervulde een hoofdrol. Cor van der Heijden, 'De pandjesbaas als kop van jut: de Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 2, 190-214.

Noten bij 7 Demografische en economische ontwikkeling na 1945

- 1 De SDAP hield bij of in een stembedistrict tien procent of meer van de stemmen naar de NSB ging. De Schilderswijk was één van de weinige wijken waar dit niet het geval was. Analyse gemeenteraadsverkiezingen 1935. IISG, Archief SDAP 's-Gravenhage, Afd. IV, band 1935-1937.
- 2 Bart van der Boom, *Den Haag in de tweede wereldoorlog* (Den Haag 1995) 19.
- 3 Idem, 144.
- 4 Van der Boom toonde aan dat arme joden eerder en meer werden weggevoerd dan welgestelde joden. Idem, 166-174.
- 5 Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam en Den Haag 1990) 220-221.
- 6 Maarten van Doorn en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw', in: De Nijs en Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 56-101, aldaar 85.
- 7 Archief De Mussen, Mussenvriend, 1-11-1946.
- 8 De katholieke kinderen zouden door de armenzorg geholpen zijn. Archief De Mussen, Mussenvriend, april 1946.
- 9 Interview met Jules (1931).
- 10 Rapportenboek Van der Vennestraat, 1944-1946. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 1510.
- 11 Interview met Jules (1931).
- 12 *Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage. Verslag over het jaar 1947* (Den Haag 1947) 31. In de studie Den Haag. De geschiedenis van de stad wordt gerept over 20 000 werklozen in datzelfde jaar. Die cijfers zijn echter gebaseerd op de volkstelling in 1947, waarbij de categorie 'tijdelijk niet wer-

- kenden' als maat is genomen. Of al deze personen ook werkzoekend zijn, is niet duidelijk. De Nijs, 'Economie', 170-171.
- 13 Interview met Dick (1922).
  - 14 *Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage. Verslag over het jaar 1952* (Den Haag 1952) 32.
  - 15 Archief De Mussen, Mussenvriend, januari 1952.
  - 16 Waar de onderzochte gezinnen woonden, is niet bekend.
  - 17 Koekjes en gebak van 5,1 naar 8,6% van de totale uitgaven; kleding van 5,7 naar 10,1% en 'ontspanning en verkeer' van 2,8 naar 5,9%. 'Onderzoek naar de uitgaven van een aantal arbeidersgezinnen te 's-Gravenhage', 's-Gravenhage: maandblad van de gemeente 's-Gravenhage 4 (1949) 17-32, aldaar 32.
  - 18 'Vergelijking van de uitkomsten van het onderzoek in 1951 met die van 1921 en 1937/38', 's-Gravenhage 8 (1953) 119-129, aldaar 120.
  - 19 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*. De geïnterviewden vertelden ook uitgebreid over de gezinsverhoudingen en de attitudes tegenover werk, religie, seksualiteit, etc. De zeer morele interpretatie van Nieuwenhuis neemt niet weg dat degenen die geïnterviewd werden regelmatig een genuanceerd en gedetailleerd beeld gaven.
  - 20 Idem, 35.
  - 21 Idem, 41.
  - 22 Volkstelling 1947, www.volkstellingen.nl. Deze gegevens verschillen met die uit het Gemeentelijk Jaarverslag, omdat de volkstelling iedereen die niet werkte meetelde. De opstellers van het Gemeentelijk Verslag ging uit van het aantal ingeschrevenen bij het arbeidsbureau.
  - 23 Mussenvriend, oktober 1956.
  - 24 Mussenvriend, januari 1956.
  - 25 Mussenvriend, juni 1957 en februari 1958.
  - 26 Interview met Marga (1948).
  - 27 Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI), *Pastoraal in de stadskerk. Onderzoek van de sociaal-religieuze kenmerken van de katholieke bevolking in het dekenaat 's-Gravenhage, en studie van de daarmee samenhangende pastorale aanpassingsvraagstukken* (Den Haag 1962) 18-19.
  - 28 Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 141. De Schilderswijk wordt niet specifiek genoemd bij zijn behandeling van de evacuatie.
  - 29 'Woningtekort en woningruimte in 's-Gravenhage volgens de uitkomsten der woning- en gezinstelling van 31 mei 1947', 's-Gravenhage 4 (1949) 137-159, aldaar 139.
  - 30 *Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage 1947*, Bijlage 34, pagina 5.
  - 31 A. Haasbeek, 'Wonen in ons nieuwe oude huis' (ongepubliceerd 2009).
  - 32 In 1930 lag het inwonertal op 65 000. Halverwege de jaren dertig moet dit cijfer veel lager zijn geweest, aangezien toen tien procent van de woningen leeg stond. Bevolkingscijfers per jaar zijn pas vanaf de jaren vijftig beschikbaar.
  - 33 Interview met Jules (1931).
  - 34 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 47.
  - 35 Ibidem.
  - 36 Mussenvriend, februari 1950.
  - 37 Hans van der Brug en Dick Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen van een televisiedocumentaire* (1971) 9.
  - 38 Kees Stal, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: Nijs en Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 11-55, aldaar 43-44.
  - 39 'Woningtekort en woningruimte', 164.
  - 40 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 46.
  - 41 John Duivesteijn groeide zelf ook op in de Schilderswijk. Duivesteijn, *Kijk op de Schilderswijk*, 85-86.
  - 42 Interview met Jan (1928) en Heleen (1936).

- 43 Interview met Nely (1952).
- 44 O. Erker, 'Voor de Schildersbuurt is er nog iets goeds te doen', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk* 19 (1964) 1, 1-7.
- 45 'Woningtekort en woningruimte', 143-144.
- 46 HGA, Archief Gemeentebestuur 1953-1990, inv.nr. 3026.
- 47 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 35-38.
- 48 Zie paragraaf 2.2. In 1962 onderschreef een katholiek rapport nog dat het verlangen van ouders hun kinderen te doen participeren in het voortgezet onderwijs een teken was van hun behoefte aan stijging op de maatschappelijke ladder. KASKI, *Pastoraal in de stadskerk*, 14.
- 49 Volkstelling 1947; Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 10.
- 50 Bakker Schut, *Enige grondslagen*, 65-66.
- 51 I. van Huik, "'Ingebed in het karakteristieke groen". Dudok en Den Haag in de jaren 1930-1950', in: Victor Freijser (red.) *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1991) 99-145, aldaar 114-115. Zie over de wijkgedachte in Europees perspectief: Jerram, *Streetlife*, 317-384.
- 52 *Rapport omtrent de Schildersbuurt. Samengesteld door de Commissie-Schmal met advies van de wethouder van Sociale en Personeelszaken* (Den Haag 1964) 4.
- 53 R. Kok, 'Waar Den Haag groeit. Kern- en spinthout van de stad, het 'demografisch randeffect', 's-Gravenhage 15 (1960) 12, 4-11, aldaar 5; M. Provoost, 'De grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970', in: Freijser (red.) *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag*, 143-188, aldaar 154.
- 54 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de gebeurtenissen in Amsterdam: Herman de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010).
- 55 In hoofdstuk 8 wordt nader ingegaan op de strijd om de 'lage huren'. De Schilderswijk is historisch gezien een van de beroemdste probleemwijken van Nederland, en weet daardoor veel aandacht van beleidsmakers en onderzoekers te genereren.
- 56 *Ontwerpstructuurplan Den Haag, snel groeiende stad* (Den Haag 1957).
- 57 *Van grijs naar groen. Brochure betreffende de sanering van het Oranjeplein c.a. in de Schilderswijk* (Den Haag 1968).
- 58 Adri Duivesteyn en Ed Taverne, *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving* (Amsterdam 2008).
- 59 Richard Kleinegris, 'Democratisering van de stedenbouw. Den Haag in de jaren 1970-1980', in: Freijser (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag*, 189-234, aldaar 199.
- 60 Erker, 'Voor de Schildersbuurt is er nog iets goeds te doen'.
- 61 In het tijdschrift voor Haags Maatschappelijk werk verschenen regelmatig artikelen over de slechte woonomstandigheden in de Schilderswijk. Zie o.a. E. Boersma, "'De Schildersbuurt'. Vergeten wijk?', *Sociaal Den Haag* 18 (1963) 7, 244-248.
- 62 A. Klijn en A. Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering in een deel van de Schilderswijk: rapport van een onderzoek verricht door de 2e-jaars studenten opbouwwerk Katholieke sociale academie' (Curatorium Bijzonder Opbouwwerk 1968) 26.
- 63 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 307.
- 64 R. Kok, 'Waar Den Haag', 4-11.
- 65 HGA, Archief Gemeentebestuur 1953-1990, inv.nr. 3026. Hierin schema's van verhuizingen van, naar en binnen de 39 Haagse wijken voor de periode 1951-1970. De verhuizingen van en naar de Schilderswijk zijn in deze schema's onderstreept, wat een speciale belangstelling voor deze migratiestromen doet vermoeden.
- 66 R. Kok, 'Verhuizen als maatschappelijke keuze', 's-Gravenhage 15 (1960) 12, 12-15, aldaar 13. Kok rept van een onderzoek onder de verhuizers, maar het is niet duidelijk waar dit uit bestond.
- 67 In periode 1951-1960 groeide de stad nog sterk door immigratie vanuit Nederlandse provincies.

- Alleen al uit Gelderland migreerden bijna 20 000 mensen naar Den Haag. 'Migratie te 's-Gravenhage in de jaren 1951 tot en met 1960', *'s-Gravenhage 17* (1962) 10, 1-24, aldaar staat III.
- 68 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 36. Ook Kok noemt dit verschijnsel: Kok, 'Verhuizen als maatschappelijke keuze', 13.
- 69 Interview met Carol (1931).
- 70 Interview met Chris (1939).
- 71 Interview met Ria (1946).
- 72 *Rapport omtrent de Schildersbuurt*, 6. In een rapport uit 1969 worden verschillende sociaal werkers geciteerd. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 16-17.
- 73 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteism*, 111-119.
- 74 KASKI, *Pastoraal in de stadskerk*, 45.
- 75 Interview met Gerrie (1940). Dat de selectieprocedures en de controle van goede bewoning na 1945 nog lang bleven bestaan, komt ook uit de literatuur naar voren. Joost Blasweiler en Koos Havelaar, *Jacobastraat vooruit, 1882-1994* (Den Haag 1994) 65; en Beekers en Van der Woude, *Niet bij steen alleen*, 256.
- 76 Kok, 'Waar Den Haag groeit', 5-7.
- 77 Precieze cijfers van migranten die van buiten de stad in de Schilderswijk kwamen wonen, zijn niet bekend.
- 78 In 1956 werd een kampje aan de Waldorpstraat ontruimd. Maar woonwagens stonden in de jaren vijftig op meer plekken in dit gebied. HGA, Archief gemeentepolitie, inv.nr. 6896.
- 79 Schema van verhuizingen van, naar en binnen Haagse stadswijken. HGA, Archief Gemeentebestuur 1953-1990, inv.nr. 3026.
- 80 Interview met Nico (1944).
- 81 Willmott en Young, *Family and kinship*, 39-41, 45. Meer dan de helft van de vrouwen die geïnterviewd werden, hadden hun moeder de afgelopen 24 uur gezien.
- 82 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 300-301.
- 83 Interview met Nely (1952).
- 84 Interview met Chris (1939).
- 85 Interview met Bep (1947).
- 86 Interview met Jolanda (1965).
- 87 *Rapport over situatie Hoefkade, 22-1-1975*. HGA, Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 88 Interview met Els (1939).
- 89 Interview met Clara (1943).
- 90 L. van de Meer, 'In een oud stuk Den Haag leven ruim 50.000 mensen', *Sociaal Den Haag* 18 (1963) 7, 249-256, 250-251.
- 91 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 275-278.
- 92 Kok, 'Verhuizen als maatschappelijke keuze', 15.
- 93 Notitie afkomstig van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 30-7-1969. HGA, Archief Gemeentebestuur 1953-1990, inv.nr. 3533.
- 94 Erker, 'Voor de Schildersbuurt'.
- 95 Deze ontwikkeling is gedeeltelijk beschreven in de 'filtering theory', die in de jaren twintig van de vorige eeuw werd ontwikkeld door de Chicago School. Hierin staat centraal dat een stadswijk in de loop der jaren daalt in de woningmarkthiërarchie, vooral wanneer er nieuwe wijken gebouwd worden. De oude wijk wordt het domein van bewoners met een steeds lagere sociaal-economische status. Jeanet Kullberg, *De tekentafel neemt de wijk. Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten* (SCP-essay 2006) 14-15.
- 96 *Rapport omtrent de Schildersbuurt*, 6.
- 97 Interview met Hans (1956).

- 98 Klacht van bewoonster, opgetekend door agent, dd. 3-10-1973. HGA, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 3533.
- 99 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 307.
- 100 Interview met Jules (1931).
- 101 Interview met Bep (1947).
- 102 Zie ook literatuur over getto's: Wacquant, *Urban outcasts*, 178.
- 103 Een rapport, opgesteld door studenten van de Katholieke sociale academie: Klijn en Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering', 16.
- 104 Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1945* (Amsterdam en Den Haag 1990) 72-73.
- 105 Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 53-55 en 75-78.
- 106 Idem, 189.
- 107 Idem, 75. Cottaar spreekt specifiek over een groep scharenslijpers die in de jaren twintig woonde in de Hekkelaan, in een arme buurt aan de rand van de Schilderswijk.
- 108 Woonwagenbewoners hebben door de tijd heen voornamelijk een negatief signatuur gekregen. Een beeldbepalende studie was lange tijd: Joannes Wernink, *Woonwagenbewoners. Sociologisch onderzoek van een marginale roep* (Assen 1959).
- 109 Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 280-281.
- 110 Deze veronderstelling keert ook regelmatig terug in de literatuur. Sibley, *Urban Outsiders*, 56. Voor Nederland: Van der Poel, 'De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagenbewoners', 234-256.
- 111 Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 191.
- 112 Interview Lowie en Catoetje (1930 en 1934).
- 113 Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 220-221.
- 114 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 47.
- 115 Rapport, gezonden aan hoofdcommissaris politie, 18-7-1955. Archief Gemeentepolitie, inv. nr. 6866. En ook: Brief van Commissaris Politie aan burgemeester, 2-10-1956. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6896.
- 116 Interview met Dick (1922).
- 117 Interview met Ellen (1933).
- 118 Interview met Henny (1945).
- 119 In het dossier van de familie S., een bekende Schilderswijkse familie, kwam dit duidelijk naar voren. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 4025c.
- 120 Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 278-279.
- 121 Brief van Hoofdcommissaris, 18-7-1955, HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6896.
- 122 Vanaf eind jaren zestig was het doel van de overheid de 'echte' woonwagenbewoners te concentreren op een aantal regionale kampen. Deze kampen waren gesloten voor nieuwkomers. Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 279.
- 123 Brief van commissaris van politie aan Burgemeester, 29-1-1963. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6896.
- 124 Interview met Mietje (1949).
- 125 Interview met Jan (1946).
- 126 Interview met Annie (1950).
- 127 Rapport van Adjutant van Politie, 22-1-1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211. Sari van der Poel suggereerde dat er een uitwisseling bestond tussen de meest 'asociale categorieën' uit de binnensteden die in een woonwagen trokken, en dat andersom de woonwagenbewoners regelmatig de onderwereld in de steden kwamen versterken. Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 242.
- 128 R. Kok, 'Interne Migratie in Den Haag', *Sociaal Den Haag* 14 (1959) 3, 141-150, aldaar 146-147.

Noten bij inleiding (deel III)

- 1 Interview met Giel (1948).
- 2 Vrints, *Het theater van de straat*, 229. De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 248-249. Pieter Spierenburg, 'Apegatjes achtervolgers. Sociale controle tussen verschuivende geweldsdrempels en veranderende noties van privacy', in: Henk van de Bunt, Pieter Spierenburg en René van Swaaningen, *Drie perspectieven op sociale controle* (Den Haag 2007) 67-112, aldaar 102 e.v.
- 3 Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007) 74-79.
- 4 In 1948 verzocht het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan verschillende universiteiten in Nederland een onderzoek in te stellen naar de 'sociaal-psychologische, gesettelijke en pedagogische problematiek van de massajeugd en naar de maatregelen die door de vrije organen uit het volk en/of de overheid terzake genomen zouden kunnen worden.' Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, I.
- 5 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, I.
- 6 Historicus Ad Knotter beschrijft deze stroming in zijn oratie: Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 17-21. Zie voor een bespreking ook Dercksen and Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 188-200.
- 7 Nieuwenhuis interviewde maatschappelijk werkers, clubhuisleiders, politieagenten, etc. Het verband tussen hun antwoorden en zijn conclusie was soms onduidelijk. Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*.
- 8 Dit was een dominante denktrant in de jaren vijftig. Dercksen en Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 195-196.
- 9 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisen*, 75-77.
- 10 Harry Litjens, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maas-tricht* (Assen 1953) 132. Het onderzoek van Litjens legde de basis voor veel onderzoek naar dit thema in het decennium erna; A. van Dongen, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966* (Amsterdam 1968) 47.
- 11 Haveman, *De ongeschoolde arbeider*.
- 12 Volgens Theodore Dalrymple worden de problemen in de onderklasse veroorzaakt door hun wereldbeeld, die overigens weer afkomstig is van het cultuurrelativisme en de structuralistische visie van de elite, waarin geen objectieve normen bestaan en agency geen zin heeft. Theodore Dalrymple, *Life at the bottom. The worldview that makes the underclass* (Chicago 2001) vii-xv.
- 13 Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 196; Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 20-21.
- 14 Van Dongen, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek*. In de periode 1945-1966 zijn er 180 onderzoeken naar onmaatschappelijkheid geteld. Na 1963 is de Zomerhof in Den Haag ingeruild voor een 'stedelijke benadering'. Hierbij speelde huisvesting en arbeidsvoorziening een voorname rol. J. Schmal, *Rapport van de Adviescommissie Sociale Aanpassing Probleemgezinnen*. Uitgebracht aan het College van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage (Den Haag 1963).
- 15 Van Doorn, *De proletarische achterhoede*, 86-87.
- 16 Herbert Gans, 'Poverty and culture: some basic questions about methods of studying life-styles of the poor', in: Peter Townsend (red.), *The concept of poverty. Working papers on methods of investigation and life-styles of the poor in different countries* (London 1970) 146-164, aldaar 160-161.
- 17 Simonse, *Belemmerde kansen*. Voor de overgang in het denken over onmaatschappelijkheid in Nederland: Dercksen en Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 217-228 en 244.
- 18 Wouter Buikhuisen, H. Timmerman and H. Hoekstra, 'Buurt, sanering en criminaliteit', *Nederlands Tijdschrift voor Criminaliteit* 11 (1969) 151-160.

- 19 Ulf Hannerz, *Soulside: inquiries into ghetto culture and community* (New York en London 1969) 194-195. Julius Wilson stelt de werkloosheid centraal als oorzaak voor 'getto-cultuur'. Overigens zag Wilson wel bepaalde autonome aspecten van deze leefwijze. Wilson, *When work disappears*, 72.
- 20 Loic Wacquant, *Urban Outcasts*, 89-91.
- 21 Charles Valentine, *Culture and poverty. Critique and counter-proposals* (Chicago en London 1968) 144. Valentine noemde het verdedigen van een poverty culture 'little more than a middle-class intellectual rationale for blaming poverty on the poor and thus avoiding recognition of the need for radical change in our society. Ook Harding, *Living the drama*, x.
- 22 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008) 208. In 2009 werd Buikhuisen gerehabiliteerd door de universiteit van Leiden. Het soort onderzoek dat hij voorstelde in de jaren tachtig wordt nu wel verricht.
- 23 Knotter, *Rondom de Stokstraat*, 29.
- 24 Paul Kok, *Burgers in de bijstand*, 381.
- 25 Vrints, *Het theater van de straat*, 228. Ook De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 136-137. De Regt noemt macrostructurele veranderingen als een van de oorzaken. Ook imitatie-drang (Elias) en de beschavingsarbeid van de elite zorgden volgens haar voor een verandering in normen en waarden van de arbeidersgezinnen.
- 26 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*; Kok, *Burgers in de bijstand*; Leydesdorff, *Wij hebben als mens*.
- 27 Knotter, *Rondom de Stokstraat*. Historicus Vincent Sleebe probeerde een debat op gang te brengen over de mogelijkheid van een culturele bestendiging van bepaalde gedragspatronen, maar tevergeefs. Sleebe, 'Van vader op zoon', 28-29.
- 28 Philip Snijder, *Zondagsgeld*.
- 29 Interview met Catootje (1934).
- 30 Interview met Lammert (1942).
- 31 Wilson, *When work disappears*, 72.
- 32 Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 235.
- 33 Harding, *Living the drama*, x.
- 34 Mitchel Duneier, *Slim's table. Race, respectability, and masculinity* (Chicago en London 1992) 158-160.
- 35 Wilson, *When work disappears*, 64-66.
- 36 Lewis, *Five families*.
- 37 Charles Valentine, *Culture and poverty*, 144; Kok, *Burgers in de bijstand*, 40-41; Wacquant, *Urban outcasts*, 90-91.
- 38 Massey en Denton, *American apartheid*, 195.
- 39 Whyte, *Street corner society*, 273-274.
- 40 Hannerz, *Soulside*, 194.
- 41 Cottaar, *Kooplui, kernisklanten*, 280.
- 42 Van der Poel, 'De vulkanische relatie', 254.
- 43 Henri Tajfel, 'Social identity and intergroup behaviour', *Social Science Information* 13 (1974) 2, 65-93, aldaar 81.
- 44 Dit past ook binnen de observatie van Elias en Scotson in hun onderzoek naar de relatie tussen gevestigden en buitenstaanders. Een van de reacties van de buitenstaanders op de afwijzing van de gevestigden was de negatieve vooroordelen over te nemen, als wraakmiddel tegen degenen die hen bekritiseerden. Elias en Scotson, *The established and the outsiders*, xxviii. Ook Wim Willems refereert aan dit proces. Willems, 'Verplaatsing als opdracht', 43-44.
- 45 Henri Tajfel, *The social psychology of minorities* (London 1978) 12. De sociale identiteitstheorie is een van de leidende theorieën binnen de sociale psychologie; Kitty Dumont en Johann Louw, 'A citation analysis of Henri's Tajfel's work on intergroup relations', *Journal of Psychology* 44 (2009) 1, 46-59. In

- Nederland komt hij recentelijk terug in de studie van socioloog Jan Dirk de Jong, *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallen delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens* (Amsterdam 2007) 44-46.
- 46 De Jong, *Kapot moeilijk*, 209-210.
- 47 Idem, 226-227.
- 48 Bourke, *Working-class cultures*, 25.
- 49 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 249.
- 50 De eerste negatieve beschrijving stamt uit 1893. Gram, 's-Gravenhage in onzen tijd, 26-27. De media besteedden in het interbellum vrijwel geen aandacht aan de wijk of haar bewoners.
- 51 In het kader van een onderzoek naar aanleiding van de rellen in 1969 werd onderzocht hoe de pers de situatie in de Schilderswijk versloeg. Vrijwel alle landelijke kranten besteedden uitgebreid aandacht aan de rellen. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 179-203. De toenemende bemoeienis van de gemeente is in het vorige deel behandeld.
- 52 Interview met Rob (1950).
- 53 Interview met Ruud (1947).
- 54 *Mussenvriend*, november 1970.
- 55 Jacobse en Van Es waren misschien wel de meest succesvolle creatie van het succesvolle duo Van Kooten en De Bie. Zij maakten vanaf de jaren zeventig tot in de jaren negentig programma's voor de VPRO.
- 56 De detectiveschrijver Pim Hofdorp beschreef in de jaren zestig een Haagse topografische politieroman die hij in de Schilderswijk situeerde. Ook hij beschreef de bewoners op een bijna exotische manier, als primitieve mensen. Pim Hofdorp, *Oudejaarsavondmoord* (Den Haag 1995, eerste druk 1965).
- 57 Idem, 12-13. Een uitzondering is de studie van Joanne Bourke, die bijna uitsluitend autobiografieën gebruikte voor haar studie. Zij verzamelde deze echter in het gehele Verenigd Koninkrijk en voor een lange periode. Bourke, *Working-class cultures*.
- 58 De Nijs, 'Van hoeden en petten', 203.
- 59 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*.
- 60 Dit gold voor de stembusuitslagen, die per stembdistrict zijn bijgehouden, maar ook voor zover bekend voor de misdadactijfers.
- 61 Rapport over de situatie op de Hoefkade, januari 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 62 Zie de inleiding bij hoofdstuk twee.
- 63 Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 32 e.v. Willems, 'Verplaatsing als opdracht', 44.
- 64 Dit was een intrigerend verschijnsel tijdens de interviews. Vooral wanneer een beschrijving over veiligheid werd aangevuld met voorbeelden van fysiek geweld, was de verwarring aan beide kanten soms compleet.

Noten bij 8 De Schilderswijk versus de buitenwereld

- 1 Thimo de Nijs, 'Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis', in: Lucassen en Willems, *De krachtige stad*, 220-247, aldaar 230-232.
- 2 Cordula Rooijendijk, 'Op de barricade voor de stad. Bestuurders en burgers in debat', in: Lucassen en Willems, *De krachtige stad*, 195-219, aldaar 211-212. Ook: De Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling*.
- 3 Taverne en Duivesteijn, *Bij de gratie van het conflict*, 46.
- 4 Kleinegris, 'Democratisering van de stedebouw. Den Haag in de jaren 1970-1980', 218.
- 5 Gerard de Kleijn, *De staat van stadsvernieuwing* (Proefschrift Universiteit van Utrecht 1985) 48.
- 6 John Kraaykamp, 'Als je voor een dubbeltje geboren bent ...'. Een poging om, vanuit de praktijk van agogisch

- handelen, greep te krijgen op het probleem van sociale en culturele deprivatie (Groningen 1974) 31.
- 7 De Liagre Böhl, Amsterdam op de helling, 198.
- 8 Idem, 335.
- 9 Frank Bovenkerk et al., *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in de grote stad* (Meppel en Amsterdam 1985) 116.
- 10 Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992) 127-128.
- 11 Taverne en Duivesteijn, *Bij de gratie van het conflict*, 46.
- 12 Schmal, *Rapport van de Adviescommissie*, 2.
- 13 Idem, 5. Schmal's visie markeert de overgang van de culturele benadering naar de structurele benadering. Zie inleiding, deel III.
- 14 *Rapport omtrent de Schildersbuurt*, 5-6.
- 15 J. Halbertsma, *Mensen van goede wil in het opbouwwerk. Een onderzoek naar het opbouwwerk in de Schilderswijk in Den Haag naar aanleiding van de televisie-dokumentaire 'Mensen van goede wil' (1970)* 24.
- 16 'Op weg met de Schilderswijk en het Kortenbosch: gespreksdagen in Daltsen, 6-7 oktober en 26-27 oktober 1968' (Den Haag 1969) 15-16.
- 17 W. Beck, 'Van Actiegroep Betaalbare Huren tot Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk (aug. 1971-mrt. 1974): [door de] Onderzoeksgroep Schilderswijk' (Scriptie Andragogie, Universiteit van Amsterdam 1977) 40-41.
- 18 Interview met opbouwwerkers en met de staffunctionaris. Halbertsma, *Mensen van goede wil*, 43-44.
- 19 Geciteerd in: Idem, 43.
- 20 Interview met Kobus (1937).
- 21 Halbertsma, *Mensen van goede wil*, 51.
- 22 Ibidem.
- 23 Idem, 43.
- 24 Beck, 'Van Actiegroep betaalbare huren', 41 en 53. Er zouden tussen de twintig en dertig bewoners actief zijn. Beatrice Hagen, 'Betaalbare Huren. De strijd van een bewoners-actiegroep uit de Haagse Schilderswijk 1971-1974' (BA-scriptie, Universiteit van Leiden 2009) 26.
- 25 Beck, 'Van Actiegroep betaalbare huren', 45.
- 26 Verslagen van studenten van de Sociale Akademie. HGA, Archief Stichting Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk (BOS), inv.nr. 34.
- 27 HGA, BOS, inv.nr. 36.
- 28 Interview met C.P de Prouw, 1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 29 Beck, 'Van Actiegroep betaalbare huren', 49.
- 30 Kleijn, *De staat van stadsvernieuwing*, 75.
- 31 Ibidem.
- 32 Brief aan bewoners Falckstraat, 13-11-1970. HGA, BOS, inv.nr. 34.
- 33 *Straatkrant Falckstraat* (1972). HGA, BOS, inv.nr. 34.
- 34 Ibidem.
- 35 Ibidem.
- 36 De socialistische inslag van veel actievoerders bleek ook uit de goedbezochte cursussen Socialisme/Kapitalisme die de Jongeren Aksiegroep Schilderswijk voor haar leden organiseerde. Notulen van vergaderingen van JAS in 1973. IISG, 'JAS Kollektief, intern'.
- 37 Kleijn, *De staat van stadsvernieuwing*, 78.
- 38 Zo ontstonden wel meer organisaties onder een nieuwe naam, met dezelfde mensen. Het Buurtberaad Oranjeplein werd grotendeels gevormd door bewoners van de Falckstraat die ook de gelijknamige straatgroep vormden.
- 39 Beck, 'Van Actiegroep betaalbare huren', 57.

- 40 Interview met H. Leeftang, 5 maart 1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 41 Interview met Huub Speetjens, 3 maart 1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 42 Ibidem.
- 43 Interview met Mevrouw Van Veen, 1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 44 Ibidem.
- 45 Ibidem.
- 46 De Kleijn, *De staat van stadsvernieuwing*, 77.
- 47 Interview met Leeftang, 1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 48 J.F. Porsch werd ontmaskerd in een overleg met de gemeente en op staande voet ontslagen bij Intervam, waar hij al 25 jaar werkte als calculator. Later werd hij weer aangenomen, in een lagere functie. Interview met Speetjens, 3-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 49 Interview met Speetjens, 3-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 50 Dit was onderdeel van de bezwarenprocedure die de actiegroep na de Zwarte Vlaggenactie had ingediend.
- 51 Lid van Actiegroep Leeftang had hierover een boek gelezen van de Amerikaanse socioloog en activist Saul Salinsky. Interview met Leeftang, 5-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 15.
- 52 Beck, 'Betaalbare huren', 84.
- 53 Wethouder Nuy veranderde waarschijnlijk niet enkel op basis van deze avond van gedachten. In de periode ervoor was hij in een strijd geraakt met verschillende groepen binnen zijn Partij van de Arbeid, waarbij een deel tegen inspraak was, en een ander deel voor. Hij sloot zich uiteindelijk bij de laatste aan. Interview met Speetjens, 3-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27. Ook Rooijendijk, 'Op de barricade voor de stad', 211.
- 54 Beck, 'Van Actiegroep betaalbare huren', 103.
- 55 Idem, 138.
- 56 Tijdens de 'picket line' in de Zuiderkerk waren veel mensen van de ouderraad van clubhuis De Mussen aanwezig, opgetrommeld door de directeur.
- 57 Interview met Wim de Jong, 4-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 58 Interview met H. Leeftang, 11-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 59 Interview met ds. Cazemir, 4-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 60 Interview met H. Speetjens, 3-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 61 De Kleijn, *De staat van stadsvernieuwing*, 77-78.
- 62 R. Brouwers, 'De geschiedenis van een aktie', *Derhalve* 3 (1972) 5, 4-12, aldaar 5. Al kan deze uitspraak ook duiden op een slimme omzeiling van de vraag.
- 63 Hagen, 'Betaalbare huren', 43.
- 64 Dit vertelde een van hen, Gerritsen, in een interview op 11-3-1975. HGA, BOS, inv.nr. 27.
- 65 Beck, 'Van actiegroep betaalbare huren', 102.
- 66 Adri Duivesteijn, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil* (Nijmegen 1994) 30. Adri Duivesteijn is niet de enige Schilderswijkster voor wie de acties in de buurt het beginpunt vormde voor een grote sociale mobiliteit. Ook de wethouder Sociale Zaken in Den Haag in 2013, Henk Kool, was ooit actief in de JAS.
- 67 De precieze oorzaken voor deze demografische verschuiving zijn vooralsnog onduidelijk.
- 68 Margit van der Steen, *De stem van het volk. Kiezers in Den Haag* (Centre for Modern Urban Studies, Den Haag 2012).
- 69 Deze ontwikkeling was ook nationaal te zien, en vormde onderdeel van de verzuiling. Stijn van Kessel en Andre Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde: nieuwe politieke partijen in Nederland en de toekomst van de representatieve democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 301-317, aldaar 306 en 311.

- 70 Van der Steen, *De stem van het volk*, 32-37.
- 71 De verkiezingen als 'rituele volkstelling', waarbij sociologen op basis van een aantal kenmerken (religie, sociaaleconomische positie) de politieke keuze van proefpersonen correct konden inschatten, was vanaf de jaren zeventig steeds minder van toepassing. Galen Irwin en Joop van Holsteyn, 'Sterf, gij oude vormen en gedachten? Over kiezers, verkiezingen en het kiesstelsel in Nederland', in: Andeweg en Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht*, 335-348, aldaar 337-338.
- 72 Joop Simonse, *Sociologische schets van de volksbuurt* (Utrecht 1963) 79. In een Rotterdamse 'randzone', een oude stadswijk, ondervonden onderzoekers dat in de jaren vijftig een kwart van de bewoners op de CPN stemde. Frans Grunfeld en J. Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone* (Rotterdam 1957) 42.
- 73 Simonse, *Sociologische schets van de volksbuurt*, 79.
- 74 Van der Steen, *De stem van het volk*, 51.
- 75 Grunfeld en Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone*, 43; Simonse, *Sociologische schets van de volksbuurt*, 79.
- 76 Van der Steen, *De stem van het volk*, 17.
- 77 De grenzen van de dertig kiesdistricten binnen de wijk waren tussen 1966 en 1970 grotendeels veranderd. De kiesdistricten in de Schilderswijk die tussen de twee verkiezingen onveranderd waren gebleven, lieten zien dat waar in 1966 veel op de Boerenpartij was gestemd, in 1970 een hoog percentage thuisblijvers te vinden was. De zes kiesdistricten die vergeleken konden worden, lieten een correlatiecoëfficiënt zien van + 0,83 tussen de Boerenpartij in 1966 en de thuisblijven in 1970, en een coëfficiënt van + 0,54 tussen de keuze voor CPN in 1966 en de thuisblijven in 1970. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 29.
- 78 *Jaarboek van het Statistisch Bureau van de gemeente 's-Gravenhage* (Den Haag 1975); *Jaarboek van het Statistisch Bureau van de gemeente 's-Gravenhage* (Den Haag 1977).
- 79 Van der Steen, *De stem van het volk*, 10.
- 80 Ik volg hier noodgedwongen de methodiek van de onderzoekers uit 1970, die in 1966 het aandeel thuisblijvers niet betrok in de berekening, en in 1970 de thuisblijvers als enige categorie namen. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 284-286.
- 81 Simonse, *Belemmerde kansen*, 232-237.
- 82 Interview met Hendrik (1947).
- 83 Interview met Jan (1928).
- 84 Interview met Nico (1944).
- 85 Jaarverslag 1949. HGA, Archief Partij van de Arbeid (PvdA) en afdelingen, doos 38.
- 86 Jaarverslag PvdA 1959 en 1960. HGA, Archief Partij van de Arbeid (PvdA) en afdelingen, doos 38 en 39.
- 87 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 334-335.
- 88 George Orwell, 1944. Geciteerd in White, *The worst street in north London*, 107.
- 89 White, *The worst street in north London*, 102.
- 90 Idem, 108-109. De vijandigheid ten opzichte van de arbeidersbeweging is vaker beschreven, maar zelden voor de naoorlogse periode. Sociologische kenmerken van Europese 'Little Moscows', kleine gemeenschappen met een grote communistische aanhang, zijn onlangs door Ad Knotter geïnventariseerd. Zijn beschrijving gaat echter niet op voor wijken met een 'counter-culture' in de stad. Ad Knotter, 'Little Moscows in Western Europe: The ecology of small-place communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 3, 475-510.
- 91 Antwoorde de ondervraagde bevestigend op een vraag, dan kreeg hij of zij een punt al naar gelang de vraag was opgezet. Personen met negen punten waren helemaal niet politiek machteloos, personen met nul punten zeer politiek machteloos. De methode is toegepast in allerlei andere onderzoeken, in Amsterdam en op landelijke schaal. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 279-280.

- 92 Het was ontleend aan een studie van de statisticus R. Mokken, 'Dutch-American comparisons of the "sense of political efficacy". Some remarks on cross-cultural "robustness"', in: *Acta Politica* 4 (1969) 425-448.
- 93 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 30.
- 94 Palm, *Moederkerk*, 42.
- 95 Peter van Dam, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN* 126 (2011) 3, 52-77, aldaar 75.
- 96 Dit verschijnsel speelde het meest in de geïndustrialiseerde steden, waar de nieuwe arbeiderswijken het in het begin nog vaak zonder kerk moesten doen. Palm, *Moederkerk*, 22.
- 97 'Enige grepen uit de gegevens der volkstelling 31 mei 1947', *'s-Gravenhage* 4 (1949) 263-273, aldaar 265.
- 98 Van der Steen, *De stem des volks*, 31.
- 99 KASKI, *Pastoraal in de stadskerk*, 45. Dit onderzoek was gebaseerd op een analyse van gegevens afkomstig uit de parochie kartotheken van Den Haag. De manier waarop dit onderzoek werd verricht, viel niet op te maken uit het rapport.
- 100 Idem, 37.
- 101 Idem, 18-20.
- 102 Idem, 35. Dit heeft overeenkomsten met de bevindingen van de socioloog Herbert Gans, die stelde dat de kerk in het Italiaanse getto dat hij onderzocht wel geaccepteerd werd als *moral agency*, maar niet als instituut. Gans, *The urban village*, 110-113.
- 103 H. Oudshoorn, F. van de Born en J. Jansse, *De demografisch-planologische ontwikkeling van de kerken in de binnenstad van Den Haag. Rapport van de demografisch-planologische commissies van de Gereformeerde, Nederlandse Hervormde en Rooms-katholieke kerken van Den Haag* (Den Haag 1969) 32.
- 104 Idem, 33.
- 105 Vincent Sleebe, 'Religie', in: De Nijs en Sillevs, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*, 294.
- 106 Waarschijnlijk was het zelfs de grootste in heel Den Haag. Oudshoorn, *De demografisch-planologische ontwikkeling van de kerken in de binnenstad van Den Haag*, 36. Overigens had het wel het op een na laagste aantal plaatsen met goed zicht op het altaar.
- 107 Brongegevens van onderzoek van Margit van der Steen, *De stem des volks*. Hier moet wel meegenomen worden dat het aantal thuisblijvers niet in deze cijfers is meegenomen. Gebeurt dit wel, dan komt het aantal katholieken dat op de KVP stemt op 42,9 procent. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 22.
- 108 Interview met Mietje (1949).
- 109 Interview met Theo (1947).
- 110 Interview met Hans (1956).
- 111 Interview met John (1959).
- 112 Ibidem.
- 113 Een paar decennia later liepen in de Haagse nieuwbouwwijken de katholieke kerken alsnog leeg. Sleebe, 'Religie', 294-295.
- 114 Interview met Corrie (1954).
- 115 KASKI, *Pastoraal in de stadskerk*, 33.
- 116 Interview met Joke (1959).
- 117 Interview met Appie (1955).
- 118 Interview met Hendrik (1947).
- 119 Interview met Adrian (1937).
- 120 Interview met Bep (1947).
- 121 Gans, *The Urban Villagers*, 110-113.
- 122 De afwezigheid van bronmateriaal over verenigingen uit de Schilderswijk in het Haags Ge-

- meentearchief lijkt erop te wijzen, dat bewoners het wellicht niet de moeite waard vonden om de officiële kant van hun organisatie over te dragen aan een instantie die zozeer de ‘burgerlijke’ maatschappij vertegenwoordigde. Dat geldt wellicht ook andersom, dat het Haags Gemeentearchief zich lang niet heeft ingespannen om zulke archieven te verzamelen, ofwel te redden van de vergetelheid.
- 123 Interview met Rene (1961).
  - 124 Informatie over de geschiedenis van deze club, die in 2008 samenging met de Loosduinse voetbalclub De Postduiven, is te vinden op internet. http://oranjeplein-postduiven.nl/hist_op.php.
  - 125 [Http://oranjeplein-postduiven.nl/hist_nieuw_deel2.html#his46](http://oranjeplein-postduiven.nl/hist_nieuw_deel2.html#his46). VV Oranjeplein en ESDO gebruikten hetzelfde veld.
  - 126 *Mussenvriend*, juni 1967.
  - 127 Leen Beyers heeft dit wel kunnen doen voor een mijndorp in België. Op basis van ledenlijsten van allerlei verenigingen was het mogelijk te laten zien hoe verschillende migrantengroepen in dit dorp met elkaar samenleefden. Leen Beyers, *Iedereen zwart*.
  - 128 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 68.
  - 129 *Mussenvriend*, mei/juni 1951.
  - 130 Jordan Stanger-Ross, *Staying Italian. Urban change and ethnic life in postwar Toronto and Philadelphia* (Chicago en London 2009) 67.
  - 131 Klein Kranenburg en Willems, *Niks geteisem*, 61.
  - 132 Interview met Corrie (1954).
  - 133 Rob Witte, ‘Al eeuwenlang een gastvrij volk’. *Racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009* (Amsterdam 2009) 167. Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 80-84. De verhouding tussen autochtone bewoners van de Schilderswijk en gatarbeiders en andere nieuwkomers is geanalyseerd in: Nienke de Bruijn, ‘Interetnisch contact in de Schilderswijk. Een onderzoek naar de omgang tussen Nederlanders en migranten in de Haagse Schilderswijk tussen 1960 en 2000’ (MA scriptie, Universiteit Leiden 2012).
  - 134 Thompson, *The voice of the past*, 108-109.
  - 135 White, *The worst street in north London*, 115-116.
  - 136 Vrints, *Het theater van de straat*, 87.
  - 137 Wacquant, *Urban outcasts*, 20 en 172-174.
  - 138 Hier worden wel verschillende oorzaken voor gegeven. Grofweg kunnen deze worden verdeeld tussen hen die het overheidsbeleid als oorzaak aanduiden van het isolement en wantrouwen, en diegene die wijzen op de sociale processen binnen deze groepen die het wantrouwen en isolement voeden en in stand houden. Bijvoorbeeld Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 280-281; Van der Poel, ‘De vulkanische relatie’, 254. Zie ook paragraaf 7.3.
  - 139 Interview met Jolanda (1965).
  - 140 De etymologie van het woord ‘nozem’ staat niet vast. Mogelijk is het een acroniem van ‘Nederlands Onderdaan Zonder Enige Manieren’.
  - 141 Brief aan Hoofdcommissaris, 15-6-1970. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6204.
  - 142 Rapport, 19-5-1965. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6204.
  - 143 Wouter Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965) 327.
  - 144 Van der Brug en Verzijden, *Achtergronden en gevolgen*, 69. Het stratenplan dat in het boek van Buikhuisen wordt gegeven van het ‘relgebied’, is identiek met de Gouverneurlaan en omgeving in Spoorwijk. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, 270.
  - 145 *Mussenvriend*, februari 1955.
  - 146 Op basis van krantenberichten tussen 1954 en 1970 uit de *Haagsche Courant*. Na een jaar van veel onrust zette de politie het jaar erop vaak extra veel personeel in, waardoor de rust bewaard kon blijven.
  - 147 *Haagsche Courant*, 2-1-1954.

- 148 Ibidem.
- 149 Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag*, 284.
- 150 Idem, 303 en 307.
- 151 *Haagsche Courant*, 2-1-1960.
- 152 *Haagsche Courant*, 2-1-1965.
- 153 *Haagsche Courant*, 2-1-1966.
- 154 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 63.
- 155 Interview met Bep (1947).
- 156 Interview met Bertus (1960).
- 157 Interview met Jan (1940)
- 158 Interview met Hans (1956).
- 159 Interview met Bep (1947).
- 160 Interview met Marjan (1949)
- 161 *Haagsche Courant*, 3-1-1967.
- 162 Zie hiervoor ook de documentaire *De Haagse kerstbomenjacht. Een samenshoring van gezelligheid*. (VPRO 2011).
- 163 White, *The worst street in north London*, 114-115.
- 164 Vrints, *Het theater van de straat*, 84.
- 165 Grunfeld en Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone*, 68.
- 166 Rapport, opgemaakt op 21-7-1971. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6244.
- 167 Walter Vroom, 'Dat smerige zooitje de straat uit! Racisme en volksgerichten in Den Haag, 1965-1975'. (BA scriptie, Universiteit van Leiden 2011). De titel is gebaseerd op een uitspraak van een bewoner van de Van Ravesteinstraat tegenover een journalist, naar aanleiding van de rel tegen de Marokkanen.
- 168 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 54.
- 169 *Het Vrije Volk*, 17-6-1969.
- 170 Interview met groep oud-politieagenten.
- 171 Idem.
- 172 Archief De Mussen, *Jaarverslag 1971*.
- 173 Overigens ook bewoonde panden overkwam dit, vaak als wraakactie. Zie hoofdstuk 11.
- 174 Brief d.d. 8 mei 1970. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6207.
- 175 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6207.
- 176 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 5735.
- 177 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 5735.
- 178 Borchert, 'Urban neighborhood and community', 618.

Noten bij 9 Met elkaar en voor elkaar

- 1 Lupi, 'Het territorium als bindmiddel', 62-63.
- 2 Leo Lucassen, 'De angst voor een onderklasse. Buurtbinding in vroegmoderne Hollandse steden', in: Lucassen en Willems (red.), *De krachtige stad*, 83-109, aldaar 84-85.
- 3 Lupi, 'Het territorium als bindmiddel', 63.
- 4 Interview met Mietje (1949).
- 5 Interview met Henny (1945).
- 6 Interview met Giel (1948).
- 7 Interview met Corrie (1954) Ditzelfde komt naar voren in een studie uit 1990. Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 41.

- 8 De scheiding tussen de seksen is mooi beschreven in de roman van Philip Snijder, die zich afspeelt in de jaren zestig op het Amsterdamse Bickerseiland. Snijder, *Zondagsgeld*.
- 9 Interview met Kobus (1937)
- 10 Interview met Riet (1956).
- 11 Haveman, *De ongeschoolde arbeider*, 63. Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek naar*.
- 12 Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 42 en verder.
- 13 Selma Leydesdorff noemde dit verschijnsel de 'collectieve mythe'. Voorwaarden voor het ontstaan ervan zijn volgens haar dat individuele herinneringen door anderen worden gedeeld, en dat een groep redenen heeft die mythe in stand te houden. Leydesdorff, *Wij hebben als mens*, 26.
- 14 Interview met Karel (1947).
- 15 Interview met Joke (1959).
- 16 Op schrift gestelde herinneringen van Gerard (1947). In bezit van auteur.
- 17 Simonse, *Belemmerde kansen*, 59. Dit komt overeen met wat de socioloog Herbert Gans de *peer group* noemde. Gans, *Urban villagers*, 105-106. Ook Lily van Rijswijk-Clerckx, 'Kattenburg, een proletarische buurt', in: *Buiten de grenzen. Sociologische opstellen aangeboden aan prof. dr. W.F. Wertheim*, 25 jaar *Amsterdams hoogleraar, 1946-1971* (Meppel 1971) 198-215, aldaar 202-203.
- 18 Interview met Ria (1950).
- 19 Interview met Hendrik (1947).
- 20 Interview met John (1956). Dit kwam ook nog naar voren in een onderzoek uit 1986. Paul van Soomeren en Carla Verwoerd, 'Onderzoek Jacob van Campenplein' (Bureau Criminaliteitspreventie 1986) 11.
- 21 Interview met Bep (1947).
- 22 Ook een vlakbij liggende straat kon ervaren worden als 'een andere wereld'. Paul Johnson, *Saving and spending. The working-class economy in Britain, 1870-1939* (Oxford 1985) 226.
- 23 Mussen vriend, juli 1969. Zie ook Jerry White, *Rothschild buildings*, 137-138.
- 24 Interview met Marga (1948).
- 25 Interview met Ria (1946).
- 26 Interview met Loes (1943).
- 27 Interview met Theo (1947).
- 28 Interview met Annie (1931).
- 29 Interview met Jan (1945).
- 30 Interview met Karel (1947).
- 31 Interview met Clara (1943). Zij woonde in de Rochussenstraat, waar haar vader op zondagmiddag een paar biertjes dronk.
- 32 Elias en Scotson, *Gevestigden en buitenstaanders*, 11.
- 33 Interview met Marjan (1949).
- 34 Interview met Jan (1940).
- 35 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 29.
- 36 Interview met Hans (1956).
- 37 Joanne Bourke stelde dat de aanwezigheid van 'locals' slechts een van de redenen was om een bepaald café uit te kiezen. Voor de buurgroep was het waarschijnlijk wel de belangrijkste. Bourke, *Working-class cultures*, 144.
- 38 Interview met Ruud (1947).
- 39 Interview met Clara (1943).
- 40 Interview met Teun en Jopie (1927 en 1931).
- 41 Interview met John (1956).
- 42 In het vooroorlogse Rotterdam was dit ook zo. Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt*, 157. Ook Tebbutt, *Women's Talk?*, 64.

- 43 Norbert Elias noemt in zijn studie naar buitenstaanders en gevestigden in een Engelse arbeiderswijk de dominante positie van de gevestigden in de lokale instituties als uiting van hun macht. Elias en Scotson, *Gevestigden en buitenstaanders*, 11.
- 44 Interview met Heleen (1956); Blokland-Potters, *Wat stadsbewoners bindt*, 186.
- 45 H. de Haan, *Saneringsonderzoek Kralingse Veer. De sociale aspecten* (z.pl. 1961) 17-18.
- 46 Interview met Jan (1946).
- 47 Interview met Annie (1950).
- 48 Zie paragraaf 11.3. Ook Guus Haest, *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders. De geschiedenis van een saneringswijk* (Assen en Maastricht 1989) 86-87.
- 49 Zie bijvoorbeeld Duneier, *Slim's Table*, 158-161.
- 50 De sociologen ondervroegen 240 mensen, die verspreid over de buurt woonden. In elke woning vroegen ze naar de jongst aanwezige volwassene. In vijftig procent van de gevallen weigerde een bewoner mee te werken. Zie de inleiding bij deel III.
- 51 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 302. De opstellers van het rapport benadrukten dat de enquête tekortkomingen had. De belangrijkste was dat de helft van de aangeschrevenen weigerde mee te werken, waardoor er een selectie ontstond van de minst wantrouwe en 'meest aangepaste' gezinnen.
- 52 Interview met Karel (1947).
- 53 Zie hiervoor ook de studie over Oral History van Paul Thompson. Thompson, *The Voice of the Past*, 136-137. De herinneringen aan dagelijks terugkerende activiteiten en ontmoetingen zijn in de regel sterker dan aan eenmalige gebeurtenissen.
- 54 Simonse, *Belemmerde kansen*, 63.
- 55 Haest, *De ouwe garde*, 85.
- 56 Zie Vrints, *Het theater van de straat*.
- 57 Jerram, *Streetlife*, 272.
- 58 Talja Blokland wees ook op de rol van de zichtbaarheid van elkaar levenswijze voor de categorisering. Blokland, *Goeie burens*, 109.
- 59 Interview met Karel (1947).
- 60 White, *The Worst Street in North London*, 80-81.
- 61 Vroom, 'Dat smerige zootje de straat uit!'. Zie ook Haest, *De ouwe garde*, 90. In een witte arbeiderswijk in Chicago constateerde Maria Kefalas dat bewoners zich bij uitstek richtten op het bestrijden van de uiterlijke kenmerken van verval, zoals graffiti, terwijl zij de daadwerkelijke infiltratie van bendes negeerden. Maria Kefalas, *Working-class heroes. Protecting home, community and nation in a Chicago neighbourhood* (Berkeley et al. 2003) 92-94.
- 62 Interview met Chris (1939).
- 63 Interview met Marga (1948).
- 64 Interview met Corrie (1954).
- 65 Interview met Jan en Heleen (1928 en 1936).
- 66 Ibidem.
- 67 Interview met Heleen (1956).
- 68 Mark Granovetter, 'The strenght of weak ties', *The American Journal of Sociology* 78 (1973) 6, 1360-1380, aldaar 1361-1362 en 1373.
- 69 Rijswijk-Clerckx, 'Kattenburg, een proletarische buurt', 203. Ook Rijswijk-Clercks benaderde de buurgroep in haar onderzoek uit 1961 als een netwerk van relaties binnen een straatdeel, dat niet alle bewoners omvatte.
- 70 Winston Parva was het pseudoniem voor South Wigston, een voorstad van Leicester met 5 000 inwoners. Maarten Hoogenstijn en Daniel van Middelkoop, 'Zo werkt dat hier niet'. *Gevestigden en buitenstaanders in nieuwe sociale en ruimtelijke kaders* (Delft 2008) 30.

- 71 Elias en Scotson, *The Established and the Outsiders*, i-xlvi.
- 72 Elias en Scotson, *The Established and the Outsiders*.
- 73 De historicus Standish Meacham beschreef hoe juist een relatief nieuwe groep bewoners sterk de drang voelde om de normen en waarden die zij er hadden gevestigd te bewaken. Meacham, *A life apart*, 50.
- 74 Karen Wuertz, *De macht van de wooncultuur. Botsende perspectieven in een Haagse nieuwbouwwijk* (Leiden 1991) 103-104.
- 75 Stanger-Ross, *Staying Italian*, 93.
- 76 Interview met Bep (1947).
- 77 Ibidem.
- 78 *Mussenvriend*, januari 1959.
- 79 Interview met Marga (1948).
- 80 *Haagsche Courant*, 3-1-1956. Het omgekeerde geval, waarin de familie van de jongen geen genoegen nam met de breuk, omdat ze 'nu eenmaal verkering hebben gehad', staat beschreven in de ervaringen van Henk Dijkhuis, die eind jaren dertig vijftig dagen in de Amsterdamse Jordaan woonde. Dijkhuis, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, 14.
- 81 Bourke, *Working-class cultures*, 154. Ook Stanger Ross, *Staying Italian*, 108-109.
- 82 Interview met Nely (1952).
- 83 Interview met Tonia (1930).
- 84 Interview met Lammert (1942).
- 85 Zie ook Willmott en Young, *Family and kinship*, 86-76.
- 86 G. van de Ley, 'Het algemeen maatschappelijk werk en de probleemgezinnen', *Sociaal Den Haag* 16 (1961) 5, 153-156, aldaar 155-156.
- 87 Zie inleiding bij deel III.
- 88 *Mussenvriend*, februari 1953.
- 89 Willmott en Young, *Family and kinship*, 116.
- 90 Interview met Corrie (1954).
- 91 Borchert, 'Urban neighborhood and community', 621-622.
- 92 Interview met Heleen (1956).
- 93 Meacham, *Life apart*, 50.
- 94 Zie de vergelijking met de bevindingen van Amerikaanse wetenschappers in stedelijke getto's. Het verdwijnen van de middenklasse, die een belangrijke rol speelt in de instituties, veroorzaakt een steeds verdergaande homogenisering van de achterblijvers. Wilson, *When work disappears*, 54-56; Wacquant, *Urban Outcasts*, 57.
- 95 Interview met Clara (1943).
- 96 Zie de foto's in Duivesteijn, *Kijk op de Schilderswijk*.
- 97 Interview met John (1959).
- 98 Dit houdt verband met de eerder aangehaalde theorie van Henri Tajfel, dat een minderheids-groep met een negatieve reputatie haar onderscheidende kenmerken inzet als middel om haar zelfwaarde te behouden. In de Schilderswijk vormden onderlinge contacten tussen bewoners een essentieel onderdeel hierin.
- 99 Het burenccontact was omgeven met normen en regels. Talja Blokland heeft laten zien dat burenen in een dergelijke burgerlijke buurt elkaar liever niets uitleenden, omdat dat een slechte reputatie kon opleveren. Blokland, *Goeie burenen*, 117-119.
- 100 Ali de Regt, 'Familie- en burenhulp, 1950-heden', in: Van Gerwen en Van Leeuwen, *Studies over zekerheidsarrangementen*, 1037-1051, aldaar 1047.
- 101 Interview met Annie (1950).
- 102 Interview met Heleen (1956).

- 103 Interview met Wil (1938).
- 104 Interview met Nico (1944).
- 105 Interview met Corrie (1954).
- 106 Sleebe, 'Burenhulp 1890-1945', 732.
- 107 Interview met Chris (1939).
- 108 Interview met Teun en Jopie (1927 en 1932), en met Corrie (1954).
- 109 Interview met Annie (1950) en met Mietje (1949). Meester De Bruin beschreef al de gewoonte om bij geboorte levensmiddelen te brengen naar de moeder. De Bruin, *De Musschen en hun Clubhuis*, 26. Het is ook beschreven voor het Amsterdamse Kattenburg begin jaren zestig. Rijswijk-Clerckx, 'Kattenburg, een proletarische volksbuurt', 204.
- 110 Interview met Corrie (1954).
- 111 Interview met Corrie (1956).
- 112 Interview met Mietje (1949).
- 113 Interview met Appie (1955).
- 114 Interview met Riet (1956).
- 115 Interview met Henny (1945).
- 116 Interview met Clara (1943).
- 117 Interview met Piet (1941).
- 118 Interview met Hendrik (1947).
- 119 Tebbutt, *Women's Talk?*, 49.
- 120 Interview met Lammert (1942).
- 121 Ook Mietje (1949) herinnert zich het stigma van kinderen die op school moesten overblijven.
- 122 Interview met Nel (1953).
- 123 Interview met Bertus (1960).
- 124 De sociologe Van Rijswijk-Clerckx suggereerde begin jaren zestig dat de gezinnen die in de Amsterdamse volksbuurt Kattenburg naar beneden afweken van de norm in relatief isolement leefden. Van Rijswijk-Clerckx, 'Kattenburg, een proletarische buurt', 206-207.
- 125 Interview met Kobus (1937).
- 126 Interview met Tonia (1930).
- 127 Interview met Fransien (1949).
- 128 *Mussenvriend*, februari 1946.
- 129 E. Boersma, 'De Schildersbuurt'.
- 130 Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 35.
- 131 Interview met Jopie (1931).
- 132 Bourke, *Working-Class Cultures*, 154.

Noten bij 10 Lijnen van onderscheid na 1945

- 1 Pierre Bourdieu, 'Social space and symbolic power', *Sociological theory* 7 (1989) 1, 14-25, aldaar 17-18.
- 2 David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1790-1840* (Cambridge etc. 1986) 4.
- 3 Een groot verschil wordt direct afgewezen door de groep, een klein verschil wordt echter gemakkelijker overgenomen – en is dus bedreigender. De wijze waarop dit onderscheid binnen de buurt plaatsvond, houdt verband met wat Sigmund Freud het 'narcisme van de kleine verschillen' noemde. Sigmund Freud, *Civilization, society and religion* (Penguin Freud Library 12, 1991) 131 en 305. Verder A. Blok, 'The narcissism of minor differences', *European Journal of Social Theory* 1 (1998) 1, 33-57, aldaar 48-49.
- 4 Bourdieu, 'Social space', 19.

- 5 Simonse, *Belemmerde kansen*, 140-141; Johnson, *Saving and spending*, 224.
- 6 *Mussen*vriend, juli 1969.
- 7 Interview Ruud (1947).
- 8 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 11.
- 9 Klijn en Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering', aanhangsel 1.1.
- 10 Dit inkomen werd wel enigszins teniet gedaan door hogere prijzen. In de periode 1963-1969 bedroeg de inflatie gemiddeld 4,9 procent. Dit betekent dat de prijzen in deze periode gemiddeld met een kwart stegen.
- 11 Interview met Marianne (1961).
- 12 *Mussen*vriend, oktober 1952.
- 13 *Ibidem*.
- 14 Interview met Loes (1943).
- 15 Interview met Tonia (1930).
- 16 Interview met Annie (1950). Zij kwam uit een gezin met dertien kinderen.
- 17 Interview met Albert (1919).
- 18 Interview met Mietje (1949).
- 19 Interview met Riet (1956).
- 20 Interview met Nel (1953).
- 21 Interview met Piet Smelt (1941). Tebbutt beschreef het belang van winkels als locatie voor roddel. Tebbutt, *Women's Talk?*, 64-70.
- 22 Interview met Loes (1943). Ook interview met Teun en Jopie (1927 en 1931). Ook interview met Zusje (1933). Zij werkte na de oorlog in de zuivelwinkel van haar schoonvader, in haar bewoordingen een 'gezellige winkel omdat er niet werd gepoft'.
- 23 Interview met Nel (1953).
- 24 Interview met Annie (1931).
- 25 Interview met Marga (1948).
- 26 L. van der Meer, 'In een oud stuk Den Haag leven ruim 50.000 mensen', *Sociaal Den Haag* 18 (1963) 7, 249-256.
- 27 Interview met Adrian (1937).
- 28 Archief De Mussen, *Mussennieuws*, 1-1-1956.
- 29 Archief De Mussen, Patricia van Ginneken, 'Verslag van een stage Kriminologie', februari 1975.
- 30 Kraaykamp, *Als je voor een dubbeltje*, 24. Ook historicus Paul Johnson benadrukte het belang dat werd gehecht aan het tentoonstellen van bezittingen. Het werd dus juist niet verborgen. Johnson, *Saving and spending*, 228-230.
- 31 Interview Henny (1945).
- 32 Interview Neeltje (1929).
- 33 Interview met Lydia (1945).
- 34 Interview met Zusje (1932).
- 35 Interview met Jules (1931).
- 36 Interview met Lydia (1930).
- 37 Interview met Corrie (1954).
- 38 Interview met Henny (1945).
- 39 Interview met Hans (1956).
- 40 Kraaykamp, *Als je voor een dubbeltje*, 20-21; Grunfeld en Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone*, 134-135; Simonse, *Belemmerde kansen*, 124-126.
- 41 Simonse, *Belemmerde kansen*, 126.
- 42 Idem, 142. Van Rijswijk-Clerx, 'Kattenburg, een proletarische buurt', 206.
- 43 John Schnetz, 'Het verschijnsel sociaal-cultureel achterblijven bij die bevolkingsgroep uit de

- Haagse Schilderswijk, van waaruit het clubhuis de Mussen zijn bezoekers trekt' (doctoraal-scriptie sociologie/antropologie 1972) 12-13; Kraaykamp, *Als je voor een dubbelte*, 20-21; Simonse, *Belemmerde kansen*, 125.
- 44 Snijder, *Zondagsgeld*.
- 45 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 10.
- 46 Interview met Giel (1948).
- 47 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 302.
- 48 'Het Haagse bedrijfsregister', 7-8. Minimaal 11.000 mensen moesten dus werk vinden buiten de wijk, afgezien van de venters en andere 'vrije jongens', die waarschijnlijk niet in het bedrijfsregister voorkwamen.
- 49 Interview met Karel (1947).
- 50 Kraaykamp, *Als je voor een dubbelte*, 21.
- 51 Interview met Appie (1955).
- 52 Deze conclusie wijkt af van de analyse van Godfried Engbersen van de arbeidsverhoudingen in een volksbuurt eind jaren tachtig. Hij betitelde de bewoners ervan als conformisten die zwartwerken afkeurden. Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen*, 45.
- 53 Interview met Corrie (1954).
- 54 Ibidem.
- 55 Interview met Nel (1953).
- 56 Interview met Karel (1947).
- 57 Ibidem.
- 58 Op schrift gestelde herinneringen van Gerard (1947), in bezit van de auteur.
- 59 Interview met Kobus (1936).
- 60 Archief De Mussen, *Mussenvriend*, 1 december 1963.
- 61 Knotter, 'Poverty and the income-cycle', 222-223. Zie ook pagina 180-193 van deze studie (inleiding deel 3).
- 62 Interview met Annie (1950).
- 63 Interview met Nel (1953).
- 64 Interview met Marga (1948).
- 65 Interview met Chris (1939).
- 66 *Mussenvriend*, februari 1953.
- 67 Interview met Henny (1945).
- 68 Interview met Corrie (1954). Dat een oudste dochter vanaf jonge leeftijd de taak van de moeder overnam, is ook beschreven door historicus Carl Chinn, *They worked all their lives. Women of the urban poor in England, 1880-1930* (Manchester 1988) 32-33. Corrie trouwde nooit, naar eigen zeggen omdat ze geen tijd had om jongens te ontmoeten.
- 69 Schnetz, 'Het verschijnsel', 11.
- 70 Interview met Hans (1956).
- 71 Interview met John (1959).
- 72 Interview met Lammert (1942).
- 73 Gans, *The Urban Villagers*, 222.
- 74 Interview met Giel (1948).
- 75 Interview met Heleen (1956).
- 76 Interview met Hans (1956).
- 77 Interview met Lammert (1942).
- 78 Simonse, *Belemmerde kansen*, 253-257.
- 79 Joop Simonse besprak de onderzoeken die tot en met de jaren zeventig over laaggeschooldheid waren verschenen. Simonse, *Belemmerde kansen*, 101-113.

- 80 Interview met Jan (1945).
- 81 Mussenvriend, januari 1971.
- 82 De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 99.
- 83 Jaap Huisman, Irene Cieraard, Karin Gaillard en Rob van Engelsdorp Gastelaars, *Honderd jaar wonen in Nederland, 1900-2000* (Rotterdam 2000) 90-91.
- 84 Nancy Stieber, *Housing design and society in Amsterdam. Reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (Chicago en London 1998) 116-118.
- 85 Interview met Mietje (1949).
- 86 Interview met Jolanda (1965).
- 87 Interview met Nel (1953).
- 88 Interview met Jan (1946).
- 89 Interview met Loes (1943).
- 90 Interview met Harry (1955).
- 91 Interview met Jolanda (1965).
- 92 Tebbutt, *Women's Talk?*, 80-86.
- 93 Blokland, *Goeie Buren*, 103.
- 94 De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 203.
- 95 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, 396; Leydesdorff, *Wij hebben als mens*, 131-132.
- 96 Archief Clubhuis De Mussen, *Mussennieuws*, 1-2-1950.
- 97 Bronnenboek bevattende gegevens, 52.
- 98 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 35-36.
- 99 Interview met Annie (1950).
- 100 Interview met Bep (1947).
- 101 Interview met Annie (1950).
- 102 Interview met Mietje (1949).
- 103 Interview met Heleen (1956).
- 104 Interview met Adrian (1937).
- 105 Bourke, *Working-Class Cultures*, 66. Leif Jerram betoogde dat vrouwen een groot deel van de twintigste eeuw veel voldoening haalden uit het creëren van een goede leefomgeving. Jerram, *Street-life*, 60-61.
- 106 Interview met Heleen (1936).
- 107 Interview met Marga (1948).
- 108 Interview met Clara (1943).
- 109 Interview met Jan (1940). Hij woonde in de van Hogendorpstraat, volgens hem geen onderdeel van de Schilderswijk. Zijn vader was kapper. Ook interview met Hans (1956). Zijn ouders waren op de sociale ladder gestegen.
- 110 Interview met Fransien (1949).
- 111 Interview met Annie (1950).
- 112 Interview met Nel (1953).
- 113 Leydesdorff, *Wij hebben als mens*, 125-131.
- 114 Uit geheugenonderzoek blijkt dat gebeurtenissen die men voor het eerst meemaakt, het best worden herinnerd. Thompson, *The voice of the past*, 112-113; Draaisma, *De heimweefabriek*, 64-87.
- 115 Interview met Mietje (1949).
- 116 Interview met Lammert (1942).
- 117 Interview met Marianne (1961).
- 118 Interview met Lydia (1945).
- 119 Interview met Heleen (1956).
- 120 Interview met Ria (1946). Bij Jolanda (1965) in de Teniersstraat hing de was ook buiten aan het

- raam. Hier kan echter ook een verschuiving in de tijd hebben plaatsgevonden.
- 121 Interview met Nico (1944).
  - 122 Interview met Henny (1945).
  - 123 Interview met Marga (1948).
  - 124 Interview met Ria (1946).
  - 125 Interview met Marjan (1941).
  - 126 Klijn en Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering', 11.
  - 127 Interview met Lammert (1942).
  - 128 Interview met Karel (1947).
  - 129 Klijn en Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering', 11-12.
  - 130 Mussenvriend, april 1965.
  - 131 Interview met Lammers (1942).
  - 132 Interview met Ruud (1947).
  - 133 Documentaire *Mensen van goede wil* (KRO 1969). Regie Hans Koekoek.
  - 134 44% van de ondervraagden gebruikte als argument bij de beoordeling van de film dat het huishouden niet netjes en niet fatsoenlijk was. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis*, 107.
  - 135 Boersma, 'De Schildersbuurt', 244-248.
  - 136 De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 83. Ook in bevolkingsgroepen die de verschijnselen vertoonden van een armoedecultuur, daalde het concubinaat sterk: Sleebe, 'Van vader op zoon', 10.
  - 137 Bourke, *Working-Class Cultures*, 32-33; ook Tebbutt, *Women's Talk?*, 79.
  - 138 Joanne Bourke stelt zelfs: *People lie – especially about what they do with their bodies*. Bourke, *Working-class cultures*, 29.
  - 139 Nieuwenhuis, *Rapport omtrent het onderzoek*, 24.
  - 140 Idem, 30.
  - 141 Kraaykamp, *Als je voor een dubbelje*, 23; Simonse, *Belemmerde kansen*, 138.
  - 142 Archief De Mussen, *Mussenvriend*, 1-6-1954.
  - 143 Interview met Marian (1949).
  - 144 Interview met Marga (1948).
  - 145 Interview met Appie (1955). *Ze zijn nog steeds getrouwd*.
  - 146 Schnetz, 'Het verschijnsel', 13. Zie ook Maatschappelijke *vervilderder der jeugd*. *Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd* (Den Haag 1952) 46-47.
  - 147 Interview met Henny (1945).
  - 148 *Mussenvriend*, april 1953.
  - 149 Sommige meisjes waren om deze reden bang om 'de zestien niet te halen'. Simonse, *Belemmerde kansen*, 138.
  - 150 Interview met Gerrie (1940).
  - 151 Interview met Heleen (1956).
  - 152 Interview met Annie (1950).
  - 153 Joop Simonse, *Sociologische schets van de volksbuurt*, 96.
  - 154 Interview met Joke (1959).
  - 155 Interview met Marga (1948).
  - 156 Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*. *De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 371.
  - 157 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6293.
  - 158 'Klachten rapporten over prostitutie, 1937-1952'. HGA, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 903.
  - 159 Interview met Karel (1945).
  - 160 Interview met Annie (1950).
  - 161 HGA, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 3533.

- 162 M. Langeveld, *Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport Maatschappelijke verwildering der jeugd* (Den Haag 1953) 43.
- 163 Bourke, *Working-class Cultures*, 38-39. Dit komt overeen met het beeld van Jerry White over een slecht bekendstaande straat in Noord-Londen. Prostitutie vormde een bedreiging voor de relatie tussen man en vrouw. White, *The Worst Street*, 94-95.
- 164 Simonse, *Sociologische schets van de volksbuurt*, 33. In de derde druk uit 1977 schreef hij dat prostitutie iets normaler was geworden, zolang het met mate plaatsvond en wanneer de vrouwen bij de buurt hoorden. Simonse, *Belemmerde kansen*, 139.
- 165 Van Rijswijk-Clerx, 'Kattenburg, een proletarische volksbuurt', 200.
- 166 Interview met Lammert (1942).
- 167 Interview met Henny (1945).
- 168 Ibidem.
- 169 Ibidem.
- 170 Interview met Bertus (1960).
- 171 Mussenvriend, oktober 1959.
- 172 Interview met Jan (1945).
- 173 Interview met Nico (1943).
- 174 Rapport over prostitutie, 3-10-1973. HGA, Archief Gemeentebestuur, inv.nr. 3533.
- 175 Interview met Dick (1922).
- 176 Archief De Mussen, *Mussenvriend*, 1-10-1965.
- 177 Interview met Jan (1945).
- 178 Interview met Hans (1956).
- 179 Interview met Kobus (1937).
- 180 Interview met Bep (1947).
- 181 Interview met Henny (1945).
- 182 HGA, Archief gemeentepolitie, inv.nr. 4025c.

Noten bij 11 De macht van de straat

- 1 Interview met Henny (1945). Welke 'gewoonte' tot haar reactie leidde, vertelde ze niet.
- 2 Vrints, *Theater van de straat*, 229.
- 3 Pieter Spierenburg, *A history of violence. Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (Cambridge en Malden 2008); Robert Muchembled, *A history of violence from the end of the Middle Ages to the present* (Cambridge en Malden 2012).
- 4 Idem, 187.
- 5 Idem, 201.
- 6 Muchembled, *A history of violence*, 223.
- 7 Deze visie is uitgebreid behandeld in de inleiding bij deel drie.
- 8 Archief De Mussen, *Levensbericht*, oktober 1936.
- 9 White, *The Worst Street*, 100. Ook Joanne Bourke verbond de aanwezigheid van een cultus rondom het lichaam met een lage maatschappelijke status. Bourke, *Working-class Cultures*, 44-45. Voor de Amsterdamse Jordaan is dit beschreven door Auke Kok, *Holleeder, de jonge jaren* (Amsterdam 2011).
- 10 Schnets, *Het verschijnsel*, 12.
- 11 Mussenvriend, oktober 1959.
- 12 Vrints, *Theater van de straat*, 74.
- 13 Zie hiervoor paragraaf 10.2.
- 14 Rapport over de situatie op de Hoefkade, januari 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr.

6211. Processen-verbaal zijn niet bewaard gebleven.
- 15 Interview met Lammert (1942).
  - 16 De statistieken over geweld zijn onderwerp van discussie: Barry Godfrey, 'Counting and accounting for the decline in non-lethal violence in Engeland, Australia, and New Zealand, 1880-1920', *British Journal of Criminology* 43 (2003) 2, 340-353, aldaar 350. Interviews zouden volgens Godfrey een betere bron zijn, zeker om de 'popular perceptions of violence' bloot te leggen.
  - 17 Interview met Lammert (1942).
  - 18 Interview met Bep (1947).
  - 19 Interview met Hendrik (1947).
  - 20 Interview met Annie (1946).
  - 21 Duiven melken was ook in andere Nederlandse volksbuurten een populaire sport. Dijkhuis, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, 35-36.
  - 22 *Mussen vriend*, maart 1952; *Mussen vriend*, mei 1962.
  - 23 Interview met Jan (1945).
  - 24 Interview met Heleen (1956).
  - 25 Interview met Jan (1928).
  - 26 Interview met Giel (1948).
  - 27 Interview met Jan (1928).
  - 28 Interview met Nel (1953).
  - 29 Simonse, *Belemmerde kansen*, 142.
  - 30 Bijvoorbeeld Hood en Joyce, 'Three generations', 145; Vrints, *Het theater van de straat*, 187-188.
  - 31 Jerry White, *The Worst Street*, 96-97.
  - 32 *Mussen vriend*, 1-10-1959.
  - 33 Interview met Teun (1927).
  - 34 Interview met Lammert (1942).
  - 35 Interview met Ria (1946)
  - 36 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 255.
  - 37 Interview met Marjan (1946).
  - 38 *Ibidem*.
  - 39 Interview met Ria (1950).
  - 40 Interview met Elisabeth (1943). Uit alle andere interviews kwam naar voren dat juist de a-school de 'arme' kant was.
  - 41 Interview met Ellen (1933).
  - 42 Interview met Appie (1955).
  - 43 Interview met Bertus (1960).
  - 44 *Mensen van goede wil* (KRO 1969).
  - 45 Andere literatuur wijst erop dat men weliswaar de politie inschakelde, maar dit deed als onderdeel van een informele, publieke conflictbeslechting. Vrints, *Het theater van de straat*, 80-87; White, *The worst street*, 114-116; Haest, *De ouwe garde*, 87-88.
  - 46 Interview met Piet (1943).
  - 47 Interview met Lammert (1942).
  - 48 Interview met Henny (1945).
  - 49 Interview met Nico (1944).
  - 50 Interview met Lammert (1942).
  - 51 White, *The Worst Street*, 97.
  - 52 *Mussen vriend*, maart 1961.
  - 53 Spierenburg, 'Apegatjes achtervolgers', 99; Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied* (Assen 1994) 72-73.

- 54 Spierenburg, 'Apegatjes achtervolgers', 97.
- 55 Robert Muchembled concludeerde dat in Londense wijken aan het eind van de achttiende eeuw publieke reputaties al niet meer op straat werden bevestigd. Muchembled, *A history of violence*, 217.
- 56 Interview met Bep (1947).
- 57 Interview met Appie (1955).
- 58 Er is geen enkele aanwijzing dat er een breed gedragen, verbeelde gemeenschap bestond die de wijk of een behoorlijk deel van de wijk omvatte. Volgens Vrints moet de buurt een reële bron van identiteitsgevoelen hebben gegeven: *Theater van de straat*, 59. Dit overigens in tegenstelling tot veel andere studies: Gans, *The Urban Villagers*, 104-105; Bourke, *Working-class Cultures*, 151.
- 59 Interview met Lydia (1945).
- 60 *Mussen vriend*, november 1953.
- 61 Interview met Harry (1955).
- 62 Interview met Hendrik (1947).
- 63 Interview met Hendrik (1947). De rol van de film *West Side Story* in de buurtconflicten in de Schilderswijk keerde ook terug in één van de Haagse topografische politieromans van Pim Hofdorp, *Oudejaarsnachtmoord*, 121.
- 64 Interview met Theo (1933).
- 65 Interview met Karel (1945).
- 66 Overigens was de 'oorspronkelijke' Bloedpoort gelegen in het oude Scheveningen. Het was de aanduiding voor een hofje langs de Keizerstraat, dat in de twintigste eeuw een zeer slechte reputatie had. In de jaren dertig is het afgebroken. Er zou in de negentiende eeuw een slager aan het begin van het hofje hebben gezeten.
- 67 Interview met Jan (1946).
- 68 Zie over dit onderwerp ook de documentaire *De Haagse kerstbomenjacht. Een samenshooling van gezelligheid* (VPRO 2010).
- 69 Interview met Piet (1941).
- 70 Interview Giel (1948).
- 71 Interview met Marga (1948).
- 72 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 71-72. In dit onderzoek is een analyse gemaakt van de artikelen in de *Haagsche Courant* over de Nieuwjaarsrellen in de Schilderswijk tussen 1956 en 1970.
- 73 Interview Jolanda (1965). Over dit stoute staaltje viel niets terug te vinden in het krantenarchief.
- 74 Interview met Jan (1940).
- 75 Interview met Theo (1933).
- 76 Interview met Bertus (1960).
- 77 Interview met Nel (1953).
- 78 Interview met Teun en Jopie (1927 en 1931).
- 79 *De Haagse kerstbomenjacht* (VPRO 2010). Ook interview met Hendrik (1947). Hij maakte mee dat van een hele rij huizen de ramen klaptten.
- 80 Interview met Jan (1946).
- 81 Interview met Hans (1956).
- 82 Rapport over Hoefkade en omgeving, 1 januari 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 83 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 76.
- 84 Interview met Hanny (1945).
- 85 Interview met Bertus (1960).
- 86 *Mussen vriend*, juli 1969.
- 87 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 80.

- 88 Idem, 253.
- 89 Idem, 255.
- 90 Idem, 254.
- 91 Idem, 257.
- 92 Idem, 137. Ook *Haagsche Courant*, 12-5-1969.
- 93 Transcriptie reportage KRO-medewerkers: Idem, 260.
- 94 Idem, 237.
- 95 Idem, 261.
- 96 Vroom, 'Dat smerige zootje de straat uit', 33-34. Van der Brug en Verzijden concluderen dat het niet-optreden van de politie een rechtvaardiging vormde voor de actie van de bewoners. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 163.
- 97 Interview met Schmitz, hoofd televisiesectie KRO. Idem, 151.
- 98 *De Telegraaf*, 12 mei 1969.
- 99 'Ordeverstoringen'. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211. Volgens Bep heeft een journalist de politie uiteindelijk kunnen overhalen hen in veiligheid te brengen. Burg en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 261 en 237.
- 100 Interview met Elbers; Idem, 161.
- 101 Het gebruik van het 'bakkie', een apparaat waar de politieradio mee kan worden beluisterd, is ook gesignaleerd in de Haagse Molenwijk in 1989. Haest, *De ouwe garde*, 83.
- 102 Dit is een fragment uit het gedicht. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 162.
- 103 Idem, 165-166.
- 104 Zie paragraaf 11.1.
- 105 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 153.
- 106 Transcriptie reportage KRO-verslaggevers, 12 mei 1969. Idem, 259.
- 107 Ibidem.
- 108 Interview met Marga (1948).
- 109 Interview met Heleen (1956). Andere geïnterviewden portretteren Rinus als een incestpleger, of als iemand die gemeenschap had met zijn vrouw waar zijn kinderen bij waren. In een onlangs verschenen boek vertelt een oud-bewoner dat Rinus seks had met zijn vrouw, terwijl zijn kinderen op zijn rug zaten. Hendrik Jan Korterink, *Haagse penoze. Achter de schermen van een gesloten onderwereld* (Meppel 2012) 9. De echte redenen voor hun verontwaardiging, zoals een chaotisch huishouden en grof taalgebruik, zijn wellicht in retrospectief onvoldoende.
- 110 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 97.
- 111 Zie inleiding deel III.
- 112 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 244.
- 113 Het is niet duidelijk op basis van welke vragen de onderzoekers bepaalden of iemand 'buurtgebonden' was, of zich 'Schilderswijker' voelde. Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 106.
- 114 Interview met Hans Koekoek. Idem, 219.
- 115 De aandacht voor de rellen vanuit de geschreven pers, landelijk en lokaal, was zeer groot. Idem, 291-292.
- 116 Grunfeld en Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone*, 72; Simonse, *Belemmerde kansen*, 102-103; Curt Bondy et al., *Jugendliche stören die Ordnung. Bericht und Stellungnahme zu den Halbstarkenkrawallen* (München 1957) 66. Historici ondersteunen deze stelling, zoals Sleebe, 'Van vader op zoon', 10-11.
- 117 Guus Haest trof hetzelfde verschijnsel eind jaren tachtig aan in de Haagse Molenwijk. Haest, *De ouwe garde*, 83. Jerry White beschreef in zijn studie over Campbell Bunk, de 'meest beruchte straat van Noord Londen', dat diefstal in het interbellum een geaccepteerd deel uitmaakte van het dagelijks leven. Bewoners keurden het enerzijds goed, omdat zij vonden recht te hebben op de welvaart van een ander. Tegelijkertijd was het ook een teken van het economisch indivi-

- dualisme dat de straat domineerde. Dit hield in dat jongeren een bestaan als 'eigen baas' prefeerden boven onaantrekkelijke, laagbetaalde loonarbeid. White, *The worst street*, 54-55, 128. Criminoloog Buikhuisen constateerde eveneens dat criminaliteit in saneringswijken vaker voorkwam. Zie Buikhuisen, 'Buurt, sanering en criminaliteit', 159-160.
- 118 Registers van arrestanten met signalementen en foto's van personen verdacht van diefstal, 1917-1924, 1956-1958. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 5563-4.
- 119 Van der Brug en Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen*, 33-36. Zij baseerden zich op jaarverslagen en andere gegevens van de kinderpolitie. Deze zijn echter niet bewaard gebleven in het Haagse Gemeentearchief. Hoewel dit niet specifiek wordt genoemd, gaan de gegevens hoogstwaarschijnlijk over de woonplaatsen van jongeren die misdrijven hebben gepleegd.
- 120 'Criminaliteit en wangedrag onder de Haagse jeugd in de laatste vier jaar', 's-Gravenhage 26 (1971) 1, 1-25, aldaar 15-16. Deze gegevens komen niet overeen met de bevindingen van socioloog Joop Simonse, die schreef dat criminaliteit in een volksbuurt sterk werd afgekeurd. Simonse, *Belemmerde kansen*, 149.
- 121 Simonse, *Belemmerde kansen*, 142.
- 122 Schnetz, *Het verschijnsel*, 10-13.
- 123 *Mussen vriend*, december 1957.
- 124 *Mussen vriend*, maart 1962.
- 125 *Ibidem*.
- 126 *Mussen vriend*, januari 1959.
- 127 Archief De Mussen, *Jaarverslag 1968*.
- 128 Interview met Karel (1947).
- 129 Interview met Annie (1950).
- 130 Interview met Henny (1945).
- 131 Interview met Kobus (1937).
- 132 Interview met Tonia (1930).
- 133 Simonse, *Belemmerde kansen*, 142.
- 134 Interview met Marga (1948).
- 135 Interview met Annie (1950).
- 136 Interview met Hans (1956).
- 137 Interview met groep oud-politieagenten.
- 138 Interview met Lammert (1942).
- 139 *Ibidem*.
- 140 Archief De Mussen, *Mussen vriend*, maart 1962.
- 141 Archief De Mussen, *Mussen vriend*, april 1965.
- 142 Rapport gemeentepolitie over situatie Hoefkade in 1975, 22 januari 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 143 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 4025c.
- 144 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 4027.
- 145 Interview met Lammert (1942).
- 146 Interview met Catootje (1934).
- 147 Interview met Els (1939).
- 148 Interview met Appie (1955).
- 149 Interview met Henny (1945) en Ger (1940).
- 150 Interview met Ger (1940).
- 151 *Ibidem*.
- 152 Interview met Joke (1959).
- 153 *Ibidem*.

- 154 Interview met Mietje (1949).
- 155 Situatie Hoefkade 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 156 Notitie I.P. Monster, 1 januari 1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 157 Rapport situatie Hoefkade, adjudant Nuytens, 28-1-1975. HGA, Archief Gemeentepolitie, inv. nr. 6211.
- 158 Ibidem.
- 159 Bespreking met de burgemeester, 9-1-1975, HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 160 Op schrift gestelde herinneringen van Gerard (1947). In bezit van auteur.
- 161 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 162 Interview met Lammers (1942).
- 163 Interview met Nel (1953).
- 164 Rapport 10 januari 1975, HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6211.
- 165 Klein Kranenburg en Willems, Niks geteisen.
- 166 Interview met Jan (1946).
- 167 Interview met Annie (1950).
- 168 Interview met Bep (1947).
- 169 Van Soomeren en Verwoerd, *Onderzoek Jacob van Campenplein*, 9.
- 170 HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 5735.
- 171 Rapport 8 mei 1970, HGA, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 6207.
- 172 Interview met Lammert (1942).
- 173 Interview met Bertus (1960).

Noten bij 12 Conclusies en nabeschuwing

- 1 Instituties als school en werk zouden voor migranten niet functioneren als ‘kaders voor gedrag’, waardoor zij zich afzonderen van de samenleving. Scheffer, *Het land van aankomst*, 74-79.
- 2 Wacquant, *Urban outcasts*, 89-91.
- 3 Seligman, *Block by block*, 7-9.
- 4 Granovetter, ‘The strength of weak ties’.
- 5 Kok, *Burgers in de bijstand; Vrints, Het theater van de straat; Knotter, Rondom de stokstraat*.
- 6 Cottaar, *Kooplui, kermisklanten*, 280; Van der Poel, ‘De vulkanische relatie’, 254.
- 7 Wim Willems en Annemarie Cottaar, *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwaggebewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* (Baarn en Den Haag 1989) 175-212.
- 8 De Jong, *Kapot moeilijk*, 226-227.
- 9 *Jaarboek van het Statistisch Bureau van de gemeente 's-Gravenhage, 1975 en 1977*.
- 10 Interview met Hans (1956).
- 11 Bovenkerk, *Vreemd volk*, 116.
- 12 Interview met Lammert (1942).
- 13 Interview met Heleen (1956).
- 14 Interview met Marianne (1961).
- 15 Bovenkerk, *Vreemd volk*, 115.
- 16 Frank Bovenkerk, *Vreemd volk*, 118.
- 17 Interview met Karel (1945).
- 18 Interview met Lammert (1942).

Bronnen en Literatuur

Geraadpleegde archieven

Haags Gemeentearchief (HGA)

Archief Haagsch Crisiscomité (HCC), Beheersnummer (BNR) 491.

Archief Maatschappelijk Hulpbetoon (MH), BNR 502.

Archief Gemeentepolitie, BNR 432.

Archief Diaconie Hervormde Kerk (DHK), BNR 133.

Archief Gemeentelijk Gasbedrijf, BNR 505.

Archief Huurcommissies gemeenten 's-Gravenhage en Loosduinen, BNR 468.

Archief Gemeentebestuur, BNR 353, 610 en 828.

Bevolkingsregister 's-Gravenhage, gezinskaarten 1818-1939.

Archief Vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenden te 's-Gravenhage (VVWM), BNR 678.

Archief Stichting Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk (BOS), BNR 318.

Verslagen en handelingen van de gemeenteraad.

Archief Partij van de Arbeid (PvdA) en afdelingen, BNR 1137.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid (NCIZV).

Archief SDAP, Federatie Den Haag. IISG.

Overig

Archief De Mussen, particulier bezit.

Gedrukte bronnen

De Mussenvriend

De Haagsche Courant

De Telegraaf

Het Parool

Het Vaderland

Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage

's-Gravenhage

Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk

Websites

Volkstelling 1947: www.volkstellingen.nl.

Geschiedenis van voetbalclub De Postduiven: http://oranjeplein-postduiven.nl/hist_op.php.

Documentaires

De Haagse kerstbomenjacht. Een samenscholing van gezelligheid (VPRO 2011). Regie Dirk Jan Roeleven.

Mensen van goede wil (KRO 1969). Regie Hans Koekoek.

Literatuur

Anderson, Benedict, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (London 1983).

Anderson, Michael, *Family structure in nineteenth century Lancashire* (Cambridge 1971).

Kok, Auke, *Holleeder, de jonge jaren* (Amsterdam 2011).

Baar, P. de en C. Slechte (red.), *Haagse hofjes. Tien historische artikelen* (Leiden 1982).

Bakker Schut, Pieter en S. de Monchy, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage, 1914-1939. Vijf en twintig jaar overheidsbemoeiing met de volkshuisvesting* (Alphen aan den Rijn 1939).

Bakker Schut, Pieter, *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage* (Den Haag 1949).

Bakker Schut, Pieter, *Rapport betreffende Winkelstelling 1935, uitgebracht door den Directeur van den Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 27 febr. 1936* (Den Haag 1936).

Beck, W., 'Van Actiegroep Betaalbare Huren tot Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk (aug. 1971-mrt. 1974): [door de] Onderzoeksgroep Schilderswijk' (Scriptie Andragogie, Universiteit van Amsterdam 1977).

Beekers, Wouter en Rolf van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming, 1876-2003* (Hilversum 2008).

Benson, John, *The working class in Britain, 1850-1939* (London en New York 2003).

Berg, Willem van den, Marco van Leeuwen en Clé Lesger, 'Residentiële segregatie in Hollandse steden. Theorie, methodologie en empirische bevindingen voor Alkmaar en Amsterdam, 16e-19e eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 4, 402-427.

Beyers, Leen, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijnicité Zwartberg, 1930-1970* (Amsterdam 2007).

Blasweiler, Joost en Koos Havelaar, *Jacobastraat vooruit, 1882-1994* (Den Haag 1994).

Bleyen, Jan en Leen van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis* (Leuven en Den Haag 2012).

Blok, A., 'The narcissism of minor differences', *European Journal of Social Theory* 1 (1998) 1, 33-57.

Blokland-Potters, Talja, *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Kampen 1998).

Blokland, Talja, *Goeie burens houden zich op d'r eigen. Buurt, gemeenschap en sociale relaties in de stad* (Den Haag 2005).

Boersma, E., "'De Schildersbuurt'. Vergeten wijk?', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk* 18 (1963) 7, 244-248.

Bondy, Curt et al., *Jugendliche stören die Ordnung. Bericht und Stellungnahme zu den Halbstarkenkravallen* (München 1957).

Boom, Bart van der, *Den Haag in de tweede wereldoorlog* (Den Haag 1995).

Borchert, James, 'Urban neighborhood and community: informal group life, 1850-1970', *The Journal of Interdisciplinary History* 11 (1981) 4, 607-641.

Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).

- Bosma, Martin, *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2011).
- Bossenbroek, Martin en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998).
- Bourdieu, Pierre, 'Social space and symbolic power', *Sociological Theory* 7 (1989) 1, 14-25.
- Bourke, Joanne, *Working-class cultures in Britain, 1890-1960* (London en New York 1994).
- Bovenkerk, Frank et al., *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in de grote stad* (Meppel en Amsterdam 1985).
- Boyer, Michael, 'Poor relief, informal assistance, and short time during the Lancashire cotton famine', *Explorations in Economic History* 34 (1997) 1, 56-76.
- Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport maatschappelijke verwildering der jeugd ('s-Gravenhage 1953).
- Brouwers, R., 'De geschiedenis van een aktie', *Derhalve* 3 (1972) 5, 4-12.
- Brug, Hans van der en Dick Verzijden, *Voorgeschiedenis en gevolgen van een televisiedokumentaire* (Seminarium voor massapsychologie, 1971).
- Bruijn, Nienke de, 'Interetnisch contact in de Schilderswijk. Een onderzoek naar de omgang tussen Nederlanders en migranten in de Haagse Schilderswijk tussen 1960 en 2000' (MA scriptie, Universiteit van Leiden 2012).
- Bruin, Jacob de, *De Musschen en hun clubhuis* (Den Haag 1939).
- Bruin, Jacob de, *De Mussen ... en wij?* (Den Haag 1952).
- Buikhuisen, Wouter, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen 1965).
- Buikhuisen, Wouter, H. Timmerman en H. Hoekstra, 'Buurt, sanering en criminaliteit', *Nederlands Tijdschrift voor Criminaliteit* 11 (1969) 151-160.
- Cannadine, David, 'Victorian cities: how different?', *Social History* 2 (1977) 4, 457-482.
- Chinn, Carl, *They worked all their lives. Women of the urban poor in England, 1880-1939* (Manchester 1988).
- Claringbould, J., *De ontwikkeling van het bedrijfsleven in het gebied van de kamer van koophandel en fabrieken voor 's-Gravenhage* (Den Haag 1932).
- Cottaar, Annemarie, *Kooplui, kermisklanten en andere woonwagenbewoners. Groepsvorming en beleid, 1870-1945* (Amsterdam 1996).
- Creveld, I. van, 'Een stadje in de stad'. *De Van Ostadewoningen* (Den Haag 1999).
- 'Criminaliteit en wangedrag onder de Haagse jeugd in de laatste vier jaar', *'s-Gravenhage: maandblad van de gemeente 's-Gravenhage* 26 (1971) 1, 1-25.
- Dalrymple, Theodore, *Life at the bottom. The worldview that makes the underclass* (Chicago 2001).
- Dam, Peter van, 'Een wankel vertoog. Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN* 126: 3 (2011) 52-77.
- Dercksen, Adrianne en Loes Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970* (Meppel 1987).
- Dijkhuis, Henk, *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis* (Amsterdam 1939).
- Dongen, A. van, *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1966* (Amsterdam 1968).
- Doorn, Jacques van, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek* (Meppel 1954).
- Doorn, Maarten van en Thimo de Nijs, 'In de schaduw van Den Haag. Politiek en bestuur in de 19de en 20ste eeuw', in: Thimo De Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negenentiende en twintigste eeuw* 3 (Zwolle 2005) 56-101.
- Doorn, Maarten van, 'Haagse straatportretten', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 100 (1990) 195-229.
- Doorn, Maarten van, *Het leven gaat er een lichten gang. Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).
- Draaisma, Douwe, *De heimweefabriek. Geheugen, tijd & ouderdom* (Groningen 2008).

- Duivesteijn, Adri en Ed Taverne, *Bij de gratie van het conflict. Bouwen, wonen en sturen in het tijdperk van de stuifzandsamenleving* (Amsterdam 2008).
- Duivesteijn, Adri, *Het Haagse stadhuis. Bouwen in een slangenkuil* (Nijmegen 1994).
- Duivesteijn, John, *Kijk op de Schilderswijk. Geschiedenis van een arbeiderswijk* (Den Haag 1984).
- Dumont, Kitty en Johann Louw, 'A citation analysis of Henri's Tajfel's work on intergroup relations', *Journal of Psychology* 44 (2009) 1, 46-59.
- Duneier, Mitchel, *Slim's table. Race, respectability, and masculinity* (Chicago en London 1992).
- Eijk, Harry van, *Meer schaduw dan licht. Het Haagse leven tijdens de crisisjaren 1930-1939* (Soest 2012).
- Elias, Norbert en John Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (London 1965).
- Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen* (Utrecht etc. 1969, eerste druk 1937).
- Elias, Norbert, *Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation* (Basel 1939).
- Engbersen, Godfried, *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (Leiden 1990).
- 'Enige grepen uit de gegevens der volkstelling 31 mei 1947', *'s-Gravenhage: Maandblad der gemeente 's-Gravenhage* 4 (1949) 263-273.
- Erker, O., 'Voor de Schildersbuurt is er nog iets goeds te doen', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk* 19 (1964) 1, 1-7.
- Faber, Heije, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960* (Assen 1970).
- Fortuyn, Pim, *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch tractaat* (Uithoorn en Rotterdam 2002).
- Gans, Herbert, 'Poverty and culture: some basic questions about methods of studying life-styles of the poor', in: Peter Townsend (red.), *The concept of poverty. Working papers on methods of investigation and life-styles of the poor in different countries* (London 1970) 146-164.
- Gans, Herbert, *The urban villagers. Group and class in the life of Italian-Americans* (New York 1962).
- Garrioch, David, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge etc. 1986).
- Godfrey, Barry, 'Counting and accounting for the decline in non-lethal violence in Engeland, Australia, and New Zealand, 1880-1920', *British Journal of Criminology* 43 (2003) 2, 340-353.
- Gordon, Chris, *The bevolkingsregisters and their use in analysing the co-residential behaviour of the elderly* (Den Haag 1989).
- Gram, Johannes, *'s-Gravenhage in onzen tijd. Met 80 ill. en 3 photo-chromo-drukken naar Apol [etc.]* (Amsterdam 1893).
- Granovetter, Mark, 'The strenght of weak ties', *The American Journal of Sociology* 78 (1973) 6, 1360-1380.
- Grunfeld, Frans en J. Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone* (Rotterdam 1957).
- Gunn, Simon, 'The spatial turn: Changing Histories of Space and Place', in: Simon Gunn en Robert Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the western city since 1850* (Ashgate 2001) 1-3.
- Jong, Jan Dirk de, *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallen delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens* (Amsterdam 2007).
- Haan, H. de, *Saneringsonderzoek Kralingse Veer. De sociale aspecten* (z.pl. 1961)
- Haasbeek, A. 'Wonen in ons nieuwe oude huis' (ongepubliceerd 2009).
- Haest, Guust, *De ouwe garde, het andere slag en de buitenlanders. De geschiedenis van een saneringswijk* (Assen en Maastricht 1989).
- Hagen, Beatrice, 'Betaalbare Huren. De strijd van een bewoners-actiegroep uit de Haagse Schilderswijk 1971-1974' (BA Scriptie, Universiteit van Leiden 2009).
- Hannerz, Ulf, *Soulside. Inquiries into ghetto culture and community* (New York en London 1969).

- Harding, David, *Living the drama. Community, conflict, and culture among inner-city boys* (Chicago en London 2010).
- Haveman, Jan, *De ongeschoolde arbeider. Een sociologische analyse* (Assen 1952).
- Heijden, Cor van der, 'De pandjesbaas als kop van jut. De Tilburgse huiseigenaren aan het begin van de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (2000) 2, 190-214.
- Hofdorp, Pim, *Oudejaarsavondmoord* (Den Haag 1995, eerste druk 1965).
- Hoogenstijn, Maarten en Daniel van Middelkoop, 'Zo werkt dat hier niet'. *Gevestigden en buitenstaanders in nieuwe sociale en ruimtelijke kaders* (Delft 2008).
- Hood, Roger en Kate Joyce, 'Three generations. Oral testimonies on crime and social change in London's East End', *British Journal of Criminology* 39 (1999) 1, 136-160.
- Huik, I. van, "'Ingebed in het karakteristieke groen". Dudok en Den Haag in de jaren 1930-1950', in: Victor Freijser (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1991) 99-145.
- Huisman, Jaap, Irene Cieraard, Karin Gaillard en Rob van Engelsdorp Gastelaars, *Honderd jaar wonen in Nederland, 1900-2000* (Rotterdam 2000).
- Hus, Pieter, *Niet bij brood Alleen. Husseklus deel 1. De klus van Pieter Hus, 1 t/m 18* (ongepubliceerd z.j.).
- Irwin, Galen en Joop van Holsteyn, 'Sterf, gij oude vormen en gedachten? Over kiezers, verkiezingen en het kiesstelsel in Nederland', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 335-348.
- Halbertsma, J., *Mensen van goede wil in het opbouwwerk. Een onderzoek naar het opbouwwerk in de Schilderswijk in Den Haag naar aanleiding van de televisie-dokumentaire 'Mensen van goede wil' (1970)*.
- Jaarboek van het Statistisch Bureau van de gemeente 's-Gravenhage* (Den Haag 1975).
- Jaarboek van het Statistisch Bureau van de gemeente 's-Gravenhage* (Den Haag 1977).
- Jens, Lamberta, *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk* (Nijmegen 1940).
- Jerram, Leif, *Streetlife. The untold history of Europe's twentieth century* (Oxford 2011).
- Johnson, Paul, *Saving and spending. The working-class economy in Britain, 1870-1939* (Oxford 1985).
- Jong, Jan D. de, *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallende delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens* (Amsterdam 2007).
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI), *Pastoraal in de stadskerk. Onderzoek van de sociaal-religieuze kenmerken van de katholieke bevolking in het dekenaat 's-Gravenhage, en studie van de daarmee samenhangende pastorale aanpassingsvraagstukken* (Den Haag 1962).
- Kefalas, Maria, *Working-class heroes. Protecting home, community and nation in a Chicago neighbourhood* (Berkeley etc. 2003).
- Kessel, Stijn van en André Krouwel, 'Van vergankelijke radicale dissidenten tot kwelgeesten van de gevestigde orde: nieuwe politieke partijen in Nederland en de toekomst van de representatieve democratie', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 301-317.
- Kleijn, Gerard de, *De staat van stadsvernieuwing* (Dissertatie, Universiteit van Utrecht 1985).
- Klein Kranenburg, Diederick en Wim Willems, *Niks geteisem. Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (Den Haag 2011). Met foto's van Eva Hofman.
- Kleinegris, Richard, 'Democratisering van de stedenbouw. Den Haag in de jaren 1970-1980', in: Victor Freijser (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1991) 189-234.
- Klijn, A. en A. Boeren, 'Menselijke aspecten van de sanering in een deel van de Schilderswijk: rapport van een onderzoek verricht door de 2e-jaars studenten opbouwwerk Katholieke sociale academie' (Curatorium Bijzonder Opbouwwerk, 1968).

- Kloosterman, Robert, *Werkloosheid in Nederland 1920-1939. Een onderzoek naar regionale verschillen* (Utrecht 1985).
- Knotter, Ad, 'Poverty and the family-income cycle: casual laborers in Amsterdam in the first half of the 20th century', *History of the Family* 9 (2004) 2, 221-237.
- Knotter, Ad, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (Maastricht 1999).
- Knotter, Ad., 'Little Moscows in Western Europe: The ecology of small-place communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 3, 475-510.
- Kok, Jan et al., "Toen scharrelde ze met haar hele zoodje naar een derde-achterkamer". Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 3, 333-360.
- Kok, Paul, *Burgers in de bijstand. Werklozen en de ontwikkeling van de sociale zekerheid in Leeuwarden van 1880 tot 1930* (Franeker 2000).
- Kok, R. 'Waar Den Haag groeit. Kern- en spinthout van de stad, het "demografisch randeffect"', *'s-Gravenhage: Maandblad der gemeente 's-Gravenhage* 15 (1960) 12, 4-11.
- Kok, R., 'Interne Migratie in Den Haag', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk* 14 (1959) 3, 141-150.
- Kok, R., 'Verhuizen als maatschappelijke keuze', *'s-Gravenhage: Maandblad der gemeente 's-Gravenhage* 15 (1960) 12, 12-15.
- Kortering, Hendrik Jan, *Haagse penoze. Achter de schermen van een gesloten onderwereld* (Meppel 2012).
- Koster, Margo de, 'Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie) conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechter van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 8 (2001) 101-131.
- Kraaykamp, John, 'Als je voor een dubbelte geboren bent...'. Een poging om, vanuit de praktijk van agogisch handelen, greep te krijgen op het probleem van sociale en culturele deprivatie (Groningen 1974).
- 'Kruidenierstelling te 's-Gravenhage, januari 1941', *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* 37 (1942) 2-3, 102-112.
- Kullberg, Jaenett, *De tekentafel neemt de wijk. Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten* (SCP-essay 2006).
- Laman Trip, W., 'De ontwikkeling van het bouwbedrijf', in: *Zo werkt Den Haag. De ontwikkeling gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw* (Den Haag 1958) 92-98.
- Lammers, Benjamin, 'The birth of the East Ender. Neighborhood and local identity in interwar East London', *Journal of Social History* 39 (2005) 2, 331-344.
- Langeveld, M., *Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport Maatschappelijke vervildering der jeugd* (Den Haag 1953).
- Leeuwen, Marco van, 'Armenzorg 1912-1965. Van centrum naar periferie', in: Jacques van Gerwen en Marco Van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 520-570.
- Lewis, Oscar, *Five families. Mexican case studies in the culture of poverty* (London 1975, eerste druk 1959).
- Ley, G. van de, 'Het algemeen maatschappelijk werk en de probleemgezinnen', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijk Werk* 16 (1961) 5, 153-156.
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987).
- Liagre Böhl, Herman de, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010).
- Litjens, Harry, *Onmaatschappelijke gezinnen. Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht* (Assen 1953).

- Lucassen, Leo en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Lucassen, Leo, 'De angst voor een onderklasse. Buurtbinding in vroegmoderne Hollandse steden', in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 83-109.
- Lucassen, Leo, 'De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 2, 92-115.
- Lucassen, Leo, *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland: 1750-1944* (Amsterdam en Den Haag 1990).
- Lupi, Tineke, 'Het territorium als bindmiddel. Over burens, buurten en beleid', in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 55-82. *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd* (Den Haag 1952).
- Mamadouh, Virginie, *De stad in eigen hand. Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam 1992).
- Massey, Douglas en Nancy Denton, *American apartheid. Segregation and the making of the underclass* (Cambridge 1993).
- McKenzie, Roderick, 'The ecological approach to the study of the human community', in: Robert Park en Ernest Burgess (red.), *The City* (Chicago 1967, eerste druk 1926) 63-80.
- Meacham, Standish, *A life apart. The English working-class, 1890-1914* (London 1977).
- Meer, L. van der, 'In een oud stuk Den Haag leven ruim 50.000 mensen', *Sociaal Den Haag. Tijdschrift voor Haags Maatschappelijke Werk* 18 (1963) 7, 249-256.
- Meershoek, Guus, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007).
- 'Migratie te 's-Gravenhage in de jaren 1951 tot en met 1960', *'s-Gravenhage: maandblad der gemeente 's-Gravenhage* 17 (1962) 10, 1-24.
- Mokken, R., 'Dutch-American comparisons of the "sense of political efficacy": some remarks on cross-cultural "robustness"', *Acta Politica* 4 (1969) 425-448.
- Robert Muchembled, *A history of violence from the end of the Middle Ages to the present* (Cambridge en Malden 2012).
- Niessen, K., 'Penningen voor de gasmeter', *Ons Amsterdam* 47 (1995) 11, 260-262.
- Nieuwenhuis, Herman, *Rapport omtrent het onderzoek naar de 'massajeugd' te 's-Gravenhage* (Den Haag 1950).
- Nijenhuis, Herman, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970* (Amsterdam en Utrecht 1987).
- Nijs, Thimo de, 'Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis', in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 220-247.
- Nijs, Thimo de, 'Economie', in: Thimo De Nijs en John Sillevius (red.), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* 3 (Zwolle 2005) 146-176.
- Nijs, Thimo de, 'Haagse kruideniers tijdens de crisis van de jaren dertig', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 113 (2003) 162-181.
- 'Notulen van vergaderingen van JAS in 1973'. IISG, 'JAS Kollektief, intern'.
- 'Onderzoek naar de uitgaven van een aantal arbeidersgezinnen te 's-Gravenhage', *'s-Gravenhage: Maandblad der gemeente 's-Gravenhage* 3 (1949) 17-32.

- Ontwerpstructuurplan Den Haag, snel groeiende stad (Den Haag 1957).
- ‘Op weg met de Schilderswijk en het Kortenbosch: gespreksdagen in Daltsen, 6-7 oktober en 26-27 oktober 1968’ (Den Haag 1969).
- Otterspeer, Willem, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008).
- Oudshoorn, H., F. van de Born en J. Jansse, *De demografisch-planologische ontwikkeling van de kerken in de binnenstad van Den Haag. Rapport van de demografisch-planologische commissies van de Gereformeerde, Nederlandse Hervormde en Rooms-katholieke kerken van Den Haag* (Den Haag 1969).
- Palm, Jos, *Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland* (Amsterdam en Antwerpen 2012).
- Park, Robert, ‘Human ecology’, *The American Journal of Sociology* 42 (1936) 1, 1-15.
- Pauw, Martha de, *Ongetiteld* (ca. 1970).
- Peeters, Ad, ‘Herinneringen 1916-1946’ (ongepubliceerd 1987).
- Peeters, Ad, *Aan de rand van de stad. Belevissen van een schoolmeester omstreeks 1935* (ongepubliceerd 2002).
- Poel, Sari van der, ‘De vulkanische relatie tussen overheid en woonwagenebewoners’, *Tijdschrift voor Criminologie* 40 (1998) 3, 234-256.
- Pol, Lotte van de, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1996).
- Pooley, Colin, ‘Residential differentiation in Victorian cities: a reassessment’, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 9 (1984) 2, 131-144.
- Provoost, M., ‘De grenzen van de metropool. Den Haag in de jaren 1950-1970’, in: Victor Freijser (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1991), 143-188.
- Rapport omtrent de Schildersbuurt. Samengesteld door de Commissie-Schmal met advies van de wethouder van Sociale en Personeelszaken* (Den Haag 1964).
- Regt, Ali de, ‘Familie- en burenhulp, 1950-heden’, in: Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998), 1037-1051.
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Meppel 1984).
- Rijswijk-Clerckx, Lily van, ‘Kattenburg, een proletarische buurt’, in: *Buiten de grenzen. Sociologische opstellen aangeboden aan prof. dr. W. F. Wertheim, 25 jaar Amsterdams hoogleraar, 1946-1971* (Meppel 1971) 198-215.
- Roberts, Robert, *The classic slum. Salford life in the first quarter of the century* (Manchester 1971).
- Rolph, Cecil, *Women of the streets. A sociological study of the common prostitute* (London 1955).
- Rooijendijk, Cordula, ‘Op de barricade voor de stad. Bestuurders en burgers in debat’, in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking* (Amsterdam 2007) 195-219.
- Rowe, William, *Hankow. Conflict and community in a Chinese city, 1796-1895* (Stanford 1989).
- Saaritsa, Sakari, ‘The poverty of solidarity. The size and structure of informal income smoothing among worker households in Helsinki, 1928’, *Scandinavian Economic History Review* 59 (2011) 2, 102-127.
- Sangster, Joan, ‘“Bad girls”: the regulation of sexuality through the female refuges act in Ontario, 1920-1945’, *Journal of the History of Sexuality* 7 (1996) 2, 239-286.
- Scheffer, Paul, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).
- Schmal, Henk, *Den Haag of ’s-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Utrecht 1995).
- Schmal, J., *Rapport van de Adviescommissie Sociale Aanpassing Probleemgezinnen. Uitgebracht aan het College van Burgemeester en Wethouders van ’s-Gravenhage* (Den Haag 1963).

- Schnetzer, John, 'Het verschijnsel sociaal-cultureel achterblijven bij die bevolkingsgroep uit de Haagse Schilderswijk, van waaruit het clubhuis De Mussen zijn bezoekers trekt' (doctoraalscriptie sociologie/antropologie 1972).
- Schrover, Marlou en Jelle van Lottum, 'Spatial concentrations and communities of immigrants in the Netherlands, 1800-1900', *Continuity and Change* 22 (2007) 2, 215-252.
- Seligman, Amanda, *Block by block. Neighborhoods and public policy on Chicago's West side* (Chicago en London 2005).
- Sibley, David, *Outsiders in urban societies* (Oxford 1981).
- Sigmund Freud, *Civilization, society and religion* (Penguin Freud Library 12, 1991).
- Simmel, Georg, *Conflict. The web of group-affiliations* (Glencoe 1955, Duitse origineel 1922).
- Simonse, Joop, *Belemmerde kansen. Een sociologische schets van de volksbuurt* (Alphen aan den Rijn 1971).
- Simonse, Joop, *Sociologische schets van de volksbuurt* (Utrecht 1963).
- Sleebe, Vincent, 'Burenhulp tussen 1890 en 1950', in: Jacques van Gerwen en Marco van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Den Haag en Amsterdam 1998) 722-32.
- Sleebe, Vincent, 'Van vader op zoon, van moeder op dochter? Familienetwerken en culture of poverty in Noord-Groningen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 24 (1998) 1, 1-30.
- Sleebe, Vincent, 'Religie', in: Thimo de Nijs and John Sillevius (red.), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* 3 (Zwolle 2005), 293-296.
- Sleebe, Vincent, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied* (Assen 1994).
- Snijder, Philip, *Zondagsgeld* (Amsterdam 2007).
- Soomeren, Paul van en Carla Verwoerd, 'Onderzoek Jacob van Campenplein' (Bureau Criminaliteitspreventie, 1986).
- Spierenburg, Pieter, 'Apegatjes achtervolgers. Sociale controle tussen verschuivende geweldsdrempels en veranderende noties van privacy', in: Henk van de Bunt, Pieter Spierenburg en René van Swaaningen, *Drie perspectieven op sociale controle* (Den Haag 2007) 67-112.
- Spierenburg, Pieter, *A history of violence. Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (Cambridge en Malden 2008).
- Stal, Kees, 'Ruimtelijke ontwikkeling', in: Thimo de Nijs en John Sillevius, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Negentiende en twintigste eeuw* 3 (Zwolle 2005) 11-55.
- Stanger-Ross, Jordan, *Staying Italian. Urban change and ethnic life in postwar Toronto and Philadelphia* (Chicago en London 2009).
- Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage, *Jaarboek 1919-1923* (Den Haag 1923).
- Stedman Jones, Gareth, *Outcast London. A study in the relationship between classes in Victorian society* (Oxford 1971).
- Steen, Margrit van der, *De stem van het volk. Kiezers in Den Haag* (Centre for Modern Urban Studies, Den Haag 2012).
- Stieber, Nancy, *Housing design and society in Amsterdam. Reconfiguring urban order and identity, 1900-1920* (Chicago en London 1998).
- Stokvis, Pieter, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987).
- Sutherland, Anne, *Gypsies, the hidden Americans* (London 1975).
- Tajfel, Henri, 'Social identity and intergroup behaviour', *Social Science Information* 13 (1974) 2, 65-93.
- Tajfel, Henri, *The social psychology of minorities* (London 1978).
- Tebbutt, Melanie, *Women's talk? A social history of 'gossip' in working class neighbourhoods, 1880-1980* (Aldershot 1995).

- Thijn, Theo van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965).
- Thompson, Paul, *The voice of the past. Oral history* (Oxford en New York 1988).
- 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1935', *Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage* 22 (1935) 12.
- 'Uitkomsten van de telling van leegstaande woningen in October 1932', *Maandcijfers van het Statistisch Bureau der Gemeente 's-Gravenhage* 20 (1933) 12.
- Valentine, Charles, *Culture and poverty. Critique and counter-proposals* (Chicago en London 1968).
- Van grijs naar groen. *Brochure betreffende de sanering van het Oranjeplein c.a. in de Schilderswijk* (Den Haag 1968).
- 'Vergelijking van de uitkomsten van het onderzoek in 1951 met die van 1921 en 1937/38', *'s-Gravenhage: Maandblad van de gemeente 's-Gravenhage* 4 (1953) 119-129.
- Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage 1934 I.
- Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage 1938 I.
- Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage over het jaar 1922.
- Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage. *Verslag over het jaar 1947*.
- Verslag van de toestand der gemeente 's-Gravenhage. *Verslag over het jaar 1952*.
- Verslag van het bestuur der vereniging tot het verschaffen van woningen aan minvermogenen te 's-gravenhage (Den Haag 1920).
- Verweij-Jonker, Hilda, *Lage inkomens. Een statistisch onderzoek naar de verdeling der inkomens beneden de belastinggrens in de gemeente Eindhoven* (Assen 1943).
- Vrints, Antoon, 'De retoriek van de rottigheid. Belediging en seksuele eer in het buurtleven te Antwerpen, 1910-1950', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 38 (2008) 3-4, 349-377.
- Vrints, Antoon, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011).
- Vroom, Walter, 'Dat smerige zootje de straat uit! Racisme en volksgerichten in Den Haag, 1965-1975' (BA-scriptie, Universiteit van Leiden 2011).
- Wacquant, Loïc, *Urban outcasts. A comparative sociology of advanced marginality* (Cambridge en Malden 2008).
- Wakefield, Tom, *Forties child. An early autobiography* (London 1980).
- Ward, David, 'Victorian cities: how modern?', *Journal of Historical Geography* 1 (1975) 2, 135-151.
- Wernink, Joannes, *Woonwagengewoners. Sociologisch onderzoek van een marginale roep* (Assen 1959).
- White, Jerry, *Rothschild buildings. Life in an East End tenement block 1887-1920* (London en Boston 1980).
- White, Jerry, *The worst street in north London. Campbell Bunk, Islington between the wars* (London 1986).
- Whyte, William, *Street corner society. The social structure of an Italian slum* (Chicago 1943).
- Willems, Wim (red.), *Mijn stad. Herinneringen van Hagenaars* (Den Haag 2005).
- Willems, Wim en Annemarie Cottaar, *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagengewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?* (Baarn en Den Haag 1989).
- Willems, Wim, 'Verplaatsing als opdracht. Naar een meerstemmige stadsgeschiedenis', in: Leo Lucassen en Wim Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2007) 37-68.
- Wilson, James, *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy* (Chicago 1987).
- Wilson, Julius, *When work disappears. The world of the new urban poor* (New York 1996).
- Witte, Rob, 'Al eeuwenlang een gastvrij volk'. *Racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland 1950-2009* (Amsterdam 2009).

'Woningtekort en woningruimte in 's-Gravenhage volgens de uitkomsten der woning- en gezinstelling van 31 mei 1947', *'s-Gravenhage 1* (1949) 137-159.

Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

Wuertz, Karen, *De macht van de wooncultuur. Botsende perspectieven in een Haagse nieuwbouwwijk* (Leiden 1991).

Young, Michael en Peter Willmott, *Family and kinship in East London* (London 1962).

Index

A

Aarnout Drostlaan (Den Haag) 81
Actiegroep Betaalbare Huren 201, 203-204, 206
AJC 113, 114.
Amsterdam 12, 17, 41, 57, 60, 70, 76, 156-157, 184, 187, 196, 207, 214, 217, 271, 279, 284, 294, 314
Amsterdam-West (Amsterdam) 345
Anderson, Benedict 11, 241
Antwerpen 230, 301
Archipelbuurt (Den Haag) 154
Armenraad 38
ARP 108

B

Bakker Schut, Pieter 127, 141
Beierstraat (Den Haag) 59
Benson, John 12
Berestein (Den Haag) 155, 158
Bewonersorganisatie Oranjeplein-Schilderswijk 204
Bezuidenhout (Den Haag) 146, 147, 150
Bickerseiland (Amsterdam) 105, 271
Bie, Wim de 189
Binckhorstlaan (Den Haag) 169
Binnenhof (Den Haag) 26
Bleekerslaan (Den Haag) 46, 79, 84
Bleyen, Jan 20
Blokland, Talja 281
Boekhorststraat (Den Haag) 51
Boer Koekoek 209, 214
Boerenpartij 207-210, 214
Borchter, James 37
Bosma, Martin 16

Bossenbroek, Martin 69
Boston 12, 186, 248
Bourdieu, Pierre 262
Bourke, Joanne 11, 12, 42, 51, 188, 260, 283, 290, 294
Bouwlust (Den Haag) 155, 158, 216, 221
Bovenkerk, Frank 196
Boyer, Michael 37
Brueghelstraat (Den Haag) 41, 112, 125-128, 225
Brug, Hans van der 314
Bruin, Annie de 47
Bruin, Jacob (Meester) de 20, 39, 45-48, 53, 55-56, 58-59, 65, 68, 75, 84, 86, 89-98, 100, 104-105, 107, 109-112, 114, 132, 146-147, 149, 151, 160, 191, 223-225, 228, 251-252, 260, 265, 268, 274-275, 281, 292, 295-296, 300, 302, 307, 308, 327, 329, 330
Brussel 332
Buikhuisen, Wouter 182-183, 188, 227-228
Buitenom (Den Haag) 239
Buurtberaad Oranjeplein 197, 199-200

C

Campbell Bunk (Londen) 76, 303
Campbell Road (Londen) 213, 313
Canada 250
Capone, Al 95
CDA 207, 216
Centrum (Den Haag) 46, 78-79, 82, 84-85, 98, 137, 146, 156, 162, 165-166, 171, 174-175, 184, 218, 249, 253, 272, 324, 331, 342.
Chicago School 11
Chinn, Carl 68
CHU 108

- CINV (jeugdvereniging) 56
 Clubhuis De Arend 91
 Clubhuis De Mussen ('Vereeniging voor de Haagsche Jeugd') passim
 Commissie Schmall 166
 Communistische Partij Nederland (CPN) 207-208, 210-211
 Communistische Partij Holland (CPH) 108
 Cottaar, Annemarie 169-170, 188
 Curatorium bijzonder opbouwwerk 197
 Cuypstraat (Den Haag) 83, 302
- D**
 Dalfsen 197
 Dalrymple, Theodore 181, 188
 Dam, Peter van 215
 Dassey, Michael 252
 De Heemstraat (Den Haag) 89, 101, 108, 165
 De Pijp (Amsterdam) 196
 De Prins van Oranje (metaalbedrijf) 132
 Delft 40, 48, 270
 Den Haag passim
 Dennenweg (Den Haag) 160
 Denton, Nancy 185, 187
 Deventer 98
 Dijkhuis, Henk 56
 Doedijnstraat (Den Haag) 36, 108
 Dolle Mina's 202
 Doorn, Jacques van 13, 17, 58, 106-107, 192-183, 188, 343
 Drie Hoekjes (Den Haag) 30
 Dudok, W.M. 155
 Duindorp (Scheveningen) 82-83, 264, 325
 Duivesteijn, Adri 195, 206
 Duivesteijn, John 9, 10
 Dynamostraat (Den Haag) 311
- E**
 East End (Londen) 12, 76, 163, 244, 358
 Edisonstraat (Den Haag) 30
 Elias, Norbert 12-13, 182-183, 249, 261
 Engbersen, Godfried 77, 185, 188, 346
 Engeland 61, 69, 94, 100, 258, 283, 290
 Escamp (Den Haag) 155, 158, 216
- F**
 Faber van Riemsdijkstraat (Den Haag) 70, 102
 Fagelstraat (Den Haag) 199
 Falckstraat (Den Haag) 38, 41, 66, 122, 199-201, 205, 228, 237, 268, 292, 294
 Ferdinand Bolstraat (Den Haag) 40
 Fisherstraat (Den Haag) 40
 Fortuyn, Pim 9
 Frankrijk 343
 Fruitweg (Den Haag) 222
- G**
 Gans, Herbert 12, 188, 222, 276
 Garrioch, David 262
 Gaslaan (Den Haag) 161
 Geleenstraat (Den Haag) 81, 84-85
 Gemeentelijk arbeidsbureau 147
 Gemeentelijke armenzorg 31, 43
 Gemeentelijke dienst voor Bouw- en Woningtoezicht 135
 Gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon 20, 28, 34-35, 38, 41, 59, 97, 133, 201
 Gemeentelijke dienst voor Sociale Belangen 150, 197
 Gemeentelijke dienst voor Statistiek 138-139
 Gemeentelijke dienst voor Volkshuisvesting 141
 Gemeentelijke dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling 159, 171, 173
 Gemeentepolitie 19, 72, 80, 171, 190-191
 Gemeenteraad 84, 145
 Gerard Doustraat (Den Haag) 50, 160, 164, 222, 248, 256, 275
 Geuzenkwartier (Den Haag) 154
 Ginneken, Patricia van 268
 Gordon, Chris 43
 Gortmolen (Den Haag) 199, 258, 287
 Gouverneurlaan (Den Haag) 229
 Granovetter, Mark 248, 344
 's-Gravenzandelaan (Den Haag) 81
 Groeneweg(je) (Den Haag) 72, 199, 222
 Gualthérie van Weezel, J.H.A.K. (alias Jan Hak) 227
- H**
 Haags Gemeentebestuur 88, 191, 197, 210
 Haagsch Crisiscomité 28, 33, 37, 39, 42, 59
 Haagse Bos 64
 Haagse Huurcommissie 121

Haagse Markt 309
Haagse Tramwayschappij (HTM) 50, 160, 311
Haest, Guus 247
Hannemanstraat (Den Haag) 54, 73-74, 286
Hanzegroep 113
Haveman, Jan 106, 181, 188
Hekkelaan (Den Haag) 79, 85, 278, 314
Hemsterhuisstraat (Den Haag) 113
Herderslaan (Den Haag) 123, 128
Herman Costerstraat (Den Haag) 172
Heilig Hartkerk (Den Haag) 217-218
Het Fort 36, 123, 164, 168, 209-210, 221, 229, 240, 282, 285, 296, 338
Hillegondastraat (Den Haag) 311
Hobbemastraat (Den Haag) 32-33, 48-49, 67, 109, 112, 160, 218, 241, 268-269, 276, 284-286, 303, 306
Hoefkade (Den Haag) 32, 36, 50-51, 54, 64-65, 72-74, 127-128, 147, 168, 174, 212, 228-230, 237, 243, 257, 273, 284, 287, 304, 311, 335-337
Hoefkadebuurt (Den Haag) 335
Honthorststraat (Den Haag) 48, 50, 101, 108, 126-128, 132
Hood, Roger 6
Hoofskade (Den Haag) 162, 237
Houtzagersingel (Den Haag) 311
Hunzestraat (Den Haag) 84

J

Jacob Catsstraat (Den Haag) 31, 54, 58, 65, 70, 74, 96, 165, 199, 229, 242, 246, 247, 259, 287, 293-295, 305, 311-312, 328, 248
Jacob van Campenplein (Den Haag) 36, 108, 223, 225, 286
Jacob van Campenstraat (Den Haag) 172
Jacobastraat (Den Haag) 62
Jan de Baenschool (Den Haag) 31
Jan de Baenstraat (Den Haag) 198, 251, 313-314, 316-319, 322
Jan Steenstraat (Den Haag) 48, 54, 65, 108, 229, 230, 286, 311, 332
Jens, Lamberta 16, 76
Jerram, Leif 16, 247
Johannesschool (Den Haag) 31, 114
Jong, Jan Dirk de 187, 345
Jong, Wim de 204
Jongeren Aksiegroep Schilderswijk (JAS) 204
Jordaan (Amsterdam) 17, 56, 60, 279

Josephparochie (Den Haag) 217
Joyce, Kate 76

K

Katholiek Sociaalkerkelijk Instituut 161
Katholieke Volkspartij (KVP) 210, 218-219
Kattenburg (Amsterdam) 294
Kemperstraat (Den Haag) 80, 82, 97, 109, 122, 294
Klaassen, Bob 200
Kleijn, Gerard de 195
Kleinegris, Richard 195
Knotter, Ad 14, 57, 60, 183, 188
Koekoek, Hans 314-316, 320, 322
Kok, Paul 37, 138
Kok, R. 158-159, 162, 175
Kompagnie, Jan 69
Koninginnestraat (Den Haag) 173, 199, 237, 240, 244, 251, 255, 257, 274, 283, 292-293, 296, 313
Koningstraat (Den Haag) 40, 51, 110, 122, 201, 222, 258, 284, 287
Kooten, Kees van 189
Kraaykamp, John 195
Kraijenhoffstraat (Den Haag) 70
Kranestraat (Den Haag) 250
KRO 190, 198, 313-317, 320, 340
Kruik, Flip de 95
Kruisestraat (Den Haag) 108, 285
Kuipstraat (Den Haag) 335

L

Laakhaven (Den Haag) 162
Laakkwartier (Den Haag) 82, 154, 158, 162, 209, 264, 291, 325
Laan van Nieuw-Oost-Indie (Den Haag) 30
Laan, J. 125
Lamgroen (Den Haag) 95
Lancashire 37
Laurentiuschool (Den Haag) 31, 114
Leeuwarden 37, 138
Leiden 7, 22, 46
Lewis, Oscar 13-14, 185, 188, 346
Leydesdorff, Selma 12, 21, 34, 41, 76, 284
Liagre Böhl, Herman de 196
Limburg 183
Litjens, Harry 181-182, 188
Lombok (Utrecht) 196

Loosduinen (Den Haag) 168, 292, 314, 328
 Loosduinsekade (Den Haag) 265, 284, 347
 Loosduinseweg (Den Haag) 134
 Lozerlaan (Den Haag) 169, 170-171, 173
 Lucassen, Leo 7, 121, 169
 Lulofsstraat (Den Haag) 83, 86
 Lupi, Tineke 10

M

Maarn 95
 Maasstraat (Den Haag) 83, 113, 172
 Maatschappelijk Werk 339
 Marokko 187, 232, 345-346
 Marthakerk/Sint Marthaparochie 32, 51, 217
 Massey, Douglas 185, 187-188
 Meacham, Standish 100
 Mexico 13
 Middeleeuwen 13, 229
 Midden-Europa 169
 Middernachtszending (Hervormde Kerk) 19,
 62, 64, 73, 75
 Ministerie van Sociale Zaken 34
 Moerwijk (Den Haag) 155, 158, 160, 168
 Molenwijk (Den Haag) 247
 Molle, Leen van 20
 Muchembled, Robert 299
 Mussert, Anton 145
 Muzenstraat (Den Haag) 150

N

Naaldwijksestraat (Den Haag) 38, 72-74, 79,
 239, 294-296
 Nationaalsocialistische Bond (NSB) 145
 Nederlands (Oost)-Indië 132, 150
 Nederlandse Vereniging tegen Prostitutie 70
 Netscherstraat (Den Haag) 39, 220, 231, 237,
 253, 257, 270, 272, 275
 Nieuwe Haven (Den Haag) 85
 Nieuwenhuis, Herman 147-148, 180-181,
 188, 190, 261
 Nieuwmarktbuurt (Amsterdam) 196
 Noord-Londen 230
 Noord-Nederland 184
 Nederlandse Televisie Stichting (NTS) 316-
 1318
 Nuy, W. 201, 203-304

O

Ontario 61
 Oostblok 201
 Oranjelaan (Den Haag) 73-74
 Oranjeplein (Den Haag) 41, 48, 50, 65-67, 73-
 74, 78, 80, 128, 148, 150-151, 153, 170-173,
 197, 201-205, 233, 235, 243, 286, 293-294, 319,
 330, 332, 342
 Ortega Y Gasset, José 180-181
 Orwell, George 213
 Oss 95
 Otterlo 223

P

Paleis Noordeinde 67-79
 Palm, Jos 110
 Parallelweg (Den Haag) 66-67, 74, 83, 127,
 165, 174, 280, 286
 Partij van de Arbeid (PvdA) 206-207, 209-214,
 218, 224, 234, 235
 Patronaat (katholieke jongerenvereniging)
 32, 48
 Paulus Potterstraat (Den Haag) 49, 82, 122
 Peeters, Ad 53-54
 Pieters Jansen, Jan 200
 Plein, het (Den Haag) 79
 Poel, Sari van der 93
 Poeldijksestraat (Den Haag) 70, 72, 74
 Pompstationweg (Den Haag) 330
 Provinciale Staten 208, 210
 PTT 49, 50

R

Regt, Ali de 12, 19, 45, 188, 225, 279
 Rembrandtstraat (Den Haag) 107, 127-130,
 149, 222, 241, 248, 274, 280, 283, 286, 291, 293,
 295, 311, 320, 329
 Rijswijk 155, 152
 Rijswijk-Clerx, Lily van 294
 Rijswijksestraat (Den Haag) 30, 45-46, 54-55,
 65, 67, 73-74, 79, 84, 89, 99, 104, 109, 112, 170,
 172, 241, 333
 Rinus de Wipper 300, 313, 316-320, 322, 335,
 339
 Rivierenbuurt (Den Haag) 73, 83-85
 Roberts, Robert 11
 Rochussenstraat (Den Haag) 127-128, 165,
 238, 254, 257, 268, 292, 305

- Rogier, Jan 214
 Rooms-Katholieke Kerk 31, 36, 109, 110, 194, 200, 218-219, 221, 224, 234
 Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) 108
 Rotterdam 91, 195, 217, 230, 244, 250, 281
 Rubensstraat (Den Haag) 220, 239, 292, 335
 Rustenburg (Den Haag) 133, 134
 Rustenburg-Oostbroek 134
- S**
- Sangster, Joan 61
 Saaritsa, Sakari 36, 37
 Schaefer, Jan 157, 196
 Scheffer, Paul 180
 Scheveningen 29, 137, 150, 229, 264, 266
 Schilderswijk passim
 Schmal, J. 166, 197, 264
 Schnetz, John 300, 327
 Schuurman, Annie 47, 189, 241, 314, 342
 Schuurman, Ruud 47, 202-203, 233, 328, 337
 Scotson, John 12, 249, 261
 Scouting 48, 112
 Seligmann, Amanda 343
 Sibley, David 93
 Simmel, Georg 15
 Simonse, Joop 77, 182, 188, 207-208, 210, 240, 246, 277, 294
 Sint Franciscus Liefdeswerk 32, 113
 Slachthuisgade (Den Haag) 162, 169
 Sleebe, Vincent 37, 43, 61, 76-77, 188, 256
 Snijder, Philip 105, 184, 271
 Snoekstraat (Den Haag) 67
 Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP) 100
 Socialistische Jeugd 196
 Soep, Toon de 95
 Speetjens, Huub 201-202, 205
 Spierenburg, Pieter 307-308
 Spinozastraat (Den Haag) 82
 Spoorwijk (Den Haag) 82, 136-137, 154, 155, 158, 162, 212, 217, 228, 229, 234, 264, 325, 329
 Spui (Den Haag) 78
 Stanger-Ross, Jordan 223, 250
 Statenkwartier (Den Haag) 154
 Station Hollands Spoor (Den Haag) 26, 38, 45, 83, 85, 142, 146, 151, 182, 237, 280, 286, 311, 342
 Stationsbuurt (Den Haag) 148, 162, 209, 264
 Stationsweg (Den Haag) 148
 Statistisch Bureau (der Gemeente 's-Gravenhage) 134, 135-138, 145, 147, 150-151, 326
 Stedman Jones, Gareth 14
 Steen, Margit van der 206, 208
 Steenstraat (Den Haag) 48, 54, 65, 108, 229, 230, 286, 311
 Stortenbekerstraat (Den Haag) 52, 103, 219, 259, 296, 328
 Sutherland, Anne 93
 Swammerdamstraat (Den Haag) 162
- T**
- Tajfel, Henri 186-188, 252, 290, 298, 346
 Taverne, Ed 195-196
 Tebbutt, Melanie 37, 61, 103, 258, 281
 Tehuis voor Onbehuisden (Den Haag) 150, 318
 Teniersstraat (Den Haag) 27, 50, 62, 102, 113, 122, 130, 164, 200, 218, 227, 238, 280, 285, 311
 Terwestenstraat (Den Haag) 50, 13, 108, 153, 164, 238, 248
 Transvaal(wijk) (Den Haag) 62, 101, 102
 Trooststraat (Den Haag) 220, 240, 302, 309
 Tullinghstraat (Den Haag) 73-74, 172, 334
 Turkije 231, 232, 347
 Tweede Wereldoorlog 20, 156, 170, 183
- U**
- Udink, Berend Jan 202-203
 Universiteit Leiden 22
- V**
- Vaillantlaan (Den Haag) 31, 36, 50-51, 101, 104, 107, 128, 209, 210, 222, 242, 255, 265, 280
 Van Bassenstraat (Den Haag) 297
 Van de Veldestraat (Den Haag) 126-127, 129, 221, 268, 282
 Van der Duynstraat (Den Haag) 82, 151
 Van der Helststraat (Den Haag) 153, 248, 282, 302
 Van der Neerstraat (Den Haag) 64, 259, 266, 329
 Van der Vennestraat (Den Haag) 63, 146, 305, 317
 Van Diemenstraat (Den Haag) 83
 Van Dijkstraat (Den Haag) 45-46, 63, 67, 70, 84, 102, 289, 291, 304

- Van Enthoven (metaalbedrijf) 132
 Van Geenstraat (Den Haag) 88
 Van Hogendorpstraat (Den Haag) 230, 311
 Van Limburg Stirumstraat (Den Haag) 83, 128
 Van Miereveltstraat (Den Haag) 243, 303, 312
 Van Mierisstraat (Den Haag) 52, 163
 Van Osstraat (Den Haag) 108, 172
 Van Ostadestraat (Den Haag) 39, 145, 165,
 211, 220, 228-229, 240, 243, 254, 276, 286
 Van Ravesteinstraat (Den Haag) 36, 65-67, 79,
 80, 127-130, 210, 220, 232, 239, 240, 241, 247,
 247, 257, 272, 283, 285, 286, 291, 302, 333
 Veluweplein (Den Haag) 51
 Verenigde Staten 77, 94, 226, 343
 Vereniging tot het verschaffen van woningen
 aan minvermogenden te 's-Gravenhage
 139-140
 Vermeerstraat (Den Haag) 49, 52, 161, 280,
 309
 Verzijden, Dick 152, 213, 229, 314, 318, 324-
 326
 Veur 82
 Viaductweg (Den Haag) 173
 Vliegerstraat (Den Haag) 167, 276, 329
 Vlissingen 39
 Voorburg 22, 189, 348
 Vrederust (Den Haag) 155
 Vrienden van de Vereniging voor de Haagsche
 Jeugd 47
 Vrints, Antoon 13, 57, 105, 183, 226, 230, 301
 VVD 207
- W**
- Wachtman, Sjef 200
 Wacquant, Loïc 16, 182, 188, 343
 Wakefield, Tom 64
 Waldeck (Den Haag) 250
 Waldorpstraat (Den Haag) 162
 Walnootstraat (Den Haag) 168
 Washington 37, 235
 Wateringsestraat (Den Haag) 232
 Waterloostraat (Den Haag) 239, 313
 Weerafdeling (WA) 145
 Westbroekpark (Den Haag) 208
 Westeinde (Den Haag) 51, 78-79
 Westerbaenstraat (Den Haag) 79
 Weylandt, Hans 202
 White, Jerry 37, 76, 213, 226, 230, 247, 300,
 303, 307
 Whyte, William 186
 Wijk C (Utrecht) 16-17, 86
 Willems, Wim 10
 Willmott, Peter 163, 244
 Wilson, Julius 77, 86, 98, 185
 Wouwermanstraat (Den Haag) 488-49, 132,
 210, 219, 242, 271
- Y**
- Young, Michael 12, 163, 244
- Z**
- Zoetermeer 22, 155, 160, 162, 348
 Zoeterwoude 81-82, 237
 Zomerhof (woonschool Den Haag) 181
 Zuid Buitensingel (Den Haag) 39
 Zuiderkerk (Den Haag) 203-205
 Zuiderpark (Den Haag) 51, 133, 159-160, 212,
 234, 334, 342
 Zuidwal (Den Haag) 28, 142

Curriculum Vitae

Diederick Klein Kranenburg (1983) behaalde in 2002 zijn gymnasiumdiploma in Amersfoort. Hij studeerde sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 2008 afstudeerde op de geschiedenis van de Molukkers in Nederland. Tijdens zijn promotie schreef hij samen met Wim Willems het boek *Niks ge-teisen. Het wonderbaarlijke verhaal van De Mussen* (2011).